

Əzəmət Rüstəmli

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

*Sumqayıt Dövlət Universiteti Elmi-
metodiki Şurasının 31 may 2016-cı il
iclasının qərarı ilə 07 nömrəli protokola
əsasən dərs vəsaiti kimi çap olunmasına icazə
verilmişdir.*

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

2016

Müəllif: Əzəmət Rüstəmli Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti. "Azərbaycan dili və dilçilik" kafedrasının müdiri, filologiya elmləri namizədi.

Elmi redaktor: prof. A. Ə. Bayramov

Rəyçilər: prof. C. Ə. Cəfərov

prof. İ. B. Kazımov

Əzəmət Rüstəmli, "ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ - TARİXİN İZİ", 444 səh. "Zəka Print" MMC-nin mətbəəsi, 2016 ,

ISBN: 978-9952-8023-9-9

Kitabda müəllif türkologiyada indiyə qədər tədqiqata cəlb olunmamış qədim oğuz yurdu Zəngəzurun türk mənşəli oykonim, oronim, hidronimlərin etimoloji, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini açıqlayaraq mühüm və əhəmiyyətli elmi-nəzəri qənaətlərə gəlmişdir. Kitabda eyni zamanda zonanın qədim oronimlərinin etimoloji təhlili verilmişdir. Kitabdən ali məktəb tələbələri dilçi, tarixçi coğrafiyaçı tələbələr, magistrlər, elmi işçilər faydalana bilərlər.

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

(tarixi –lingvistik aspektdə təhlili)

Son dövrlərdə ən əhəmiyyətli, ən aktual elm sahələrindən biri olan toponimika yeni vüsətlə inkişaf etməkdə, onun ayrı-ayrı problemləri hərtərəfli və elmi cəhətdən tədqiqata cəlb olunmaqdadır. Onomastikanın xüsusi bir sahəsi olan toponimika sahəsində də tədqiqatlar nəzərə cərpacaq dərəcədə yüksəlmiş, coğrafi adların öyrənilməsi, onların sisteme salınması, mənşəyi və təsnifi müəyyənləşdirilmişdir. Bu elm sahəsinə marağın artması da təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, toponimika üç elmin qovşağındadır. Ona görə də ancaq toponimik elmi tədqiqatla dilçiliyə, tarix və coğrafiyaya dair mürəkkəb və mübahisəli məsələləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Yazıyaqədərki dövrün dilinin müəyyənləşdirilməsində, müxtəlif etnik birliklərin nə zaman və harada məskunlaşdığını göstərməkdə coğrafi adlar – toponimika elmi yaxından kömək edir, mühüm mənbə rolunu oynayır. Xalqın tarixinin, etnogenezinin formalaşmasında toponimikanın oynadığı rol arxeologiyaya elminin oynadığı roldan əskik rol oynamır. Çox qədim zamanlardan başlayaraq insanlar məskən saldıqları ərazilərə, onların yaxınlığındakı ayrı-ayrı obyektlərə müxtəlif adlar vermişlər. Nəticədə coğrafi adlar – toponimlər formalaşmağa başlamışdır. Demək, hər hansı bir tarixdə, müəyyən bir məkanda, hər hansı bir dildə ünvan yaranmışdır.

Bu ünvan – coğrafi adlar uzun əsrləri, minillikləri mühafizə edib yaşadır. Toponimlər təkcə onun kim tərəfindən yaradıldığını deyil, eyni zamanda onların hansı dildə yarandığını bizə çatdırır. Deməli, toponimlər təsadüfi yaranmayıb, tarixin ən qiymətli yadigarıdır. Dünya-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

da elə bir coğrafi ad növü yoxdur ki, insanlar onu bu və ya digər dildə adlandırmamış olsun. Hər bir yerin müəyyən adı, bu adın özünəməxsus dil mənsubiyyəti, mənası və yaranma tarixi vardır.

Üç elm sahəsinin qovşağında yerləşən toponimikası tarixçilər tarix elminin, coğrafiyaçılar coğrafiya elminin, dilçilər isə onomastikanın (dilçiliyin xüsusi adlardan bəhs edən şöbəsi) bir sahəsi hesab edirlər. Coğrafi adlar (toponimlər) eyni zamanda xalqın milli sərvəti olub onun mənşəyini, tarixini, etnogenizini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

Hər xalq lap qədim zamanlardan məskən saldıqları ərazinin adlarını müxtəlif zaman keşiyində adlandırmışdır. Bu mənada toponimlər digər dil vahidlərindən fərqli olaraq ictimai-siyasi-tarixi və milli xarakter daşıyır. Çox zaman yazılı qaynaqların, arxeoloji qazıntıların deyə bilmədiyi məlumatı toponimlərin köməyi ilə müəyyənləşdirə bilirik. Məhz bu milli sərvət daşdığı məkanla birlikdə qorunmalı, öyrənilməli, tədqiq olunmalı və gələcək nəsillərə ötürülməlidir.

Akademik B.Budaqov öz tədqiqatlarında haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, bir neçə elmin (tarix, coğrafiya, dilçilik) sərhəddində yaranmış toponimika dilçilik elmi olmadan lal, tarix elmsiz köksüz, coğrafiya elmsiz isə məkansızdır. Toponimlər bizim həm keçmişimiz, həm indimiz, həm də gələcəyimizdir. Deməli, coğrafi adların ən ümdə funksiyası onun xalqın tarixi ilə bağlılığı, coğrafi ünvan ifadə etməsi, dil mənsubluğunu göstərən mənbə rolunu oynamasıdır. Toponimlər dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər olsa da, adi lüğəvi vahid deyil, onların hər birinin arxasında gizli məna durur. Toponimistin məqsədi həmin sirri açmaqdan ibarətdir.

Bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən müxtəlif ictimai-iqtisadi-siyasi hadisələrlə, xüsusilə xalqın gündəlik tələbatı ilə əlaqədar olaraq

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

yaranmış coğrafi adlar qəbilə, tayfa və etnos ittifaqlarının genişləndiyi, dövlətlərin meydana gəldiyi, çay və göllərin, dağ, təpə, meşə, bir sözlə, bütün coğrafi obyektlərin ünvanıdır. Toponimsiz ölkə, dövlət, xalq, etnos yox dərəcəsidir. Tarixən yaranmış adların mənşəyi və mənası məsələsinə gəldikdə isə qeyd edək ki, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər, formasiyaların bir-birini əvəz etməsi, onların dildən-dilə, nəsildən nəslə keçməsi ilə əlaqədar olaraq bir qismi təhrifə uğrayır, bir qismi bilərəkdən, məqsədli şəkildə dəyişilir, tarix səhnəsindən çıxarılmaya cəhd edilir, miqrant (gətirilmə) adlarla əvəz edilir. Bax elə ermənilərin bu istiqamətdə atdıqları addım, apardıqları siyasət kimi. Məhz elə bu cəhətdən toponimika xalqın tarixi, onun coğrafiyası və danışan dildir. Bu adlar minilliklərin yadigarıdır.

Rumun akademiki İorqi İordan yazır: "Yer adlarında insanın kollektiv həyatının tarixi, ictimai, iqtisadi, siyasi və psixoloji anları əks olunur" [227, 58-59].

Qədim xalqların məskunlaşdığı əraziləri, onların yayılma arealı məhz toponimlərin vasitəsi və köməyi ilə aydınlaşa bilər. Vaxtilə A.A. Bakıxanov bu barədə yazmışdı: "Əgər ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları, qədim qalaları geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır" [29, 29].

Demək, toponimlərə sırf tarixi və coğrafi kateqoriya kimi yanaşma düzgün elmi yanaşma deyil. Çünki toponimlər dilin lüğət tərkibinə daxil olan söz kimi linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Dilçiliyin qanunauyğunluqlarından, metod və prinsiplərinin müəyyən qismindən istifadə etmədən toponimləri qeydə almaq, təhlil etmək, mənşəyini müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Toponimst E.M.Murzayev qeyd edirdi. "Coğrafi adlar, hər şeydən əvvəl leksikanın elementidir, buna görə də dilin qanunlarına tabedir. Linqvistika coğrafi adların öyrənil-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

məsinin ən vacib alətidir” [223, 9]. O, üç elmin qovşağında yerləşən toponimikani müstəqil elm sahəsi hesab etməyi doğru sayırdı [223, 8].

Deyilənlər bir daha təsdiq edir ki, toponimik tədqiqatlarda yalnız linqvistik metod və çözümlərlə kifayətlənmək olmaz. Coğrafi adların tam tarixi və coğrafi aspektdə aparılması da qeyri-dəqiqliyə aparıb çıxara bilər. Ona görə də toponimləri tədqiq etmək üçün məsələyə kompleks yanaşmaq lazımdır. Yəni coğrafi adların linqvistik təhlili coğrafi və tarixi analizlərlə tamamlanmalıdır.

Azərbaycan xalqı tarixən bu və ya digər xalqlarla lap qədim zamanlardan ictimai-siyasi, mədəni əlaqədə olmuşdur. Belə bir əlaqə Azərbaycan dilinin dil faktlarında, o cümlədən onomastik qatında da öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, götürdükdə Zaqafqaziya ərazisinin elə bir guşəsi yoxdur ki, orada Azərbaycan dilinə məxsus onomastik vahid, o cümlədən toponim olmasın. Belə ki, zamanın diktəsi, tarixin hökmü ilə bəlkə də, qismətimizdən Azərbaycan xalqı ermənilərlə tarixi qonşuluq etməli olmuşdur. Və bunun nəticəsidir ki, hər iki Respublikanın (müasir nöqteyi-nəzərdən) ərazisində digər xalqın dilinə məxsus toponimlər yaranmışdır. Azərbaycan ərazisində erməni dilli toponimlər, Ermənistan ərazisində isə Azərbaycan mənşəli toponimlər formalaşmışdır.

Ancaq hər iki ərazidə toponimlərin milli mənşəyi baxımından 95%-in 5%-ə nisbətində Azərbaycan dilli toponimlərin xeyrinədir. İndiki Ermənistan adlanan ərazi tarixi Azərbaycan torpaqları olmuşdur. Bura sadəcə olaraq xəritələrdə, dərs kitablarında *Qərbi Azərbaycan* kimi qeyd olunmalıdır. Bu torpaqda yaşayan Azərbaycan xalqı – türklər zaman-zaman erməni-rus təcavüzünə məruz qaldı. Rus imperiyasının Zaqafqaziya ayağı dəyəndən Qərbi Azərbaycandan türklərin deportasiyalarının “serialı” başlandı. Yalnız XX əsrdə dörd dəfə (1905-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

1906, 2108-1920, 1948-1953, 1988-1991) türklər dədə-baba yurdlarından – tarixi-etnik torpaqlarından zorla deportasiya olunmuşlar. Qərbi Azərbaycanda ən sonuncu türk kəndi Nüvədi (Meğri rayonu) 1991-ci il avqustun 8-də çıxarılmaqla türksüz Ermənistan yaradıldı. Bu gün tarixi Azərbaycan torpağı olan Qərbi Azərbaycanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmadı. Halbuki keçən əsrin əvvəllərində erməniləri bu ərazidə barmaqla saymaq olardı. Erməni mənbələrinin yazdığı məlumatlara görə 1931-ci ildə İrəvan şəhərində yaşayan 11920 nəfər əhəlinin 7331-i türk-azərbaycanlı, 4484-ü erməni, Basarkeçər (Vardenis) rayonu ərazisində yaşayan 4376 nəfər əhəlinin 4367-si azərbaycanlı, 9-u erməni (cəmi 9 nəfər erməni), Çəmbərək (Krasnoselo) rayonunda yaşayan 3252 nəfərin 2373 azərbaycanlı, 880 nəfər erməni, Vedi rayonunda yaşayan 4765 nəfərin 3394 azərbaycanlı, 1371-i erməni, Paşalı rayonunda (Əzizbəyov, Vayk) rayonundakı 2775 nəfər əhəlinin 1903-ü azərbaycanlı, 8229-si erməni, Amasiya rayonunda 4871 nəfər əhəlinin 3451-i azərbaycanlı, 1420 nəfəri erməni olmuşdur [190, 166].

Bu nisbət Qərbi Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazisində belə olmuşdur. Rusiya Azərbaycanı işğal etdikdən sonra (1828 – Türkmənçay müqaviləsi) əslində Azərbaycanı quberniyalara böldü (Bakı, Gəncə, İrəvan və Tiflis quberniyaları). Burada erməni adlanan toponim Ermənistan quberniyası yox idi. Quberniyalar qəzalara (uyeşdlərə), qəzalar da mahallara bölündü. Zəngəzur uyeşdi də o zaman Gəncə quberniyasının qəzalarından (uyeşdlərindən) biri idi (Gəncə də dəyişdirilib Yelizavetpol deyilən, dilə yatmayan bir adla əvəz olunmuşdu). Elə bu vaxtdan türk mənşəli coğrafi adların dəyişdirilməsi prosesi başlandı. Ermənilərin İran və Türkiyədən bura axını gücləndi. Ermənilər bu ərazini - Qərbi Azərbaycanı özlərinə vətən seçdilər. Ermənistanın tarixi erməni (hay) tarixi kimi tarix kitablarına yazıldı, Ermənistanın

coğrafiyası zaman-zaman eybəcərləşdi, erməniləşdi, Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi unuduldu, unutturuldu. Müasir Azərbaycan ərazisindən kənar ərazidə yaşayan azərbaycanlıların tarixi demək olar ki, elmi dövriyyədən kənar qaldı.

Ancaq Azərbaycan mənşəli toponimlər tarixin yaddaşında qaldı. İndi Qərbi Azərbaycanın tarixini, azərbaycanlıların tarixi coğrafiyasını, Ermənistan azərbaycanlıların etnogenizini aydınlaşdırmaq üçün bu ərazinin toponimləri, xüsusilə etnotoponimləri əvəzolunmaz mənbədir.

Bu mənada Qərbi Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Zəngəzurun toponimiyasını öyrənmək mühüm mətləblərin sirrini açmağa bilər. Hər bir ərazinin adı – kənd dağ, çay, məhəllə, qala və s. adları xalqın minillik tarixindən xəbər verir. Burada coğrafi adlardan tutmuş toponimlərin formalaşmasında iştirak edən sözlərin və coğrafi nomenlərin hər biri mühüm mənbə rolunu oynayır.

Bu dissertasiyanın (əsinin) əsas məqsədi Zəngəzur mahalı kimi adı çəkilən torpaqların xalqımıza məxsus olmasını dil faktları əsasında müəyyənləşdirməkdir. Zəngəzur torpağı ta qədimdən xalqımızın maddi və mənəvi abidələrinin xəzinəsidir. Zəngəzur Cənubi Qafqazın özünəməxsus seçilən son dərəcə füsunkar bölgələrdən biridir.

Keçmiş Zəngəzur mahalını qərbdən Zəngəzur, Şərqdən Qarabağ dağları araya almışdır. Şimal tərəfdən Qarabağ yaylası ilə Şərur-Dərələyəz mahalı əhatə edir. Cənub tərəfdə isə Megri, Xudafərin, Araz çayı ilə əhatə olunmuşdur.

Zəngəzur dağlarının bir hissəsini Cənubi Azərbaycan (İran) ərazisində şərqdən qərbə uzanan Qaradağ dağ silsiləsi ayırmışdır.

Buradaca qeyd edək ki, Zəngəzurun tarixi ilə keçmiş SSRİ alimləri, daha çox ermənilər məşğul olmuşlar. Onlar da özlərinə sərf edən formada tarixi həqiqətləri təhrif edərək nəinki Zəngəzuru, eləcə də Azər-

baycanın böyük hissəsini erməni torpağı kimi qələmə almış, tarixi ifrat dərəcədə saxtalaşdırmışlar.

Onlar nəinki özləri tarixi saxtalaşdırmağa cəhd etmiş, eyni zamanda bu uydurmalar əsasında rus və qeyri-rus tarixçiləri öz xeyirlərinə sifarişli tədqiqatlar yazdırmışlar. Təəssüf ki, həmin dövrdən onlara tutarlı cavab verilməmiş, dövlət səviyyəsində diqqət yetirməmişlər. Ona görə də bu gün imkan daxilində tariximizin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaq, onu gələcək nəsillərə yaddaş qoymaq vəzifəsini məqsəd kimi qoymuşuq.

Erməni mənbələrində Zəngəzur Sünikin sonrakı adı kimi qeyd edilir. Azərbaycan tarixi və Azərbaycan toponimləri ən çox rusların bu əraziyə gəlişindən (işğalından) sonra daha çox təhrif olunmuşdur. Tarixi Azərbaycan torpağı və onun dövlətinin ayrılmaz hissəsi olmuş Zəngəzur mahalı XX əsrin əvvəllərində bolşeviklərin köməyi ilə işğal edilmişdir. Bu müddət ərzində həm Qərbi Azərbaycanın bütün ərazilərində, o cümlədən Zəngəzur ərazisində yüzlərlə coğrafi adları dəyişdirib saxta tarixlərinə “yamamışlar” (uyğunlaşdırmışlar). Bu monoqrafiyada Zəngəzurdakı coğrafi adlar, toponimlər tarixi faktlara və şəxsi müşahidələrə istinadən tədqiq edilir, bölgənin qədim Azərbaycan torpağı olduğu, orada əsrlər boyu azərbaycanlıların yaşadığı dil faktları əsasında sübut edilir.

Zəngəzur qədim Azərbaycan torpağıdır. XX əsrin əvvəllərində təxminən 7,8 kv.km ərazisini əhatə edən, sonralar 7 bölgəyə - Laçın, Gorus, Sisyan, Qafan (Tarixi mənbələrdə Qapan və Qappan kimi yazılıb), Qubadlı, Meğri//Mığrı və Zəngilan bölgələrinə ayrılan Zəngəzurun qədim tarixi haqqında ətraflı məlumatlar ərəb və fars mənbələrində olsa da, Zəngəzur ərazisində müxtəlif əsrlərdə qeydə alınmış və hətta çağdaş dövrümüzdə qədər gəlib çatmış çoxsaylı toponimləri tədqiqə-

ta cəlb etməklə bölgənin çox qədim və rəngarəng tarixə malik olması haqqında əsaslı mülahizələr irəli sürmək mümkündür. Bu ərazi Sovet hökuməti dövründə yenidən iki hissəyə bölündü: Zəngəzurun Azərbaycan ərazisinə daxil olan hissəsi (Qubadlı, laçın, Zəngilan) və Ermənistan hissəsinə aid olan hissəsi (Qafan, Gorus, Sisyan, Meğri). Zəngəzurun bizə məlum olmayan səbəblərdən, bəlkə də, minlərlə açılmamış və öyrənilməmiş sirləri də qalmışdır. Qədim Azərbaycanın ərazisi olan Zəngəzurun qədim sirli tarixinin öyrənilməsi və xalqımıza çatdırılması bu gün dilçi-tarixçilərin qarşısında duran ən önəmli məsələlərdəndir. Çox təəssüratlar olsun ki, qədim insan məskənlərindən biri sayılan Zəngəzurun tarixi, əfsanələrlə dolu olan qəhrəmanlıq səhifələri XX əsrin əvvəllərindəki faciələrlə sonuclanmış faciəli taleyi demək olar ki, tədqiqata tam şəkildə cəlb olunmamışdır. Zəngəzuru tam şəkildə hərtərəfli öyrənməyə və tədqiqata cəlb etməyə böyük ehtiyac var. Son dövrlərdə baş verən ictimai-siyasi tarixi hadisələrlə əlaqədar milli tariximizin, eləcə də Zəngəzurun tam halda, hərtərəfli tədqiq olunmasına imkan və şərait yaranmışdır. Ancaq yağlı düşmənlərimiz sovet dövründə və ondan əvvəlki yüzilliklərdə də tariximizi saxtalaşdıran, xalqımızın milli mənliliyinə zərbələr vuran kitab yazmışlar.

Tarixi Zəngəzur ərazisi ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif ad altında bəlli olub. Bununla bərabər, bu bölgənin ən qədim adlarından biri Sünik olub. Erməni tarixçiləri isə həm bu ərazinin ermənilərə, Sünik sözünün isə erməni mənşəli olduğunu sübut etməyə çalışmışlar.

Tanınmış Azərbaycan tarixçisi, albanşünas F.Məmmədova sovet ideologiyasının bütün qadağalarına baxmayaraq, "Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası" adlı monoqrafiyasında (1986) elmi qaynaqlara əsaslanaraq Sünikin (Zəngəzurun) alban dövlətçiliyinə və alban etnosunun məskunlaşdığı areala məxsus olduğunu sübut

etmişdir. Əslində Sünik Zəngəzurun qədim adıdır. Albaniyanın inzibati ərazilərindən biri Sünik (Zəngəzur) idi. Bu vilayət Albaniyaya daxil olan dörd nahaqdan – Arsax, Uti, Paytakarandan birinin adıdır. Bir çox tarixi araşdırmalarda Zəngəzurun ən qədim adının Sünik olması fikri iddia olunur. Fikrimizcə, bu sözün mənası prof.Q.Qeybullayevin qeyd etdiyi kimi, *su* ətrafı ərazi deməkdir və həmin ərazi də su (suv) adlı türk tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Alban tarixçisi M.Kalakantlı "Alban" tarixi əsərində Zəngəzur ərazisini "Sisakan və Sünik, həm də Sünestan adlandırmışdır". "Ağvan tarixi"ndə adı çəkilən Sisakan toponimi (Sünik) də Araz çayı ilə Sevan gölü arasında vilayət elə indiki Sisyanla bağlıdır [18, 229].

Sünik adı etnik, mədəni və ictimai-siyasi baxımından Albaniya və Atropotena ilə bağlı olmuşdur. Qaynaqlarda Sünikin adının Albaniya ilə yanaşı müstəqil ölkə kimi çəkilməsi göstərir ki, bu bölgə birbaşa Alban tayfa birliyinə daxil imiş. Burasını qeyd edək ki, Sünik adlı toponim Qafan//Qapan rayonu ərazisində müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır.

Zəngəzurun X əsrə qədərki vəziyyəti, tarixi haqqında fikir söyləməyə yeganə yerli mənbə Musa Kalakatlının "Alban tarixi" əsəridir. Bu bölgədə adları çəkilən Sünik də, Ağvan da, Zəngəzur da coğrafi ad – toponim olmaqdan başqa, həm də etnik ad-türk mənşəli tayfa adı kimi çıxış etmişdir. Bu adlar sırasına Arçax adını da əlavə edə bilərik.

Qəribədir ki, bu toponimlərin hər birinə müxtəlif zaman kəsiyində ermənilər sahib çıxmaq istəmiş və bunları zaman-zaman öz "tədqiqatlarına" daxil etmişlər. Erməni mənşəli olmaması şübhə doğurmayan bu coğrafi adlar, o cümlədən bu tipli yüzlərlə etnonimlər eybəcər bir formaya salınmış və tarix kitablarına erməni mənşəli ad kimi salınmışdır.

Ümumiyyətlə, bu prosesdə erməni kilsəsi mühüm rol oynamışdır.

Erməni kilsəsi həmişə özü üçün yeni şəraitə uyğunlaşırdı və siyasi vəziyyətdən asılı olaraq, səfəvilər, sonra rus çarına qulluq göstərdi: necə ki, vaxtilə eynilə həmin qaydada hərəkət edib, Bizans imperatorları, İran Sasani şahları, ərəb xəlifələri, monqollar və digərləri qarşısında baş əymişdi [97, 12].

Zəngəzurun tarixi Alban dövlətinin tarixidir. Alban dövlətinin tarixi Musa Katankatuklunun "Alban tarixi" adlı əsərində qeyd olunmuşdur. Zəngəzurun tarixi coğrafiyası Albaniyanın tarixi coğrafiyasının bir hissəsidir. "Alban tarixi" kitabının beşinci fəslində deyilir: "Burada Alban dövlətinin tarixi başlanır... Çar qəbilələr üzərinə hakim təyin edir, canişinlər təyin edir. Onun əmri ilə *Yafəs* nəslindən və *Sisakan (Sünik)* soyundan olan Aran onlara hakim təyin olunur. *Aran Araz* çayından başlayaraq *Hunan* qalasına uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışlar. Onlar öz ölkələrinə *Ağvan//Alban* adını ona görə vermişlər ki, Aranın özünü "*ağu*" ("*mehriban*") deyə çağırırdılar.

Deyənlərə görə, həmin Aranın nəslindən olan məşhur və cəsur ərblərin çoxunu çar *Valogez* özü hakim təyin etmişdir. Uti, Girdman, Tsovd və Qarqar knyazlıqlarında yaşayan xalqlar da həmin Aranın oğullarının nəslindəndir" [97, 17].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sitatda adları çəkilən onomastik vahidlərin hamısı (Alban, Aran, Yafəs, Sisakan (Sünik), Hunan, Uti, Girdman, Qarqar, Tsovd). Azərbaycan tarixi və onun tarixi coğrafiyası ilə birbaşa bağlı olan adlardır. Və bunların hər biri Azərbaycan xalqının mənşəyini, tarixini aydınlaşdırmaqda mühüm rol oynayan, açar rolunu oynayan sözlərdir.

Zəngəzur qədim oğuz elidir. Hər bir toponim – yer-yurd adı bütöv tarixdir, həm də canlı tarixdir. Torpağın kimə məxsusluğunu onun

adından düzgün söyləyən heç bir həqiqət yoxdur. Bu, aksiomdur. Hunud, Xələc, Syvarı, Ağvanlı, Çəpni, Bayandur, Muğancıq, Qapan, Qazan dağ, Şəki, Quşçulu, Oxçu, Komaran, Uz, Yaycı, Çullu, Həyəmək, Zəngəzur və s. adlarını yeri gəldikcə çəkdiyimiz toponimlər kifayət etmirmə ki, bu torpaqlar qədim Türk-Azərbaycan torpaqlarıdır? Tarixi adların, toponimlərin gücünü bədxahlarımız yaxşı duyduqlarına görə ona yaman gözlə baxmış, hamısını dəyişdirib ermənicələşdirmişdir. Məqsəd budur ki, min il, milyon il yaşı olan tarixi adlarımız səhifələrdən silinsin, gələcək nəsillər onları təzə adlarıyla tanıсын. Ancaq tarix Zəngəzuru və onun qoynunda qan yaddaşı olan yüzlərcə türksoylu adları yaşadacaq. Üstündən xətt çəkilən hər tarixi ad bir elin, bir tayfanın, bir şəxsiyyətin, Qorqudun ruhudur, dünənimizin gəlib bizə çatmış səhifəsidir. Hər bir ad o adın qoyulduğu torpağın pasportudur, şahididir.

Bu ərazinin, ümumən, Ermənistan ərazisinin toponimlərinin türkdilili olmasını göstərən ən mühüm şahidlərdən biri məhz ermənilərin nəşr etdirdiyi "Ermənistan SSR-nin inzibati ərazi bölgüsü" (1975) kitabıdır. Bu kitabın kütləvi tirajla necə varsa nəşr olunması qan yaddaşının unudulmasının qarşısını alardı. Bu kitabı soyuqqanlıqla varaqlayan hər bir kəs türkiyəni görəcek, duyacaq, həqiqəti dana bilməyəcək. Zəngəzurun toponimiyasında Dədə Qorqudla səslənən, yer-yurd, kənd-oba adları geniş yayılmışdır. Qazançı, Ulaşlı, Dondarlı, Qazan gələn dağ, Qazan bulaq, Qazan zəmi, Oxçu məhəlləsi, Oxçu çayı, Bayandur, Həyəmək (Ərkək) Basatçay və s. kimi coğrafi adlar bu ərazinin "*İç Oğuz*" elinə, onun siyasi mərkəzinə aid olduğunu göstərən ən mühüm qaynaqdır. Oğuz nəvələri Göyxanın oğlanlarının adını əks edən Çəpni, Bayandur, Çavındır, Piçənək kimi toponimlər bu ərazinin ta qədim zamandan Oğuz yurdu olmasını sübut etmirmə?!

Bəs Zəngəzur adı türk mənşəli tayfanın torpağın köksündə izi de-

yilmi? Tarixi faktlara və mənbələrə söykənən (Baharlı) “Azərbaycan” (1926) əsərinin 2-ci hissəsi olan “Etnoqrafiya” bölməsində yazırdı:

“Bu türklər Qayı adlanan xüsusi türk tayfalıdır. Ağ hunların övladları hesab olunurlar. Əvvəllər Qərbi Türküstanda yaşamışlar. Qayı türklərinin məşhur qəbilələri bunlardır: Qacar, Əfşar, Zülqədər, Çoban, Baharlı, Padar, Ustacılı, Lək, Xəlilli, Sorsor, Şəfəq, Usallı, Zəngənə, Armalı və qeyriləri” [111, 48].

Qısa da olsa, tarixə ekskursiya edək.

Qeyd edək ki, oğuz-türkmənlərə aid edilən mənbələrdə də Zəngənə - Zəngi və ona qohum olan soyların adları çəkilir. Bəllidir ki, Səlcuqların Azərbaycana, o cümlədən Arana gəlişi ilə əlaqədar burada oğuz-türkmən tayfaları qələbəlik sayda artmağa başladı. Azərbaycandakı türkmənlər, ələxsüs Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Naxçıvan tərəflərdə yaşayırdılar. Sonuncu İraq Səlcuq hökmdarı Məsud (1134-1152) Azərbaycanda rast gəldiyi Bəy Arslan adlı çox yaraşlıq gənci xidmətə götürmüş və ona Xas bəy ünvanı vermişdi [71, 142].

Xas bəy (Bəy Arslan) bütün əmirlərin başçısı, yəni hacib oldu. Sultan Məsudun ölümündən sonra Xas bəyinə xəyanət edildi. Məsudun ölümündən sonra Xas bəyin köməyi ilə hakimiyyətə gələn Məhəmməd, Xas bəylə onun yaxın dostu Əmir Zəngi Cindarı öldürdü. Dostu Əmir Şanla isə qaçıb canını qurtardı.

Müəllif (F.Sümər) mənbələrə istinad edərək göstərir ki, Xas bəylə öldürülən yaxın dostu Əmir Zəngi-Cindar da türkməndir, oğuzdur [71, 143].

Xas bəy də oğuz bəylərindən idi. Xas bəyin Sultan Məhəmmədin Xuzistandan gətirmək üçün göndərdiyi Kafşut (Qovşad da ola bilər) türkmən idi. Sonralar onun oğlanları Zəncanı idarə etdilər.

Bizim üçün ən maraqlı cəhət oğuz-türkmən tirələrinin toponimiya-

da öz izini qoruyub saxlaması məsələsidir.

Zəngi-Zəngənə adlı kəndlər – Zəngi Şamlı kəndi və Zəngənə camaatı (kəndi) 1728-ci ildə tərtib olunmuş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis” əsərində də qeyd alınmışdır. Həmin “Dəftər”də Candar (Zəngi candarla bağlı ola bilər. Cavlı Candar da vardır) kəndi qeyd olunmuşdur. Zəngəzur ərazisində Kafşut – Qavşud kəndi də vardır.

Qeyd edək ki, Zəngilər oğuz-türkmənlərlə nəsil-tayfa-tirə kimi Azərbaycanda müəyyən bir dövrdə parlamiş, onun ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Zəngilər dövlətini yaratmışlar.

Zəngilər dövlətinin banisi İmaməddin Zəngi idi. Onlar (Zəngilər də) Mosul və fars atabəyləri olmaqla iki yerə bölünürdü. Yəni Mosul və Fars əyalətləri Zəngilər nəslindən ibarət idi. Çox zaman Atabəylər bu məmlük dövlətlərlə hesablaşmalı olurdu. Mosul Atabəyləri – Zəngiləri yüz ildən artıq vaxt ərzində hakimiyyətdə olmuşdur [39, 237]. 1127-1233-cü illərdə Zəngilər dövlətini on Zəngi nəslinin nümayəndələri idarə etmişdilər.

Fars atabəyləri 1148-1226-cı illər dövründə Zəngilər nəslindən Sunqur (1148-1161), Zəngi ibn Sunqur (1161-1175), Təklə ibn Zəngi (1175-1194), Səd ibn Zəngi (1194-1226) tərəfindən idarə olunmuşdur [39, 237].

Burada məqsəd tarixi faktları sadalamaqdan ibarət deyildir. Başlıca məqsəd əsaslı və mühüm faktlara söykənməklə mahiyyəti işıqlandırmaq, üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Göründüyü kimi, Qayı tayfasından olan Zəngi nəslinə və Zəngilər dövləti mənsub olduqları oğuz-türkmən tayfaları içərisində parlamiş, mühüm yer tutmuşdur. Bu isə Azərbaycan və ümumən Qafqaz və ona yaxın olan bölgələrin etnik çöhrəsində mühüm yer tutmuş və təbii ki, bu nəsil-tirənin adı ilə bağlı toponim-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

lərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bizim fikrimizcə, Zəngənə - Zəngi tayfalarının və ona qohum olan digər Qayı (24 oğuz bəylərindən biri) türk tayfalarının bu ərazidə məskunlaşması (XII-XIII əsrlər) o vaxta qədər Sünik-Sisəgan ərazisi kimi tanınan həmin bölgənin Zəngəzur adlandırılması üçün əsas olmuşdur. Zəngi tayfası ilə bağlı olan Zəngilan toponimi də elə Zəngəzur ərazisindədir. F.Sümər də Zəngilər dövlətinin türkmən əmirləri dövründə (xüsusilə Zeynəddin Əli Küçük) mühüm rol oynadığını göstərir [71, 145].

Maraqlıdır ki, Zəngi toponimi Orta Asiya toponimləri ilə areallıq təşkil edir. Bu toponimə Özbəkistan Respublikası ərazisində Zəngi, Zəngitəpə, Zəng/q, Zəngərlik variantlarında rast gəlirik.

Bəzən Zəngi toponiminin əsassız olaraq kürd mənşəli Zəngi tayfasının adı ilə bağlamaq meylli meydana çıxmışdır (R.M.Yüzbaşov bu fikirdə olmuşdur). Əvvəlcə, Zəngi etnonimi və antroponimi Oğuzların – Türkmənlərin – Qayı türklərinin bir tirəsi olduğu danılmaz faktır və bunu yuxarıda əsasən göstərmişik. İkincisi, Zəngilər dövləti, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında mühüm yeri tutmuşdur. Üçüncüsü, Zəngi toponimi geniş areallıdır – türkdilli etnosların yaşadığı ərazidə geniş yayıla bilmişdir. Azərbaycanda Zəngilan və Zəngi çay (İsmayılıda), Ermənistanda Zəngi çay, Zəngəzur dağı (Azərbaycanla Ermənistan sərhəddində), Zəngibasar və Zəngilər, Türkiyə ərazisində Ərzincan, İranda Zəncan (Cənubi Azərbaycanda), Gürcüstanda Zəngi-Şamla və Zəngənə, Özbəkistanda Zəngi, Zəngitəpə, Zəng, Zəngərlik və s. toponimləri mövcuddur. Demək olar ki, bu toponimlərin olduğu ərazilər də türklərə (geniş mənada) məxsusdur və əsasən türklər yaşayırlar.

Fikrimizcə, Qayı türklərinin qəbilələrindən olan Zəngənə adı Zəngəzur toponimində öz izini saxlamışlar. Zəngi çay, Zəngibasar, Zəngilər, Ərincan, Zəncan, Zəngilan və Zəngəzur toponimlərində Quba

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

ərazisinin kənd adlarında qalmışdır. Ümumiyyətlə, zəngənə tayfasının izinə türkdilli tayfaların yayıldığı ərazinin toponimiyasında bir az fonetik dəyişikliyə uğramış formada rast gəlirik. Maraqlıdır ki, Zəngəzur qəzasının toponimiyasında Zəngənə tayfasına qohum olan başqa qəbilələrin adı ilə bağlı adlara rast gəlirik. Məsələn, Qacar tayfasının izi Qacaran, Əfşar tayfasının adı Afşarlı, Çoban tayfası Çobanlı, Baharlı tayfası eyni adlı Baharlı (2), Padar tayfası Padar adlı toponimlərdə qorunub saxlanmışdır. Deməli, Zəngəzur-Zəngənə, Zəngi tayfalarının məskunlaşdığı ərazi deməkdir.

Deməli, əsrlər boyu bu ərazidə yaşayan tayfalar, qəbilələr, həmçinin xırda etnik qruplar Azərbaycan türkcəsinin etnogenezində yaxından iştirak etdikləri kimi, bu ərazinin toponimiyasında da dərin izlər buraxmışlar. Zəngəzurdə kənd, yaşayış məntəqələri və başqa coğrafi yerlərin adlarını daşıyan toponimlər hansısa böyük bir tayfanın və ya qəbilənin adıyla bağlıdır. Məhz bu toponimlərin bir çoxunun etimologiyasının araşdırılması bu ərazinin ulu əcdadlarının öyrənilməsi xüsusunda əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Qeyd edək ki, Zəngəzurun Ermənistana verilmiş Qafan, Gorus, Məgri, Qarakilsə (1940-cı ildə dəyişdirilib Sisyan adlandırılmışdır) adlarının türkdilli olmasa da təkzibolunmazdır. Bu da faktır ki, Azərbaycan 1920-ci ilin 28 aprelində işğal edilənə qədər Zəngəzur qəzası Gəncə quberniyasının (o zaman Yelizavetapol) tərkibində olmuşdur. S.P.Zelinski 1886-cı ildə tərtib etdiyi siyahıda Zəngəzurun sərhədlərini və ərazisini də qeyd etmişdir. O, Zəngəzur qəzasının Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında ən böyük qəza (uyezd) olduğunu göstərərək ərazisinin 137,32kv.mil olduğunu qeyd etmişdir. Zəngəzur şərqdən və şimali-şərqdən Cəbrayıl və Şusa uyezdi, şimaldan Cavanşir uyezdi, qərb və cənubi-qərbdən Şəkir Respublikası və Naxçıvan uyezdi, cənub

İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

və cənub-qərbdən isə Azərbaycanı iki yerə bölən, rus və fars imperiyasının sərhəddi olan Araz çayı ilə həmsərhəddir [252, 3]. Hər halda, kimin hansı bölgüsündən asılı olmayaraq Zəngəzur (öncə Sisəkan) Azərbaycan türklərinin tarixi ərazisi olmuşdur.

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti təşkil olunanda inzibati-ərazi hüquqlarının xəritəsi qəbul edilmişdir. Xəritə Azərbaycan Dövlət Yerquruluşlu Layihə İnstitutunun arxivində saxlanan, dövlətimizin 1871-ci ildən 1920-ci illərə qədər olan, orijinal sənədlərdən, torpaq istifadəçilik aktlarından və II Aleksandr, III Aleksandr, III Nikolay imperatorlarının möhürləri ilə təsdiq edilmiş plan xəritə sənədləri əsasında tərtib edilmişdir. Bu xəritədə Azərbaycan dövlətinin inzibati ərazisi Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə və İranla olan sərhədlər 1894-cü ilə olan vəziyyətdə saxlanmaqla, 9910719 hektar təşkil edir. Bu xəritədə də Zəngəzur qəzası Azərbaycan ərazisinin tərkibində verilmişdir. Bu ərazinin Azərbaycana mənsubluğunu göstərən başqa bir fakt, tutarlı mənbə XIX əsrin sonunda (1886-cı il) Tiflisdə nəşr olunmuş “Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края” adlı əsərdir. Bu əsərdə də Zəngəzurun toponimiyası – kəndləri, obaları, çayları, dağları, meşələri, dağları (hündürlüyü də), yaylağı, qışlağı, dərəsi, yamacı, selavı öz əksini tapmışdır. Bu haqda əsərin əsas hissəsində məlumat veriləcəkdir.

Zəngəzurun toponimlərindən danışarkən, qeyd etmək yerinə düşər ki, bu bölgədəki yer-yurd adlarının 95 faizə qədəri türk-oğuz-müsəlman mənşəlidir. Bu coğrafi adların mövcudluğu tarixin alt qatlarına qədər gedib çıxır. Göytürk dövrünün etnotoponimləri (Göyxanın oğulları: Bayandır, Çavındur, Biçənək, Çəpni idi) bu ərazinin toponimiyasında əks olması təsadüfi deyil, qanunauyğun olaraq həmin etnosların

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

bu bölgədə məskun olmaları ilə bağlıdır. “Alban tarixi” əsərinin onomastikasında da mövcud olan bir sıra toponimlər Zəngəzurun coğrafi adlar sistemində bu gün də qalmaqdadır (Məsələn: Sisəkan//Sisyan, Qoros, Ağvanlı, Hunan//Hunud, Araz, Sünik, Qor, Qazan, Şalat). Eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında adları çəkilən onomastik vahidlərin koordinatları Zəngəzur bölgəsinin toponimlərinə uyğun gəlir. Zəngəzur bölgəsinin mikrotoponimlərini nəzərdən keçidikdə demək olar ki, bu coğrafi adların hamısı türk mənşəlidir, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğun şəkildə formalaşmışdır.

VI-VII əsrlərin dövrümüzə gəlib çatmış tarixi qaynaqlarda Azərbaycan haqqında məlumat son dərəcə az olduğundan bu dövrdə ölkənin siyasi tarixi xüsusilə daxili həyatını dolğun təsvir etmək mümkün deyildir. Dastan personajlarının və hadisələrin cərəyan etdiyi yer adları ilə əlaqədar olan coğrafi adlar qədim oğuz eli Zəngəzurda indi də yaşamaqdadır.

Burasını da qeyd etmək yerinə düşər ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da mövcud olan boyların heç birində bir dənə erməni mənşəli toponim və antroponim yoxdur. Bu, onunla əlaqədardır ki, dastanın formalaşdığı və ilk yazıya alındığı dövrdə Cənubi Qafqazda, eyni zamanda Qərbi Azərbaycanda (Zəngəzurda da) hay (ermənilər) olmamışdır. Zəngəzurun toponimiyası qədim laylalara gedib çıxır. Erməni mənşəli toponimiya bu ərazidə, ümumən Qərbi Azərbaycanda son 200 ilin – rus işğalının nişanəsidir və üst qatlara aiddir. Dastandakı coğrafi adlar əsas etibarilə Azərbaycanın, qədim oğuz yurdu olan indiki Ermənistan, eyni zamanda Cənubi Azərbaycanın Zəngəzur mahalı ilə həmsərhəd ərazilərini əhatə edir.

Ərəb istilası ərəfəsində Sasani imperatorluğunun tərkibində olan Cənubi Azərbaycan (Atropotena) özünün daxili müstəqilliyini itirərək

mərkəzi şah hakimiyyətinə tabe edilmişdi. Albaniya isə (Şimali Azərbaycan) uzun müddət özünün daxili müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi. 510-cu ildə Alban hökmdarı III Vaçaqanın (Uca xanın) ölümündən sonra Sasani hökmdarı Albaniyada çar hakimiyyətinə son qoymuş və 529-cu ilə qədər Albaniyada canişinlik sistemini tətbiq etmişlər.

Ərəb istilasının ərəfəsində Albaniya katalikosu II Viro Mehranilər sülaləsi, alban dövlətçiliyi üçün yeni tarixi şans əldə etmişdi.

Musa Kalankatlinin yazdığına görə, sasanilərlə ərəblərin qoşunları arasında gedən döyüşlərdə (639-642) Cavanşir sasanilər tərəfindən çıxış etdi. Cavanşir bu döyüşlərdə xüsusi rəşadət göstərsə də, sasanilərin süqutunun yaxınlaşdığını başa düşərək 642-ci ildə Albaniyaya qaçırdı [97, 146].

M.Kalankatuklunun yazdığına görə, bu döyüşlərdən sonra Cavanşir *Sünik* knyazının Aruncan nəslindən olan qızı ilə evləndi. Bununla da Mehranilər sülaləsi ilə Sünik knyazları arasında qohumluq münasibəti yarandı [90, 100-146].

Bundan sonra Sünikin knyazlığının siyasi gücü artdı.

A.Muradverdiyevin yazdığına görə, ərəb qoşunları Salmanlı ibn Rəbiənin ordusu Naxçıvandan keçərək *Biçənək* keçidi vasitəsi ilə Şəki, Gorus istiqamətində hərəkət edib Arana daxil olmuşlar [129, 132]. Sasani imperatorluğunun süqutundan sonra (651) öz müttəfiqlərini itirən Cavanşir ərəblərə qarşı Bizans imperatoru II Konstantla ittifaqa girmiş, lakin ərəblərin 661-ci ildə Ərmeniyəni fəth etməsindən sonra Bizansla əlaqəsini itirdiyi üçün xarici siyasət kursunu dəyişərək ərəblərlə yaxınlaşmağa məcbur olmuşdur.

Azərbaycan xalqının azadlıq savaşı tarixində qəhrəmanlıq epopeyası sayılan xürrəmilər hərəkatı da Zəngəzur bölgəsində baş vermişdi.

Zəngəzurun əhalisi bu dövrdə xristianlığın alban qanadını qəbul etmişdi. Məhz Zəngəzur ərazisində mövcud olan çoxsaylı vənglər, kilsələr, dini məbədlər də bu deyilənləri təsdiq edir.

Zəngəzur Cavidan və Babəkin, xürrəmilər hərəkatının meydana çıxdığı ərazi, Bəzz qalası və onun ətrafı zonaları idi. Ümumiyyətlə, Zəngəzur ərazisinin toponimiyası və maddi və mədəni abidələri Zəngəzurun tarixini öyrənməkdə mühüm mənbə rolunu oynayır. Çox maraqlıdır ki, Zəngəzur bölgəsində Gorus rayonu ərazisində *Bəzzli* Ağcakənd adlı passiv fonda daxil olan toponim də mövcuddur. Şübhə etmirik ki, *Bəzzli* toponimi Cavidan-Babək-Xürrəmilər dövrünün tarixi yadigarı olmuşdur.

M.Kalankaytukluda adı çəkilən Qoroz qalası da tarixi Zəngəzurun ərazisində olmuşdur. Qoros toponimiyasının sonrakı Qoris-Gorus mahalının adında qalmasını bölgədəki başqa coğrafi paralellər təşkil edir.

Zəngəzur IX-XI əsrlərdə Sacilər və Şəddadilər dövlətinin tərkibində olmuşdur.

XII-XIII əsrlərdə Zəngəzur ərazisi çiçəklənmə dövrünü yaşayan Azərbaycan Atabəylər (Eldəgizlər) dövlətinin idarəsi altında olmuşdu.

XIII-XIV əsrlərdə Hülakülərin (monqolların) bu əraziyə yürüşləri ilə əlaqədar Azərbaycan (Zəngəzur da daxil olmaqla) Hülakülərin inzibati ərazisinə daxil olmuşdur. Güman edirik ki, bu dövrdə Azərbaycanın, eləcə də onun tərkib hissəsi olan Zəngəzurun coğrafi çöhrəsində monqol-hülakü mənşəli etnotoponimlər elə bu dövrdə formalaşmışdır. Zəngəzur ərazisində Minkənd, Mincivan, Tatar, Padar, Saray kimi coğrafi adlar *monqol-türk* tayfalarının tarixdə qalan izidir. Eyni zamanda Azərbaycanın digər bölgəsində, ümumən Qafqaz ərazisində türk-monqol mənşəli Sakait, Corat, Saray, Dolanlar, Cəlayir, Kunqut, Oriyat və s. kimi adlar monqolların – Hülakü – Elxanilər dövrünün

Azərbaycan toponimiyasında əksidir.

Min illər boyu müxtəlif Azərbaycan dövlətlərinin ayrılmaz hissəsi olmuş Zəngəzur XV-XVIII əsrlərdə də Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin və sülalələrinin mühüm bölgələrindən biri olaraq qalırdı.

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu dövrün də ictimai-siyasi-etnik prosesləri Zəngəzurun toponimiyasında öz tarixini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərində baş verən arasıkəsilməz müharibələr, daxili çəkişmələr, teymurilərin Azərbaycana yürüşləri, Səfəvi və Osmanlı imperiyaları arasındakı uzunmüddətli müharibələrin acı nəticələri Zəngəzur mahalından da yan keçməmişdi. Və bütün bunlar bu bölgənin demoqrafik çöhrəsində ciddi dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarmışdı. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu səfəvi şahlarının qeyri-türklərlə əlaqə və münasibəti, xüsusən də Zəngəzur və Qarabağın din xadimlərinə loyallıq münasibəti və himayədarlıq siyasəti bu bölgələrdə xeyli dərəcədə etnik dəyişikliklə müşayiət olunurdu. Belə ki, ermənilərin Zəngəzur və Qarabağa gəlişi və erməni mənşəli coğrafi adların yaranması daha çox bu dövrdən başlanır.

Məhz bu dövrdə Zəngəzurdə və onun ətrafında (Qərbi Azərbaycanda) qriqoryanlaşmış və erməniləşmiş xristian-alban əhalisi və bu əraziyə köçürülmüş ermənilər əhalinin mülklərini, torpaqlarını satın almağa çalışmış və təəssüf ki, qismən buna nail də olmuş və beləliklə, Zəngəzur ərazisində erməni toponimləri tədricən yaranmağa başlamışdır.

Zəngəzur mahalının adı Qaraqoyunlu (1420-1468) və Ağqoyunlu (1468-1501) hökmranlığı dövründə siyasi-ictimai proseslərlə bağlı tez-tez xatırlanır. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin arasında baş

verən çəkişmələr nəticədə bu əraziyə - Çuxursəd və Sünik (Zəngəzur) ərazisinə xeyli miqdarda erməni gətirilərək bu bölgədə məskunlaşdırılmasına gətirib çıxardı.

Eyni zamanda həmin tayfaların adları Zəngəzurun toponimiyasında da öz izini qoruyub saxladı. Zəngəzur qəzasında Qubaqlı rayonu ərazisində Qaraqoyunlu kəndi və Gorus rayonu ərazisində Qaraqoyunlulardan hesab olunan Bayandurlu kəndi həmin tayfaların adı ilə bağlıdır. Qaraqoyunlu toponimi ümumən Qafqazda geniş areala malikdir.

Qərbi Azərbaycanda böyük bir el, oba Qaraqoyunlu dərəsi adlanır ki, burada onlarla türk mənşəli etnoslar məskunlaşmışdı. Göyçə mahalından həmin camaat (Qaraqoyunlu) genasidin qurbanı olmuş, ermənilər tərəfindən öz yurd-yuvalarından qovulmuşlar. Bir qədər bundan əvvəl (təxminən 200-300 il) bu əraziyə gələn və burada məskunlaşan ermənilər bu ərazinin *aborigen* sakinlərini – türkləri öz dədə-baba yurdundan – oğuz elindən qovub çıxarmışlar. O cümlədən Qaraqoyunlu tayfası Azərbaycan ərazisində - Qarabağda və Gəncə bölgəsində də mövcuddur (Göyçayda Qaraqoyunlu, Şəkiddə Çay Qaraqoyunlu, Gəncədə Qaraqoyunlu, Toqqalar Qaraqoyunlu, Tap Qaraqoyunlu və s.).

Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi hakimiyyətləri dövründə erməni kilsəsinə verilən imtiyazlar nəticəsində Tatev kilsəsinə xeyli imtiyaz verildi, vergilərdən azad edildi. Bir çox kəndlər və torpaqlar rəsmi sənədlərlə (qabalə ilə) Tatev kilsəsinə və onun tabeçiliyinə verildi. Bu fərmanlar ermənilərin Zəngəzura və digər bölgələrə kütləvi axın etməsinə rəvac verdi.

Zəngəzurdə, o cümlədən Gorus rayonu ərazisində erməni kəndlərinin çoxu bu dövrdə köçüb gələn ermənilər tərəfindən salınmış kəndlərdir. Sonrakı mərhələdə Zəngəzurdə ermənilərin sayı artmış, onların sosial-iqtisadi durumu güclənmiş, özlərinə güclü dayaq (dini mərkəz)

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

də yarada bilməmişlər [129, 1229]. Göründüyü kimi, Qərbi Azərbaycan və o cümlədən Zəngəzur ərazisində ermənilərin kütləvi şəkildə məskunlaşması üçün münbit şərait yarandı, ermənilərin etnik tərkibi iki istiqamətdə artdı. Birincisi, köçüb gələn ermənilərin hesabına, ikincisi isə qriqoryanlaşan, erməniləşən türklərin hesabına. Sonrakı dövrlərdə Papazyan kimi erməni alimləri bu faktları təhrif edərək faktiki olaraq Azərbaycanın tarixini Ermənistan (hay) tarixi kimi qələmə vermişlər.

Lakin ermənilər Zəngəzur ərazisinin etnoqrafiyasında nə qədər dəyişiklik aparsalar da, yenə də türk mənşəli etnotoponimlər bu ərazidə də üstünlük təşkil edir. Səfəvilər dövlətinin etnik tərkibini əks etdirən çoxsaylı etnotoponimlər Zəngəzurun ərazisində qalmaqdadır. Qacaran, Əfsərli (Afsarlı), Çobanlı, Otuzikilər, Baharlı kimi etnotoponimlər bu qəbildəndir.

Səfəvi-Osmanlı imperatorlarının əsassız savaşları nəticəsində Azərbaycan torpaqları, daha çox Zəngəzur və Naxçıvan torpaqları böyük dağıntılarla üzleşdi. Ara-sıra fasilələrlə Osmanlı-Səfəvi müharibələri 1639-cu ilə qədər davam etdi. Osmanlı işğalı ərazisinə Zəngəzur da daxil idi.

1724-cü ildən sonra Zəngəzuru müvəqqəti ələ keçirmiş osmanlılar bölgəni idarə etmək əhalini vergiyə cəlb etmək üçün bu yerlərin müfəssəl dəftərini tərtib etmişdilər.

1797-ci ildə "Naxçıvan dəftərinin müfəssəl dəftəri" və 1798-ci ildə isə "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri" adlı kitablarında Zəngəzur diyarının inzibati bölgüsü, əhalisi və s. haqda geniş məlumatlar verilmişdir [129, 208].

Osmanlı işğalı nəticəsində Zəngəzurun müsəlman əhalisi böyük dağıntılarla üzleşsə də, uzun müddət işğal altında qalmamışdır. Ölüm-dirim savaşına qalxan xalq qısa müddət ərzində Nadirin rəhbərliyi al-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

ında özünün milli istiqlalını bərpa etmiş, Zəngəzur ərazisi Osmanlı işğalından azad olmuşdu.

XVIII-XIX əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan, o cümlədən onun tarixi torpağı olan Zəngəzurun ağır günləri başlayır. Mənfur Rus imperiyasının, I Pyotrun Qafqaz siyasəti, Şərq planı Azərbaycan xalqının başına min bir müsibətlərin baş verməsinə, Azərbaycan torpaqlarının zaman-zaman bölünməsinə və əlindən qoparılmasına səbəb oldu.

Ermənilərin başlıca məqsədini həyata keçirmək üçün Rusiya imperiyası təkcə tarixi Azərbaycan torpaqlarını (İrəvan və Zəngəzur torpaqlarını) deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqazı müsəlmanlardan "təmizləmək", rus qoşunlarını burada möhkəmləndirməyi düşündürdü. Zəngəzurun Azərbaycana aid olan rayonları da *rus-erməni* işğalçıları tərəfindən (Qubadlı, Laçın, Zəngilan) işğal olundu. Hazırda bu ərazi və onun ətraf rayonları (Dağlıq Qarabağ) erməni-rus şovinizminin işğalı altındadır.

"Gülüstən" (1813) və "Türkmənçay" (1828) işğalından sonrakı müddət ərzində ruslar Azərbaycan xalqına qarşı nə qədər qəddarcasına yanaşsalar da, tarixi nə qədər saxtalaşırsalar da, tarix yenə də tarix olaraq qaldı. Qafqazın, o cümlədən onun hər bir bölgəsini nəzərdən keçirdikdə (Gürcüstan, Qərbi Azərbaycan, Dağıstan, Cənubi Azərbaycan) minlərlə coğrafi adlara rast gəlirik ki, bu toponimlər də Azərbaycanın qədim tarixindən xəbər verən ən mühüm mənbələrdir. Qərbi Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Zəngəzur ərazisinin geniş şəkildə və hərtərəfli (tarixi, coğrafi, linqvistik) tədqiqatə cəlb olunması bütövlükdə Azərbaycanşünaslığın qarşısında duran ən mühüm problemlərdəndir. Məhz dissertasiya bu missiyanı heç olmazsa, qismən həll etməyə yönəlmiş bir işdir.

Buna görə də dilimizin qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirən

yer-yurd adlarının öyrənilməsi olduqca faydalıdır. Təxminən (yüz il ərzində) Ermənistan- Qərbi Azərbaycanda yüzlərlə Azərbaycan mənşəli dəyişdirilmiş adların öyrənilməsi və tədqiqi mühüm elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Ölkəmizdə toponimik adların tədqiqi tarixi qədimdir. Hələ XI əsrdə görkəmli türkoloq, türkologiyanın bahadırı, coğrafiyaşünas və dilçi M. Kaşğari coğrafi adların etimologiyası ilə xüsusi məşğul olmuşdur. O, üç cildlik "Divani lüğət-it-türk" adlı əsərində türk mənşəli xeyli adın etimologiyasını vermişdir. Məsələn, *Türk, Yəmək, Tatar, Talas, Peçenek, Mankışlaq, Oğuz, Kutun/Xutan, Qayı, Kıpçaq, Kavşud, Kanqlı, Kapan, Xitay, Xalac, Əfşar, Balık, Çavundur, Çəpni, Çarık//Çaruk, Bukdüz, Bayandur, Bulak, Suvar* və s. Çox maraqlıdır ki, qeyd olunan bu xüsusi adların hər birinin adı ilə bağlı ən azı bir, iki, hətta üç coğrafi ada rast gəlirik. Bayandur adlı 2 toponim, Xalac adında 3 etnotoponim Zəngəzur ərazisində mövcuddur.

Bütün bunlar bu ərazinin tarixən türklərin məskunlaşdığı ərazi olduğunu göstərir. M.Kaşğari bu əsərində Rum yaxınlığından (Türkiyə) Çinə qədər ərazidə yayılmış türk tayfalarını sadalayıb onların mövqeyini də təsvir etmişdir. M.Kaşğari "Divan"ında qeyd olunan etnosların və coğrafi adların hər biri Zəngəzur bölgəsinin toponimiyasında, demək olar ki, heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Azərbaycan toponimiyası sovet hakimiyyəti illərinə qədər bu və ya digər dərəcədə tədqiqata cəlb edilir. Bu işdə A.Bakıxanov və K.F.Qanın rolu diqqətə cəlb edilir.

Hər iki müəllif Azərbaycan toponimlərinin, daha çox etnotoponimlərin mənşəyi və etimologiyası haqqında mülahizələr irəli sürür. Bakıxanovun yanaşmasında ziddiyyətli məqamlar da var. Sovet ha-

kimiyəti illərində toponimikanın elmi-nəzəri, praktik və metodoloji məsələlərinin tədqiqinə maraq artmış, bu sahədə V.M.Nikonov, B.A. Serebrennikov, A.A.Reformatskiy, E.M.Murzayev, V.A.Superanskaya (Moskva), İ.A.Popov (Leninqrad), V.A.Juçkeviç (Minsk) və başqaları xeyli iş görmüşlər.

Qeyd olunan əsərlə Zaqafqaziyada toponimlərin elmi şəkildə tədqiqatının əsası qoyulmuşdur. Əsərdə coğrafi adlar əlifba sırası ilə verilmişdir. K.F.Qanın əsərində adı çəkilən toponimlərdən bir qismi Zəngəzur zonasında bu gün də mövcuddur (Avşar, Ağkilsə, Arıqlı, Araz, Albaniya//Ağvan və s.). Əsərdə 1991 coğrafi adın izahı verilmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda dilçiliyin bu sahəsində maraq daha da artır. M.H.Vəliyev (Baharlı) ilk dəfə Azərbaycan dili tarixinin tədqiqində toponimlərin əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. Hər iki əsərdə M.Baharlı Azərbaycan etnotoponimlərini, o cümlədən Zəngəzurun bir qisim toponimlərinin mənşəyini izah edir. O, "Etnoqrafiya" bölməsində türk etnoslarının bir qisminin adını çəkir, məskunlaşdıqları ərazini göstərir. Bu tayfalar Xalac (2), Baharlı (2), Qayı, Qacar, Afşar/Əfşar, Çobanlı, Padar, Zəngənə və digərləri idi ki, bunlar da Zəngəzur ərazisində həmin dövrdə məskunlaşmışdı.

Xalqın dili, tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyətinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə olan onomastik vahidlərin, o cümlədən toponimlərin tədqiqinə maraq 60-cı illərdən sonra daha da güclənmiş, bu sahədə elmi-tədqiqat işləri aparılmış, Azərbaycan toponimikasının tədqiqat obyektinə müəyyənləşdirilmişdi. Prof.Ə.Dəmirçizadə "50 söz" (Bakı, 1978) əsərində Kaspi, Xəzər, Azərbaycan, Qafqaz, Alban, Aran və s. qədim etnonimlərin etimologiyasını üzə çıxarmaq üçün daha çox fonemlərin müqayisəsini aparmışdır.

İndiki Ermənistan ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin izahına

Avropa alimləri də cəhd etmişlər. H.Hülşman 1904-cü ildə “Qədim erməni coğrafi adlar” əsərini alman dilində Strassburqda çap etmişdir. Həmin əsərdə Ermənistan ərazisindəki *Quqark, Abaran, Qafan, Sisyan, İrəvan, Aqaraq/Həyərek* və s. toponimlərin etimologiyasını səhv olaraq fars və ya erməni mənşəli olduğu qənaətinə gəlmişdir. Qeyd edək ki, *Qafan, Sisyan, Həyərek* kimi toponimlər Zəngəzurun türk mənşəli etnotoponimlərindəndir.

R.M.Yüzbaşovun Azərbaycan toponimiyasının inkişafında mühüm rolu olmuşdur. O, Azərbaycan toponimini lüğətinin tərtibi prinsipləri və nəzəri əsasları haqqında məqalə və tezislər dərc etmişdir.

Prof. C.Mollazadə “Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi” (B., 1973), “Azərbaycan dilində coğrafi adlar necə yaranmışdır” (B., 1974), “Топонимия северных районов Азербайджана” (B., 1979) kitablarında və ayrı-ayrı məqalələrində Azərbaycanın şimal rayonunun toponimlərini, onların leksik, qrammatik və etimoloji xüsusiyyətlərini təhlil etmiş, toponimlərin etimoloji xüsusiyyətlərini vermişdir.

T.Əhmədov “El-obamızın adları” (B., 1984) və “Azərbaycan poleotoponimiyası” (B., 1985) kitablarında Azərbaycan poleotoponimiyasında qorunub saxlanılan fonetik, leksik və semantik elementləri, o cümlədən Azərbaycan oykonimlər və oronimlər sistemi işıqlandırılmışdır. 300-ə qədər toponimin izahlı lüğəti verilir.

Q.Qeybullayev “Топонимия Азербайджана” (B., 1986) əsərini yazmış, Azərbaycan ərazisində mövcud olan etnotoponimləri və onların dil mənsubiyyətini araşdırmışdır. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tədqiqində Q.Qeybullayevin xüsusi rolu var. O, “Qədim türklər və Ermənistan” (B., 1992) adlı əsərini yazmışdır.

Akademik B.Budaqov prof. Q.Qeybullayevlə birlikdə “Ermənistanında Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” (B., 1998) əsə-

rini yazmışdır. Bu əsərin də Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərinin öyrənilməsində xüsusi yeri var.

Azərbaycanın qədim toponim və etnotoponimlərinin mənşəyinin ətraflı tədqiq olunmasında V.Qukasyanın da rolu olmuşdur. Onun “Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixinə dair” əsərində Azərbaycan paleotoponimləri və etnonimləri tarixi-etimoloji cəhətdən analiz edilir.

Prof. Y.Yusifov və S.Kərimovun “Toponimikanın əsasları” (B., 1987) Azərbaycan toponimikasının inkişafında xüsusi addımdır. Burada toponimikanın problemləri, sahələri, nomenklatur termin, toponimik formantlar, toponimik fon, spektr, areal toponimlər, xalq etimologiyası və digər məsələlər öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan onomastikasının, o cümlədən onun bir şöbəsi olan toponimlərin fundamental tədqiqində, onun sistemləşdirilməsində prof. A.M.Qurbanovun çox böyük rolu olmuşdur. Onun “Azərbaycan dilinin onomastikası” (B., 1986) və “Azərbaycan dilinin onomologiyası” (B., 1988) kitabları onomologiyanın ümumi nəzəri məsələlərindən, Azərbaycan onomastikasının ayrı-ayrı şöbələrindən bəhs edir. Azərbaycan toponimlərinin arealından danışan A.Qurbanov qeyd edir ki, Azərbaycan toponimiyasını yalnız Azərbaycan ərazisində araşdırmaqla kifayətlənmək olmaz. Azərbaycan toponimiyasının arealı Qərbi Azərbaycan (Ermənistan) Gürcüstan, Cənubi Azərbaycan, Dağıstan, Orta Asiya, Türkiyə və digər ölkələrin ərazisini əhatə edir. Bu gün Azərbaycan toponimiyasının ən mühüm problemi həmin ərazilərin toponimlərinin elmi-tədqiqata cəlb edilməsidir. A.Qurbanov eyni zamanda bir sıra etnotoponimlərin etimologiyasını verir (Muğan, Biləqan, Düyərli, Şamaxı, Biçənək, Güzdək, Salyan). Eyni zamanda A.Qurbanov N.Tusi adına ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrası nəzdində “Onomastik elmi-tədqiqat” laboratoriyası yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir.

1986-cı ildən ənənəvi “Azərbaycan onomastikası” adlı elmi konfranslar da onun təşkilatçılığı və rəhbərliyi ilə keçirilmişdir. 13 elmi onomastik konfrans onun rəhbərliyi ilə həyata keçirilmiş və materialları çap olunmuşdur.

Prof. V.Əliyev Azərbaycan toponimiyasının tədqiqinə dair bir sıra kitablar və məqalələr yazmışdır. Onun “Toponimika” və “Azərbaycan toponimiyası” (B., 1999) adlı kitabları dərs vəsaiti kimi çox qiymətli-dir. O, bu əsərdə toponimikanın ümumi-nəzəri məsələləri, Azərbaycan toponimiyasının mənbələri, mənşəyi, təsnifi və quruluşu məsələsini qruplaşdırmışdır. Eyni zamanda onun Zəngəzur ərazisinin bir sıra etnotoponimlərinin mənşəyi barəsində mülahizələri var.

Q.Məşədiyev 1990-cı ildə “Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri” (B., 1990) və 1991-ci ildə Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsində (CMOMDK) qeydə alınmış “Azərbaycan mənşəli toponimlərin tarixi-linqvistik təhlili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Onun “Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili” (B., 2010) adlı əsəri Azərbaycan mənşəli toponimlərin tarixi-linqvistik təhlilinə həsr olunmuşdur.

Görkəmli coğrafiyaçı, akademik B.Budaqovun yaradıcılığında indiki Ermənistanın toponimlərinin tədqiqi əsas yerlərdən birini tutur. O, Q.Qeybullayevlə birlikdə “Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti” (B., 1998) əsərini yazmışdır.

İ.Bayramov Ermənistan ərazisində mövcud olan toponimlərin müxtəlif istiqamətdə öyrənilməsində xeyli iş görmüşdür. Onun “Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri” (Bakı, 2002) adlı əsərində indiki Ermənistanın türk mənşəli toponimləri tarixi-linqvistik aspektdən araşdırılır.

İ.Bayramov “Qərbi Azərbaycanın toponimlərinin tərkibində işlənən

söz və coğrafi terminlər lüğəti” adlı əsəri var (Bakı, 2000). Kitabda Ermənistan adlanan ərazidəki Azərbaycan toponimlərinin formalaşmasında iştirak edən söz və coğrafi terminlər izah edilir.

A.Bayramov Ermənistan ərazisində türk mənşəli toponimlərinin öyrənilməsi işində xeyli iş görmüşdür. O, “Qədim oğuz elinin – Ağba-ba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları” (Sumqayıt, 1997) adlı monoqrafiyasını yazmışdır.

A.Bayramov “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qafqaz” adlı kitabında Dədə Qorqudla bağlı toponimlərin Qafqazda yayılma arealını tədqiq etmişdir.

Ermənistan ərazisinin Zəngəzur bölgəsinin tədqiqinə həsr olunmuş son dövrün ən mühüm əsərlərindən biri iqtisad elmləri doktoru A.Muradverdiyevin “Zəngəzur-tariximizin yaddaşı” (Bakı, 2007) kitabıdır.

Müəllif elmi qaynaqlara və arxiv sənədlərinə əsaslanaraq Zəngəzur mahalı kimi tanınan və adı çəkilən torpaqların tarixən xalqımıza məxsus olmasını əsaslandırılmışdır.

Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə və təhlilinə dair H.Mirzəyev, L.Quliyeva, K.Əliyev, T.Hacıyev, Ş.Sədiyev, A.Hacıyev, N.Nəbiyev, F.Xalıqov, E.Nuriyev, E.Əzizov, İ.Cəfərov və başqa alimlər tədqiqat işləri aparmışlar. Ancaq Azərbaycan toponimiyasının hərtərəfli, sistemli və fundamental şəkildə tədqiq olunmasına böyük ehtiyac var. Zəngəzur ərazisinin toponimlərinin sistemli tədqiq olunması da Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran mühüm problemlərdəndir.

Demək, Qərbi Azərbaycan (Ermənistan) ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin öyrənilməsi təkcə elmi əhəmiyyət deyil, həm də siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Ermənilər bu əraziyə ayaq basandan tarixi saxtalaşdırmış, onun izini itirməyə cəhd etmişlər. Toponimlər elə etibarlı mənbədir ki, tarixi həqiqətlərə işıq salır, aydınlıq gətirir. Toponimlər

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

həmin ərazinin milli mənsubiyyətini göstərən kimlik kartıdır. Lakin 1988-1991-ci illərdə Rusiyanın birbaşa müdaxiləsi ilə Ermənistan dövləti tərəfindən 250 mindən artıq azərbaycanlı deportasiya olundu. Sonuncu Azərbaycan kəndi – Nüvədi də deportasiyanın qurbanı oldu. Bütövlükdə Sovet hakimiyyəti dövründə və ümumiyyətlə, XX əsrdə iki milyondan çox azərbaycanlı indiki Ermənistan – Qərbi Azərbaycan ərazisindən, tarixi etnik torpaqlarından qovuldular. Bu tarixi faciənin hüquqi-siyasi qiymətini Azərbaycan Respublikasının prezidenti H.Əliyev vermişdir. Bununla bağlı 1997-ci il dekabrın 18-də “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi şəkildə deportasiyası haqqında”, 1998-ci ilin martın 26-da “Azərbaycanlıların soyqırımı” haqqında fərmanlar imzalandı. Eyni zamanda 2001-ci il avqust ayının 22-də “Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması probleminin həlli haqqında” fərman imzalamışdır.

Bu fərmanda deyilir: “Tarixi saxtalaşdırmaq, təhrif etmək, Azərbaycan torpaqlarının tarixi adlarını dəyişdirmək, süni surətdə Ermənistanı monoetnik dövlətə çevirmək erməni siyasətinin tərkib hissəsini təşkil edirdi. 1935-1989-cu illərdə Ermənistanda hətta yer adlarına qarşı qərəzli siyasət tətbiq edilmiş, minlərlə Azərbaycan toponimi xəritələrdən silinmişdir”. Dövlət başçısının həmin fərmanından irəli gələn vəzifələri həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası xalqımızın XIX əsrdən başlayaraq azadlıq mübarizəsini, o cümlədən azərbaycanlıların soyqırımını, qaçqınlıq tarixini əsaslı və kompleks şəkildə araşdırıb fundamental elmi tədqiqat işlərini hazırlamaq işində addımlar atır. Bu istiqamətdə son dövrlərdə elmi tədqiqat işlərində canlanma əmələ gəl-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

miş, çoxsaylı elmi əsərlər yazılmışdır.

Ermənilərin Türk mənşəli yer-yurd adları dəyişdirmə siyasəti müxtəlif prinsip və “meyarlarla” aparılmışdır. Bu məsələ Ermənistan SSR Ali Sovetinin konkret tarixi rəsmi sənəd və fərmanlarında əks olunmuşdur. Çar Rusiyası dövründə buraxılan xəritələrdə və statistik məlumatlarda yaşayış məntəqələrinin Türk adları Ermənistanda Sovet hakimiyyəti dövründə (ilk rəsmi addəyişmə əməliyyatı 1935-ci ildə) Ali Sovetin fərmanı ilə həyata keçirilmişdir.

Zəngzur ərazisində, ümumiyyətlə, Ermənistanda Türk mənşəli coğrafi adlar, əsasən, aşağıdakı “qayda və prinsiplərlə” dəyişdirilmişdir.

1. İlk növbədə qabarıq şəkildə türklərin soykökü, onun tarixi keçmişi ilə əlaqədar olan yaşayış məskənlərinin adlarının dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət edilmişdir. Məsələn, Bayandur-Bağatur (Gorus), Muğançıq-Ayqədor (Gorus), Yayçı-Qarjis (Gorus), Aşağı Türkmənli-Lusaqyuğ (Eçmiədzin), Şirvancıq-Lernakert (Artik) və s. Bu zaman bir qisim Türk mənşəli etnonimlər (tayfa, qəbilə və s. adları) etnonim xarakteri olmayan öz adımla əvəz olunub. Məsələn, Böyük Qaraqoyunlu-Əzizli (Vardenis), Şıxlar-Qızılşəfəq (Sisyan), Kərkibaş-Şəfəq (Vardenis) və s.

2. Bir qisim yaşayış məskənlərinin adları sovet həyat tərzinə, sovet ideologiyasına uyğun olaraq dəyişdirilirdi. Məsələn, Məliklər-Spandaryan (Sisyan), Qaraqışlaq-Dostluq (Masis), Aralıq-Qriboyedov (Eçmiədzin), Böyük Qarakilsə-Kirovakan rayonu, Gümri-Aleksandropaq (Leninakan), Çanaxlı-Sovetaşen (Vedi rayonu) və s.

3. Erməni və qeyri-millətdən olan ayrı-ayrı yazıçı və tarixi şəxsiyyətlərin adını əbədləşdirmək bəhanəsi ilə toponimlərin dəyişdirilməsi və s. Aşağı Necili-Sayat Nova (Masis), Allahverdi-Tumanyan, Gərgər-Puşkino (Stepanavan), Yuxarı Ağbaş-Abovyan-Artoşat və s.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

4. Hərfi tərcümə (kalka) yolu ilə Türk mənşəli toponimlər dəyişdirilmişdir. Məsələn, Armudlu-Tandzut (Hoktemberyan) və Kafan, Al-malı-Xnzorut (Əzizbəyov), Göl-Liçk (Martuni)

5. Yaşayış məskənlərinin adlarının bir qismi cüzi dəyişikliklə və təhrif olunmaqla dəyişdirilmişdir. Məsələn, Dərabas-Darbas (Sisian), Ərəfsə-Arevus (Sisian), Köbut-Kapyut (Əzizbəyov)

6. Birinci tərəfi ikinci tərəfin əlamətini bildiren və tərkibində “bö-yük”, “kiçik”, “aşağı”, “yuxarı” sözləri olan Türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adlarına bu sözlər “verin”, “nergin”, “mets”, “pokr” şəklində verilməklə dəyişdirilən adlar. Məsələn, Yuxarı Xotanan (Qafan rayonu), Böyük Ayrım-Medz Ayrım (Allahverdi rayonu), Yuxarı Ağcaqala-Verin Ağcaqala (Talin rayonu) və s.

7. Erməni tələffüzündə uyğunlaşdırılaraq dəyişdirilən toponimlər. Məsələn, Həyərek-Aqarak (Kafan), Həkəri-Akori (Allahverdi), Uzunlar-Udzun (Allahverdi), Qarakilsə-Sisavan-Sisyan və s.

8. 1935-ci ilə qədərki, Türk mənşəli yaşayış məntəqələrinin adları Ali Sovetin fərmanı olmadan dəyişdirilmişdir. Məsələn, Dəymədağlı-Şrvenants (Qafan rayonu), Tovuzqala-Berd (Şəmsəddin), Kürdəkənli-Lernadzor (Kafan), Kilsəkənd-Sraşen (Qafan rayonu) və s.

Bütün bunlarla yanaşı, türk mənşəli adların dəyişdirilməsində, izlərinin itirilməsində bu kəndlərdə qayğısız münasibətin göstərilməsi və əhalinin müxtəlif təzyiqlə vasitələrlə sıxışdırılıb çıxardılması da mühüm vasitə idi. Bununla da yüzlərlə Türk mənşəli coğrafi adlar passiv fonda keçmiş və unudularaq yaddaşlardan silinmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Türk mənşəli toponimlərin passiv fonda keçməsi və dəyişdirilməsi daha çox Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan “iri addımlarla” irəlilədiyi dövrlərdə baş vermişdir.

Ermənistan (qədim Oğuz yurdu) ermənilərin havadarlarına arxala-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

naraq türkmənə qarşı soyqırımın ümumi mənzərəsini vermək məqsədi ilə 1921-1988-ci illərdə Ermənistan adları dəyişdirilmiş Türk mənşəli yaşayış məskənlərinin siyahısını verməyi lazım bilirik.

A

Əvvəlki adı	Dəyişdirilmiş adı	Rayonu	Fərman tarixi
Avdalanalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
Avdallar	Hatsavan	Abovyan	04.04.1946
Avdıbəy	Tsaxkaşen	Spitak	21.10.1967
Ağadərəsi	Qatnaxpyur	Abovyan	04.04.1946
Ağbulaq	Lusaxnyur	Spitak	26.04.1946
Ağdan	Qandzakar	İcevan	25.01.1978
Ağzıbir	Lıcab	Kamo	07.12.1945
Aqın rayonu	Ani	-	12.10.1961
Ağkənd	Ağncadzor	Yegeqnadzor	03.07.1968
Ağkənd	Aşotavan	Sisian	17.04.1948
Ağkilsə	Azal	Vardenis	03.01.1935
Ağkilsə	Kraşen	Axuryan	07.12.1945
Ağhamzalı	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
Ağcaarx	Arevik	Hoktemberyan	04.04.1946
Ağcaqala	Tsaxkalanc	Eçmiədzin	25.01.1987
Ağcaqışlaq	Qetapnya	Masis	25.01.1978
Ağcaqışlağı	Qetazad	Artaşat	25.05.1967
Adamxan	Vardadzor	Martuni	03.07.1968
Adyaman	Qarnovit	Talin	12.11.1946
Ayarlı	Lernamedz	Eçmiədzin	25.01.1978
Ayaslı	Ayqestan	Artaşat	-
Ayğirgölü	Aknalıç	Eçmiədzin	25.01.1978

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Aynalı	Davtaşen	Talin	19.04.1950
Aysəsi	Qızılgül	Yeşeqnadzor	10.09.1946
Alagilsə	Baytar	Amasiya	-
Allahverdi	Tumanyan	-	19.09.1969
Alacıqaya	Alacux	Dilican ş.	-
Almalı	Xndzorut	Əzizbəyov	12.11.1946
Arazdəyən	Yerasx	Ararat	03.07.1968
Aralıq	Erazqaboros	Axuryan	07.12.1945
Aralıq	Qriboedov	Eçmiədzin	25.01.1978
Arıxvəli	Lernut	Axuryan	21.10.1967
Armudlu	Tandzut	Hoktemberyan	04.04.1946
Armudlu	Tuşafen	Artik	31.05.1946
Arpa	Areni	Yeşeqnadzor	10.09.1946
Arpavar	Lusakert	Artaşat	20.08.1945
Arpaçay st.	Axuryan	Axuryan	31.07.1950
Astazur	Şvanidzor	Meqri	22.04.1935
Axta r.	Razdan	-	30.06.1959
Axtaxana	Corasən	Qafan	01.06.1940
Axula	Berkırat	Araqats	25.01.1978
Axund Buzaband	Berdik	Artaşat	25.01.1978
Aşağı Ağbaş	Artaşat	Artaşat	20.08.1945
Aşağı Ağdan	Morut (Aknaxpyur)	İcevan	25.05.1967
Aşağı Ağcaqala	Nerkin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
Aşağı Adyaman	Nerkin Qetaşen	Martuni	07.12.1945
Aşağı Aylanlı	Lənuği	Eçmiədzin	04.04.1946
Aşağı Alçalı	Aıtsvanist	Martuni	27.09.1968

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Aşağı Axta	Razdan	Razdan	30.06.1945
Aşağı Qanlıca	Vaqrameberd	Axuryan	26.04.1946
Aşağı Qarabağlar	Çimənkənd	Artaşat	-
Aşağı Qaraqoymaz	Nerkin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
Aşağı Qaranlıq	Martuni	Martuni	-
Aşağı Qırxın	Araks	Eçmiədzin	04.04.1946
Aşağı Qeyləsər	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
Aşağı Zağalı	Tsovak	Vardenis	12.08.1946
Aşağı Zeyvə	Hartaşen	Eçmiədzin	25.01.1978
Aşağı Gözəldərə	Vardenis	Martuni	07.12.1945
Aşağı Necili	Sayat-Nova	Masis	25.01.1978
Aşağı Pirtikan	Dzoraqyuq	Talin	02.03.1940
Aşağı Talin	Daşdedem	Talin	25.01.1978
Aşağı Türkmənli	Lasaquyq	Eçmiədzin	03.01.1935

B

Babakişi	Bujakan	Nairi	-
Babakişi	Ağavnadzor	Razdan	17.07.1948
Babacan	Qızılkənd	Vardenis	25.01.1978
Bazarcıq	Arai	Abaran	15.07.1946
Bayandur	Bağadur	Gorus	07.05.1968
Balakənd	Dəvəğ	Noyemberyan	04.01.1938
Barana	Hoyemberyan	Noyemberyan	04.01.1938
Basarkeçər	Vardenis	Vardenis	11.06.1969
Basarkeçər ray.	Vardenis ray.	-	11.06.1969
Baxçalar	Bağaran	Bağramyan	03.07.1968

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Bacoğlu	Haykavan	Axuryan	07.12.1945
Baş Avaran	Abaran	Abaran	03.01.1935
Başkənd	Akunk	Abovyan	04.04.1946
Başkənd	Artsvaşen	Krasnoselsk	25.01.1978
Başkənd	Vernaşen	Yegeqnadzor	10.09.1946
Başkənd	Qexarkunik	Kamo	04.04.1946
Başkənd	Saralanc	Artik	31.05.1946
Baş Kəmi	Qami	Abovyan	03.01.1935
Başın Əli	Batramyan	Artaşat	01.12.1949
Becəyazlı	Vostan	Artaşat	20.08.1945
Bəbirli	Vartsraşen	Ani	03.02.1947
Bədəl	Yeğeknut	Hoktemberyan	04.04.1946
Bəzirkana	Zitankov	Ani	-
Bəykənd	Mets Parni	Spitak	-
Birəli	Lancar	Ararat	03.07.1968
Bitticə	Bartsraşen	Artaşat	20.08.1945
Bulxeyir	Şenavan	Aboran	19.04.1950
Boğazkəsən	Dzorakan	Ani	03.01.1935
Boğatlı	Arteni	Talin	31.07.190
Bozabdəl	Bazum	Quqark	25.01.1978
Bozdoğan	Sarakap	Ani	03.01.1978
Bozyoxuş	Musaelyan	Qukasyan	12.11.1946
Böyük Arıxvəli	Mets mantaş	Artik	03.01.1935
Böyük Vedi	Vedi	Ararat	04.04.1946
Böyük Qaraqoyunlu	Əzizli	Vardenis	03.01.1935
Böyük Qarakilsə	Kirovakan	-	03.01.1935
Böyük Ketı	Keti	Axuryan	26.04.1946
Böyük Kəpənəkçi	Musaelyan	Aruxyan	03.01.1947

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Böyük Camışlı	Alaqyaz	Araqats	04.01.1938
Böyük Şəhriyar	Nalbandyan	Hoktemberyan	19.04.1950
Böyük Şiştəpə	Medz Sepasar	Qukasyan	12.11.1946
Böyük Şorlu	Dəmirçi	Masis	04.04.1946
Buğdaşen	Baqraban	Ani	31.07.1950

V

Vedi ray.	Ararat ray.	-	15.05.1968
Verməzyar	Arevaşad	Eçmiədzin	04.04.1946
Vəli Ağalı	Dzoraqyut	Martuni	-
Vəlikənd	Tsaxkavan	Şəmşəddin	04.05.1939

Q

Qazançı	Meğraşen	Artik	31.05.1946
Qalalı	Noraber	Ani	03.02.1947
Qalaça	Verdavan	Noenberyan	25.01.1978
Qaltaxçı	Hartaqyuğ	Sipitak	26.04.1946
Qamışqut	Yeğeknut	Quqark	03.01.1935
Qamışlı	Zartunik	Hokterberyan	25.01.1978
Qapılı	Qusanqyuğ	Ani	03.02.1947
Qaraboya	Xnkoyan	Sipitak	26.04.1946
Qarabulaq	Yemcatan	Abaran	26.04.1946
Qaraburun st.	Kraker st.	Bağramyan	21.01.1968
Qaraqala	Qetap	Talin	12.11.1946
Qaraqala	Sevaberd	Abovyan	24.06.1948
Qaraqışlaq	Dostluq	Masis	25.07.1978
Qaradağlı	Mrqavet	Artaşat	21.10.1967
Qaradaş	Sevkar	İcevan	-
Qarakilsə	Lerhovit	Kallinin	25.01.1978

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qarakilsə	Sisavan	Sisiyan	-
Qarakilsə	Hartavan	Abaran	19.04.1950
Qaral	Qatnacur	Spitak	26.04.1946
Qaralar	Aralez	Ararat	25.01.1978
Qaraməmməd	Meğraşat	Amasiya	25.04.1946
Qaranamaz	Yeniyol	Amasiya	03.01.1935
Qaranlıq	Qexhovit	Martuni	03.07.1968
Qaranlıq	Lusaqyuğ	Ağaran	10.09.1948
Qaranlıqtəpə	Xavaradzor	İcevan	-
Qaraxaç	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
Qarahamzalı	Burastan	Artaşat	25.01.1978
Qaraçanta	Əzizbəyov	Amasiya	04.05.1939
Qaracaören	Araqyuğ	Nairi	04.04.1946
Qarğabazar	Haykaşen	Eçmiədzin	25.05.1967
Qasıməli	Qetapi	Artik	01.06.1940
Qaçaqan	Arevatzaq	Tumanyan	25.01.1978
Qaçaqan	Lernavan	Spitak	26.04.1946
Qaşqa	Vardaşat	Ararat	10.09.1948
Qədrli	Lancanist	Ararat	03.07.1968
Qəzənfər	Araqats	Abaran	10.09.1948
Qəmərli	Artaşat	Artaşat	04.09.1945
Qəmərli ray.	Artaşat ray.	-	04.09.1945
Qəmərli	Metsamor	Eçmiədzin	15.07.1946
Qətran	Qetamec	Nairi	21.06.1948
Qızqala	Qetavan	Kalinin	25.01.1978
Qızılqoç	Qukasyan	Qukasyan	04.01.1938
Qızılvəng	Makenis	Vardenis	25.01.1978
Çiçəkli			
Qızılkilsə	Qızıldaş	Kalinin	03.01.1935

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qızılkilsə	Karmravan	Qukasyan	03.01.1935
Qızılören	Şenavan	Spitak	26.04.1946
Qızıldəmir	Voekevaz	Əştərək	03.01.1935
Qızıcataq	Suser	Talin	12.11.1946
Qıpçaq	Haric	Artik	31.05.1946
Qırğı	Artsvaberd	Şəmşəddin	25.01.1978
Qırmızıli	Karmraşen	Talin	12.11.1946
Qırxbulaq	Aqunk	Vardenis	03.01.1935
Qırxdəyirman	Xunaberd	Araqats	15.07.1946
Qolqat	Qexanist	Artik	15.07.1948
Qonaqqıran	Şirak	Axuryan	02.03.1940
Qorçulu	Mrqaşad	Hoktemberyan	04.04.1946
Qoturbulaq	Qatmaxbyur	Sitepnavan	03.01.1935
Qoşatan	Voskevan	Noyemberyan	25.01.1978
Qoşavəng	Haykadzor	Ani	19.04.1950
Quzugüdən	Ayqəşad	Hoktemberyan	19.04.1950
Quldərviş	Vosketas	Talin	03.01.1935
Quləli	Ayqədzor	Şəmşəddin	04.05.1939
Quləli	Qarmiruyğ	Kamo	01.06.1940
Qulucan	Spandaryan	Artik	31.05.1935
Qundaxsaz	Rya Təzə	Araqats	25.01.1978
Qurdbulaq	Krasar	Qukasyan	12.11.1946
Qurdbulaq	Boloraberd	Yeğeqnadzor	10.09.1935
Qurdulu	Armavir	Hoetemberyan	03.01.1935
Quru Araz	Yerasxovun	Höktemberyan	19.04.1950
Quruboğaz	Ortacya	Araqats	25.01.1978
Qurumsulu	Dostlu	Noyemberyan	-
Quşçu	Keçut	Cermuk ş.	12.11.1946

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

D

Daylaxlı	Arin	Əzizbəyov	25.0.1978
Damcılı	Mravyan	Abaran	03.01.1935
Damagirməz	Hovit (Niqavan)	Abaran	15.07.1946
Darğalı	Anastasavan	Artaşat	01.12.1949
Daharlı	Qetk	Axuryan	07.12.1947
Daşqala	Karaberd	Ani	03.02.1947
Daşlı	Daşdakar	Ararat	03.07.1968
Dəvəli	Ararat	Ararat	03.01.1935
Dədəqışlaq	Axundov	Razdan	04.05.1939
Dədəli	Yeğnik	Talin	12.11.1946
Dəymədağlı	Şrvenants	Qafan	-
Dəliqardaş	Saruxan	Kamo	21.06.1948
Dəlilər	Dalar	Artaşat	03.01.1935
Dəlləkli	Zovaşen	Abovyan	21.06.1946
Dəlikdaş	Teakkar	Martuni	21.06.1946
Dərrabas	Darbas	Sisian	10.09.1946
Dərbənd	Karmrakar	Axuryan	26.04.1946
Dərəkənd	Dzoraqyuğ	Quqark	-
Dərəköy	Saraqyuğ	Qukasyan	12.11.1946
Dərəçiçək	Teakkadzor	Razdan	-
Dirəklər	Karnut	Axuryan	03.07.1968
Dovşanqışlaq	Şirakan	Ani	19.04.1950
Doqquz	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
Donuzyeyən	Zəngilər	Masis	03.01.1935
Dostlu	Barekamavan	Noyemberyan	25.10.1978
Düzkənd	Axuryan	Axuryan	07.12.1945
Düzkənd ray.	Axuryan ray.	-	07.12.1945

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Düzkənd	Baroj	Talin	03.01.1935
Düzxaraba	Hartaşen	Tukasyan	12.11.1946

E

Evcilər	Arazan	Hoktemberyan	10.04.1947
Ellər	Abovyan	Abovyan	12.10.1961
Ellər oyuğu	Ellər	Amasiya	-

Ə

Əzizbəyov (Paşalı)	Zaritan	Əzizbəyov (Vayk)	08.07.1957
Əyənzur	Ağavnadzor	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Əksipara	Voskepar	Noyemberyan	-
Ələyəz	Araqats	Talin	31.07.1950
Əlilbəyli	Ağabeykan	Eçmiədzin	04.09.1946
Əliqırax	Asğadzor	Martuni	03.01.1935
Əliquluşən	Azataşen	Gorus	01.06.1940
Əliqucaq	Kuçak	Aparan	10.09.1946
Əlili	Salvard	Sisian	03.01.1935
Əlixan	Qetik	Qukasyan	03.01.1935
Ərdəpin	Yexeqis	Yeğeqnadzor	10.09.1946
Ərəvus	Aravis	Sisian	03.07.1968
Ərzəkənd	Arzakon	Razdan	-
Ərtiz	Qeğard	Abovyan	04.04.1946
Əfəndi	Noraşen	Sevan	04.01.1938
Əfəndi	Zovasar	Talin	25.01.1978

Z

Zeyvə	David-bek	Qafan	26.06.1949
-------	-----------	-------	------------

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Zərzibil	Zərkənd	Vardenis	03.06.1935
Zolaxaç	Zolakar	Martuni	03.01.1935
Zəhrablı	Mıranut	Artaşat	20.08.1945

I

Iydəli	Pşatavan	Hoktemberyan	10.04.1947
İlanlı	Çaybasar	Amasiya	26.04.1946
İlançalan	Ardaşavan	Əştərək	-
İlli	Hoğmik	Amasiya	25.01.1978
İlxiyabi	Ayqabats	Axuryan	26.04.1946
İmamşahlı	Mıxçyan	Artaşat	03.01.1935
İmirli	Tucur	Abaran	19.04.1950
İmirxan	Saratak	Artik	01.06.1940
İnəkdağı	Antarut	Əştərək	01.12.1949
İnəkdağı	Yenikənd	Vardenis	25.01.1978
İnəkli	Darakert	Masis	25.01.1978
İtqıran	Gülüstan	Əzizbayov	03.01.1935

Y

Yaqubli	Meqrut	Quqark	01.04.1946
Yaycı	Qarjis	Gorus	03.07.1968
Yayçı	Zovaber	Sevan	25.01.1978
Yamançlı	Dextsut	Artişat	25.05.1967
Yanığpəyə	Meşəkənd	Krasnoselsk	25.01.1978
Yarızlı	Lcavan	Vardenis	25.05.1967
Yasavul	Hovuni	Axuryan	07.12.1945
Yeşanlar	Arəşavad	Artik	15.07.1948
Yelqovan	Kotayk	Abovyan	07.12.1945
Yeni Başkənd	Qetik	Krasnoselsk	30.05.1984

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Yeniköy	Xarkov	Ani	-	
Yengicə	Norabats	Masis	25.01.1987	
Yeşil	Kakavadzor	Talin	12.11.1976	
Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950	
Yuxarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	20.08.1945	
Yuxarı Ağcaqala	Verin	Talin	12.11.1946	
Yuxarı Adyaman	Verin Qetaşen	Martuni	07.12.1945	
Yuxarı Alyandı	Tsaxkunuk	Eçmiədzin	04.04.1946	
Yuxarı Axta	Lernasit	Razdan	25.01.1978	
Yuxarı Qanlıca	Marmaşen	Axuryan	26.04.1946	
Yuxarı Qaraqoymaz	Verin	Talin	12.11.1946	
Yuxarı Qırqın	Sasynaşen	Eçmiədzin	04.04.1946	
Yuxarı Qöyləsər	Crarat	Eçmiədzin	04.04.1946	
Yuxarı Zağalı	Byuravan	Artaşat	20.08.1945	
Yuxarı Zeyvə	Axpradzor	Vardenis	25.01.1945	
Yuxarı Kolanlı	Taronik	Eçmiədzin	25.01.1978	
Yuxarı Kürdəkəndi	Qriboedov	Eçmiədzin	25.01.1978	
Yuxarı Necili	Noraşen	Artaşat	-	
Yuxarı Pirtikan	Kürdəkəndi	Nizami	Masis	25.01.1978
Yuxarı Türkmənli	Yuxarı Pirtikan	Tsaxkasar	Talin	02.03.1940
Yuxarı Xatınarxı	Yuxarı Abaqa	Eçmiədzin	03.01.1935	
	Yuxarı Hankaşen	Eçmiədzin	25.01.1978	

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

K

Kavdarlı	Panik	Artik	-
Kankan	Hatis	Abovyan	25.01.1978
Karvansara	Amre Taza	Araqats	25.01.1978
Karvansara	İcevan	-	-
Keğac	Verin Carpi	Ani	03.02.1947
Kefli	Kakavasar	Qukasyan	25.01.1978
Keşişverən	Urtsalanc	Ararat	21.10.1967
Keşişkənd	Qexarot	Araqats	03.01.1935
Keşişənd ray.	Mikoyan ray.	-	03.01.1935
Keşişkənd	Mikoyan	Yegeqnadzor	03.01.1935
Kələkarx	Şenavan	Hoktemberyan	04.04.1946
Kələre	Qukasavan	Masis	01.12.1943
Kərimxanı	Sovetakan	Hoktemberyan	03.01.1935
Kərimkənd	Tsaxkaşen	Kamo	02.03.1940
Kərkibaş	Şəfəq	Vardenis	25.05.1967
Kərpicli	Qexadir	Abovyan	03.01.1935
Kəsəmən	Bahar	Vardenis	25.01.1978
Kəsikbaş	Lernakert	Martuni	07.12.1945
Kilsəkənd	Sraşen	Qafan	-
Kiçik Arıxvəli	Pokr Mantaş	Artik	31.05.1935
Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1946
Kiçik Ketı	Lernantsk	Axuryan	26.04.1946
Kiçik Kəpənəkçi	Hovit	Axuryan	07.12.1945
Kiçik Pərnı	Anuşavan	Artik	07.05.1969
Kiçik Şəhriyar	Hor Hartaqes	Hoktemberyan	03.07.1968
Kiçik Şiştəpə	Pokr Sepasar	Qukasyan	12.11.1946
Kolagirən	Dzorqed	Quqark	25.01.1978

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Kolagirən	Tsovinar	Martuni	03.01.1935
Korbulaq	Şenkani	Araqats	25.01.1978
Kosaməmməd	Batikyan	Kamo	-
Kotanlı	Karmraşen	Əzizbəyov	-
Körpəli	Arşalus	Eçmiədzin	03.01.1935
Körü	Dzoraşen	Gorus	19.04.1950
Küzəcik	Lancaxpyur	Kamo	19.04.1950
Kürd Pəmbəyi	Sipan	Araqats	25.01.1978
Kürdəkəndi	Lernadzor	Qafan	-
Kürəkənd	Ferik	Eçmiədzin	25.01.1978
Kutnişaşlıq	Hovşaten	Artik	15.07.1948

G

Gabud	Kapuyut	Əzizbəyov	03.07.1948
Gərgər	Puşkino	Stepanavan	14.02.1937
Görməz	Kamarik	Abovyan	25.01.1978
Gərnı	Qarnı	Abovyan	-
Göytür	Qetap	Yeğanadzor	03.01.1935
Goravan	Yenikənd (Qoravan)	Artaşat	15.07.1946
Gödəkbulaq	Qarçaxpyur	Vardenis	12.08.1946
Gödəkli	Mraqavan	Artaşat	20.08.1945
Gözəldərə	Qexadzor	Araqats	15.07.1946
Gözəldərə	Qexadir	Araqats	31.05.1946
Gözlü	Akunk	Talin	12.11.1946
Göyyoxuş	Saralanç	Spitak	26.04.1946
Göygümbəz	Qexanist	Masis	01.12.1949
Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1946
Göl	Lıçk	Martuni	-
Göran	Qoqaran	Spitak	24.04.1946

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Gülablı	Dzoraqlux	Abaran	15.07.1946
Güllübulaq	Vardaxpyur	Qukasyan	15.07.1946
Güllüce	Vardenis	Abaran	15.07.1946
Güllüce	Zovk	Abovyan	25.01.1978
Güllüce	Sarahat	Spitak	19.04.1950
Gürcüyolu	Tərəsqyuğ	Qukasyan	30.07.1980
Gütqum	Qexanuş	Qafan	29.06.1949

L

Lələkənd	Vazeşen	İcevan	25.01.1978
Ləlvər	Debetavan	Noyemberyan	25.01.1978
Lənbəli	Vaqrataşen	Noyemberyan	18.06.1960

M

Mağdə	Lernarot	Əştərək	01.12.1949
Məsdərə	Dalarik	Talin	21.01.1965
Mahmudlu	Çaykənd	Qfan	01.06.1940
Mahmudcuq	Pemzaşen	Artik	02.03.1940
Mehmandar	Hoftaşen	Masis	25.01.1978
Mehrablı	Vartaşen	Artaşat	20.08.1945
Mehriban	Katnaxpyur	Talin	19.04.1950
Məzrə	Bartsravan	Sisian	10.09.1946
Məliklər	Spandaryan	Sisian	04.05.1939
Məlikkənd	Tsaxkavan	İcevan	02.03.1940
Məlikkənd	Melikxyuğ	Araqaç	15.07.1946
Məsimli	Ayqəpat	Artaşat	01.02.1949
Məscidli	Nor Qyank	Artik	01.06.1940
Misxana	Haykavan	Razdan	01.12.1949
Molla Bajest	Bambaqaşad	Hoktemberyan	01.01.1935

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiədzin	-
Mollaqaşlaq	Güllüdəre	Qurak	25.01.1978
Molla Eyyublu	Evli	Kalinin	-
Molla Göyçə	Maralik	Ani	25.01.1978
Molla Musa	Voskehack	Axuryan	26.04.1946
Muğam	Muğamlı (Hovtaşen)	Artaşat	20.08.1945
Muğan	Hovtameç	Eçmiədzin	25.01.1978
Muğancıq	Ayqədzor	Gorus	19.04.1950
Muncuqlu	Tsilkar	Spitak	15.07.1946
Muradtəpə	Kanakeravan	Nairi	15.08.1964
Murteyil	Çiçəkbulanq	İcevan	25.01.1978
Mustuqlu	Lançik	Ani	03.02.1947
Muhub	Balahovit	Abovyan	26.12.1968

N

Nalbənd	Şirakamut	Spitak	25.01.1978
---------	-----------	--------	------------

P

Palıdlı	Arpeni	Qukasyan	25.01.1978
Patrinc	Voskehat	Əştərək	01.12.1949
Paşakənd	Marmarik	Razdan	03.01.1935
Paşalı	Zarıtəp	Əzizbəyli	03.01.1935
Pirməzrə	Katnarat	Qafan	29.06.1949
Pirmələk	Areq	Talin	03.01.1935
Polad Ayrım	Polad	İcevan	-
Puşgah	Ayqədzor	Meğri	-

O

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Ovandərə	Hovanadzor	Stepanavan	1904.1950
Oğruca	Qaraiman	Vardenis	-
Oğurbəyli	Berkanuş	Artaşat	20.08.1945

R

Revazlı	Ditevan	İcevan	25.05.1967
Reyhanlı	Ayqavan	Ararat	04.04.1946

S

Sabunçu	Araksavan	Artaşat	25.01.1978
Sabunçu	Hatsaşen	Talin	25.01.1978
Saybalı	Sarnakunk	Sisian	10.09.1946
Saratı	Xaşarak	İcevan	-
Samurlu	Sarapat	Qukasyan	12.11.1946
Sarıbaş	Haykasar	Artik	07.07.1948
Sarfınsaxlı	Karaberd	Quqark	04.04.1946
Saçlı	Noraşen	Abaran	15.07.1946
Svanverdi	Lyusaxpyur	Ani	03.02.1947
Sədibağlı	Çkalov	Tumanyan	22.02.1939
Səmadərviş	Çknax	Abaran	01.06.1940
Səmakər	Qeğakert	Eçmiədzin	25.01.1978
Sərdəbarad	Hoktember	Hoktemberyan	03.01.1935
Sərdəbarad	Hoktemberyan ray.	-	02.03.1935
Sətənağac	Guney	Vardenis	03.01.1935
Sirgetas	Xdrants	Qafan	-
Siçanlı	Avtona	Talin	03.01.1935
Soylan	Əzizbəyov	Əzizbəyov	12.10.1956
Söyüdlü	Sarnaxpyur	Ani	02.02.1940

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Sönkürlü	Hayrenyants	Artik	31.05.1946
Sultanabad	Şurabad	Amasiya	-
Sultanbəy	Bartsruni	Əzizbəyov	03.01.1935
Susuz	Tsamakasar	Talin	12.11.1946

T

Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
Tayçarıx	Meğradzor	Razdan	31.05.1946
Tala	Qetahovit	İcevan	25.01.1978
Talıboğlu	Lusakert	Artik	15.07.1948
Talış	Aruç	Əştərək	11.11.1970
Tamamlı	Burasatan	Artaşat	-
Tapanlı	Qekasar	Spitak	25.01.1978
Taxtakörpü	Teğut	Dilican	-
Tecirəbək	Dzoraxpyur	Abovyan	04.04.1946
Terp	Saravan	Əzizbəyov	27.02.1960
Təzəkənd	Ayntap	Masis	10.09.1970
Təzəkənd	Nor Qyuğ	Abovyan	04.04.1946
Təzəkənd	Tavşut	Qukasyan	21.10.1967
Təzəkənd	Tasik	Sisian	03.07.1968
Təknəli	Qoqhovit	Qukasyan	25.01.1978
Təkiyə	Bazmaxnyur	Əştərək	01.12.1949
Təkərli	Tsaxkaşen	Abaran	19.04.1950
Təpədil i	Haykavan	Hoktemberyan	04.04.1946
Təpədolac	Arevik	Axuryan	07.12.1945
Titoy Xaraba	Bavra	Qukasyan	-
Tovuzqala	Berd	Şəmsəddin	-
Tolk	Verin Craşen	Orconikidze (Yerevan)	-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Tomardaş	Vardakar	Artik	31.05.1946
Tomardaş st.	Vardakar st.	Artik	31.07.1950
Tomarlı	Hatsik	Axuryan	07.12.1945
Torpaqqala	Xnaberd	Artaşat	01.12.1949
Tortnu	Andaraşad	Qafan	29.06.1949
Toxaşahlı	Masis	Artaşat	20.08.1945
Tutiya	Saranist	Abovyan	21.06.1948
Tüləbi	Saranist	Nairi	20.08.1945
Tüskülü	Lusakunk	Vardenis	25.01.1978

U

Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
Uzunoba	Arqavand	Hoktembryan	10.04.1947
Uzuntala	Onut (Ayqehovit)	İcevan	25.05.1967
Uzunqala qəs	Qayan	İcevan	25.05.1967
Uliya Sarvanlar	Sarvanlar	Masis	-
Uluxanlı	Masis	Masis	31.07.1950
Urut	Vorotan	Sisian	03.07.1968

Ü

Üçüncü Qarakilsə	Dzoraşen	Qukasyan	03.01.1935
---------------------	----------	----------	------------

X

Xancıqaz	Gözaldərə	Quqark	01.06.1940
----------	-----------	--------	------------

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Xarratlı	Arevabyur	Masis	25.01.1978
Xeyirbəyli	Yervandaşat	Hokiembiryan	25.05.1967
Xıznauz	Araqats	Eçmiədzin	04.04.1946

H

Haqqılı	Vurgun	İcevan	25.01.1978
Hamamlı	Spitak	Spitak	26.09.1949
Haxım	Baqaravan	Şəmsəddin	25.01.1978
Haxis	Dzoran	Əştərək	01.12.1943
Hacakilsə	Paros (Nahadevan)	Artik	03.01.1935
Hacapara	ZƏhmət	Masis	03.01.1935
Hacasu	Açacur	İcevan	-
Hacıqara	Ayqəşat	Eçmiədzin	03.01.1935
Hacıqara	Lernapat	Quqark	26.10.1957
Hacılar	Mrgastan	Eçmiədzin	03.01.1935
Hacı Nəzər	Kamo	Axuryan	03.01.1935
Hacı Muxan	Tsovazard	Kamo	25.01.1978
Hacı Xəlil	Tsaxkahovit	Abaran	15.07.1946
Haydarbəy	Sverdlov	Stepanavan	01.06.1940
Habilkənd	Kalinin qəs.	Masis	-
Həmzəçimən	Mraqahovit	Quqark	10.04.1947
Həsənkənd	Şatin	Yegeqnadzor	03.01.1935
Hozukənd	Quzukənd	Amasiya	12.11.1946
Horadiz	Oradis	Əzizbəyov	03.07.1968
Hüseynqulu Ağalı	Nərimanlı	Vardenis	-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

C

Cadqıran	Qexaşen (Razdan)	Abovyan	03.01.1935
Cadqıran	Nor Qeqi (Bazmavan)	Nairi	08.07.1957
Carcanlı	Derek	Araqats	25.01.1978
Cəbəcəli	Crhovit	Masis	27.02.190
Cələb	Cradzor	Amasiya	26.04.1946
Cəngi	Bardablur	Araqats	19.04.1950
Cənnətli	Zovaşen	Artaşat	02.04.1940
Cəfərabad	Arqavand	Masis	04.04.1946
Cərərabad	Qataşen	Hoktemberyan	04.04.1946
Ciftəli	Zuykaxpyur	Qukasyan	12.11.1946
Cloyaxan	Beniamsin	Axuryan	12.11.1946
Cıxızlar	Tsobğamarq	Qukasyan	12.11.1946
Coğaz	Berkaber	İcevan	25.01.1978
Cul	Hartavan	Əzizbəyov	19.04.1950
Cücəkənd	Qızılsəfəq	Kalinin	03.01.1935

Ç

Çanaxçı	Sovetaşen	Ararat	03.01.1935
Çarxaç	Kyubişev	Dilican	08.07.1957
Çaxırlı	Sovetakert	Vardenis	25.01.1978
Çiydəmli	Azatavan	Artaşad	27.02.1940
Çiydəməli	Arevoşaq	Spitak	26.04.1946
Çimənkənd	Urtsadzor	Ararat	19.04.1950
Çirçir	Varser	Sevan	02.04.1940
Çirviz	Lyusahovit	İcevan	04.04.1946
Çiraxlı	Crarat	Axuryan	04.04.1946

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Çırpılı	Crapi	Ani	12.11.1946
Çobanmaz	Avşen	Araqats	12.11.1946
Çorlu	Lernantsk	Qukasyan	12.11.1946
Çotur	Sarameç	Spitak	25.01.1978
Çubuxlu	Tsavaqyuğ	Sevan	19.04.1950
Çubuxlu	Vardanaşen	Hoktemberyan	03.01.1935

Ş

Şahab	Mayokovski	Abovyan	17.04.1940
Şahablı	Şaqap	Ararat	03.07.1968
Şahalı	Vahaqni	Quqark	10.04.1947
Şahalı st.	Vahaqnadzor	Quqark	25.01.1978
Şahnəzər	Metsavan	Masis	25.01.1978
Şahriz	Qeğemavan	Sevan	26.04.1946
Şenatağ	Larneşen	Sisian	02.03.1940
Şəvərit	Huşaqert	Bağramyan	03.07.1968
Şirabad	Parakar	Eçmiədzin	-
Şirakqala	Vardenut	Abaran	15.07.1946
Şirvancıq	Lernakert	Artik	15.07.1948
Şıxlar	Qızılsəfəq	Sisian	02.03.1940
Şıxlar	Lusarar	Ararat	26.12.1968
Şeyxhacı	Şğarşiç	Talin	03.01.1935
Şorlu Dəmirçi	Daşdavan	Masis	25.01.1978
Şorlu Mehmandar	Mehmandar	Masis	03.01.1935

Bəli, bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının ərazisində Türk mənşəli adlar dəyişdirilib "şaumyanlaşanda", "İeninləşəndə" Ermənistan Respublikasının ərazisinin Türk mənşəli yer-yurd adlarının türksüzləşdirilməsi prosesi gedirdi. Susmuşuq! Susdurulmuşuq! Təkcə onu

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

deyək ki, 1970, 1974, 1976, 1978, 1980-ci illərdə türklüyümüzdə qarşı Ermənistan SSR Ali Soveti səviyyəsində hücum edilmiş, türkdilli coğrafi adlarımız dəyişdirilmişdir. Təkcə on il ərazində 90-a qədər türkdilli toponim rəsmi sənədlərdə qeyd olunmaqla dəyişdirilmişdir. Gəlin görək bu müddət ərzində Azərbaycan dövlət səviyyəsində bu istiqamətdə müəyyən bir adekvat tədbir görülmü? Faktların dili ilə danışsaq, yox! Çünki biz ermənilərlə "qardaş" idik. Sovet rejimi Azərbaycanın əleyhinə işləyirdi.

Türkmənşəli adların sonuncu soyqırımı 1991-ci il aprelin 9-da erməni hökuməti Qərbi Azərbaycanda azərbaycanlılar yaşamış sonuncu yaşayış məntəqələrinin adlarını rəsmi qaydada yenə də dəyişdirmiş və kəndlərə ərazi ilə heç bir etnik-tarixi bağlılığı olmayan uydurma erməni adları vermişlər. Məsələn:

Ağbaba (Amasiya) rayonu	
1. Oxçoğlu- Vaxçı	8. Əzizbəyov- Areqdanem
2. Baytar- Hovtun	9. Düzkənd- Halvar
3. Qoncai- Zarişat	10. Göllü- Vardenis,
4. Qarabulaq- Şağık	11. Çaxmaq- Kamxut
5. Çaybasar- Aravet	12. Yenyol- Ağvorik
6. İbiş- Dayrik	13. Çivinli- Yeğnacur
7. Öksüz- Darik	14. Güllübulaq- Ardahan

Vedi (Ararat) rayonu	
1. Şirazlı- Vosketan	3. Yenicə- Sisavan
2. Xalisa- Norokert	4. Şidli- Yexeknavan

Əştərək rayonu	
1. Nəziravan- Nazaravan	

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Basarkeçər (Vardenis) rayonu	
1. Günəli- Katakan	11. Qızılkənd- Çantak
2. Dərə- Daranak	12. Şişqaya- Qukariç
3. Böyük Məzrə- Mec Masrik	13. Kiçik Məzrə- Pork Masrik,
4. Bahar- Arpunk	14. Sovetkənd- Kaxakn
5. Yenikənd- Tretuk	15. Nərimanlı- Şatvan
6. Əzizli- Norabak	16. Saryaqub- Çaxqacor
7. Qayabaşı- Qeğamabok	17. Qoşabulaq- Şadcrek
8. Daşkənd- Hayrk	18. Subatan- Qexakar
9. Güney- Arevuni	19. Şəfəq- Vanevan
10. Zod- Sotq	20. Zərkənd- Kut

Karvansara (İcevan) rayonu	
1. Vurgun- Hovk	4. Salah- Hakanavank
2. Polad- Xaçardzap	5. Ağ kilsə- Cermakavan
3. Çiçəkbulaq- Qexata	

I Muğanlı (Kalinin) rayonu	
1. Evli- Coramut	5. Dəmirçilər- Qoqalan
2. Qızıldaş- Aruni	6. Sarıyar- Apaven
3. Soyuqbulaq- Paqaxpyur	7. Qaraqala- Noramut
4. Qaraisə- Meqohovit	

Qafan rayonu	
1. Acıbac- Adjabac	5. Bəydaş- Xorcor.
2. Kərd- Kard	6. Qaraçimən- Ditsmayri
3. Qovşut- Kovçut	7. Aşağı Pürülü- Qexanavank

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

4. Şabadin- Yexeq	
-------------------	--

Göyer (Qukar) rayonu

1. Gözəldərə- Ağnavacor	2. Kirovakan- Vanadzor
-------------------------	------------------------

Dərə Ələyaz (Yeğeqnadzor) rayonu

1. Ələyaz- Yexeqis	3. Qovuşuq- Yermon
2. Qızılgül- Arates	4. Gülüdüz- Vardahovit

Kəvər (Kamo) rayonu

1. Ağqala- Berdunk.	
---------------------	--

Qara Kilsə (Sisyan) rayonu

1. Comərdli- Tanahat	3. Ağudi- Aqitu
2. Uz- Uzc	

Çəmbərək (Krasnoselo) rayonu

1. Krasnoselo qəs- Çambarak	6. Ağbulaq- Ağperek
2. Toxluca- Draxtik	7. Gölkənd- Ayqut
3. Çaykənd- Dprabak	8. Əmirxeyr- Kalalan
4. Bəryəbad- Barepat	9. Qaraqaya- Coravanq
5. Meşəkənd- Antaraqeq	

Uluxanlı (1950-Zəngibasar, 1969 Masis) rayonu

1. Zəngilər- Zorak,	4. Dostluq- Ayanist
2. Kalinin qəs- Noramarq	5. Dəmirçi- Darbnik,
3. Sarvanlar- Sis,	6. Zəhmət- Xaçpar,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Axta (1935-Nrazdan) rayonu

1. Gümüş- Karenis	2. Təkərli- Hartavaz
-------------------	----------------------

Göründüyü kimi, 1990-cı ildə Qərbi Azərbaycandakı yaşayış məntəqəsi adlarına sonuncu dəfə divan tutulmuşdur. Bu yer yaddaşının dünyada görünməyən bir soyqırımındır. Qeyd edək ki, min illərlə Kiçik Asiyada yaşayan türklər nə Osmanlı imperiyası dövründə, nədə Respublika dövründə Bizans və Romalılara aid adlara toxunmamışlar. Məsələn, Sivas, Amasiya

Son illərdə ən aktual və əhəmiyyətli elm sahələrindən olan toponimika sürətlə inkişaf etməklə onun ayrı-ayrı problemləri hərtərəfli və dərin tədqiq edilsə də, Azərbaycan toponimikasının qarşısında son dərəcədə həyata keçirilməli olan problemlər mövcuddur. Azərbaycan dilinin onomologiyası, o cümlədən onun tərkib hissələrindən olan toponimika son illərdə müstəqil elm sahəsi kimi formalaşmağa başlamışdır. Toponimikaya dünya xalqlarının marağının artması təsadüfi deyildir.

Dövlətimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və təsdiqinə dövlət qayğısının artmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" haqqında 23 may 2012-ci il tarixli sərəncamı toponimika sahəsində mühüm vəzifələr qoymuşdur. Belə ki, ancaq toponimik tədqiqatla dilçiliyə, tarix və coğrafiyaya aid mürəkkəb və mübahisəli məsələləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Yazıya qədərki dövrün dilinin müəyyənləşdirilməsində, müxtəlif etnik birliklərin nə vaxt və harada məskunlaşdığını

göstərməkdə coğrafi adlar canlı sənəd rolunu oynamaqla elin, obanın dilini, tarixini araşdırmaqda əvəzəlməz, mötəbər, həm də ilkin mənbələrdəndir. Məhz toponimlər vasitəsi ilə xalqın tarixini, soykökünü öyrənmək mümkündür. Coğrafi adlar uzun əsrləri, minillikləri mühafizə edib yaşadır, zamanın sınağından çıxan yer-yurd adlarını mühafizə edib gələcək nəsillərə çatdırır. Eyni zamanda toponimlər hər hansı xalqın kimlik pasportu rolunu oynayır. Bu baxımdan da toponimlərin tədqiqi dövrün ən vacib problemlərindəndir.

Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında hərtərəfli inkişafı, ədəbi dilin normalarına riayət edilməsi, dilçilik eiminin müxtəlif sahələrində, xüsusən onomologiya sahələrində tədqiqatlar aparılması dövrün tələbi olaraq qalır.

Bu adlar həm də onun kim tərəfindən və hansı dildə yarandığını da bizə çatdırır. Buna görə də hər bir yer-yurd adı bütöv tarixdir. Torpağın kimə məxsusluğunu onun adından düzgün söyləyən heç bir həqiqət yoxdur. Azərbaycan torpağında bir dənə də olsun fransız mənşəli yer adı yoxdur. Bu, aksiomdur. Heç Fransa torpağında da Azərbaycan mənşəli toponim yoxdur. Bu da təbiidir.

İndiyə qədər Azərbaycan (Şimali Azərbaycan) toponimlərinin elmi şəkildə tədqiq olunması sahəsində xeyli dəyərli tədqiqatlar aparılmış, elmi tədqiqat əsərləri yazılmışdır.

Bu gün Azərbaycan mənşəli toponimlərin bir sistem halında və hərtərəfli şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi ümumən Azərbaycanşünaslığın qarşısında duran ən mühüm problemlərdəndir. Azərbaycan tarixşünaslığı, dilçiliyi və coğrafiyaşünaslığı bu mühüm və aktual vəzifəni yerinə yetirməyə məhkumdur. Azərbaycan yalnız Şimali Azərbaycan ilə məhdudlaşmır. Azərbaycan mənşəli toponimlər indi Ermənistan

adlandırılan Qərbi Azərbaycan ərazisində, Gürcüstan Respublikasında, Cənubi Azərbaycanda, Dağıstan ərazisində geniş yayılmışdır. Bu toponimlərin bütöv və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunması nəinki Azərbaycan dilçiliyinin, eyni zamanda tarixşünaslığımız və coğrafiyaşünaslığın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir.

Monoqrafiyada indiki Ermənistanın (Qərbi Azərbaycanın) Zəngəzur bölgəsinin Kafan, Gorus, Sisyan, Meğri rayonlarının, Azərbaycan Respublikasının isə Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonlarının (bu rayonlar da ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur) türk mənşəli toponimləri tarixi-lingvistik aspektdə təhlil olunur. Ərazinin toponimlərinin yaranma və formalaşma yolları, toponimlərin tərkibində öz əksini tapan etnos adları müəyyənləşdirilir, coğrafi adların formalaşmasında iştirak edən söz və coğrafi terminlər tədqiq edilir, quruluşu aydınlaşdırılır. Eyni zamanda Zəngəzur ərazisinin qədim etnotoponimləri ilə yanaşı, bu ərazinin mikrotoponimləri dissertasiyada öz əksini qismən tapmış, erməni soyqırımına, mənəvi genosidə məruz qalan coğrafi adlar tarixi-lingvistik baxımından təhlil olmuşdur.

Tarixən qədim Oğuz yurdu olan Ermənistan Azərbaycanın tarixi torpağıdır. Bu torpaqlar zaman-zaman qoparılarq erməni dövləti yaradılmış, bu gün xalqımız üçün əlçatmaz bir məkana çevrilmişdir. Ermənilər bu əraziyə köçürülən vaxtdan havadarlarına arxalanaraq türklərin bu ərazidəki izlərini tarixdən silməyə çalışmışlar. Bu gün Ermənistan ərazisində faktik türk mənşəli coğrafi adlar qalmamış, hamısı dəyişdirilmişdir. Dissertasiyada Ermənistan adlanan Qərbi-Azərbaycanın türk mənşəli yer-yurd adları, eyni zamanda rus-erməni işğalçıları tərəfindən zəbt olunmuş Zəngəzurun digər bölgələrinin (Qubadlı, Zəngilan, Laçın rayonlarının) toponimləri, mikrotoponimləri tarixi-lingvistik və struktur baxımdan tədqiq olunur.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Tarixən Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının (uezdinin) Azərbaycan-türk mənşəli coğrafi adlarının tədqiq olunmasının elmi əhəmiyyəti təkcə burada mövcud olan türk mənşəli etnik qrupların, tayfa birliklərinin Azərbaycan tarixində rolunu göstərməkdən ibarət deyildir. Türk-Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlərin tədqiq olunması həm də mənşəcə Azərbaycan dilinə məxsus toponimik leksikanın ümumi mənzərəsini aşkar etməkdən, külli miqdarda toponimləri aşkar etməkdən, dil qanunauyğunluqlarını, müxtəlif söz yaratma formalarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Qədim tarixi, iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqələrlə bağlı olaraq yaranmış toponimlər Zəngəzur ərazisində geniş yayılmışdır. Zəngəzurun həm indiki Ermənistanı aid olan, həm də Azərbaycan ərazisində qalan hissəsinin toponimlərinin tam bir sistem halında hərtərəfli tədqiq olunması dilçiliyin, tarixşünaslığının və coğrafişünaslığının qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri hər iki dövlətin rəsmi inzibati ərazisində mövcud olan toponimik sisteminin əsasında etnik xarakterli dil vahidlərinin – türk mənşəli coğrafi adların üstünlük təşkil etməsidir. Müxtəlif tayfa və xalq adlarını əks etdirən etnotoponimlər xalqın tarixini, etnogenezini dil mənsubluğunu öyrənməkdə ən mühüm, əvəzolunmaz, qiymətli mənbədir. Həm də coğrafi adlar, daha çox etnotoponimlər xalqın yayılma coğrafiyasını, arealını müəyyənləşdirən mötəbər mənbədir.

Bu cəhətdən rus toponimisti A.Nikonovun fikri maraqlıdır: “Coğrafi adların kim tərəfindən verildiyini göstərən ən yaxşı şahiddir” [225, 11].

Həqiqətən də, toponimlər onun kimə məxsusluğunu göstərən ən mühüm şahiddir. Hər hansı bir ərazidə mövcud olan bu cür adlarla

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

xalqın dil mənsubiyyətini və tarixi coğrafiyasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Ermənilər (haylar) bu ərazidə və bütövlükdə Qərbi Azərbaycan ərazisində məskunlaşan ən axırıncı etnoslardandır. Bunu bu ərazidə mövcud olan çox seyrek şəkildə mövcud olan və zamanın üst qatlarını təşkil edən toponim və mikrotoponimləri göstərir. Haylar (ermənilər) bu əraziyə son zamanlar (təxminən 200 il ərzində) ruslar tərəfindən məskunlaşdırsalar da, ayaqları bu torpağa dəyən gündən coğrafi adları müxtəlif vasitələrlə dəyişdirməyə cəhd etmişlər. Və buna demək olar ki, nail oldular. XI əsr yaşamış görkəmli alim Əbu Reyhan əl-Biruninin toponimikanın bəzi nəzəri məsələləri haqqında maraqlı, həm də erməni xislətinə aid edilə bilən mülahizəsi var. O yazmışdır: “Müəyyən bir ərazini yadelli başqa bir tayfa tutduğu zaman coğrafi adlar sürətlə dəyişdirilir” [178, 10]. Bu cəhətdən Zəngəzur ərazisinin Türk dilli toponimiyası istisnalıq təşkil etmir. Belə ki, Zəngəzur ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri daha çox dəyişikliyə uğramışdır.

Ermənistan ərazisinin 1935-1971-ci illər ərazisində dəyişdirilmiş yer-yurd adları Ermənistan SSR Ali Sovetinin konkret tarixi rəsmi sənəd və fərmanlarında əks olunmuşdur. Bu addəyişmələr müxtəlif “prinsip” və “meyarlarla” aparılmışdır.

Çar Rusiyası dövründə buraxılan xəritələrdə və statistik məlumatlarda yaşayış məntəqələrinin Azərbaycan mənşəli adları Ermənistanda Sovet hakimiyyəti dövründə (ilk rəsmi addəyişmə əməliyyatı 1935-ci ildə aparılmışdır) Ali Sovetin fərmanı ilə həyata keçmişdir.

1935-1971-ci illərdə Ermənistanda dəyişdirilmiş 450-dən artıq addan (rayon, kənd və qəsəbə adları) 27-cisi məhz *Qafan*, *Gorus*, *Sisyan* və *Megri* rayonu ərazisindədir [184, 257-572].

Elə həmin dövrdən Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli toponimləri-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

nin bir qismi tamamilə dəyişdirilib erməni adı ilə əvəz olmuş, ya da təhrif olunaraq tanınmaz vəziyyətə düşmüşdür.

Həmin bölgədə dəyişdirilmiş Azərbaycan dilli coğrafi adlar siyahısını verməyi lazım bilirik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz erməni mənbəyindən götürdüyümüz coğrafi adlar aşağıdakılardan ibarətdir.

Əvvəlki adı	Yeni adı	Rayon	Fərman tarixi
Alikuluşen	Azataşen	Gorus	1/6-1940
Alilu	Salvard	Sisyan	3/1-1935
Astazur	Şvanidzor	Meğri	22/4-1935
Püşkah	Ayqedzor	Meğri	-
Aravus	Arevus	Sisian	3/7-1978
Bayandur	Baqatur	Gorus	7/5-1979
Güdkum	Qexanuş	Kafan	29/6-1949
Dəymədağlı	Şrvenaneç	Kafan	-
Darabas	Darbas	Sisian	10/9-1946
Zeyvə	David-bek	Kafan	29/6-1949
Kilsəkənd	Sraşen	Kafan	-
Kirdikənd	Lernadzor	Kafan	-
Məzrə	Barçevan	Sisian	10/9-1946
Məliklər	Spandaryan	Sisian	4/5-1940
Mahmudlu	Çaykənd	Kafan	1/6-1940
Moğes	Kaxnut	Kafan	29/6-1949
Muğancıq	Aiqedzor	Gorus	19/4-1950
Pirməzrə	Katmarat	Kafan	29/6-1949
Saybalı	Sarnakunk	Sisian	10/9-1946
Sirkətas	Xdranç	Kafan	-
Sisavan Qarakilsə	Sisian	Sisian	2/3-1940

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Dörtlü	Antaraşat	Kafan	29/6-1949
Urut	Vorotan	Sisian	3/7-1949
Axtaxana	Azorastan	Kafan	1/6-1940
Şinatağ	Larnaşen	Sisian	2/3-1940
Şixlar	Qızılşəfəq	Sisian	2/3-1940
Yayıcı	Qarjis	Gorus	3/7-1978

1935-ci il yanvarın 3-dən başlayan (rəsmi sənədlərdə) ermənilərin Ermənistan ərazisindəki dəhşətli tarixi cinayəti – Türk mənşəli yer-yurd adlarının ucdantutma şəklində dəyişdirilməsi və eybəcərləşdirilərək erməniləşdirilməsi siyasəti yarım əsrdən sonra bütövlükdə başa çatdı.

1991-ci ilin avqustunda axırıncı Türk kəndi – Meğri rayonunun Nüvədi kəndi erməni genosidinin qurbanı oldu. Ancaq toponimlər torpağın yaddaşı, tarixin özüdür. Bizcə, toponimlər tarixin araşdırılmasında ən dəyərli mənbələrdən də dəyərli və inandırıcıdır.

Buna görə dilimizin qanunauyğunluğunu və xalqımızın etnogenizini özündə daha zəngin əks etdirən bu tipli yer-yurd adlarının tədqiq olunub tizə çıxarılması olduqca zəruri və faydalı olmaqla mühüm elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın obyektini dedikdə Zəngəzur ərazisində türk-azərbaycan dilinə mənsub olan toponimlərin müxtəlif qrupu nəzərdə tutulur. Tədqiqatın predmeti isə tədqiqat obyektini olan Zəngəzurun toponimlərinə həm nəzəri, həm də praktik nöqteyi-nəzərdən necə yanaşmanı əks etdirir.

Zəngəzur ərazisində olan Azərbaycan-türk dilinə aid olan toponim vahidlər və onların müxtəlif qruplarını – etnotoponim, hidrotoponim, zootoponim, antropotoponimlərini müqayisəli, müasir və tarixi araşdırma şəklində tədqiq etməklə həm tarixən Zəngəzur bölgəsinin

Ermənistana aid olan *Qafan, Gorus, Sisyan, Meğri* rayonlarının, həm də Azərbaycan Respublikasına aid olan *Qubadlı, Zəngilan və Laçın* rayonlarının Azərbaycan dilli toponimlərini – makro və mikrotoponimlərini təhlil etmək və yazıya alınmayan, dəyişdirilmiş, itib batmaqda olan passiv toponimik vahidlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Dissertasiyanın tədqiqində qarşıya qoyulan məqsəddən biri də türk mənşəli toponimlərin etimoloji-tarixi təhlilini verməklə onların mənşəyini, ilkin semantikasını, bəzi morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərini, struktur təhlilini verməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə çatmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur. Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli toponimlərinin etimoloji təhlilini verməklə regionun zəngin və qədim qatlara gedib çıxan etnotoponimlər sistemini ümumazərbaycan və ümumtürk etnonimiyası ilə bağlılığını vermək; bu etnotoponimlərin arealını və ümumtürk etnonimiyasında ortaqlı rolunu müəyyənləşdirmək; hər rayon üzrə mövcud olan toponimlərin yaranma yollarını və semantikasını aydınlaşdırmaq; toponimlərin toponim yaradıcılığında yerini izah etmək; toponimik vahidlərin leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini linqvistik aspektdən şərh etmək və bütövlükdə tədqiqat boyu erməni xislətinin mahiyyətini, iç üzünü açmaq və s. Bu xüsusiyyətlər təbii ki, toponimika, ümumən onomastika sahəsində bir sıra məsələləri də işıqlandıracaqdır. Eyni zamanda ermənilərin bu əraziyə gəlmə olmaları, tarixən türklərin bu ərazinin aboregen sakinləri olmaları, ermənilərin addəyişmə siyasətinin mahiyyətinin izah olunub göstərilməsi qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdəndir.

Monoqrafiyada ilk dəfə Zəngəzur ərazisinin toponimləri tam bir sistem halında öyrənilmiş və tədqiqata cəlb olunmuşdur. Dissertasiyada iki yerə bölünmüş Zəngəzurun həm Ermənistana aid olan *Kafan,*

Gorus, Sisyan, Meğri rayonlarının, həm də Azərbaycan ərazisinə aid olan *Qubadlı, Zəngilan və Laçın* rayonlarının toponimiyası sistemli elmi tədqiqata cəlb olunmuşdur. İlk dəfə olaraq zonanın bir sıra etnotoponimləri (*Xalac (3), Ağvanlı, Suvarı, Muğancıq, Hunan, Xotanan, Oxçu, Bayanur, Biçənək, Çəpni, Ulaşlı (2), Gorus, Qafan, Sisyan, Zəngəzur, Həyərek, Murğuz, Afşar, Gomaran, Yayıcı, Çavundur, Yemaxlı, Uz, Qacaran, Çullu, Quşçulu* və s.) etimoloji – linqvistik tədqiqata cəlb olunmuş, onların leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətləri göstərilir, onların yeri lokalizə olunur.

Monoqrafiyada erməni xisləti yeri gəldikcə işıqlandırılır, onların Azərbaycana - türkə - türklüyə düşmənin münasibətləri hər bir toponim və etnotoponim təhlil olunduqca göstərilir.

Monoqrafiyada passiv, “lal” toponimlərdən yeri gəldikcə nümunələr gətirilərək təhlil olunur, onların məqsədli şəkildə passivləşdirilməsi və ölü toponimlər sırasına düşmələrində erməni xislətinin iç üzünü açılır, Ermənistan ərazisində türk mənşəli toponimlərin mənəvi soyqırımı məruz qalmaları göstərilir.

Monoqrafiyada göstərilir ki, Zəngəzur ərazisi lap qədim zamanlardan türklərin yaşayış məskəni olmuş və Azərbaycan xalqının soykökündə iştirak edən qədim hun, sax, suvar, kimmer, peçeneq, qazan, quşçu, qapan, qıpçaq, oğuz, avşar, oxçu, bayandur, yaycı, qayı, gorus, çəpni, sisakan, qaraqoyunlu, baharlı, xotanan və s. kimi türk tayfaları yaşamışlar.

Monoqrafiyada Zəngəzurun oykonimlərinin mahiyyəti açılır, qədim türk sözləri (yazı, bayır, balıq, bək, alp, tağ, qat, mac, ulob, suvat, balk), Azərbaycan dilinə məxsus ümumişlək xarakterli toponim kimi çıxış edən leksik vahidlər (kənd, oba, daş, taş, dağ, top, düz, pir, güney, pəyə və s.), eləcə də başqa dillərdən Azərbaycan dilinə keçən,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

ərəb fars mənşəli sözlər (abad, məzrə, zeyvə), toponimlərin tərkibində epitetli sözlər (aşağı, yuxarı, orta, qıraq, böyük, kiçik və s.) tədqiq olunur.

Monoqrafiyada ilk dəfə zonanın mikrotoponimləri, onların quruluşu, oronimlər sistemi, müsbət və mənfi relyef bildiren sözlər, əlamət və rəng bildiren topoformantlar izah olunur, metaforik və arxaik xarakterli dil vahidləri təhlil olunur.

Monoqrafiyada aparılan tədqiqatların həm elmi, həm də nəzəri əhəmiyyəti vardır. Aparılan araşdırmanın xarakterinə görə müxtəlif metodlardan istifadə edilmişdir.

Toponim tarixi kateqoriya olduğu üçün, yəni toponimiyanın inkişafı cəmiyyətin inkişafı tarixi ilə sıx bağlı olduğu üçün toponimləri tədqiq edərkən tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı yeri gəldikcə təsviri, statistik metoddan istifadə olunmuşdur. Dissertasiyada eyni zamanda linqvistik analiz metodundan geniş istifadə olunmuşdur. Məhz linqvistik təhlillə toponimlərin mənşəyi, dil mənsubiyyəti müəyyən edilmiş, coğrafi adların fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır.

Yeri gəldikcə coğrafi metoddan istifadə edilmiş, zonanın landşaft xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Bununla bərabər, areal metoddan istifadə olunmaqla mövcud toponimlərin həm zona daxilində, həm də zonanadan kənar arealları göstərilmiş və müqayisələr aparılmışdır. Demək olar ki, toponimik tədqiqatın bütün metodlarından istifadə olunmuşdur.

Bu metodların hər birindən istifadə etməklə dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq mümkün olmuşdur. Adları çəkilən tədqiqat metodları bir-birini tamamlamışdır.

Tədqiqata həm Ermənistan ərazisinin Qafan, Gorus, Sisyan, Meğri rayonlarının, həm də Azərbaycan Respublikasının Qubadlı, Laçın və

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Zəngilan rayonlarının toponimik vahidləri – oykonim, etnotoponim, oronim, hidronim və s. daxil edilmişdir.

Tədqiqata cəlb olunmuş mənbələr sırasına Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycan-türk mənşəli toponimləri haqqında ilk və mühüm məlumat verən 1886-cı ildə Tiflisdə nəşr olunmuş *“Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края”* əsəridir. Bu əsərin IV cildinin I hissəsi S.P.Zelinskiyin tədqiqindən ibarət olub, *“Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской Губернии”* adlanır.

Tədqiqat işində həmçinin qədim yunan və Roma müəlliflərindən Hekati Mileti (b.e.ə. VI-V əsrlər), Herodot (b.e.ə. – V əsr), Strabon (bizim eranın əvvəli), Alban tarixçisi Moyssey Kalankatlunun *“Alban tarixi”*, Mxitar Qoşun *“Alban salnaməsi”* (VII əsr), ərəb tarixçisi F.Rəşidəddinin (XIII) və başqalarının əsərlərindən yeri gəldikcə istifadə edilmişdir. Bundan başqa, M.Kaşğarının *“Divani lügət-it-Türk əsəri”* (XI əsr), *“Kitabi-Dədə Qorqud”* dastanı (XI əsr) və *“Qaçaq Nəbi”* (XIX əsr) dastanları istifadə olunmuş mənbələr sırasındadır. Eyni zamanda *“Ermənistan SSR-nin inzibati ərazi bölgüsü”* kitabları (Armyanskaya SSR adminstrativno – territorialnoe delenie. Izdatelstvo. Ayastan. Erevan, 1971), *“Azərbaycan SSR-nin inzibati ərazi bölgüsü”* kitabı (Bakı, 1978) mühüm mənbələr sırasındadır.

Topomaterialların müəyyən bir qismi D.D.Paqirevin *“Alfavitnyy ukazatel k pyativerstnoy karte Kafkazskoe kraya”*. (Tiflis, 2103) kitabından, Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə həsr olunmuş konfrans materialından, Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş materiallardan, Azərbaycan toponimlərinin tədqiqinə həsr olunmuş bir sıra məqalə və monoqrafiyalardan və yaşlı informatorlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat işində müvafiq elmi ədəbiyyat və Zəngəzurun

Azərbaycan toponimiyasına və şivəsinə aid şəxsi müşahidə əsasında topladığımız faktlardan mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Bu əsər toponimika və bütövlükdə onomastika ilə məşğul olan dilçilər, tarixçilər, coğrafiyaçılar, lüğətçilər, dialektoloqlar və eləcə də orta məktəbdə dərs deyən Azərbaycan dili, coğrafiya və tarix müəllimləri üçün dəyərli mənbə rolunu oynaya bilər. Tədqiqatın praktik əhəmiyyətinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, onun nəticələrinə əsaslanmaqla, toponimikaya aid monoqrafiya yazarkən, izahlı coğrafi adlar, toponimik lüğətlər tərtib edərkən, aspirant və doktorantlara, bakalavr və magistrələrə xüsusi kurslar və seçmə fənlər keçərkən istifadə etmək mümkündür. Əsərdən eyni zamanda geniş oxucu kütləsi də faydalana bilər.

I FƏSİL ZƏNGƏZURUN TOPONİMİYASININ ETİMOLOJİ TƏHLİLİ

Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlər sistemində etnotoponimlər – qəbilə və tayfa adları ilə bağlı adlar üstünlük təşkil edir. Bu cür adların semantikasının açılması xalqın tarixinə, dilinə, inam və etiqadlarına aid maraqlı faktlar verir. Zəngin Azərbaycan mənşəli etnotoponimləri olan Zəngəzurun toponimiyasına istinad edərək belorus tədqiqatçısı V.A.Juçkeviçin "...Erməni mənşəli olmayan adlar Ermənistanda azdır. Ermənistan – toponimik cəhətdən SSRİ-nin ən yekcins hissəsidir. burada başqa dilli elementlər tək-təkdir" [210, 229] fikri ilə heç cür razılaşmaq olmaz. Ancaq bu ərazidə Türk-Azərbaycan mənşəli onlarca etnotoponim mövcuddur. Bu toponimlər tarixən bu ərazidə sakin olmuş əhalinin etnik tərkibini öyrənməyə kömək edir. Bu toponimlərin bir qismi ümumtürk toponimiyası ilə bağlıdır, digər qismi Azərbaycan mənşəli etnonimlərin coğrafi adlarda üstünlük təşkil etməsidir.

Sovet türkoloqu N.A.Baskakov göstərir ki, türk etnonimlərinin etimologiyası türkologiyanın ən mürəkkəb məsələlərindəndir. Bu mənada zonanın Azərbaycan mənşəli etnotoponimlərinin tədqiqi, araşdırılması və etimologiyasının açılması müasir Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

a) Qubadlı rayonunun etnotoponimləri

Qubadlı. Zəngəzur qəzasının Azərbaycan mənşəli toponimiyasında mövcud olan coğrafi adlardan biri *Qubadlı* oykonimidir. Bu toponimə XIX əsr rus rəsmi sənədlərində S.P.Zelinskinin tərtib etdiyi siyahıda öz

əksini tapmışdır [252, 145-162].

Qubadlı Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycan ərazisində qalan üç rayondan (Zəngilan, Laçın, Qubadlı) birinin adıdır. Qubadlı rayonu haqqında qısa məlumat verməyi lazım bilirik.

Tarixən Bərgüşad mahalı kimi Qubadlı rayonu XVIII əsrə qədər Zəngəzur mahalının tərkibində Cənubi Azərbaycan dövlətinin Qarabağ xanlığına inzibati və ərazi vahidi kimi tabe olmuşdur. Lakin sonradan Qarabağ xanı Pənahəli xanın uzaqqörən siyasəti nəticəsində Zəngəzurun ayrılmaz hissəsi kimi Qarabağ xanlığının idarəçiliyinə verilmişdir [129, 435]. Lakin 1921-ci ildə rus-erməni işğalının məntiqi nəticəsi kimi Zəngəzur mahalı iki yerə bölünür. Qubadlı, Laçın, Zəngilan rayonları Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazisində qalmışdır. Qubadlı rayonu bu tərəfdən Ermənistanın (Qərbi Azərbaycanın) Kafan və Gorus rayonları ilə eyni zamanda Zəngilan, Cəbrayıl və Laçın rayonları ilə həmsərhəddir.

1919-cu ildə Qubadlı qəzası yaradılıb. Bu qəzanın ərazisini Cəbrayıl və Şuşa qəzaları ilə sərhəd olan ərazilər təşkil etmişdir. 10 fevral 1921-ci ildə mərkəzi Gorus olan Zəngəzur qəzası ləğv edilib. Onun yerinə Qubadlı qəzası yaradılıb.

21 oktyabr 1922-ci ildə Qubadlı qəzası ləğv edilib. Cəbrayıl qəzasına birləşdirilib.

1923-cü ildə "Kürdüstan" qəzası yaradılıb. Altı dairədən ibarət ərazinin bir dairəsini Qubadlı dairəsi təşkil edib (gələcəkdə münafişlər yaratmaq üçün). 1929-cu il aprelin 6-da ümumazərbaycan qurultayının qərarı ilə Kürdüstan qəzası ləğv edilib. Onun yerində 3 rayon təşkil olunub (Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı). Yaradılmış bu üç rayon Dağlıq Qarabağın tərkibində olub 30 avqust 1930-cu ildə Xalq Komissarlar Sovetinin qərarı ilə Qubadlı rayonu yaradılıb. Həmin qərar ilə yaradılmış

63 rayondan 22-si I kateqoriyalı rayon hesab olunub. Qubadlı rayonu da I kateqoriyaya aid edilib. 24 noyabr 1931-ci ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Qubadlı rayonu yenidən ləğv edilib və Zəngilan rayonu tərkibinə verilib.

14 mart 1933-cü ildə yenidən müstəqil rayon kimi bərpa edilib. Bərpa olunmuş Qubadlı rayonunda 18 kənd Şurası fəaliyyət göstərmişdir. 4 yanvar 1973-cü ildə Qubadlı rayonu ləğv edilərək Zəngilan rayonuna verilmişdir.

1906-1974-cü ildə yenidən Qubadlı rayonu bərpa olunub. 1977-ci il 1 yanvar məlumatına əsasən Qubadlı rayonunda 19 sovetlik fəaliyyət göstərirdi.

Bütün bunlar Qubadlı rayonunun XX əsrdəki (50 il ərzində) qısa xronikası idi. Bu, əslində Qubadlı rayonunun tarixinin mövzusu. *Qubadlı* toponiminin mənası müxtəlif cür yozulmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar bu toponimin etimologiyasını Sasani mənşəli (İran mənşəli) hesab edirlər. *Qubadlı* leksik vahid kimi mənşəyinə görə iki hissədən ibarətdir.

Qubad və -lı şəkilçisindən. Tarixdən məlumdur ki, Nuşirətan Adilin atasının adıdır. Sasani hökmdarı olmuşdur. Qubad leksik vahidi elə qədim dövrlərdən dilimizin leksikasında işlənmiş və azərbaycanlaşmış bir sözdür. Minlərlə ərəb və fars mənşəli elə söz var ki, mənşəcə həmin dillərə məxsusdur. Lakin bu, həmin toponimlərin ərəb və fars mənşəli olduğuna dəlalət etmir. Bəs buradakı *-lı* şəkilçisi hansı dilə məxsusdur?

Bizə belə gəlir ki, Qubadlı toponimi Türk-Səlcuq mənşəli tayfalarından birinin qanadıdır. Görkəmli etnoqraf Məhəmməd Baharlı XX əsrin əvvəllərində özünün yazdığı "Azərbaycan" adlı əsərində Şahsevən tayfalarından danışır və onların bir budağının (qıçının) Qubadlı oldu-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

ğunu qeyd edir. "...Şahsevənlər Cənubi (İran) Azərbaycanına üç min ailə miqdarında Yunsur paşa adlı bir nəfərin iradəsi altında gəlmişdilər. Onun zamanında yəni XVI əsrin axırlarında bu Şahsevən qəbilələrinə iki yeni Səlcuq qəbiləsi də qarışdı. Onlar *bəydilli və inallı* qəbilələri idi. Bunlardan birinci bir necə qıçaya (yəni qola) ayrıldı. Məsələn, oymaqlı cilovdarlı, çaxırlı və ya şakirli, *qubadlı*, ikinci isə bir qıça (qola) ayrıldı ki, o da heybətliyə ibarətdir" [111, 44].

Şahsevənlər (bu tayfalar) köçdükləri yerlərdə öz qəbiləçilik xüsusiyyətlərini itirərək digər (yerli) türk tayfaları ilə qarışmışlar. Bu qəbilə-tayfaların buraxdıqları kəndlərdən başqa, heç bir xatirə qalmamışdır.

M.Baharlı Zəngəzur qəzasında məskunlaşan aşağıdakı tayfaların adıyla bağlı toponimləri qeyd edir: Dəmirçilər, Muradlı, Muradxanlı, *Qubadlı*, Molla Əhmədli... [111, 46].

Gördüyümüz kimi, Qubadlı toponiminin mənşəyini qeyri dillərdə deyil, türk dillərində axtarmaq lazımdır. Deməli, Qubadlı eyni adlı türk mənşəli tayfanın coğrafi adlarından biridir.

Qubadlı rayon (bölgesinin) toponimiyasının ümumi fonunu nəzərdən keçirdikdə (1933-1977-ci illər arasını) burada xeyli miqdarda coğrafi adın passiv fonda keçdiyinin şahidi oluruq. Qalacıq, Mirallı (Fər-can sovetliyi), Mazitli, Qalacıq (Dondarın sovetliyi), Xanməmmədli (Çərəli sovetliyi), Məmmədli, Mistan, Qaraqışlaq, Sarcıq, Xallava (Xəlil oba da ola bilər), (Məmmədli sovetliyi), Qışlaq (Muradxanlı), Korlar, Şıxova (Qarakişilər sovetliyi), Rəşidli (Qazyan sovetliyi), Qazlıq (Xocahan sovetliyi), Gölcük, Osmanlı, Hurneyit, Korcalanlı passiv fonda keçmişdir. Bunun səbəbi həmin kənd əhalisinin müxtəlif kənd və şəhərlərə köçməsi ilə əlaqədar boş qalması, ya da onların rəsmən başqa yaşayış məntəqələrinə birləşdirilməsidir.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Dəmirçilər toponimi. Zəngəzur bölgəsinin Qubadlı rayonuna aid olan hissədə mövcud olan coğrafi adlardan biri *Dəmirçilərdir*. Dəmirçilər oykonimidir. Bu coğrafi ada biz S.P.Zelinskiyin Zəngəzura aid tədqiq etdiyimiz əsərində rast gəlirik [252, 145-162].

Qeyd edək ki, türk dillərində etnik adların bir qismi arxaik hərbi leksikasının əsasında, peşə leksikası fonunda yaranmışdır. Bu cəhətdən *dəmir*lə bağlı yer-yurd adları xarakterikdir. Azərbaycan ərazisində *dəmir* adı ilə bağlı yaşayış məntəqələrinin sayı 10-a qədərdir. Areal xarakteridir. Müxtəlif formalarda işlənmişdir: Dəmirçidam, Dəmirçi, Dəmirli və daha çox Dəmirçilər (5). Kəlbəcər, Naxçıvan, Şamaxı, Qazax (2), Xankəndi, Mirbəşir [19, 161].

Dəmirçilər adının areal xarakterə malik olması türk xalqlarının əski inancında dəmirə etiqadla bağlıdır.

İ.Cəfərsoylu türklərin törəyiş əfsanəsində insanların dəmirçinin köməyi ilə azadlığa çıxdıqlarını qeyd etmişdir. Yaradılış dastanlarımızda dəmirçi qurdun keçdiyi dəliyin ağzında oturaraq ocaq qalayıb, dəmir dağı əridir, türklər xilas olurlar. Ümumiyyətlə, türklərdə dəmirə, ondan hazırlanan metallara temir, temur, tibir, polad, bakur və s. deyilmişdir. Müəyyən zaman kəsiyində peşə leksikası kimi işlənən dəmirçi ləksemi sonralar etnoqrafik leksikaya meyillənmişdir [46, 158].

Ümumi apelyativ leksika olan *dəmir*, dəmirçi sözü onomastik vahidə çevrilmiş, antroponim (Dəmir, Temur), etnonim (Dəmirçi, Dəmirçili, Dəmirçilər) kimi işlənmişdir. Digər türkdilli xalqlarda dəmir sözü onomastik vahid kimi çıxış etmişdir. V.V.Radlov hələ XIX əsrin ortalarında qazaxlar arasında Temur adlı etnosu qeydə almışdı [229.739].

Dəmirçilər kəndinin sakinlərinin fikrinə, bu kəndin belə adlandırılması onların peşə məşğuliyyəti ilə bir o qədər bağlı olmamışdır. Məşhur türk sarkərdəsi Teymurləngə münasibətin ifadəsi kimi bu söz

Dəmirçilər//Temirçilər//Temurçular adlandırılmışdır. Bu söz peşə leksikasını bildirməklə yanaşı, əqidə, məslək (Temurçular) anlamını bildirmişdir. Dəmirçilər sözünün quruluşuna gəlincə, qeyd edək ki, bu söz üç ünsüründən (dəmir, -çi, -lər) ibarətdir. Dəmir ümumi isim, -çi şəkilçisi peşə, sənət, əqidə anlamını bildiren söz, -lər isə topoformant kimi çıxış etmişdir.

Gürcülü toponimi. Zəngəzurdə Qubadlı rayonu ərazisində mövcud olan toponimlərdən birinin adı Gürcüldür. Bu, oykonimdir. Novlu kənd sovetinin tərkibinə daxil olan Gürcülü toponimi müxtəlif cür yozulur.

Kənd camaatının bu kənd barəsində fikrinə görə, guya XI-XII əsrlərdə bu əraziyə hardansa *gürcü* əsirləri gətirilmiş və bu münasibətlə kəndin adı Gürcülü olmuşdur.

Bizə belə gəlir ki, Gürcülü adında indiki anlamda gürcü (kartlı) etnosu ilə bağlılıq yoxdur. Bu, etnotoponim olub “*gürcü*” və “*el*” ünsürlərinin zaman-zaman müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. “Gürcü” + “eli” sözləri birləşərək Gürcülü formasına düşmüşdür. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində bu ada *Gürcüel* formasında rast gəlirik.

Toponim *gürcü* etnonimi ilə el (tayfa, xalq) mənasını bildiren sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. S.Ataniyazov türkmənlərin birinin gürcü (gürji) adlandığını qeyd etmişdir [188, 180].

Toponimist İ.Bayramov da gürcülü toponimini türk mənşəli tayfanın adı ilə bağlılığını qeyd edir və qaşqaylara mənsub bir tirənin adının gürcülü olduğunu göstərir.

Biz bu fikirdəyik ki, gürcülü mürəkkəb quruluşlu (gürcü və el) söz olmuş, sonralar dildə sadələşmə gedərək Gürcülü formasına düşmüşdü. Demək, Gürcülü *gürcü* adlı türk mənşəli tayfasının adı ilə bağlıdır.

Burasını da qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində bir neçə *gürcü*

komponentli ada rast gəlirik. Ağdaş rayonunda Gürcüva (yəqin ki, Gürcüoba) və Ağsu rayonunda Gürcüvan bu qəbildəndir [19, 178].

Hacılar. Zəngəzur Azərbaycan mənşəli toponimiyasında Hacılar adlı oykonimə - kənd adına rast gəlirik. Şübhəsiz ki, bu söz ərəb mənşəli həcc sözündəndir və dini termindir. Bu dini termin Azərbaycanda onomastik vahidə şəxs adına (antroponimə), tayfa və toponimə çevrilmişdir.

S.P.Zelinskinin XIX əsrin fonunda apardığı tədqiqatda 2 toponim *hacı* adı ilə bağlıdır. Bunlardan biri *Hacılar*, ikinci isə Qara Hacı adlanır [252, 145-162].

Ümumiyyətlə, Zəngəzur ərazisində Hacı adı ilə bağlı bir neçə toponimə rast gəlirik. Zəngilan rayonunda Hacılılı, Qubadlıda Hacılar, Laçın rayonunda Hacıllılar və Kürd Hacı kəndləri vardır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində 60-dan çox oykonim Hacı adı bağlıdır və bir çox rayonlarda həmin adlı sakinlər məskunlaşmışlar [19, 202].

Qaraqoyunlular və sonra Ağqoyunluların tərkibində bir çox türk boyları mövcud idi. Bunlar aşağıdakılar idi. Sədlü, Baharlı, Alpout, Duharlı//Dügərli, Hacılu, Qaramanlı, Çəkurlu (olsun ki, çaxırlı) tayfalarının olduğunu F.Sümər “Oğuzlar” adlı əsərində qeyd etmişdi. Bundan başqa, o, Həmzə-Hacılu, Qara Hacılu, İzzəddin-Hacılu kimi ikinci dərəcəli boyların adlarını çəkmişdir [71, 160].

Qeyd edək ki, adları çəkilən Oğuz tayfaları ilə bərabər Hacılu etnosunun adı ilə bağlı coğrafi adlar həm Azərbaycan ərazisində, həm də ümumən oğuz qrupuna aid digər türk mənşəli xalqların yaşadığı ərazilərdə areal xarakterə malikdir. Təkcə Zəngəzur ərazisində Baharlı (2), Alpout (2), Qaramanlı adları ilə bağlı oykonimlərə rast gəlirik.

Hacılar toponimi düzəltmə quruluşu malikdir. *Hacı* və -lar ünsürlə-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

rindən ibarətdir. *-lar* şəkilçisi topoformant kimi çıxış edir. Hacılar adlı toponimə tarixən Azərbaycan torpağı olan Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda) rast gəlirik. Hazırda bu adı ermənilər dəyişdirmiş, Mrqastan qoymuşlar. Ermənicə “meyvəli bağ” deməkdir.

Cıfır – Culfa. Zəngəzurun türk mənşəli toponimiyasında (Qubadlı rayonu ərazisində) mövcud olan toponimlərdən biri Cıfır adlı toponimdir. Bu, kənd adıdır. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində bu ada rast gəlirik. S.P.Zelinskidə bu sözə rast gəlmədik. Qubadlı rayonu inzibati-ərazi bölgüsündə *Cıfır* adlı oykonimə rast gəlirik [19, 38].

Bizə belə gəlir ki, Cıfır sözü ilə Culfa sözü arasında həm fonetik, həm də semantik yaxınlıq vardır. Hər iki sözün birinci hissəsi Çul adı ilə bağlı olub qədim türk tayfalarından olan çulla ilə bağlıdır. Çul, Col elementli coğrafi adlar türkdilli digər xalqların toponimiyasında da mövcuddur. Cənubi Azərbaycanda Çullu, Özbəkistan ərazisində Çuloba, Türkiyədə Çullu toponimi mövcuddur.

Culfa sözündə iki ünsür – cul və fa aydın seçilir. Burada *fa* dialekt damışığında oba sözünün sadələşmiş-eliziyaya uğramış formasıdır. Yəni Culoba = Culfa şəklinə düşmüşdür. Cıfır – sözündə də bu prosesə bənzər dəyişiklik olmuşdur.

Zonanın dialektində cıfır sözünü bəzən əlamət bildirən söz kimi qeyd edirlər. Cıfır – uca-hündür – şiş qaya mənasında da işlənir. Məsələn: Filankəs cıfır oğlandır.

Xatırladaq ki, Qubadlı rayonu ərazisində Fərcan kəndi yaxınlığında mikrotoponim kimi *Cıfırın* adı çəkilir. Cıfır hündür yerdə çılpaq, meşəsiz tala, ərazi anlamındadır.

Bərgüşad hidrotponimi. Zəngəzurun son vaxtlara qədər təhlil olunmamış toponimlərindən biri Bərgüşad toponimidir. Bu, hidrotponimdir. Bu, bölgənin ən iri, bol sulu, uzun çayıdır. Yuxarı hissələrdə,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Sisyan dağlarından axıb gələn bu çay həmin ərazidə Bazarçay adlansa da, Qubadlı rayon ərazisində Bərgüşad çayı adlanır. Bizə belə gəlir ki, bu çay etnohidronimdir. XIX əsrin 50-ci illərinə aid ədəbiyyatda Naxçıvanda *bərgüşad* adlı tayfanın adı çəkilir. Bu tayfa adını Bərgüşad zonasından almışdır. Səfəvi dövründə bərgüşad qızılbaş tayfalarının tərkibinə daxil idi. Orta əsrlərdə Bərgüşad mahalı Araza tökülən Bərgüşad çayı ilə Həkəri çayının arasındakı ərazini əhatə etmişdir. Bərgüşad çayının mənbəyi Ərikli dağlarından başlanır. Bərgüşad çayı Qaralar kəndi (Qubadlı rayonu) yaxınlığında Həkəri çayı ilə birləşib Araza tökülür. Bizə belə gəlir ki, bu toponim türk mənşəli tayfaların adı ilə bağlıdır. F.Rəşidəddində (XIII əsr) bu etnonim bəküt (bərgülər) kimi qeydə alınmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, bərgülər monqol istilasından xeyli əvvəl Azərbaycanda məskunlaşmışlar.

Toponimin tərkibində şad//şat sözü bir növ cəmlik mənası bildirir. Bərgüşad dağları, Bərgüşad çayı toponimləri “bərgülərin çayı, bərgülərin dağı” mənasındadır. Bərgüşad toponimi areal xarakterlidir. Ucar rayonu ərazisində də Bərgüşad kəndi var.

Abdalanlı toponimi. Zəngəzur ərazisində mövcud olan coğrafi adlardan biri *Abdalanlıdır*. Bu toponim Azərbaycan Respublikasının Qubadlı rayonu ərazisindədir. Qubadlı rayonunun Qayalı kənd sovetinin (o zamankı) tərkibinə daxildir. Bu toponim *abdal* adlı etnosun adı ilə bağlıdır. Abdal etnosu ilə bağlı oykonimlərə Ağdaş rayonunda *Abdal*, Oğuz rayonunda *Abdallar*, Xanlar (indiki Göygöl) rayonunda *Çoban-Abdallar* adında rast gəlirik. Laçın rayonunda da *Abdallar* kəndi qeydə alınmışdır. O cümlədən XIX əsrdə Gürcüstan ərazisində iki kənd Abdallı adı ilə qeyd olunmuşdur.

Faruq Sümer “Oğuzlar” [71, 309] kitabında Abdal tayfasını Çavuldur tirəsindən olduğunu qeyd etmişdir. Xatırladaq ki, Zəngəzur zonasının

da mövcud olan türk mənşəli Çavındır soyunun adı ilə bağlı çay var. Xartırladaq ki, M.Kaşğari Çavındır//çavuldur sözünü *namuslu* kimi mənalandırır və Oğuz boylarından biri olduğunu bildirir.

Çavuldur Göy xanın (Abdalanlı) oğullarından birinin adıdır. Marafıdır ki, Zəngəzur ərazisində Göy xanın oğullarının adı ilə bağlı coğrafi adlar var (Bayandur kəndi, Beçənə/peçənək kəndi, Çəpni kəndi).

VI əsrə aid Suriya mənbələrində Şimali Qafqazın hun əyalətində yaşayan bir sıra tayfalarla yanaşı (sabit, avaz, bulqar) abdal adlı tayfanın adı çəkilir. Belə bir tayfanın Azərbaycanda yaşamasını A.Bakıxanov da göstərmişdir. Areal olan bu etnonimdən Azərbaycanda dörd oykonim mövcuddur. Hətta Laçın şəhərinin 1923-cü ilədək adının Abdallar adlanması yuxarıda irəli sürülən fikir və faktların doğruluğunu bir daha təsdiq edir [202, 59].

Abdalanlı leksemində üç ünsür var: Abdal + an + lı. –An şəkilçisi toponim kimi çıxış edir. Cəmlilik, topluluq bildirir. –li şəkilçisi də yenə toponim kimi çıxış edir.

Qeyd edək ki, S.P.Zelinskiyin 1886-cı il qeydlərində Zəngəzur ərazisində 2 kəndin adı bu etnosun adı ilə bağlıdır: Abdalanlı və Abdallar.

Xələc//Xalac. Xələc Ermənistanın Qafan rayonu və Azərbaycan Respublikasının Qubadlı ərazisində Türk-Azərbaycan mənşəli coğrafi adlardan – oykonimlərdən biri Xələc adlanır. Bu etnonimə Azərbaycanın ayrı-ayrı kənd adlarında rast gəlirik. Areal xarakterli toponim olan Xalac təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmayıb (Azərbaycan Respublikasının Abşeron, Qubadlı, Salyan, Ucar rayonlarında Xələc adlı oykonim mövcuddur), türkdilli xalqların (əsasən oğuzların) yaşadığı ərazilərdə geniş yayılmışdır. Belə ki, Türkmənistan, Özbəkistan, Cənubi Azərbaycan və Türkiyədə Xələc etnotoponimləri mövcuddur. Türkmənistan ərazisində Xələc rayonu və qəsəbəsinin, Cənubi Azər-

baycanda Xalacistan ərazisinin olması onu sübut edir ki, bu ərazilərdə Xalac etnik qrupu geniş yayılmışdır.

T.Hacıyevin fikrincə, yeni eradan əvvəl IV əsrdə Orta və Qabaq Asiyada türk etnosları (xalaclar) yaşamışlar. O yazır: “Bu da marafıdır ki, İsgəndər Orta Asiya ərazisində xalaclara rast gələrkən onların türklərə oxşadığını söyləyir. Deməli, Orta Asiya ərazisinə qədər – Qabaq Asiyada, Midiyada və s. keçdiyi yerlərdə İsgəndər türklərə rast gəlmiş, onların dili, damğaları haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmuşdur. Həmin ərazidə rast gəldiyi xalacları İsgəndər “türkmən”//türkmanənd adlandırmışdır” [79, 18]. Belə hesab olunur ki, ilk dəfə “Türkmən”//Türkman bu ifadə ilə işlənməyə başlanmışdır.

Deməli, belə deməyə imkan verilir ki, türkmənlər həm də xalac adı ilə adlandırılmış oğuz mənşəli tayfalardan birinin adıdır.

Xalac sözü ayrı-ayrı türkoloqlar tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilmişdir.

M.Kaşğari Xalac//Qalac sözünü “qal aç”, yəni qalıb açmaq mənasında olduğunu göstərir [112, 360].

F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” adlı əsərində Xalac leksemının etimologiyası haqqında müəyyən fikir yürüdülmür. Belə ki, əsərdə Oğuzun İraqa səfəri təsvir olunur. Səfər zamanı yolda belə bir hadisə baş verir. Çox da yaşlı olmayan bir qadının və uşağın həyına qalırlar. İstəməz qadın və oğlu ac qalmalı idi. Əri onları yeməklə təmin etdikdən sonra Oğuz çatırlar. Oğuz ondan soruşur: “Где ты был и почему в пути отстал?”

Человек ответил, что жена его по дороге родила и по этой причине он задержался. Однако Огузу не понравились эти слова и он стал его упрекать: Разве можно отставать в пути из-за того, что женщина должна родит? Поскольку вы по этой причине отстали

в пути и от войска, то и остается здесь". Он сказал ему по-тюркский «кал ач». Это слова означает: «О женщина, голодной и останься».

С течением времени это имя стало произносится как халач и с этой точки зрения (люди из) племени Халадж являются потомками этого человека» [252, 58-59].

Göründüyü kimi, qədim ümumtürk mənbələrində Xalac etnosunun adı çəkilir. Bu etnosun lap qədim zamanlardan yayılma arealı da geniş olmuş, yaşadıkları ərazilərdə coğrafi adların tərkibində minilliklər ərzində bu günə qədər adını qoruya bilməmişdir.

Mənbələrə əsasən belə bir qənaətə gəlməyə imkan verilir ki, Xalac etnotoponimi demək olar ki, oğuz mənşəli türk tayfalarının yaşadıkları arealda mövcuddur.

V.İ.Savina İrənin toponimlərindən danışarkən Xalac etnotoponimlərinin adını çəkir. "Тюркское племя Халадж переселилось в древности из Туркестана в область между Сисианом и Индией. Халаджи были хорошими воинами и из них формировались наемные гвардии различных правящих династии. Они даже создали собственную диалекты и встречались на территории от Ирана до Индии. Часть халаджи поселилась в Афганистане" [234, 140-156].

V.İ.Savina Xalac adı ilə bağlı 13-ə qədər toponimin adını qeyd edir. Göründüyü kimi, Şərqi onomastika sistemində Xalac adı ilə bağlı toponimlər geniş bir ərazidə yayılmışdır. Oğuz qrupu dillərinin formalaşmasında aparıcı rünlərdən biri Xalac dili olmuş və bəzi alimlər Xalac dilinin müstəqil fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyəti ilə fərqlənən bir dil qrupu kimi səciyyələndirmişlər.

Alman türköloqu K.Derfer İrənda Xalacıstan vilayətində yaşayan,

əslində Azərbaycan dilinin bir şivəsi olan xalaccanı türk dillərinin in-diyə qədər fərqlənməyən müstəqil qrupu hesab edir.

F.Zeynalov Xalac dilini müstəqil dil qrupu kimi səciyyələndirən Derferin əksinə olaraq xalaccada baş verən bəzi fonetik xüsusiyyətləri, o cümlədən söz əvvəlində "H"-laşmanı müstəqil dil qrupu kimi deyil, Azərbaycan dilinin dialekt fərqi kimi izah edir: "Несомненные, язык жители Халадж является диалектом Азербайджанского языка, сохранившим древнейшие тюркские (а также огуза – селджукские и от части кыпчакские) элементы" [33, 79].

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Xalac toponimi geniş bir ərazidə yayılmış türk mənşəli qədim Xalac etnosunun coğrafi adlarda izidir.

Xalac etnotoponiminin çox geniş ərazidə yayılması onun müstəqil bir dil qrupu kimi səciyyələnməsinə səbəb olmuşdur. Doğrudan da, "H"-laşma Ermənistan azərbaycanlılarının Zəngəzur ərazisinin Azərbaycan şivəsində də mövcuddur. Məsələn: Həlbət-əlbəttə, həl-həlbət, haçar-açar, həylə-elə mənasında işlənməkdədir. Alınma sözlərdə də bu proses baş vermişdir.

Dilin fonetik-qrammatik quruluşunda baş verən bu prosesdə xarakterik xüsusiyyət heç də xalacın müstəqil bir dil qrupu fərqi deyil, bir dil qrupunun ancaq dialekt fərqidir. Buradan aydın olur ki, dilin fonetik quruluşu leksik quruluşuna nisbətən dəyişikliyə az meyillidir və uzun müddət öz sabitliyini qoruyub saxlaya bilər.

Maraqlıdır ki, Qafan rayonu ərazisində bu oykonimin paraleli olan Hasar Xələci adlı kənd də mövcuddur. Hazırda coğrafi ad passiv fonda keçmişdir.

Bu deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Qafan rayonu ərazisində yerləşən Xələc və Həsər Xələci toponimləri o cümlədən Qu-

badlı rayonu ərazisində Xalac etnotoponimi türkdilli tayfa olan xalac-
ların coğrafi adlarda izidir.

Qazlıq – Qazyan toponimi. Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında türk mənşəli toponimlər sırasında oğuzlarla bağlı coğrafi adlar üstünlük edir. Bu adlar sırasında xalqımızın ən möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlı çoxsaylı toponimlərə rast gəlirik. Oğuz tayfaları ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı olan onomastik vahidlərdən biri Zəngəzurun Qubadlı rayonu ərazisində olan *Qazlıq* adlı toponimidir. Bu coğrafi ad həmin rayonun Xocahan sovetliyinin tərkibində mövcud olan və sonralar passiv fonda daxil olan coğrafi adlardandır. Əslində bu cür “*lal*” toponimlər aşkarlanmalı, üzə çıxarılmalı, kimliyi müəyyənləşdirilməlidir. 1933-cü ildə bərpa olunmuş Qubadlı rayonunda qeydə alınan coğrafi adlardan biri *Qazlıq* oykonimidir. Çox zaman ya səslənməsi xoşa gəlməyən, mənası aydın görünməyən coğrafi adlar ya dəyişdirilir, ya da unudularaq yaddan çıxır. Şübhə etmirik ki, *Qazlıq* etnonimidir. Ən azı “Kitabi-Dədə Qorqud” personajlarından birinin adıdır. Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarından birinin adı “Qazlıq qoca oğlu Yegnəyin boyu” adlanır. Bu boyda əsas qəhrəman Qazlıq qocadır. Bu obraz Dədəm Qorqud qəhrəmanları içərisində mötəbər, titullu qəhrəmanlardan biri olduğu üçün bu boy birbaşa onun adı ilə bağlıdır. Boyda deyilir: “...Qazlıq Qoca deyilən bir kişi vardır. Bayandır xanın vəziri idi”. Demək, Qazlıq Qoca İç Oğuz bəylərindəndir. Oğuzlar içərisində nüfuzu vardır [98, 94].

Zonanın toponimiyasını tədqiq etdikdə aydın görürük ki, burada “Dədə Qorqud” personajları, ümumiyyətlə, “Dədə Qorqud” onomastikası ilə əlaqədar çoxsaylı etnotoponimlərə rast gəlirik. Deyə bilərik ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanları (personajları) ilə bağlı hər bir coğrafi ad etnotoponimdir. Dastanın bir neçə boyunda, o cümlədən

“Qazlıq Qoca oğlu Yegnəyin boyu”nda adı çəkilən *Dəli Dondar* personajının adı ilə bağlı Qubadlı rayonu ərazisində *Dondarlı* adlı toponim vardır. Yəne orada: “İyirmi dörd sancaq bəyləri gəlsin. Birincisi, Dəmir Qapı Dərbənd bəyi, qarğı süngü ucunda ər böytüdən, döyüşə girəndə kimsən deyər soruşmayan Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondar səninlə birlikdə gəlsin” [98, 95].

Yəne həmin boyda alban//alpan etnoniminə rast gəlirik. Dastanda: “...Ağ-boz atlar çapdıran alpanlar gördüm” [98, 95].

Albanlar//alpanlar o kəslərdir ki, onların başında Qazan xan dayanırdı. Bunu da qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində Gorus rayonunda Ağvanlı//Alpanlı kəndi də mövcuddur. Çox qəribədir ki, Qubadlı rayonunun Xocahan sovetliyinin “Kitabi-Dədə Qorqud” ilə bağlı olan toponimlərindən biri Qazan xanın atası olan *Ulaş* adı ilə bağlı *Ulaşlı* etnotoponimidir.

Zəngəzur bölgəsində Oğuz//quz//qaz//az komponentli xeyli miqdarda etnotoponimlər var. Yəne də Qubadlı rayonu ərazisində *Qazlıq*, *Ulaşlı*, *Dondarlı* kəndlərinə yaxın ərazidə Hal sovetliyi tərkibində *Qazyan* oykonimi də var. Şübhə etmirik ki, Qazlıq-Qazyan-Qazançı toponimlərinin nüvəsində əsas komponent kimi Qaz//quz-ğuz dayanır. Dastanda onomastik vahid olan *Qazlıq* sözü üç məqamda işlənmişdir. Qazlıq (qoca) – dastanda antroponim kimi işlənir. Boyun birinin adı onun adı ilə bağlıdır. Qazlıq leksik vahid kimi zoonim kimi dəfələrlə işlənmişdir. Dördüncü boyda: “...Parafanıb *Qazlıq atmayan*

Yenimlə alsa qanıml silməyincə,

Qol-put olub yer yerinə düşməyincə,

Yalnız oğul xəbər almayınca,

Kafər yollarından dönməyin -dedi” [98, 73].

Ana kitabımız “Kitabi-Dədə Qorqud”da *Qazlıq* sözü oronim kimi

çıxış etmişdir. Dastanın I boyunda Qazlıq dağının adı çəkilir.

“...Birər ayda otlarına qarğamagil,

Qazlıq tağının suçu yoqdur.

Arsılanla qaplanına qarğamagil,

Qazlıq tağının suçu yoqdur” [98, 39].

Dastanda adı çəkilən Qazlıq türklərin müqəddəs bildiyi, tapındığı, uca bildiyi, ucalıq rəmzi olan dağdır.

Biz burada oğuz//quz//ğuz adı ilə bağlı bir toponimin – etnotoponimin adını çəkmək istəyirik. Bu, Zəngəzur ərazisinin Laçın rayonu bölgəsində, Cicimli sovetliyində yerləşən *Qaz dərə* toponimidir. Bu toponimi birinci hissəsi olan *Qaz(ı)* sözü oğuz sözünün nüvəsində dayanan komponentdir. Yəni Oğuz//quza//qaza mənsub olan dərədir.

Bəzi tədqiqatçılar *Qazlıq dağını* Qafqaz dağı kimi təqdim edirlər. Mərhum prof.Ə.Dəmirçizadə Qafqaz sözünün açımını verərkən belə qənaətə gəlir: “...Qafqaz sözü dağ mənasında olan “*qaf*” sözü ilə tayfa adı *qav//qas* sözlərinin “*qaslar//qavlar dağı*” mənasını verən birləşməsindən başqa bir şey deyildir. Məhz buna görə də “Kitabi-Dədə Qorqud”da adı çəkilən *Qazlıq dağı* Qafqaz dağından başqa bir şey deyildir” [98, 35].

Qazlıq dağı, *Qazlıq Qoca*, *Qazlıq atı* birləşmələrində işlənən *Qaz* sözü Oğuz//qaz//güz etnosunun birbaşa adı ilə bağlıdır. –lıq şəkilçisi çoxluq, ucalıq, məkan ifadəsini bildiren ünsürdür. Diqqət etsək, hər üç birləşmə ucalıq, yüksəklik, yüksək, uca anlamındadır. Qazan xan – Qazlıq Qoca antroponim kimi işləndikdə uca, böyük, baş, birinci olan mənasındadır. Doğrudan da, *Qazan xan* və *Qazlıq Qoca* Oğuz//qaz//quz elinin mötəbər, uca, nüfuzlu adamları idi. Qazan İç Oğuzun sərkərdəsi, Qazlıq Qoca isə iç Oğuzun vəziri idi. Sözün lüğəvi mənası ilə personajların cəmiyyətdə (eldə) mövqeyi tam uyğun gəlir. Qazan xan

ucalıqın yüksəkliyin xanı idi. Oğuz elinin bütün ağır işləri, iç Oğuzun qorunması, iqtisadiyyatı elin yaşam tərzini (bu, Qazan xanın evini yağmalatdığı XII boyda daha qabarıq görünür) hücumları Qazan xanla bağlı idi.

Qazlıq dağı//tağı birləşməsində də yenə biz *qaz//qas* elementini yüksəklik, ucalıq mənasına aid olduğunu və “*yüksəklik dağı*”, “*ucalıq dağı*” bildirdiyini aydın görürük. *Qazlıq atı* birləşməsi atın güclü, bərk qaçan at, uca at, ən yaxşı at, güclü at anlamına uyğun gəlir.

Qaz//qaz//quz//ğuz tərkibindən yaranmış qədim qala adlarına XI əsrin müəllifi, türkologiyanın babası M.Kaşqarının “Divani-lüğət-it türk” əsərində rast gəlirik. M.Kaşqarlı məşhur əsərində “*Kaz*” adını – Əfrasiyabın qızının adı kimi, Kaz oynu –Kazın (Əfrasiyabın qızının) qurduğu indiki Qəzvin şəhərini, Qaz suyu//suv dedikdə İla çayına axan iri bir çayı nəzərdə tuturdu [112, 733].

Mahmud Kaşğariyə görə, Qəzvin//Kazvin şəhərini Əfrasiyabın qızı tikmişdir. Kazvin sözünün əsl “Kaz oynu”dur. Kazın oynadığı yer, şahədir. Çünki Əfrasiyabın qızı orada yaşayır, orada oynayır. Ona görə də bəzi türklər Qəzvinə türk şəhəri sayırdılar [112, 151-152]. Burada da qaz yüksəklik mənasında işlədilmişdir. Hakim təbəqələr həmişə özlərini qaza – yüksəkliyə, ucalığa, dağa oxşatmağa çalışmışlar.

Gətirilən tarixi toponimlərdən *Qazlıq*, *Qazyan*, *Qazı dərə*, *Qazançı*, *Qazan dağı*, *Qazan gölü*, *Qazangöl dağı*, *Qazangöl keçidi*, *Qız qalası* (*Qır qalası*), etnoqrafik materiallardan aydınlaşır ki, *qaz//qas//qız//quz* tərkibi ya müstəqil, ya şəkilçi qəbul edilərək, ya da başqa bir sözlə birləşərək erkən orta əsrlərdən onomastik vahidlərin tərkibində işlənmişdir. Maraqlıdır ki, bu coğrafi obyektlərin adları təkcə Zəngəzur bölgəsinə aiddir. Yalnız bir bölgənin ərazisində 10-a qədər tərkibində *qaz//qas//oğuz* elementi olan coğrafi adlar var ki, bunların da digər bölgələrdə

gələrdə arealığı tədqiq olunsay, bunların sayı qeyd olunanlardan qat-qat artıq olar. Bu sadalanan toponimlərin türk, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənməsi göstərir ki, burada azərbaycanlılar-türkdillilər lap qədim vaxtlardan yaşamış və öz dağlarına, çaylarına, qalalarına, dərələrinə, yerlərinə öz dillərində dünyagörüşləri ilə bağlı adlar qoymuşlar.

Bütün bu deyilənlər bu ərazinin əhalisinin Oğuzların aborigen olduğunu, gəlmə olmadığı fikrini bir daha təsdiqləyir. Bizcə, həqiqəti görmək istəməyənlərin fikirlərinə bu faktlar tutarlı cavabdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı onomastik vahidlərin digər qismini də əlavə etsək, bu istiqamətdə çox böyük elmi qənaətlərə gəlmək olar. Dədə Qorqud boyları obrazlarının əsas qəhrəmanlarının toponimiyada (Zəngəzurun toponimiyasında) nə dərəcədə əks olunmasını nəzərdən keçirək. *Qazan xanın* adı ilə bağlı *Qazançı* kəndi, *Qazangöl* dağı, *Qazan göl* keçidi *Bayandır* obrazının adı ilə bağlı *Gorus* rayonu ərazisində *II Bayandır* adlı oykonim (Bayandır dastanda xanlar xanı, Oğuz elinin başçısı idi. Demək, digər Bayandır kəndi də olmuşdur), *Oxçu* personajının adı ilə bağlı *Oxçu* kəndi və *Oxçu çayı* coğrafi obyektinə, *Dondar* adlı personajın adıyla bağlı *Dondarlı* kəndinə, *Qazlıq Qoca* obrazının adı ilə *Qazlıq* kəndinə, *Qazan xanın atası Ulaş* obrazının adı ilə bağlı (*Ulaş oğlu Qazan xan*) *Ulaşlı* kəndinə, *Basat* personajının adı ilə *Basatsay* hidroniminə, *Qorqud* qəhrəmanı *Əkərək//Aqaraq* adı ilə bağlı *Həyərek*, *Akara* (q) toponiminə, *Qaragünə oğlu Qarabudağın* adıyla bağlı *Budaqdərə* toponiminə o rast gəlirik. O cümlədən, oğuz//quz etnosunun adı ilə bağlı *Qız qalası* və *Qazı* dərəsi coğrafi obyektlərinin adlarını da qeyd edə bilərik. Bu obrazların hər biri tarixi şəxsiyyət olsalar da, onların adları ilə bağlı toponimlərə antroponim deyil, etnotoponim demək daha doğrudur. Çünki *Qorqud* qəhrəmanlarının demək olar ki, hamısı əski zamanlarla səsleşir, onla-

rın kökünü V-VII və bir qədər sonrakı dövrlərin tarixində araşdırmaq gərəkdir.

Bu ərazinin ən qədim toponimik layını məhz oğuz mənşəli coğrafi adlar təşkil edir.

Qaraqoyunlu. Zəngəzur ərazisində mövcud olan etnotoponimlərdən biri *Qaraqoyunlu* oykonimidir. Bu, *Qubadlı* rayonu ərazisində yerləşir. Şübhəsiz ki, bu toponim Azərbaycanın ictimai-siyasi hyatında çox mühüm rol oynayan eyni adlı tayfanın adı ilə bağlıdır. Bu toponimin arealı həm Azərbaycan (*Ağsu*, *Bərdə*, *Qubadlı*), həm Ermənistan Respublikası (*Qərbi Azərbaycan*), həm də *Gürcüstan* və türkdilli xalqların yaşadığı digər ərazilərdə mövcuddur.

Bu oykonimdən mənşə etibarilə monqolların *Qabaq Asiyanın* istilasından bu əraziyə gəlmiş *Qaraqoyunlu* tayfasının adı ilə əlaqədar yaranmışdır. Məlumdur ki, *Qaraqoyunlular* XV əsrdə (1420-cü ildə) Azərbaycanda dövlət yaratmışlar. 1468-ci ildə *Ağqoyunluların* hakimiyyət başına gəlməsi ilə onlar Azərbaycanda, ümumən *Qafqazda* köçəri həyat keçirməyə başlamışlar. XIX əsr rəsmi sənədlərində bu etnonimin adı ilə bağlı çoxsaylı oykonim mövcud olmuşdur.

Məhəmməd həsən Baharlı (*Vəlili*) “Azərbaycan” adlı kitabında *Qaraqoyunlu* və *Ağqoyunlu* tayfalarını türkmən tayfaları kimi qeyd etmiş və bunların müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana daxil olduğunu göstərmişdi. *Qaraqoyunlu* və *Ağqoyunlu* adı onlara bayraqlarında olan ağ və qara rənglərinə görə verilmişdir. Müəllif bu tayfaları bəzən *Bayandurlu* ilə eyniləşdirir. Xatırladaq ki, *Bayandurlu* toponimi də Zəngəzur ərazisində mövcuddur. [111, 52]. Qeyd edək ki, *Qaraqoyunlu* etnotoponimi areal xarakterli olub hələ XIX əsrdə geniş ərazidə yayılmışdı.

Göyçayda *Qaraqoyunlu*, *Gəncə* qəzasında *Qaraqoyunlu*, *Toqqalar* *Qaraqoyunlu*, *Tap* *Qaraqoyunlu*, *Nuxada* *Çay* *Qaraqoyunlu* adlı topo-

nimlər qeyd olunmuşdur.

Ermənistan ərazisində geniş bir dərəni və onun kəndlərini Qaraqoyunlu adlandırırlar: Qaraqoyunlu dərəsi.

Qaraqoyunlu bir leksik vahid kimi mürəkkəb quruluşa malikdir. Sintaktik-morfoloji qaydada yaranmışdır. Qara + qoyun + lu formatında düzəlmişdir. Kök + kök + şəkilçi modelindədir.

XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziyada, əsasən Azərbaycan ərazisində 16 Qaraqoyunlu adında toponim qeydə alınmışdır.

Bu, onu göstərir ki, Qaraqoyunlu tayfası Azərbaycan xalqının etnogenezində və təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır. Qaraqoyunlu etnonimi zooetnonimdir.

Xəndək. Zəngəzur ərazisində mövcud olan oykonimlərdən biri Xəndəkdir. Bu yaşayış məskəni, oykonim Qubadlı rayonu ərazisindədir. Xəndək coğrafi adı XIX əsr rəsmi sənədlərində - S.P.Zelinskiyə də qeyd edilmişdir. Q.Qeybullayev XIX əsrdə Gürcüstan ərazisində Aşağı və Yuxarı Xəndək adlarını qeyd edir. Qeyd edək ki, xəndək etnonimidir. Xəndəklər Qafqaza gələn oğuz tayfalarının tərkibində olmuş, məskunlaşdıqları əraziyə öz adlarını qoymuşlar. Xəndək areal toponimdir. Dəvəçi rayonu ərazisində də Xəndək adlı oykonim var.

Padar toponimi. Zəngəzur ərazisində (Qubadlı rayonu) mövcud etnotoponimlərdən biri Padar adlanır. Areal toponim olan Padar tayfasının adı ilə bağlı coğrafi adlar Azərbaycan ərazisində, o cümlədən ondan kənarda da mövcuddur.

Padar toponimi hələ XIX əsrin rus rəsmi sənədlərində S.P.Zelinski-nin əsərində əks olunmuşdur [252, 265]. T.Əhmədov Padar oykonimi-nin Azərbaycanda çox qədim tarixə malik olduğunu, Urartu kitabələrində tez-tez adı çəkilən Padarla//Patarla bağlı olduğunu göstərmişdir [59, 71].

Padar sözünün semantikasına gəlinə qeyd etmək lazımdır ki, bu söz fars mənşəli pədar (ata) mənasını verən sözdən törənməmişdir.

Padar etnoniminin *pad* və *ar* hissələrindən olması fikrini söyləmək və onun semantikini bu aspektdən təhlil etmək daha ağılabatandır. Etnonimin ikinci tərəfi olan *ər* ünsürü “adam”, “kişi”, “ər” mənası daşdığı və bir növ *-lı* şəkilçisinin sinonimi kimi işləndiyi məlumdur. *Pad* sözüne bu və ya digər fonetik variantda (*pat*, *bat*, *bata*, *pata*) müxtəlif mənələrdə bəzi türk dillərində işləndiyinə rast gəlirik. Bu söz türk mənşəli *dua*, *xoşbəxt*, *uğurlu*, *pad+ar>padar=dualı*, *uğurlu kişi* semantikasına uyğun gəlir. Bu etnokomponenti qədim Şumer dilində *patin+ar* variantında (*yurd adamı*, *yudr kişisi*) mənasında işləndiyini göstərənlər də var. Areal xarakterli 7 oykonim Azərbaycan ərazisində Padar adlanır (Ağsu, Oğuz, Qubadlı, Dəvəçi, Sabirabad, Xaçmaz).

Xıdırli kəndi. Zəngəzur ərazisində Qubadlı rayonunda yerləşən oykonimdir. Bu coğrafi ad S.P.Zelinski-nin kalendarında – 1880-ci ildə tədqiq etdiyi əsərində qeyd olunmuşdur [252, 142-184]. *Xıdırli* areal toponimdir. Ağdam, Salyan və Qubadlı rayonu ərazisində Xıdırli kəndi var. XIX əsrin ortalarına aid mənbələrdən birində Mişovdağdan Xıdırli adlı tayfanın olması, yarımköçəri həyat sürməsi və nəhayət, göstərilən yaşayış məntəqələrində yerləşməsi, oturaqlaşması bu məntəqələrin yaranmasına səbəb olmuşdur [59, 85]. Xıdırli sözü düzəltmə söz olub iki hissədən – Xıdır və *-li* ünsüründən ibarətdir.

Tatar toponimi. Zəngəzur bölgəsinin türk mənşəli etnoslarının adı ilə bağlı toponimlərdən biri də Qubadlı rayonu ərazisində yerləşən *Tatar* oykonimidir. Bu gün monqolca danışan qövmin əcdadlarından olan tatarlardan abidələrdə bəzən oğuz-tatar kimi bəhs edilir. Tatar etnosu türk dili tayfaların formalaşmasında aparıcı rünlərdən birini təşkil edir. Xüsusən, Azərbaycan xalqının mənşəyində bu etnos o qədər

mühüm rol oynamışdır ki, hətta müxtəlif xalqlar (məsələn, ruslar) bu xalqı Tatar, Qafqaz tatarları, türk-tatar ifadələri ilə adlandırmışlar.

Tatarlar hələ VII əsrdə 30 boydan ibarət olmuşdur. Bunlardan ancaq doqquzu siyasi birlik təşkil etmişdir. Tatarlar tarixən oğuzlardan şərqdə yerləşib, onlarla qaynayıb-qarışmışlar. Monqollar zühur edənə qədər tatar adı monqolca danışan bütün qövmələr üçün ümumi ad kimi işlədilmişdir.

Monqol istilasının ən mühüm nəticələrindən biri Orta Asiya etnoqrafiyasını dəyişdirməsidir. Tatarlarla türk tayfalarının birləşməsi nəticəsində yeni qövmələr yarandı. Beləliklə, bu gün Orta Asiyada özbək, qazax, qaraqalpaq və Şərqi Türkünstan türkləri bu qaynayıb-qarışmanın yeni qövmələridir ki, Teymurləng bunun tam bir örnəyidir.

Tarixi mənbələrdə Tatar tayfalarına rast gəlirik. M.Kaşğari "Diwan"ında bu tayfa belə qeyd olunur: "Bir türk boyu" [112, 742]. M. Kaşğarinin yazdığına görə, tatarlar əvvəllər türk olmamış, yalnız türk-ləşmə yolu ilə meydana çıxmışlar.

F.Rəşidəddinin "Oğuznamə" adlı əsərində də monqol-tatar tayfalarının adı çəkilir [229, 11].

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də tatar qövmünün adı çəkilir [173, 74].

Qeyd edək ki, Azərbaycanda *Tatar* adı ilə bağlı toponim Cəbrayıl (Tatar), Şamaxıda (Tatarlı), Neftçalada (Tatarməhəllə) da mövcuddur.

Monqol qövmü türk-tatar (M.Kaşğaridə qeyd olunan tatar) tayfası ilə qaynayıb qarışdıqdan sonra (əslində əridikdən sonra) bu ərazilərdə türk-tatar qövmü üstünlük təşkil etmişdir. İstilaçılıq dövründə bu və ya digər ərazilərdə məskunlaşmış, öz adlarını coğrafi adlarda qoruyub saxlamışlar. Onların işğalçılıq siyasəti Azərbaycan folkloruna da təsir etmiş, bayatlarımızda münasibət ifadə olunmuşdur.

Apardı tatar məni,
Qul edib satar məni,
Vəfali yarım olsa,
Axtarıb tapar məni.

Qubadlı rayonu ərazisində yerləşən Tatar toponiminin bir ayaması – ləqəbi də var. Bu tatar kəndinə "İlan yeyən tatar" da deyirlər. Camaatin dediyinə görə, ilan o qədər çox olmuşdur ki, kəndin camaatı köhnə kəndi tərk etmiş, burada məskunlaşmışdır.

Dondarlı toponimi. Zəngəzur ərazisində (Qubadlı rayonu) mövcud olan türk mənşəli etnotoponimlərdən biri *Dondarlı* toponimidir. Dondar// Dondarlı toponimi də areal toponimdir. Qeyd edək ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində Dondar toponimi var. Hələ antik müəlliflər Şimali Qafqazda dondar etnoniminin adını çəkmişlər. Şübhəsiz ki, coğrafi adlarda Dondar// Dondar// Dondarlı//Tundar formasında olan bu areal toponim dondar etnosunun coğrafi adlarda izidir [59, 519]. Strabon (I əsr), Pliniy (I əsr), Plutarx (II ər) bu tayfanın Azov dənizi sahillərində, Qafqazın şimal hissəsində yaşadıklarını qeyd etmişdir. Bu deyilənlərdən aydın olur ki, Dondar toponimi qədim türkdilli tayfalardan birinin adı ilə bağlıdır. Dondarlar oğuz xaqanlarının kökündə dayanan tayfalardandır. Azərbaycan xalqının formalaşmasında və inkişafında bu tayfanın öz rolu var.

Eyni zamanda xalqımızın möhtəşəm abidəsi olan "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanında Dondar antroponim kimi iştirak edir. Dəli Dondar Qıyan Səlcuqun oğludur. Dastanda "Dəmir qapı Dərbənddəki dəmir qapını hücumla alan Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz(r) çaparaq yetişdi." işlənmişdir [98, 147]. Dastanda Dondaz// Dondar əvəzlənməsi

(r>z) türk dilləri üçün məqbuldur. Məs.: görsət >göstər, dirsək>disrək. Dildə etnonimlərin anrtoponimlərə və buradan da toponimlərə çevrilməsi qanunauyğun haldır. Dastanda “*dəli*” sözü igid, qoçaq mənasında işlənmişdir.

Strabonun “Coğrafiya” kitabında da dondarlar döyüşkən, cəngavər kimi təsvir olunmuşdur. Qeyd edək ki, Zəngəzur ərazisində “Dədə Qorqud” dastanında iştirak edən etnos və antroponimlərlə bağlı çoxsaylı toponim var. Məs.: Qazançı, Qazan gələn dağ, Oxcu, Ulaşlı, Bayandır, Qanlı, Basat çayı və s.

Q.Qeybullayev qeyd edir ki, dondar etnonimi təkcə Azərbaycan ərazisində deyil, əksər türkdilli tayfaların yaşadığı ərazilərdə səciyyəvi olmuşdur. Bu tayfa Kiçik Asiyada, Cənubi Sibirdə, Dağıstanda yaşadığı üçün həmin ərazilərdə öz tarixi izini qoymuşdur. Müəllif antik mənbələrə əsaslanaraq *dondar* sözünü “*oğul*”, “*gənc hərbi*” mənasında işləndiyini göstərmişdir [202, 136].

Dondarlı sözündə iki ünsür vardır. Dondar etnosu və *-lu* şəkilçisi. Dondarlı dondarlara məxsus, aid olan mənasını ifadə edir.

Dondar areal toponimdir. Tovuzda Dondarlı, Dondar-Quşçu, Dəvəçi rayonunda Dondar-qala, Qazax rayonunda Dondardağ toponimləri var.

Göyərçik, GöyərAbbas toponimi. Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında mövcud olan oykonimlərdən bir qismi Göyər tayfasının adı ilə bağlı Göyərçik və Göyər Abbas oykonimləridir. Bu oykonimin hər ikisi Qubadlı rayonu ərazisindədir, bir-birinə yaxın ərazidədir. Bu oykonimlərin hər ikisinin tərkibində *Göyər* elementi vardır. Fikrimizcə, hər iki toponimin tərkibində iştirak edən göyər sözü rəng mənasını deyil, qədim türk tayfalarından biri olan göyərlərin adı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan toponimiyasında *göy//göyər//gögər* komponentli

coğrafi adlar geniş yayılmışdır.

Hələ qədim tarixi mənbələrdə *gögər//göyər//qoqar*, *quqar* adlı tayfaların adı ilə bağlı Qafqaz ərazisində *Qoqaren* əyaləti var idi. *Qoqaren* ququr adlı tayfanın adı ilə əlaqədardır [212, 193].

Ermənistan Respublikası (Qərbi Azərbaycan) ərazisində Quqark rayonunun adı da türk mənşəli *göyər//quqar* tayfasının adı ilə bağlı olan etnotoponimlərdəndir. *Quqarlar//göyərlər* Albaniya ərazisində yaşamışlar.

Dağıstan ərazisində *Quqarlı* adlı azərbaycanlı kəndi qeydə alınmışdır. Hansı ki, bu, *quqar//göyər* etnonimindən və *-li* şəkilçisindən ibarətdir.

Quqarların//Göyərlərin ağ hunlara aid olması haqqında da fikir vardır.

Göyərçik etnotoponiminin etimoloji təhlilinə gəlincə, qeyd edək ki, bu leksik vahid üç hissədən ibarətdir. *Göy//quq* etnonimindən, *-ar* ünsüründən (türk etnonimlərinə *bolqar*, *qarqar*, *dondar*, *qacar*, *suvar*, *kəngər*, *avşar*, *padar* və s. rast gəldiyimizər “*kişi*” mənasında işlənir) və türk mənşəli kiçiltmə mənasını bildirən *-cik* şəkilçisindən ibarətdir. Düzəltmə struktura malik olan sözdür.

Qubadlı rayonunda Göyərçik kəndinə yaxın bir ərazidə *GöyərAbbas* oykonimi var. Həmin kəndin 2-3 kilometrliyindədir. Şübhə etmirik ki, mürəkkəb quruluşa malik olan bu oykonimin I komponenti olan *Göyər* sözü qədim türk tayfasının adı ilə bağlıdır. II komponent olan *Abas//Abbas* hissəsi də türk mənşəli etnosun adı ilə əlaqədardır. Araşdırmalar göstərir ki, iki türk dilli tayfanın birləşməsi mürəkkəb komponentli etnotoponimlərin yaranması ilə nəticələnir. *Göyər Abbas* da iki türk dilli tayfanın birləşməsindən yaranmış mürəkkəb addır. Etnoslarnın birləşməsi dildə uyğun olaraq mürəkkəb etnotoponimlərin yaranma-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

sına səbəb olmuşdur. Göyər tayfası ilə Abas//Abbas//Abaz tayfasının çarpazlaşması hər iki tayfanın nüfuzlu, güclü olması nəticəsində öz etnik adlarını qoruması ilə nəticələnmişdir. Hər iki etnos bir dil vahidində birləşərək etnotoponimə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında bu cür adlara rast gəlirik. Məsələn: Dondar – Quşçu, Quşçu – Ayrım, Çoban Abdallı və s.

Deməli, bu cür etnik qrupa malik tayfaların birləşməsindən yaranmış Göyər Abbas kimi adlar tarixi zərurətdən yaranmışdır. Rayon (Qubadlı) ərazisində Göyyal (Aşağı Göyyal) toponimi də var ki, bu leksik vahidinin I komponenti olan göy sözü Göyər sözünün birinci tərəfi ilə eyni etnik kökə malikdir.

Göy və *yal* komponentindən ibarət olan epitetli toponim kimi diqqəti daha çox cəlb edir, bu isə “yaşıl yamac” deməkdir. Belə qənaətlə gəlirik ki, tərkibində *göy* elementi olan toponimlər daha çox türk tayfası *göy(ər)*lərlə bağlıdır.

Şamaxı rayonu ərazisində mövcud olan Göylər toponimi də şübhə etmirik ki, *Göytürk* tayfasının adı ilə bağlıdır.

Sarıyataq. Qubadlı rayonu ərazisində yerləşir. S.P.Zelinskiyin tədqiq etdiyi əsərdə bu oykonimin adı çəkilir [252, 145-162]. Sarı sözü rəng çaları ilə yanaşı, tarla, düz, sahə, çöl, düzənlik mənasını da bildirir.

Sarıyataq sözü də mürəkkəb quruluşlu, sintaktik yolla düzəlmiş leksik vahiddir. Düzənlikdə salınmış yataq (yaşayış yeri) mənasını bildirir. Ümumiyyətlə, Zəngəzur zonasının toponimiyasında tərkibində *sarı* komponenti olan oykonimlərə, o cümlədən mikrotoponimlərə rast gəlirik. Məs: Sarıyataq, Sarıqışlaq, Sarıxəştəb, Sarıl (Zəngilanda kənd), Sarıbulaq (Gorus), Sarılıq (2), Sarıyoş (Laçın) toponimlərinin tərkibində *sarı* sözü relyef quruluşlu obyekt bildirən orotoponim yaratmışdır.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Mahmudlu. Zəngəzur ərazisində toponimik adlardan biri Mahmudlu oykonimidir. Bu oykonimə həm Qubadlı rayonu, həm də Qafan//Qapan rayonu ərazisində (Ermənistan Respublikası) rast gəlirik.

Bu oykonimə XIX əsr rəsmi sənədlərində S.P.Zelinskidə rast gəlirik [252, 142-184].

Mahmudlu etnooykonimi, görünür, XVI-XVII əsrlərdə Van gölü ətrafında yaşamış və sonralar digər tayfalarla qaynayıb-qarışaraq Zaqafqaziyada bir çox areal toponimlər yaratmış eyni adlı tayfanın adı ilə bağlıdır. Mahmudlu adlı kəndə Cəbrayıl, Füzuli və Şamaxor rayonlarında da rast gəlirik [, 178].

Mahmudlu düzəltmə quruluşlu toponimdir. Birinci komponent etnonim, ikinci hissə isə topoformant *-li* şəkilçisindən ibarətdir.

Mahmudlu nəslı – tirəsi XVII əsr Qarabağın siyasi həyatında rol oynayan cavanşirlər nəslindən çıxmışdı.

Qayalı toponimi. Azərbaycan xalqının etnogenezində, təşəkkülündə əsaslı rol oynayan etnoslardan biri Kayı//Qayı tayfasıdır. Qayı-Qaya tayfası Oğuz türkləri qrupuna daxildir. Bu tayfanın adı ilə bağlı Azərbaycan ərazisində, xüsusən oğuz türklərinin məskunlaşdığı ərazilərdə çoxsaylı toponimlər mövcuddur. Zəngəzur bölgəsinin Qubadlı rayonu ərazisində mövcud olan etnooykonimlərdən biri Qayalı adlı toponimdir.

Hər şeydən önce, Kayı qədim türk - oğuz tayfalarından biridir. Kayı adlı etnos türkologiyanın atası M.Kaşğarının “Divanı Lügət-it Türk” adlı əsərdə qeyd olunmuşdur. F.Rəşidəddin və Yazıçioğlu Əlidə də Kayı//Qayı tayfalarının (boyunun) adı çəkilir. F.Rəşidəddində “qayı” sözünün mənası möhkəm kimi yozulur. M.Kaşğari “bir türk boyu” kimi bu tayfanın adını çəkir [112, 732].

F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində Kayı tayfası bir türk boyu,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Günxanın oğlanlarından biri kimi qeyd olunur. Onqonu – ağ quşdur [229, 64].

Qayı boyu F.Rəşidəddinin siyahısında da birinci yerdə durur. Qayı boyunun siyahıda birinci yerdə durması Oğuzların içərisində ictimai, siyasi cəhətdən mühüm mövqə tutması ilə bağlıdır. Rəşidəddin qeyd edirdi ki, şübhəsiz, kayılar//qayalar oğuzların ən köklü, ən qədim və ən şərəfli boyudur.

Hələ XVI əsrdə Anadoluda oğuz boyuna aid dəftərdə ən çox yer adları Qayı etnosunun adı ilə bağlıdır.

94 oymaqla Qayı tayfasının adı ilə bağlı coğrafi ad var idi və oğuzlar içərisində birinci yeri tuturdu [71, 402].

Azərbaycan xalqının möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında Qayı//Kayı boyunun adı elə əsərin müqəddiməsində, birinci cümlədə qeyd edilir. Qayılardan çıxan bəylərdən biri Dədəm Qorqud idi. Qorqud ata ayıtdı: “Axır zamanda xanlıq geriyyə - Qayıya dəgə (yəni dönə) kimsənə əllərindən almaya” [98, 31]. Oğuznamələrin hər birində qayı boyu möqeyinə, nüfuzuna, yer adlarında geniş arealda yayılmalarına görə (94 oymaq adı Qayı idi) ilkin sırada dururdu.

Azərbaycanda, o cümlədən Qafqaz ərazisində kayı//qayı etnosunun adı ilə bağlı oykonimlər mövcuddur.

Qayı sözünün leksik mənası möhkəm deməkdir. Qaya-qayı leksik vahidində həm mənə, həm də fonetik yaxınlıq özünü göstərir. Dilimiz üçün “a” və “i” səs əvəzlənməsi vardır. Qayı-Qaya formasına düşmüşdür.

Qayalı quruluşca düzəltmə söz olub iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə oğuz tayfası *qayı* ilə bağlıdır. *-li* şəkilçisi burada qayı tayfasına mənsub deməkdir. Xatırladaq ki, Bərdə rayonunda da Qayalı kəndi vardır və bu da *qayı* tayfasının adı ilə bağlıdır.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qubadlı rayonunda *Ballı Qaya* adlı oykoniminin birinci tərəfi “*ballı*” epiteti kimi götürülə bilər. *Qaya* hissəsinin Qayı tayfasının adı ilə bağlamaq bir qədər şübhəli görünür. Bu söz elə həqiqi mənada Ballı (arı balı) Qaya da ola bilər.

Müskanlı. Zəngəzurda Qubadlı rayonu ərazisində mövcud olan oykonimlərdən biri Müskanlı toponimidir. Bu ərazidə iki Müskanlı kəndi vardır. Bu coğrafi adlar S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi əsərdə qeyd olunmuşdur [252, 142-184]. Müskanlı epitetli toponimdir. Temur Müskanlı və *Diləli* Müskanlı kimi inzibati-ərazi bölgüsündə göstərilmişdir.

Qeyd etmişik ki, etnosların birləşməsi həmin etnosların adlarını bildiren mürəkkəb dil vahidlərinin yaranmasına səbəb olur. Bizim fikrimizcə *Diləli* Müskanlı toponimində iştirak edən Diləli sözü qədim türk tayfası dele-dele-dəli etnosunun adı ilə bağlıdır. Dəli tayfasının adı ilə bağlı çoxsaylı toponim mövcuddur. Azərbaycanda Şamaxor (2), Saatlı, Ağsu rayonlarında Dəlilər adında toponim vardır. Diləli – Müskanlı, Diləli-Quşçu toponimləri də bu qəbildəndir. Dəli-teli formasında olan bu etnonim qarakaşlarda da qeyd olunmuşdur. Düşünürük ki, dəli və *m'iskən* (kürd mənşəli) tayfalarının birləşməsi Diləli Müskanlı etnotoponininin (hibrid) yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qunnanlı – Hunanlı toponimi. Zəngəzurun türk mənşəli etnotoponimlərdən biri Qubadlı rayonu ərazisində yerləşən Qunnanlı-Hunanlı oykonimidir. Bu oykonimin adına XIX əsr rus rəsmi sənədlərində, S.P. Zelinskinin tədqiq etdiyi əsərdə də rast gəlirik [252, 142-184]. Şübhə etmirik ki, bu toponim Azərbaycan, ümumən türkdilli xalqların formalaşması və təşəkkülündə mühüm rol oynayan *hun* etnosunun adı ilə bağlıdır. Yuxarıda *Hunan*, *Hünüd* toponimindən danışdığımız üçün Qunnanlı toponimindən geniş danışmağı lazım bilmirik. Burada Hunanlı//Qunnanlı sözünün quruluşundan danışacağıq.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Ümumiyyətlə, bu adın türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərdə arealına rast gəlirik. Təkcə Zəngəzur ərazisində Hunan, Hunud, Qunnanlı//Hunanlı adlı bir neçə etnotoponim mövcuddur. Hunanlı/Qunnanlı lək-sik vahidi düzəltmə sözdür. Hun//Qun + an + lı Hunan/Qunan sözlündə Hun//Hon-Qun qədim türk tayfasının adıdır. – an şəkiçisi əsasən etnos adlarına artırılaraq cəmlilik, topluluq mənası ifadə edir. Məsələn, muğan, suvaran, gomaran//kimeran, şabran, türkan, kacaran, oğuzan, avşaran, xotantan və s. sözlərində -an şəkiçisi həmin funksiyanı daşıyır. -li şəkiçisi topoformat kimi etnonim və antroponimlərə artırılaraq mənsubluq, aidlik mənası ifadə edir. Hunan qədim etnotoponimlərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Laçın rayonu ərazisində *Unannovu* adlı toponim də vardır. Şübhə etmirik ki, bu oykonimün birinci tərəfi olan Unan//Hunan qədim türk tayfalarından olan hunların adı ilə bağlıdır. Unannovu mürəkkəb sintaktik vahiddən ibarətdir. Unan//hunan və nov sözlərindən yaranmışdır. Biz burada səsdüşümü hadisəsinə rast gəlirik. Söz əvvəlində *h* səsi düşmüşdür.

Qaramanlı. Zəngəzur ərazisində mövcud olan etnotoponimlərdən biri də Qaramanlı oykonimidir. Bu, Qubadlı rayonu ərazisində yerləşir. Qaraman adlı etnosun adı ilə bağlıdır. Q.Qeybullayev karaman//qaramanların Anadoluda Toğrul bəyin zamanında digər ölkələrə yayıldığını qeyd etmişdir. Digər bir məlumata görə karamanlar oğuzların tərkibində olmuş və Azərbaycan ərazisində məskunlaşmışlar [59, 58]. Qaraman//Karaman əmirliyi XIII əsrdə Kiçik Asiyada yaşayan bir türk mənşəli tayfa ilə bağlıdır. Bu tayfa XIV əsrdə qaraqoyunluların, sonra isə qızılbaşların tərkibində olmuşlar. XIX əsrdə Cavad uyezində 29 qaraman ailəsinin yaşadığı qeyd olunmuşdur. Qaraman tayfasının Azərbaycan ərazisinə yayılması çoxsaylı areal toponimlərin yaranma-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

sına səbəb olmuşdur. Qaraman etnosunun adı ilə bağlı Neftçala rayonunda Aşağı və Yuxarı Qaramanlı, Göyçayda Qaramanlı, Qubadlıda Qaramanlı etnotoponimləri var. Eyni zamanda bu ərazidə Qaraman dağı - oronimi də var.

Qaramanlı qəbiləsi Səlcuq türklərindəndir və öz adlarını xüsusi və müstəqil bir Qaramanlı xanlığından almışlar. 14229-cü ildə Osmanlı imperatorluğuna ilhaq edilmişdir. Həmin ildə Qaramanlıların bir qismi Azərbaycan torpağına keçdilər və məskunlaşdılar [111, 46].

F.Şumer Qaramanların Salurların bir qolu, obası olduğunu qeyd etmişdir [71, 324].

Qaramanlı sözünün semantikasına gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, bu söz *qara* və *man* ünsürlərindən ibarətdir. *Man* elementi türkmən, qocaman sözlərinin tərkibindəki formata uyğun gəlir. –li şəkiçisi isə mənsubluq mənasını ifadə edərək qaramanlara məxsus anlamını bildirir.

Gürcüstanda Qaraman tayfasının adı ilə bağlı yeddi toponimik ada rast gəlirik [42, 156].

Hətta Qaramanlı ilə bağlı folklorumuz da var. Bir bayatımızda aşığın Qaramanlıdan olduğu qeyd olunur. Gürcüstanda Qaraman tayfasının adı ilə bağlı yeddi toponimik ada rast gəlirik [42, 156].

Aşıq Qaramanlıdır,
Üzün qaramanlıdır,
Yarın soyuq üzündən
Yenə qar amanlıdır.

Ulaşlı toponimi. Zəngəzur ərazisinin türk mənşəli toponimlərinəndən biri Ulaşlı adlanır. Bu oykonim Qubadlı rayonu ərazisində yerləşir.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Heç şübhəsiz, bu coğrafi ad Ulaş-Xulaş adlı türk mənşəli tayfanın adı ilə bağlıdır.

Bu coğrafi adı XIX əsr rus rəsmi sənədlərdə - S.P.Zelinckinin məşhur tədqiqində *Xulaş* adı ilə tanıyıraq [252, 145-162].

Xəzərlərin içərisində *kilas* tayfasının adı çəkilir. Qədim orta əsr bulqar şəhərlərindən birinin adı Xulaş adlanmışdır. Ulaşlı/Xulaşlı/Xulaş – Kulac areal xarakterlidir və türkdilli tayfaların məskunlaşdığı ərazilərdə məskunlaşmışdır.

Qubadlı rayonunda Ulaşlı, Göyçayda Ulaşlı, Dağıstanda və Gürcüstanda Kulaş, Ermənistan ərazisində Kulaş dağı eyni mənşəli etnosun adı ilə əlaqədardır. Türkiyə ərazisində də Ulaş adına rast gəlirik [178, 171-177].

Ulaş adına biz antroponim kimi “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında rast gəlirik. *Ulaş* dastanda Qazan xanın atasının adıdır. “Bir gün tüklü quşun balası, yazıqların ümidi, Qaracığın qaplanı, Uruz xanın ağası, Bayandır xanın kürəkəni ...*Ulaş oğlu Salur Qazan* yerindən durmuşdu” [98, 42].

Dastanda personaj kimi çıxış edən Ulaş zaman keçdikcə toponimə keçmişdir. Əslində elə həmin dövrdə Ulaş etnonim səciyyəli idi. Dildə etnonimlərin toponimlərə, antroponimlərin etnonimlərə (toponimlərə) keçməsi qanunauyğun bir haldır.

Ulaşlı da bu qəbildəndir. Bu leksik vahid düzəltmə sözdür: *-Ulaş və -lı* şəkilçisindən ibarətdir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” personajlarının adı ilə bağlı digər toponimlər də geniş yayılmışdır. Zəngəzur bölgəsində Bayandır(lu) oykonimi, Dondarlı, Oxçu çayı (hidronimi), Qazançı, Qazangelən dağı, Qazan gölü, Qazan zəmi və sair toponimlərinin varlığı bu ərazinin qədimdən Oğuz yurdu olduğunu sübut edir.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Ulaşlı adlı toponimə Tiflis quberniyasının Borçalı bölgəsində də rast gəlirik [42, 271]. Deməli, Ulaşlı toponimi Ulaş, Kulac, Xulaş tayfalarının adı ilə bağlı olan etnotoponimdir.

Məzrə toponimi/Məzrəgat. Zəngəzur ərazisinin paralel toponimlərindən biri *Məzrə* adlı oykonim və eyni adlı oronimdir. Zəngəzurun toponimiyasında dörd obyektin adı *Məzrə* adlanır. *Məzrə* adlı toponimə XIX əsr rus rəsmi sənədlərində, S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi əsərdə rast gəlirik [252, 145-147]. Qubadlı rayonu ərazisində 3 coğrafi obyekt *Məzrə* adlanır: *Məzrə kəndi*, *Məzrə düzü*, *Məzrə ətrafında olan pir*, yəni *Məzrə piri* (pir-*Məzrə*). Digər *Məzrə* adlı yer Zəngilan rayonunun yaxınlığında yerləşir. *Məzrə yurdu* adlanan bu yer S.P.Zelinskidə Bartas “daça”sı adlanır [135, 143].

Məzrə sözünün lüğəti mənası əkilmiş yer, tarla, düzənlikdə əkin yeri mənasını bildirir. Bu söz eyni zamanda ayrı-ayrı toponimlərin tərkibində toponimik nomenklatur termin kimi çıxış edir.

Bu adda olan oykonimlərin bir qismi landşafta uyğun olaraq adlandırılır.

Məzrə sözü ərəb mənşəli söz olub “əkin yeri, tarla, sahə, toxum səpilmiş” mənasında işlənir. Bu leksik vahid hazırda azərbaycanlaşmış söz kimi dilimizin lüğət tərkibinə daxildir.

Zəngəzur bölgəsinin *Meğri/Mehri* ərazisində də *Məzrəgat* adlı kənd olmuş və sonralar erməni qırğınının qurbanı olmuş, ölü kəndlər sırasına daxil olmuşdur. Şübhə etmirik ki, həmin sözün birinci tərəfi *Məzrə* sözü ilə bağlıdır. *Qat//gat* ünsürü isə nomenklatur termin olub ev, kənd, qala, şəhər mənasında işləməkdədir. [223, 263].

Məlumdur ki, ötən dövrlərdə Azərbaycan dilinə xeyli ərəb və fars sözləri keçmişdir. Bu sözlər keçmiş dövr Azərbaycan dilində müəyyən mənada vətəndaşlıq hüququ qazandıqdan sonra Azərbaycan dilli söz

kimi toponimiyaya keçmişdir. Məzrə sözü də bu qəbildəndir.

Aşağı Xocamsaxlı toponimi. Qubadlı rayonunun ərazisində mövcud coğrafi adlardan biri Xocamsaxlı adlanır. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində bu oykonimin adı çəkilir [252, 145-162]. Cərgəlilik xüsusiyyəti daşıyan Aşağı Xocamsaxlı toponiminin bu məlum tipinə əsaslanaraq digər naməlum toponimi müəyyən etmək olar. Aşağı vasitəsi ilə yuxarı, böyük sözü ilə kiçik, birinci vasitəsilə ikinci toponimik epiteti müəyyənləşdirmək mümkündür. Qeyd edək ki, Yuxarı Xocamsaxlı adlı oykonim də Qubadlı rayon ərazisində, Fərəcən sovetliyində yerləşirdi. Bu oykonim XIX əsrin II yarısında Azərbaycana – Zəngəzur qəzasına gələn tayfanın adı ilə Xocamsaxlı (Xoca Musaxlı) adlanmışdır. Həmin dövrdə bu tayfanın Dəstəgird, Qalacıq, Mazutlu adlı qışlaqları olmuş, bunlar sonradan müstəqil yaşayış məskənlərinə çevrilmişdir [252, 145-162].

Sintaktik - morfoloji qaydada yaranmış bu toponimin birinci tərəfi cərgəlilik prinsipi əsasında düzəlmişdir. İkinci tərəf Xoca+ Musa(x)+lı formasında yaranmışdır. Fikrimizcə, “x” səsi səstərtimidir. *-lı* şəkilçisi aidlik, mənsubluq bildirən topofomat kimi çıxış edir.

Əsasən türk, türkmən, özbək, Orta Asiyanın digər dillərinə mənsub “xoca” sözü Azərbaycan dilində işlənməmişdir. Bu cəhətdən həmin sözün bu və ya digər toponimin tərkibində mövcudluğu xüsusi elmi maraq doğurur. Məsələn, Xocalı(3) toponimi, Xocavənd, Xocahan, Xocasən (Bakı ətrafındadır) bu qəbildəndir [19, 202].

Xoca//Hoca sözünün semantikasına gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, bu əskidən mədrəsədə dərs deyən din adamı, öyrətmən (müəllim) anlamını bildirir.

Qaracalı. Zəngəzur ərazisində (Azərbaycan Respublikası) Qubadlı rayonu ərazisində yerləşən oykonimlərdən biri Qaracalı adlanır. Qara-

calı və qara elementli coğrafi adlar Zəngəzur ərazisində hal-hazırda da mövcuddur. Bu toponim XIX əsr rus rəsmi sənədlərində, S.P.Zelinskiyin tədqiqində öz əksini tapmışdır [252, 145-162]. Rəsmi sənədlərdə tərkibində “qara” sözü olan Qarabaş, Qaragöl, Qaralar, Qara Hacılı, Qaradığa, Qaracanlı, Qara Həsənli, Qarakişilər, Qara Kilsə (İndiki Sisyay rayon), Qara qaya və s. oykonim, oronim və hidronimlər qeyd olunmuşdur.

Qədim türklərdə “qara” ləkseminin semantikasında rənglə bərabər, daha çox “böyük”, “nəhəng” və s. anlamı diqqəti çəkir.

İ.Şopenə görə, Qaracalı kənd adları Kəngərli tayfasının *qaracalı* tirəsi ilə bağlıdır [247, 538].

Azərbaycanın müxtəlif zonalarında eyni adlı və eynimənşəli oykonimlərin mövcudluğu sübut edir ki, Qarabağ xanları tərəfindən Naxçıvandan Qarabağa, o cümlədən, Zəngəzur ərazisinə köçürülən kəngərlər içərisində qaracalı tirəsinə aid soylar məskunlaşdıqları yeni yaşayış yerlərini həmin tirənin adı ilə Qaracalı adlandırmışlar. Qubadlı, Ucar, Xaçmaz, Cəbrayıl, Saatlı, Balakən rayonlarında Qaracalı adlı toponimlər var [19, 159].

Qaracalı toponim quruluşca düzəltmə leksik vahiddir. Bu sözün tərkibində “qara” + *ca* + *lı* ünsürü var. Qara sözü böyük, *-ca* şəkilçisi çoxaltma anlamı bildirən şəkilçi, *-lı* isə mənsubluq bildirir. Qaracalı – Qaracaya məxsus deməkdir.

Aşağıda Qubadlı inzibati ərazi bölgüsünə daxil olan toponimlərin (oykonimlərin) siyahısını verməyi lazım bilirik:

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qubadlı rayonunun yaşayış məskənlərinin adları

Başarat sovetliyi üzrə	Başarat Əmidux Dəştəhat Hat
Çərəli sovetliyi üzrə	Ballıqqaya Boynakər Ağbis Mollah Xanməmədli
Dondarlı sovetliyi üzrə	Dondarlı Dəmirçilər Mazili Mirlər Qalacıq Saray
Fərcan sovetliyi üzrə	Göyyal Mirallı Saldaş Zor
Qarağac sovetliyi üzrə	Qarağac Qaracallı
Qarakişilər sovetliyi üzrə	Qarakişilər Korlar Şıxova

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qazyan sovetliyi üzrə	Qazyan Aşağı Mollu Yuxarı Mollu Hal Məmər Müşkanlı Rəşidli
Qubadlı sovetliyi üzrə	Qubadlı Gödəklər Qayalı
Həmzəli sovetliyi üzrə	Həmzəli Çaytumas Əfəndilər Yusifbəyli
Xanlıq sovetliyi üzrə	Xanlıq Alaqrışaq Mahruzlu Muğanlı
Xələc sovetliyi üzrə	Xələc Çardaxlı Əyın Hacılı Qaracanlı Qaradağ Tarovlu

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Xocahan sovetliyi üzrə	Tatar Xocahan Əbilcə Tinli Altuncı Hüseynuşağı Qaralar Qaraqoyunlu Qazlıq Qıhçlı Kavdadıq Ulaşlı Qiyaslı
Xocik sovetliyi üzrə	Balasantanlı Binəderəsi Xocik Mərdanlı Padar Qaraimanlı İşixlı

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Məmmədli sovetliyi üzrə	Məmmədli Aşağı Cibikli Yuxarı Cibikli Cıl fır Mistan Göyərabas Qaraqışlaq Sarcıq Seytas Xallava
Molla Bürhan sovetliyi üzrə	Molla Bürhan Sarıyataq
Muradxanlı sovetliyi üzrə	Muradxanlı Həkarlı Qışlaq Xəndək
Novlu sovetliyi üzrə	Novlu Davudlu Eyvazlı Gürçülü Məzrə Qədirli
Poladlı sovetliyi üzrə	Poladlı

b) Laçın rayonuun etnotoponimi

Laçın toponimi. Azərbaycanın ən gözəl və füsunkar bölgələrindən biri də Laçındır. Bu ərazinin qədim tarixi Zəngəzurun tarixi çərçivəsində nəzərdən keçirilməlidir. Rəngarəng relyefə malik olan Laçın

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

rayonunu ərazisi ən qədim insanların ilk məskənlərindən biridir. Və onların məskunlaşması üçün münbit şəraiti – dağları, mağaraları, təbii daldalanacaqları var.

Laçın rayonunun müasir toponimiyasında Midiya, Qafqaz Albaniyası, Hun imperiyası, Midiya dövrünü əks etdirən toponimlərə rast gəlinir.

Zəngəzur ərazisinin digər əraziləri kimi Laçın bölgəsi də ərəb işğalına məruz qalmış, xilafətin süqutundan sonra IX-X əsrlərdə Sacilər dövlətinin, X əsrdə Salarilər, XI-XII əsrlərdə Şəddadilər, XII-XIII əsrlərdə Eldəgizlər, sonrakı dövrdə isə Elxanilər və Ağqoyunlu və Qaraqoyunlular dövlətinin tərkibində olmuşdur. Və bu tarixi proseslərin izləri Laçının makro və mikrotoponimiyasında öz izini az və çox dərəcədə qorunub saxlanmışdır.

Rayonun ərazisində mövcud olan Alpout, Biçənək/Peçeneq, Türklər, Miğidərə, Quşçu, Ərəb, Unan//Hunannovu və s. kimi toponimlərində türk etnoslarının qədim qatının izini aydın görürük. Elizavetapol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasına daxil olan Laçın rayonu şimaldan Kəlbəcər, qərbdən Şuşa, Xocavənd, cənubdan Qubadlı, şərqdən isə indiki Ermənistan ərazisinin Gorus rayonu ilə həmsərhəddir. Laçın rayonun toponimiyası Azərbaycan xalqının adət və ənənəsi, peşəsi, məşğuliyyəti, dini inamını, ümumən etnoqrafiyasını əks etdirir.

Zəngəzur türk mənşəli toponimiyasında diqqət çəkən toponimlərdən biri Laçın toponimidir. Laçın inzibati ərazi bölgüdə Azərbaycanda rayonlardan birinin adıdır. Bu toponimik ada S.P.Zelinskinin XIX əsrin sonlarında tədqiq etdiyi əsərində rast gəlik [252, 145-162].

Rayon mərkəzi kimi tanıdığımız Laçın oykonimi ilə yanaşı, bu ada *Laçınkənd* adlı Qarakaha kənd sovetliyinə daxil olan yaşayış məskəni, kəndi də var.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qeyd edək ki, türk dillərinin onomoloji leksikasının mühüm bir qismini ornitonim mənşəli etnonimlər təşkil edir. Türk etnosları tarixən müxtəlif heyvanlara, quşlara tapınmış, onları özlərinə xilaskar bilmişlər. Eyni zamanda özlərini həmin ornitonimlərlə adlandırmışlar. Zoonimlərin bir qismi türk dillərində etnonimlərə çevrilmişdir. Bir sıra zoonim sonradan totemləşmişdir.

Məlumdur ki, digər xalqlarda olduğu kimi, Oğuz türklərinin də tapındığı, müqəddəs bildiyi quş-heyvan adları olmuşdur. M.Kaşğaridə, F.Rəşidəddində və Yazıçıoğlu Əlidə oğuz boyları totemləri, müqəddəs bildikləri quş və heyvan adları ilə verilmişdir.

Etnoqrafik tədqiqatdan məlum olur ki, türk etnosları öz bayraqlarına müxtəlif quşların metaldan təsvirini taxır, buna tapınır, özlərini bu quş təsviri ilə adlandırdılar.

Laçın da ərvaq (xilaskar) sayılan quşlardan birinin adıdır. Əbulqazi Bahadır xanın verdiyi məlumata görə Laçın Kırkın boyunun quşu olmuşdur. Altay türkləri Laçını qartal mənasında başa düşürlər. B.Ögel yazır ki, Baycunqur ən böyük qartaldır, ona Laçın da deyirlər. Osmanlı qaynaqlarında isə laçın ağ şahindir [30, 356].

Türklərin yaşadığı ərazilərdə çoxsaylı Laçın adlı toponimlərə rast gəlik. Ümumiyyətlə, quşa tapınma türk dilli xalqlarda geniş yayılmışdır. Quşa tapınan türklər Quşan dövlətini qurdular. Həmin dövlət Quşçu dövləti adlanır. Bu dövlət Xəzər dənizindən Şimali Hindistana qədər torpaqları əhatə edirdi. Türk mifologiyasında Laçın quşu da ərvaq sayılmış və etnik ada çevrilmişdir.

El arasında bəzən Laçın sözünə uca, hündür, dağ, çılpaq meşə örtüyü olmayan yer kimi də deyirlər. Ancaq Laçın toponimi ornitonim mənşəli etnotoponimdir ki, bu da türkdilli xalqların məskunlaşdıqları torpaqlarda mövcud olan quşun adından törənmişdir.

Oğuldərə toponimi. Bu oykonim Zəngəzur bölgəsinin Laçın rayonu ərazisindədir. Bizə belə gəlir ki, bu söz təhrif olunmuş və Oğuldərə formasına düşmüşdür. Olsun ki, ya Oğuz dərə və ya Oğur//Uyğur dərə toponimi canlı danışıda Oğuldərə formasına düşmüşdür. Burada >ɔ>ɪ əvəzlənməsi kimi fonetik hadisə baş vermişdir. Salyan rayonu ərazisində də Uyğurkənd adlı etnotoponim xalq etimologiyasında və canlı danışıda Oğrukənd formasına düşmüşdür.

Sovet dövründə həmin kənd pis səsləndiyinə görə dəyişdirilərək Təzə kənd adlandırılmışdı. Etimoloji təhlil bu sözün ilkin mənasını bərpa etmişdi.

Oğuldərə toponimi də bizim fikrimizcə, Oğuzdərə//Uyğurdərə sözünün azca fonetik dəyişikliyə (təhrifə) uğramış formasıdır.

Bu toponim mürəkkəb quruluşlu toponimdir. “Oğuz” və “dərə” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Qılıç. Zəngəzurun türk mənşəli toponimləri sırasına Qılıçlı (Laçın rayonu) və Qılıcan (Qubadlı rayonu) oykonimləri daxildir. Qılıcan və Qılıçlı toponimləri XIX əsr rəsmi sənədlərində də eyni adla adlandırılmışdır [252, 145-162].

Hər iki coğrafi ad türk mənşəli *qılıç* tayfasının adı ilə bağlıdır. Qılıçlı//qılışlı etnonimi o cümlədən karakalpaqlarda qeyd olunmuşdur. Qılıçlı adlı oykonim Türkiyə ərazisində də qeyd alınmışdır [202, 64]. Bu etnos Şirvan ərazisində də geniş yayılmışdır. XIX əsrdə bu etnoslardan bir sıra kəndlər yaranmışdır: Qaracalılar, Buk, Mollalı, Çıraqlı, Cəfərli, Məmmədli, Məşədilər, Hacıağalı.

Quruluşca Qılıçlı və Qılıcan sözləri düzəltmə söz olub iki hissədən ibarətdir: Qılıç - lı və Qılıç -an. Hər iki söz eyni mənanı bildirir. Qılıcan//Qılıçlı türk qılıç//kılıç sözündən olub “dağ qılıncı” deməkdir.

Zabux toponimi. Laçın rayonu ərazisində mövcud olan coğra-

fi adlardan biri Zabux adlanır. Bu coğrafi ada həm oykonim (yaşayış məntəqəsi), həm də mikrotoponim kimi (Zabux dərəsi, Zabux körpüsü), həm də hidronim kimi (Zabux çayı) rast gəlirik. XIX əsr rus rəsmi sənədlərinə bu ada oykonim kimi rast gəlirik [252, 145-162].

Bu coğrafi adın hansı etnonimdən yarandığını və mənasını dəqiq müəyyənləşdirə bilməsək də, bəzi mülahizələrimizi söyləyə bilərik.

İ.Cəfərsoylu bu sözün mənasının zoonimdən törəndiyini söyləyir, onun təxminən cəld, yırtıcı bir heyvan olduğunu söyləyir. Bu sözün etimologiyasında cəld, sürətli, iti mənasını verən çabuk, çəpik, sabıx sözlü dayanır ki, çaba göstərmək, çabalamaq ləksəməndə özünü qorumuşdur. İ.Cəfərsoylu Sabux//Zabux sözünün xəzər qəbilələrindən birinin adı olduğunu göstərir [46, 97].

Belə düşünürük ki, Zabux toponimi Sabuk//Zabux adlı türk (xəzər) tayfasının coğrafi adlarda izidir.

V.V.Radlov da öz tədqiqatlarında Sibirdə İtkul vadisində yaşayan Baraba tatarlarının bir qəbiləsini Sabuk adlandırır [229, 117].

Maraqlıdır ki, S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi əsərdə *Sos Zabux* deyilən coğrafi ad da qeyd olunmuşdur.

Sos gümüşü rəngli küknar ağasıdır. Bu ad *fitonim* əsasında formalaşmış toponimdir. Azərbaycan inzibati ərazisi kitabında bu kənd *Sus* kimi qeyd olunmuşdur [19, 64].

Bozlu, Bozgüney, Bozdoğan toponimləri. Zəngəzur ərazisində (Laçın rayonu Azərbaycan Respublikası) türk-Azərbaycan mənşəli toponimlər sırasında tərkibində “boz” olan coğrafi adlar vardır: *Bozlu, Bozdoğan, Bozgüney*. Hər üç coğrafi obyekt oykonimdir. Bu coğrafi adlar S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi əsərində qeyd olunmuşdur.

Hər şeydən öncə, bu coğrafi adın tərkibində olan “boz” sözü diqqəti cəlb edir. E.M.Murzayevə əsaslanan İ.Bayramov bu sözün çılpaq, ot-

suz, meşəsiz anlamında işləndiyini qeyd etmişdir [34, 24]. Boz ünsürlü toponimlər Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən türk dilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə də yayılmışdır: Bozburun, Bozqala, Bozyoxuş, Bozkaha, Bozkoy toponimlərinin tərkibində işlənir. Bize belə gəlir ki, landşafla bağlı olan boz sözü meşəsiz, ot bitməyən, çıpaq mənasında boz rənginə çalan mənasında işlənmişdir.

Bu toponimlərdən *Boz + lu* düzəltmə quruluşlu toponimdir. Bozgüney və Bozdoğan isə mürəkkəb quruluşa malik olub boz + güney, boz + doğan tərkiblərindən ibarətdir.

Kömürlü mikrotoponimi. Coğrafi adlar insanın ətraf mühitə birbaşa ünsiyyətinin nəticəsi olan terminlərdən əmələ gəlmişdir. Coğrafi termin səciyyəli sözlərdən törəyən toponimlər dilin ən qədim leksik vahidi olmaqla yanaşı, həm də toponimlərin ən qədim layını yaratmışdır. Türk-Azərbaycan toponimiyasında mühafizə olunmuş qədim türk leksik layına daxil olmuş leksik vahidlər ya konkret coğrafi adı bildirmiş, ya da bu və digər toponimi formalaşdırmağa xidmət etmişdir. Məsələn: Kömür, dağ, tap, top, yal, balak, balık, ard//t, bil, ağac, barmaq, bum, zor, yazı, kab, yol, kəp, köy, qiy və s.

Azərbaycan oronimiyasında, o cümlədən Zəngəzur ərazisində tərkibində kömür sözü olan coğrafi adlar var. Laçın rayonu ərazisində bu coğrafi obyekt qeydə alınmışdır: Kömürdağ. Bu coğrafi ad – mikrotoponim S.P.Zelinskinin XIX əsrin sonlarında apardığı tədqiqatda da Kömürlü formasında əks olunmuşdur [252, 145-162].

V.V.Radlov kömür sözünü dağ başında dağ, yarganlı, uçurumlu yer mənasında olduğunu bildirmişdir.

Fikrimizcə, bu söz həqiqi mənasında işlənərək ya təbii kömür olan yer, ya da kömür yandırılan yer mənasını bildirir. Zəngəzur ərazisi sıx meşəlik olduğundan burada çoxsaylı kömür hazırlamağın öz tex-

nologiyası olmuşdur. Nəhəng ağaclar xüsusi şəraitdə elə yandırılır ki, ağac əslində yanmır, kömürə dönür. Buna el arasında “vag” qalamaq deyirlər. Ağacların üzərinə torpaq tökülür, havasızlıq şəraiti yaranır və ağac kömürə dönür.

Azərbaycan oronimiyasında Kömrdəhnə (Quba), Kömür kəndi (Şahbuz rayonu), Kömürdağ (Yardımlı, Lerik, Masallı rayonlarında), Kömürdağ (Dəvəçi, Kəlbəcər rayonlarında), Kömür aşırımı (Oğuz rayonu) coğrafi adlarına rast gəlirik. Qeyd edək ki, bu ərazinin hamısı meşəlik olan ərazilərdən ibarətdir. Şübhəsiz ki, bu coğrafi adların əksəriyyətinin ifadə etdiyi məna kömür (ağac kömürü) mənasındadır.

Qara qışlaq//Qarıqışlaq toponimi. Zəngəzurun ərazisində mövcud olan toponimlərdən biri tərkibində *qara* komponenti olan Qaraqışlaq oykonimidir. Bu coğrafi obyekt Laçın rayonu ərazisində yerləşir. Bu coğrafi obyekt XIX əsr rus rəsmi sənədlərində öz əksini tapmışdır [252, 145-162]. Bu söz rəsmi sənədlərdə də Qaraqışlaq kimi qeyd olunmuşdur.

Təbii ki, burada *qara* sözü rəng mənasında deyil, böyük, iri mənasında işlənmişdir. Deməli, Qaraqışlaq “böyük, iri qışlaq” deməkdir. S.P.Zelinski XIX əsrdə bu tayfanın 87 tüstüdən ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Qaraqışlaq kəndindən çıxan ailələr tərəfindən salınan kəndlər aşağıdakılardır: Qızxanımtoyuolan, Qılıçlı, Quşi, Mişni, Sadınlar, Soyuq bulaq, Hacılar kəndinin salındığı qeyd edilmişdir [252, 142-162].

Qeyd edək ki, mənbələrdə qeyd olunan həmin kəndlərin hamısı hazırda Laçın rayon inzibati-ərazi bölgüsündə vardır. Sadəcə olaraq, bu oykonimlər ayrı-ayrı sovetliklərin tərkibindədir.

Qaraqışlaq toponimi mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Qara + qış + laq toponimi sintaktik-morfoloji yolla yaranmış mürəkkəb toponimdir. Qaraqışlaq tüstüsünə (tayfasına) aid olan ailələr tərəfindən salınmış

kəndlərin hamısı Azərbaycan mənşəlidir və dil, mənşə mənsubiyyəti baxımından Azərbaycan dillidir. Qılıçlı, Qusi (Quşçu) Soyuqbulaq, Qızxanımtoyulan və s. Bunların hər biri Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna söykənən leksik vahiddir.

Minkənd toponimi. Zəngəzur qəzasının Laçın rayonu ərazisində mövcud olan etnotoponimlərdən biri *Minkənd* oykonimidir. Bu oykonim türk mənşəli eyni adlı minq//manq adlı tayfanın adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Bu toponimin də paralellərinə həm Azərbaycan, həm də digər bölgələrdə rast gəlirik. Bəzi tədqiqatçılar bu adın *min* sayı ilə əlaqədar olduğunu söyləmişlər. Xalq etimologiyasına görə, guya bu kənd Temurləngin Azərbaycana yürüşü zamanı tutduğu mininci kənd olmuşdur. Ancaq Minkənd toponiminin paralellərini öyrəndikdə bu, inandırıcı görünmür. Azərbaycandan kənar ərazilərdə bu tayfanın bir qədər fərqli formatlarda adlarına rast gəlirik. Özbəkistan Respublikasında Minq, Minqlər, Kattaminq, Minqışlaq, Tacikstanda Minqıştan, Munket, Cənubi Azərbaycanda Minq, Min(q)abad və s. kəndlər var.

Zəngilan rayonu ərazisində Mincivan, Mingəçevir şəhərinin adında da Ming//Minc ünsürü eyni etnosa məxsus olan etnotoponimdir.

“Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” adlı mənbədə Məngis/z Minqiz toponiminin adı çəkilir [130, 206].

Türk dillərində “z” elementi cəmlik bildirir. Minqiz – minq – manqlar deməkdir. Başqırdıstanda da Minq adlı ilə bağlı toponimə rast gəlirik.

Hələ XI əsrdə türkologiyanın atası hesab olunan M.Kaşğari məşhur “Divani lügət-it-Türk” əsərində Minqlak, Manqışlaq, Mankənt yer adlarını qeyd etmişdi:

Mankənt – Kaşğar yaxınlığında şəhər;

Manqışlaq – Oğuz ölkəsində bir şəhər;

Minklak – Uyğur elində bir şəhər adı [112, 736].

Min//minq etnosunun tarixi ədəbiyyatda türkdilli tayfa olduğu qeyd olunmuşdur. Bu etnos VII-VIII əsrlərdə türkoğuz konfederasiyasına daxil olmuşdur.

XII-XIII əsrlərdə minqlər qıpçaqların, XIII-XIV əsrlərdə isə Qızıl ordanın tərkibində böyük tayfa birləşməsi olmuşdur [279, 101].

Demək, Minkənd və bu qəbildən olan toponimik paralellər (Minq//mink//manq) minq tayfasının yayılaraq məskunlaşması ilə əlaqədar yaranmışdır.

Alpout toponimi. Alpout toponimi də etnotoponimlərdən olub, Azərbaycanın, ümumiyyətlə, türkdilli xalqların məskunlaşdıqları ərazilərdə öz izini qoruyub saxlamışdır. Bu oykinimə Zəngəzur ərazisində (Laçın rayonu ərazisində) də rast gəlirik. Alpout qədim türk tayfalarından biridir və mənbələrdə bu adın müxtəlif fonetik örtükdə işlənməsinə rast gəlirik. Alpout//Alpoğut//Alpoğu və s. Bu tayfanın XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində qızılbaşların tərkibində olması və tədricən məskunlaşması məlumdur.

V.V.Rodlov *alpout* sözünün qədim türk dillərində, “*zadəgan*”, “*mülkədar*” mənası daşdığını və Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda bir sıra yaşayış məntəqələrinin adını bildirdiyini göstərmişdir [229].

Tədqiqatlar göstərir ki, Alpoyt (ğut) sözü iki komponentdən – alp və ut//ğut komponentlərindən ibarətdir. Sözü birinci hissəsi *alp* sözü *igid*, *cəsur*, - *qut* – *ut* isə cəmlik bildirən şəkilçi kimi işlənmişdir. Bu etnosun Ağvan//Alban//Alpan variantına da müxtəlif bölgələrdə rast gəlirik. Quba rayonunda Alpan, Ermənistanda Gorus rayonu ərazisində Ağvan coğrafi adına rast gəlirik (Ermənilər onu Ağvan kimi qeyd edirlər).

Bu etnotoponimlərdə *-an* şəkilçisi də *-ut//ğut* şəkilçisinin sinonimi

klimi işlənmişdir.

Alban/ağvan tayfası, onların tarixi, dövləti, Azərbaycanda ictimai-siyasi rolu barədə ən tutarlı mənbə, təbii ki, M.Kalankatlının “Alban tarixi” (Albaniya tarixi) kitabıdır.

Hələ bu kitaba qədər də alban tayfaları, Alban dövləti, onların 26 dildə danışması barədə çox deyilmişdir.

Çox zaman albanların mənşəyini bilərəkdən ya bilməyərəkdən qeyri-türk mənşəli kimi verməyə cəhd etmişlər. Məsələn, A.Bakıxanov “Gülüstani İrəm” əsərində albanların mənşəyini ləzgi mənşəli hesab etmişdir. Alban toponiminin Quba rayonu ərazisində yerləşdiyinə görə belə bir fikir irəli sürülmüşdür.

Əgər belədirsə, Zəngəzur ərazisində yerləşən Ağvanlıda (toponimin adı da Ağvanlıdır) ləzgi camaatı yaşmayır. Cənubi Azərbaycanda, Türkiyədə, Orta Asiyada Alpout, Alban və s. variantda coğrafi adlara rast gəlirik. Təkcə Azərbaycanda bu etnosun adı ilə bağlı səkkiz toponim var [19, 140].

Ağvanlı toponimi haqqında məlumat qeyd edildiyi üçün bu haqda geniş təhlil aparmırıq. F.Sümər də “Oğuzlar” əsərində Alpout tayfasının oğuz (türk) mənşəli boylardan olduğunu, o cümlədən Türkiyə ərazisində salar, çavındur, dodurğa, döyər (düyər), kırkın(kırıklı), əfşar, bəydili tayfalarla başlıca oymaqlarda yaşadıklarını qeyd edir [171, 185].

Biçənək/Peçenek(q) toponimi. Bu toponimə Azərbaycanın, o cümlədən türkdilli xalqların yayıldığı geniş ərazidə rast gəlirik. Biçənək Laçın rayonu ərazisində yerləşir. Biçənək adlı toponimə Z.P.Zelinski-nin yazdığı mənbələrdə də rast gəlirik. Hər şeydən öncə, bu toponim etnotoponimdir. Biçənək, peçeneq türk tayfasının adı ilə birbaşa bağlıdır. Naxçıvan Respublikasında Şahbuz rayonunda Biçənək adını “Ot

biçilən yer”, biçənək kimi izah etmişlər. Şübhəsiz, bu toponim Azərbaycanda böyük bir lay təşkil edən peçeneq tayfasının adı ilə bağlıdır.

Tədqiqatların bir qismi bu sözü bacanaq (qohumluq bildirən) kimi də izah etmişlər.

Tarixi mənbələrdə biçənək toponiminin və etnosunun adı çəkilir. Musa Qalankatıqlı “Alban(iya) tarixi” əsərində Biçənək toponimini *Paçkank* kimi qeyd edir [125, 64].

Tədqiqatçı alim Q.Qeybullayev göstərir ki, türk mənşəli peçeneq etnosu Albaniya ərazisində, Xəzər sahillərində geniş yayılmışdır. Paçanaq – paçank – pank- çan fonetik formasında yayılan toponimlərin hamısı bu etnosun adı ilə bağlıdır. Müəllif qeyd edir ki, skiflərin arasında bu tayfa *pasian, paçian* kimi göstərilir.

Toponimik tədqiqatlar göstərir ki, peçeneq tayfaları VIII-IX əsrlərdə Azərbaycana axın etmişlər. Bu tayfaların *Qafqaza, o cümlədən* Azərbaycana axını *peçenek//biçənək* mənşəli digər türk tayfalarının da bura dönməsinə səbəb olmuş, bu isə çoxsaylı peçenek tayfalarının adı ilə bağlı toponimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Peçeneq(k) mənşəli kopan (qapan), quqar (göyər), erdem (ərdəm), çor (çul), Qul (kol) Qarabag, Çoban, Karaman, Çalman/çorman tayfalarının adı ilə bağlı çoxsaylı türk mənşəli etnotoponimlərə rast gəlirik.

Qeyd edək ki, bu etnosların adı ilə bağlı oykonimlər Zəngəzur ərazisində mövcuddur. Məs: Laçın rayonunda Biçənək, Kafan/kapan, Çullu, Qubadlıda Qaramanlı, Göyercik (Göyər), Qafan rayonunda Çobanlı, Laçın rayonunda Köhnə Çorman, Şolman və nəhayət, Qarabağ adlı etnotoponimlərə rast gəlirik.

Türk dilli qədim tayfa adlarında *-ak (-aq)* sonluğu ilə qurtaran etnonimlər var. Məs: kıpçaq, kazak, çakmak, şamak, şirak-çıraq, şıraq paçanaq//peçeneq.

Qeyd edək ki, "peçeneq" etnoniminin izini özündə saxlayan bu ad Türkmənistan ərazisində Biçənək adlanır.

Türkoq M.Kaşqari hələ XI əsrdə Biçənək//Bəcənək tayfasını bir oğuz boyu kimi qeyd etmişdir [, 460]. (M.Kalqari "Divani-it- Türk". Bakı. I c. səh. 460). XIV əsr tarixçisi F.Rəşidəddin "Oğuznamə" kitabında Beçenek-Biçənək tayfasını bir türk soyu, Göyxanın oğlanlarından biri kimi qeyd edir, uçoq(k) boyuna aid edir. Çox maraqlıdır ki, Göyxanın övladlarının hər birinin adı ilə bağlı coğrafi ad Zəngəzur ərazisində mövcuddur. Çəpni kəndi Qafan rayonunda (Ermənistan Respublikasında), Biçənək Laçın rayonunda, Bayandur Biçənək kəndinə yaxın ərazidə - Gorus rayonunda (Ermənistan Respublikası), Çuvaldur çayı (Çavındır) Meğri rayonunda (Ermənistan Respublikası) bu gün də mövcuddur.

Bir faktı qeyd edək ki, Türkiyə ərazisində Biçənək boyunun adı ilə bağlı oykonim ümumiyyətlə, azdır – cəmi 4 kənd var [229, 425].

Avazlar. *Avazlar* oykonimi Azərbaycan Respublikasının Laçın rayonu ərazisindədir. Həmin toponimin xəzər-peçenek tayfasından olması ehtimalı vardır. Belə ki, xəzər tayfa birləşmələrinə daxil olan avazların, savirlərin və digərlərinin adları ilə bağlı yaranmış toponimlərin Azərbaycanda, ümumən Qafqazda mövcudluğu göstərir ki, istər Abbashı//Abashlı toponiminin birinci komponenti olan Abas//Abbas, istərsə də Laçın rayonu ərazisində işlənən *Ayvazlar* oykoniminin tərkibindəki *Avaz* komponenti eyni etnosun adı ilə əlaqədardır. Tədqiqatlar göstərir ki, oykonimlər şəxs adlarından daha çox tayfa, nəsil, tirə adlarından törənir.

Ayvazlar oykoniminin adı iki hissədən: tayfa, nəsil adı *avaz//abas* və tayfanın ona mənsubluğunu, aidliyini bildirən *-lar* şəkilçisindən ibarətdir.

Qeyd edək ki, *Avaz//Abas* və s. formasında əks olunan bu toponim də areal xarakterlidir. Bu sözün fars mənşəli səs-səda mənasını verən *avaz* sözü ilə heç bir semantik əlaqəsi olmamışdır. Bu toponimin arealı da zəngindir. Laçın rayonunda *Avazlar* kəndi, yenə Laçın rayonunda *Avaz* təpəsi, Qazaxda *Avaz* dağı (həm də dərəsi) və s. var.

Tuğut (Tuğ + yurd) toponimi. Zəngəzurun toponimik sistemində mövcud olan oykonimlərdən biri *Tuqut//Tuğut* oykonimidir. Bu oykonim Laçın rayonu ərazisində yerləşir. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində, S.P.Zelinskinin məlum əsərində bu coğrafi obyektin adı qeyd olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası inzibati ərazi bölgüsündə Laçın ərazisində Birinci və İkinci Tuğut adlı cərgəlilik prinsipi əsasında yaranmış oykonimlər də var [19, 66].

Tuq//Tuğ etnonimdir. Bu etnosların adı ilə bağlı Qafqazda, daha çox Azərbaycan ərazisində oronim, hidronim və toponimlərə rast gəlirik.

Azərbaycanın *Hadrut* rayonunda *Tuğ*, *Abşeron* rayonu ərazisində *Tuğçay*, *Şuşa* uyezdində *Tuğ* kəndi, *Tuğ* dağı bu etnosun adı ilə bağlıdır.

Q.Qeybullayev XIX əsrdə Qafqaz ərazisində *Tuğ*, *Tuğdağ*, *Tok*, *Tuqova* (*Tuk(ğ)oba* da ola bilər) adlı toponimlərin olduğunu qeyd etmişdir [103, 48].

Eyni zamanda Dağıstan ərazisində *Aşağı* və *Yuxarı Tuq* toponimləri qeyd olunmuşdur. Bir qədər fonetik fərqlə əks olunan bu toponimlər eyni etnosun – *tuğ* tayfasının adı ilə bağlıdır.

Zəngəzurun Meğri rayonu ərazisində *Teğut//Tuğut* adlı azərbaycanlıların yaşadığı kənd olmuşdur. Bu kənd *Araz* çayının sol sahilində yerləşmişdir. Bu kənd əvvəlcə erməni qırğınının qurbanı olmuş, sonradan sovet hakimiyyətinin "qayğısı" nəticəsində ölü kəndə çevrilmişdir.

Tuğut sözünün etimologiyasında, fikrimizcə, iki komponent daşlaş-

muşdur. “*tuğ*” və “*yurd*” komponenti dildə daşlaşaraq *tuğ – ut* (tuğyurd) kimi formalaşmışdır.

M.F.Axundzadənin “Hacı Qara” əsərində təsvir olunan kəndin adı da *Tuğ* kəndi idi. Bütün bunlar, şübhəsiz, türkdilli *tuğ* tayfalarının *Tuğ* elində məskunlaşmasının nəticəsində yaranmışdır.

Çorman – Şor – Çur – Çul **toponimi**. Zəngəzur ərazisində mənşəyi qədim türk tayfalarına aid olan *Çorman* toponimi də var. Bu oykonim Laçın rayonu ərazisində yerləşir. Şamkənd sovetliyində yerləşən iki Çorman adlı kənd mövcuddur: Çorman və Köhnə Çorman [19, 65]. Belə güman edirik ki, Çorman toponiminin I komponenti türk tayfalarından olan peçeneqlərin bir qolu Çor//Çur tayfası ilə etnik eyniyyət təşkil edir. Xatırladaq ki, Laçın rayonunun ərazisində Biçənək//Beçənək adlı coğrafi obyekt də var. Ümumiyyətlə, Zəngəzur ərazisində və ona yaxın olan ərazilərdə peçeneq soyu ilə çoxsaylı tayfalar olduğunu yeri gəldikcə qeyd etmişdik.

Qafan (əslində Qapan) (M.Kaşğaridə Kapan bir şəxs – kişi adı kimi qeyd olunur) [112, 731] rayonu ərazisində Çullu oykonimi də həmin sözlə - Çor sözü ilə bağlıdır. Elə kapan//qapan etnosu da peçeneq mənşəlidir.

Çor toponimi də areal xarakterlidir. Kəlbəcər ərazisində də Çorman adlı kənd mövcuddur. Çorman toponimi iki hissədən ibarətdir. Çor türk mənşəli etnosun adıdır. *-man* hissəciyi, ümumiyyətlə, daha çox etnos adlarına artırılaraq etnosun mənsubluğunu, xarakterini bildirir. Məs: Türkmən, Kolman, Çorman, Qaraman, Oğuzman və s. toponimlərində olduğu kimi.

Qorçu toponimi. Zəngəzur toponimiyasında mövcud olan oykonimlərdən biri də *Qorçu* və *Qorçubulaq* oykonimləridir. Bu coğrafi obyekt Laçın rayonu ərazisində yerləşir.

Bizə belə gəlir ki, bu toponimin kökündə *Qor* komponenti Gorus, Qorus, Qoros, Xoros toponimlərinin tərkibindəki *Qor//Xor//Gor* elementi ilə eyni etnik tərkibə malikdir. Bunun da mənası Qorlar anlamını ifadə edir. Əsasən Qarabağda və Zəngəzurdə yaşamış qədim etnoslardan biri Qoros//Xoros, Xorus//Gorus (bəzən Xoruzlu formasına da rast gəlirik) adlanmışdır. Qədim Albaniya ərazisində həmin tayfa haqqında məlumat var.

XIX əsr rus rəsmi sənədlərində Qoris, Koris, Köhnə Gorus toponimini S.P.Zelincki də qeyd etmişdir [252, 145-162]. Həm də həmin kənd azərbaycanlıların yaşadığı bir kənd olmuşdur. 1988-ci il soyqırımına qədər həmin kənddə (o zaman şəhər idi) bir nəfər də azərbaycanlı qalmamışdı.

M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində *Qor* və *Qazan* adlı iki nəfərin adını çəkilir. “Albaniya tarixi” əsərində M.Kalankatuklu yazır: “...Qor ilə Qazan adlı iki doğma qardaş öz dinlərini atıb xaçpərəst oldular. Babuk püşk atdı və Qorun bəxtinə Hot kəndi (indi həmin kənd Xot adlanır), Qazanın bəxtinə Şalat kəndi çıxdı” [125, 31].

Qeyd edək ki, bəzi türk dilli xalqlarda Qorçu tayfası da var. Alban tarixçisinin göstərdiyi *Qor* kəndi ilə Laçın rayonu ərazisində Qorçu kəndi arasında genetik eyniyyət göz qabağındadır. Hər ikisi Zəngəzur (Sünik) ərazisində yerləşməsi fikrimizi bir də dəqiqləşdirir. *Qor* → *Qorus* – *Qoros* – *Gorus* – *Qorçu* leksik vahidləri eyni etnik kökə - *Qor* tayfasının adına uyğun gəlir.

Fikrimizcə, **Qorqud** leksik vahidinin birinci tərəfi olan *Qor* komponenti də həmin sözlərlə eyni nüvəyə, eyni kökə aiddir.

Naxçıvan ərazisində də *Qorçulu* kəndi vardır. *Qorçu* sözü düzəltmə leksik vahid olub iki hissədən ibarətdir. Bu sözün ikinci hissəsində işlədilən –çu şəkilçisi mənsubiyyət bildirir. *Qora* mənsub, *Qor* tərəf-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

darı anlamını bildirir. Eyni zonada bir neçə areal toponimə rast gəlirik. Bu məsələnin başqa bir aspektini “Gorus” toponimini qeyd edərkən göstərmişik.

Çıraqlı toponimi. Laçın rayonu ərazisində mövcud olan oykonimlərdən birinin adı Çıraqlı-Çıraqlı toponimidir. Heç şübhəsiz, bu toponim eyni adlı türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Bu tayfa haqqında məlumatı eranın əvvəllərində yunan müəllifləri vermişlər. Bu, mənbələrdə Çıraq-Sıraq-Şıraq kimi adlandırılmışdır.

Strabon Sıraq – çıraqlıların Şimali Qafqazda, Kuban çöllərində qəbilə birləşməsi halında yaşamaları haqda məlumat vermişdir [239, 89].

Qeyd edək ki, çıraqlıların yayılması arealı çox genişdir. Çıraq tayfası Şimali Qafqazda, Kuban çöllerində, Orta Asiyada, Cənubi Azərbaycan və Türkiyədə öz tarixi izlərini müxtəlif fonetik örtükdə - çıraq – sıraq – şıraq – çıraq formasında işlədilmişdir. Bu da türk dilləri üçün məqbuldur. Türk dillərində ç-ş-c fonetik əvəzlənməsi qanunauyğundur.

M.Seyidov bu tayfanın inkişaf yolunu, milli mənsubiyyətini, necə qorunub saxlanmasını elmi faktlarla göstərmişdir.

Müəllif yazır ki, müxtəlif fonetik örtükdə olan sıraq, şıraq, çıraq və s. türk tayfasının adı ilə bağlıdır.

Çıraq-Abdal, Çıraq-təpə, Dəvəçi rayonunda Çıraqqala, Çıraqçı, Çıraqlı, Sıraq toponimləri türk tayfası Çıraqla bağlıdır.

Qeyd edək ki, Çıraqlı adlı oykonim Şamaxı rayonu ərazisində də var.

Çıraqlı sözü iki hissədən – çıraq etnonimindən və mənsubluq, aidlik bildiren –lı şəkilçisindən ibarətdir. Çıraqlı – çıraq tayfasına mənsub mənasını daşıyır.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının 10-cu boyunda mühüm etnonimlərdən biri Şırokuz adlanır. Bu etnonim Ermənistandakı Şıraq//

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

şıraq yaylası ilə bağlıdır. Olsun ki, Şıraqlar özləri də prooğuz soyundan imişlər.

1924-cü ilədək Laçın rayon ərazisində mövcud olan yaşayış məntəqələri

Abdallar	Kərəviz
Aşağı Uluxan	Kürdal
Aşağı Kaha	Qarabağlı
Ağalaruşağı	Qovuşuq
Araxış	Qırmızıgüney
Aşağı Qarasaqqal	Qarabəyli
Ağvağ	Qorru
Ardushu	Qarasaqqal
Ağcayazı	Qaynarbulaq
Ayıbazarı	Qozlu
Aşağı ipək	Qızılevi
Ağbulaq	Qaracanlı
Aşağı Qozlu	Qabaqtəpə
Alıqulu	Qaranlıq
Ağcakənd	Qazaxlar
Alpout	Quşçu
Aşağı Qaracanlı	Qalaca
Ağdərə	Qılışlı
Aşağı Ağkörpü	Qızılca
Aşağı Avazlar	Qara kaha
Alməmmədli	Qazı dərə

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Arıxlar	Quşçular
Aşağı Tığık	Qaracalı
Aşağı Cicimli	Quzey Dəyhan
Bulaq kənd	Qaraqışlaq
Babadun	Lolabağırılı
Bülövlük	Muncuqlu
Bağırılı	Minkənd
Bozdoğan	Mirik
Bağırılı	Mişni
Bozgüney	Mollalar
Bağırbəyli	Mərkiz
Bəylik	Muradlı
Baldırğanlı	Malibəy
Camalyurdlu	Mahmudbulağı
Cağazur	Müsəlmanlar
Cicimli	Mazutlu
Çüşrəddi	Məlikpəyəsi
Çorman	Məlik
Çuxurqışlaq	Məzməzək
Çaykənd	Malxələf
Çıraqlı	Maqsudlu
Çaylı	Nərdivan
Çəmbərə xac	Nəcəfi
Çinar	Narışlar
Dərə binası	Nağdalı
Dambulaq	Narzan
Daşlı	Novruzlu

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Dərə kənd	Nurəddir
Dəftər	Oğuldərə
Dəyhan	Palçıqlı
Dəvə boynu	Piçənək
Əzizpəyəsi	Palçıqlı
Ərdəşəvi	Pircahan
Ərəbli	Rəfilər
Ərvəyən	Suad
Əhmədli	Sonasar
Əlimərdanlı	Sadımlar
Ərikli	Soyuqbulaq
Ərəb	Seyidlər
Əyirək	Sus
Fərəaş	Sultanlar
Fingə	Sarıyal
Fərəcan	Sümüklü
Fətəlipəyə	Səfiyan
Güney Dəyhan	Şəlvə
Güləbird	Şəfilər
Hətəmlər	Şəfəkar
Hacıcamlı	Şaybəyi
Haqnəzər	Şamkənd
Haqverdilər	Şivit
Hacılar	Uludüz
Hoçaz	Unannovu
Xailanlı	Uluqışlaq
Xaçınyalı	Uluxan

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Xanahılar	Varazqun
Xazallar	Türklər
Xarar	Vağazin
Xəccəgələn	Tərhanlı
Xırmanlar	Yuxarı Uluxan
Xumarta	Yuxarı Qarasaqqal
Xirin	Yuxarı İpək
İmanlar	Yenikənd
İrçan	Yuxarı Qozlu
İsgəndərli	Yuxarı Qaracanlı
Kaha	Yuxarı Çaykənd
Kalafalıq (2)	Yuxarı Ağkörpü
Köhnə Çorman	Yuxarı Avazlar
Korcabulaq	Yuxarı Tıgık
Kurdhacı	Yuxarı Fərəcan
Kahalar	Yuxarı Laçın
Kümətli	Zorkeşiş
Komayalı	Zoğaltı
Katos	Zəkər
Kürdüvan	Ziyrik
Kosalar	Zeyvə

c) Meğri//Mehri//Mığrı toponimləri

Meğri//mığrı toponimi. Meğri 1920-ci ilədək Azərbaycanın Zəngəzur quberniyasının Zəngəzur qəzasında mahal, sonra 1930-cu ilin sentyabrın 9-da isə Ermənistan SSR-də inzibati rayon kimi təşkil edilmişdir. Şimaldan Qafan rayonu ilə, qərbdən Azərbaycan Respublikası-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

nın Ordubad rayonu, şərqdən Zəngilan rayonu ilə, cənubdan isə İranla (Cənubi Azərbaycanla) həmsərhəddir.

Həm yerli əhali, həm qafanlılar, həm də zəngilanlılar və ordubadlılar bu rayona Mığrı deyirlər.

Meğri//mehri toponimi. Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında Meğri//Mehri toponimik adına rast gəlirik. Meğri toponimik vahidi kimi S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi əsərində öz əksini tapmışdır [252, 142-165].

Meğri//Mehri 1920-ci ilədək Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında mahal, sonra Ermənistan SSR-də inzibati rayon kimi təşkil edilmişdir.

Meğri bölgəsi də tarixən türk torpağı olmuş, 1931-1938-ci illərdə rayonda azərbaycanlılar 60 faiz təşkil etmişlər. Sonrakı dövrlərdə Meğrini də erməni Andronikin bandit dəstələri dağıtmış, kəndlərini isə yerlə-yeksan etmişlər. S.P.Zelinski tədqiq etdiyi məlum əsərində Zəngəzur ərazisinin uçastkalara-mahallara bölür və bunlardan biri kimi Meğri və yaxud Meğri güneyin adını çəkir [252, 165].

Meğri sözünün etimologiyası müxtəlif formada izah olunur. Öncə qeyd edək ki, bu sözü özlərinə uyğun şəkildə izah edərək erməni dilinə aid edirlər. Guya "Meg" erməni dilində bal mənasını verir və "ballı yer" deməkdir. Bir qisim alimlər Mehri sözünün Şah Abbasın qızı Mehriyə hədiyyə verildiyi üçün belə adlanmışdır.

Tədqiqatçı Həmzə Vəli Mehri-Meğri sözünün mənasını Azərbaycanın böyük sərkərdəsi Cavanşirin babası Mehranilər sülaləsinin adı ilə bağlayır [80, 9].

Bizə belə gəlir ki, Meğri – toponimi türk-Azərbaycan xalqının etnogenezində mühüm rol oynayan Mağ//Muğ tayfasının adı ilə birbaşa bağlıdır. Qeyd edək ki, Zəngəzur ərazisində Mağ//Muğ elementli to-

ponimlər areal xarakterə malik olub Muğanlı, Muğancıq kimi etnotoponimlərinin yaranmasını şərtləndirmişdir (Gorus və Zəngilan inzibati ərazisində də bu toponimlər mövcuddur). Bizə belə gəlir ki, Qubadlı rayonu ərazisində mövcud olan *Mehrili* oykoniminin nüvəsində Mağ//Muğ etnosu dayanır. Müəyyən zaman kəsiyində Meğri sözü Mehriyə çevrilmiş və *-li* topoforantı vasitəsi ilə Mehrili//Meğrili etnotoponimi yaranmışdır. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Zəngəzurun Laçın bölgəsində başqa bir toponim Mağ//Muğ adı ilə bağlıdır. Bu oykonim *Mığıdərə* adlanır. Mürəkkəb quruluşlu bu oykonim iki hissədən mağ-muğ-mığ etnonimindən və *dərə* coğrafi terminindən ibarətdir. Bu oykonim Laçın rayonu ərazisində 8 kəndi birləşdirən sovetliyin mərkəzi idi (Mığıdərə, Baldırğanlı, Dəyirmanyanı, Dəyhan, Mazutlu, Malxələf, Məlikpəyə, Tərhanlı kəndlərini birləşdirir).

Mərzəqat (Mərzəkit). Zəngəzurun toponimiyasında mövcud olan coğrafi adlardan biri *Mərzəqat*//*Mərzəqat* toponimidir. Bu, kənd adıdır. Meğri rayonu ərazisində yerləşir. Araz çayının sahilində yerləşmişdir. Aşağı və Yuxarı Mərzəqit hissələrindən ibarət olmuş, 2108-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış, yandırılmışdır. 2108-ci ildən sonra bu kənd ölü kənddir [225, 174].

Qeyd edək ki, Məzigid adına biz XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də rast gəlirik [252, 145-162]. Mərzəqat sözü iki hissədən ibarətdir. Toponimik vahidin birinci hissəsi olan mərzə hissəsi, bizə belə gəlir ki, Azərbaycan toponimiyasında areal xarakterə malik olan əkilmiş yer, tarla mənasını ifadə edən *Mərzə* sözüünə uyğun gəlir. Bu sözdə *r* > *z* əvəzlənməsi əmələ gəlmişdir: *Mərzə* > *Məzrə*, *qat*//*qet* ünsürü isə yaşayış məntəqəsi, ev, kənd, qala anlamını bildirən topoforant kimi çıxış edir.

E.M.Murzayev də bu sözün mənasını bataqlıq, eyni zamanda ev,

kənd, qala mənasında olduğunu qeyd etmişdir [223, 263]. Yaşayış məntəqəsi, ev, kənd mənasında işlədilən *qat* sözü Qazaxıstan (Tunqat), Özbəkistan (Navakat) toponimlərinin tərkibində işlənmişdir.

Güneyvaz toponimi. Zəngəzur qəzasının ərazisində mövcud olan toponimlərdən biri Güneyvaz toponimidir. Bu, Meğri rayonu ərazisində xarabalığa çevrilmiş passiv toponimlərdən biridir. Bu oykonim XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuş, sonralar dağılmış və lal toponimlər sırasına daxil olmuşdur. Bu toponim Azərbaycan, dilində “cənub, gün düşən yer” mənasında işlənən güney sözü ilə türk dilində işlənən “düzən yerdə tirə, təcik, hündür, yer” mənasında işlənən *baz*//*vaz* sözündən əmələ gəlmişdir. Bu toponimin ikinci hissəsi olan *vaz*, monqol dilində *bayız*, *bays* fonetik formalarında “dik qaya”, “sıldırım qaya” mənalarını ifadə edir. Bu toponim relyef quruluşu əsasında formalaşmış mürəkkəb quruluşlu toponimidir.

Baybuğan isə Zəngəzurun Meğri rayonu ərazisində dağ adıdır. Ermənilər bu oronimin də adını dəyişdirərək Bekyan kimi qeyd etmişlər. İ.Bayramov bu kəndin adının türk dilində “təpə, yüksəklik” mənasında işlənən (*bay*//*bak*) sözü ilə kənd sözünün birləşməsindən əmələ gəldiyini qeyd etmişdir. Bu toponim strukturuna görə mürəkkəb orotoponimdir [34, 137].

Baybuğan toponimləri. Zəngəzurun indiki Sisyan rayonu ərazisində mövcud olan toponimlərdən biri *Baybalı* toponimidir. Bu kənd Sofulu kənd yaxınlığında yerləşən kəndlərdən biri idi. Bu kəndə 2108-1920-ci illər erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur. Xarabalıqları və qəbirstinalıqları son vaxtlara qədər qalırdı. Bu toponim antroponim əsasında əmələ gəlmiş oykonimdir.

Lehvaz toponimi. Ermənistan Respublikasının Meğri rayonunda mövcud olan oykonimlərdən biri *Lehvaz* adlanır. *Lehvaz* toponimik adı

iki hissədən leh və az//vaz ünsürlərindən ibarətdir. Meğri çayının sol sahilində və Lehvaz kəndindən yuxarıda *leh* kəndi də olmuşdur. Ola bilsin ki, *leh* elementi Alban dövlətinin tərkibində mövcud olan *leq//h* tayfasının adı ilə bağlı olub. Lehvaz etnoniminin ikinci hissəsi olan az sözü isə Az xalqının adı ilə bağlıdır. Beləliklə, iki etnosun birləşməsi mürekkəb strukturlu etnotoponiminin yaranmasını şərtləndirmişdir. Lehvaz//lekvaz toponimi heç də tat//fars dilində deyildir. 1988-ci ildə Lehvaz kəndinin 1002 nəfər azərbaycanlı əhalisi olmuşdur. Üçüncü dəfə ermənilər demək olar ki, birdəfəlik azərbaycanlı əhalini öz doğma yurdlarından qovdular [56, 172]. Lehvaz toponimi də XIX əsr rus rəsmi sənədlərində qeydə alınmışdır [252, 145-162].

“Vaz” ünsürünü E.M.Murzayev düzən yerdə təpəcik, hündür yer; çuxur yer, çökək mənasında olduğunu qeyd etmişdir.

Nüvədi toponimi. Zəngəzur ərazisində mövcud olan coğrafi adlardan biri Nüvədi oykonimidir. Bu oykonim Qərbi Azərbaycanın Meğri rayonu ərazisində yerləşir. Burasını da qeyd edək ki, Rusiya (sonra SSRİ) imperiyası Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasını Ermənistan “hədiyyə” etdikdən sonra (1920-ci ildə) 1929-cu ilədək *Nüvədi* kəndi Azərbaycan SSR-in Zəngilan rayonunun tərkibində idi. “1929-cu ildə Nüvədi kəndinin Ermənistan SSR-in Meğri rayonuna verilməsi haqda Azərbaycan hökumətinin rəsmi qərarı olmasına baxmayaraq, bu qərar ancaq 40 il sonra 1979-cu ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən təsdiq edilmişdir” [56, 1174].

Qədim tarixi abidələri ilə məşhur olan Nüvədi kəndinin sakinləri bütün Ermənistanda yeganə azərbaycanlı kəndi kimi vətəni qoruyub saxlamış, erməni genosidinə qarşı mərdliklə mübarizə aparmışlar. Lakin 1991-ci ilin avqustun 8-də ermənilər rus ordusunun köməyi ilə Qərbi Azərbaycanda olan axırıncı azərbaycanlı kəndinin əhalisini də

öz doğma dədə-baba yurdundan qovdular.

Nüvədi//Nügədi adlı toponimi Quba rayonunda da qeydə alınmışdır.

T.Əhmədov Nügədi//Nüvədi toponimini *Nüg>>nüv* ünsüründən (təzə, yeni mənası) və *di* (kənd) mənasından ibarət olduğunu qeyd edir. Nüvədi//Nügədi fonetik tərkibində iştirak edən bu komponentlər “*ye-nikənd, təzəkənd*” mənasını ifadə edir [61, 113].

H.Vəli Meğri rayonu ərazisində mövcud olan Nüvədi toponimi ilə bərabər, bu ərazisinin passiv fonda keçmiş, xarabalığa çevrilmiş Ataman, Ernəvir, Sultansəlim, Kəndçayı və s. kimi toponimlərini də qeyd edir.

“Nüvədi kitabələri” əsərində bir sıra türk mənşəli coğrafi obyektlərdən, o cümlədən “*Qarqadaşı*” toponimindən danışır və çox doğru olaraq bunu *Qarqar* tayfalarının adı ilə bağlayır [80, 14].

Məlumdur ki, milli dövlətin varlığını təsdiqləyən başlıca amillərdən biri onun ərazisi və sərhədləri məsələsidir. bu gün müstəqillik və azad inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycan türklüyünün tarixi vəzifəsi Azərbaycan sərhədlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Xalq bilməlidir ki, onun tarixi torpaqları nə qədər olub. 180 il ərzində hansı ərazimiz kimə pay verilib.

Qətiyyəni unutmamalıyıq ki, bugünkü Ermənistan tarixən Oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycandır. Qədim dövlətçilik ənənəsinə malik olan Azərbaycan çağrılmamış qonaqların “parçala və hökm sür” siyasəti nəticəsində dünya tarixində görünməmiş haqsızlıqla, problemlərlə üz-üzə gəldi. Araz boyu parçalanan Azərbaycan üzərində daha mənfur əməliyyatlar aparıldı. Qədim torpaqlarımız olan Zəngəzur, Göyçə, Borçalı, Dərbənd “qardaşlıq” dövrünün ilkin qurbanları oldu. Meğri bölgəsi də itirilmiş torpaqlarımızın bir hissəsidir.

Tuğut-Tağəmür toponimi. Meğri rayonun ərazisində mövcud olan

toponimlərin sırasında kökləri eyni olan *Tuğut//Tağəmir* toponimləri də var. Hər iki kənd azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Hər iki kəndin taleyi, demək olar ki, eyni olmuş, əvvəlcə 2108-ci il erməni vandalizminin, sonra işi 1988-ci il “türksüz Ermənistan” siyasətinin qurbanı olmuşdur.

Hər iki kənd xaraba kəndlərə çevrilmişdir. Hər iki kəndin yaranmasında “dağ” mənasını ifadə edən *tuğ//dağ* mənası qorunmuşdur. Tağəmir sözünün ikinci tərəfi Əmir (bəlkə də qədim türk tayfası olan Eymurla bağlıdır) şəxs adı əsasında yaranmışdır. Mürəkkəb quruluşlu antroponimdir.

Tuğut sözünün ikinci hissəsi olan – ut topoformant kimi çıxış edir və məkan anlamını bildirir.

Aldərə//Əldərə. Bu toponim Zəngəzur bölgəsinin Meğri rayonu ərazisində yerləşir. Eyni adlı oykonim və hidronim – çay da mövcuddur.

Aldərə kəndi də Ermənistan ərazisində mövcud olan digər azərbaycanlı kəndlərin taleyinin qurbanı olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində kənd camaatının bir qismi öz doğma yurduna qayıtmışlar. Lakin 1988-ci ildə bütün azərbaycanlı kəndləri kimi Aldərə kəndinin sakinlərinin də mülkləri əllərindən alınmış və vəhşiliklə yurd-yuvalarından qovulmuşlar. Kəndin qədim tarixə malik olan alban kilsələri, qala və məscidləri, tarixi abidələri var. Aldərə oykoniminin semantikasına gəlincə, qeyd edək ki, bu söz iki hissədən – “al” və “dəre” sözlərindən ibarətdir. Al sözü qədim türk sözü olub qırmızı anlamını da bildirir. “Al” sözü hündür yer mənasını ifadə etsə də, həmin ərazinin torpağının suxuru qırmızı olduğu üçün belə adlandırılmışdır. Bu oykonim relyef əsasında formalaşmış mürəkkəb quruluşlu oykonimdir.

Ernəzor//Eynəzur. Zəngəzur bölgəsinin toponimlərindən biri *Ernəzor//Eynəzur* adlanır. Bu oykonim Meğri rayonu ərazisindədir. Bu kənd

2108-ci ildə erməni təcavüzünə məruz qalaraq sakinləri deportasiya olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra əhalisi tarixi-etnik torpaqlarına qayıtmış, nəhayət, 1980-ci illərdə kəndin sakinləri kənddən çıxarılmış və kənd ləğv edilmiş və “ölü” toponimə çevrilmişdir.

Toponim ərəb dilində eyn qoşa, cüt, quz anlamını verən *eyn/ayn* sözü ilə *zor//zur* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. *Zor//zur* sözü yer, məkan anlamını bildirir. Bu söz relyef anlamını verən mürəkkəb quruluşlu sözdür.

Maralzəmi. Bu toponim Meğri rayonu ərazisində yerləşir. Meğri çayının sol sahilində yerləşir. Kənd 2108-ci ildə erməni vandalizminə məruz qalmış, əhalisi deportasiya olunmuş sovet hakimiyyəti dövründə kəndi əhalisi tarixi-etnik torpaqlarına qayıtmışdır. 1988-ci ildə kənd sakinləri Ermənistan dövləti tərəfindən tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuşdur.

Toponim malal adlı zoonim ilə əkin, yer mənasında olan *zəmi//zəmin* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Tey. Bu oykonim Meğri rayonun ərazisindən passiv (ölü) toponimdir. Azərbaycan kəndi olub. Erməni təcavüzünün qurbanı olmuş, kollektivləşmə adı ilə ləğv edilmişdir. Türk dilində *tey* “təpə” mənasında işlənmişdir. Bu, orotoponimdir. Sadə quruluşludur. *Tey* mis mədənləri də olmuşdur.

Zəngəzur ərazisinin, eyni zamanda bu əraziyə daxil olan Meğri rayonunun toponimlərinin tədqiq olunması göstərdi ki, bu ərazidə ümumtürk və Azərbaycan mənşəli toponimlər üstünlük təşkil edir. Bu adların tam şəkildə öyrənilməsi xalqımızın tarixini və dilini öyrənmək işində mühüm mənbələrdəndir.

Meğri rayonunun yaşayış məntəqələri adları

Bənövşəbust – Bənövşəpuç	Meğri
Buğakar	Maralzəmi
Lok (Aşağı Vartanizor)	Mərzəğat
Bəhrəvar	Mülk
Düz Qışlaq	Nüvədi
Əkərəkmis mədəni	Tağamir
Əldərə (Əli damı)	Tegut/Tuğut
Eynəzur	Tey (Əcili)
Gül kəndi (ölü kənd)	Tey mis mədənləri
Liçkvaz	Qul (ölü kənd)
Lehvaz	

ç) Zəngilan rayonunun toponimləri

Zəngilan toponimi. Tarixən Zəngəzur mahalının bölgələrindən biri Zəngilan adlanır. Zəngilan ərazisi Araz çayından Şimalda bir tərəfdən Qafan, digər tərəfdən Bərgüşad, cənub-qərb tərəfdən Meğri rayonu ilə həmsərhəddir. Zəngilan rayonunun Qafanla sərhədi şəhərin demək olar ki, dəmir yol vağzalının içərisindən başlayır. Qazançı kəndi Qafan// Qapan şəhərinin az qala məhəlləsidir. Bax Azərbaycan torpaqları beləcə bölünmüş, parçalanaraq düşmən torpağına çevrilmişdir.

Zəngilan və Zəngəzur toponimlərinin hər ikisinin nüvəsini türk mənşəli Zəngi tayfası təşkil edir. Zəngilan ərazisi müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı inzibati-ərazi bölgülərinə daxil olmuşdur. Bu rayon Gəncə (Yelizavetpol) quberniyası təşkil olunduqda Zəngəzur qəzasının tərkibində Gəncə quberniyasına daxil olmuşdur. Azərbaycan 1920-ci il inzibati-ərazi bölgüsündə Qubadlı qəzasının tərkibində qalmış, 1925-ci

ildə isə Cəbrayıl qəzası tərkibində göstərilmişdir.

1957-ci ilə kimi şəhərin adı Pirçivan olmuş, həmin ildə Zəngilan rayonunun inzibati ərazisi dəyişdirilərək Qubadlı rayonu ilə birləşdirilir. 1973-cü il 17 iyul tarixi fərmanla Zəngilan rayonu yenidən müstəqil rayon kimi sərhədi bərpa olunur.

XIV əsr mənbələrində Zəngilan kimi qeyd olunan və ərazisində zəngin tarixi abidələri olan bu rayonun ərazisi erməni-rus işğalına məruz qalmış və işğal olunmuşdur.

Zəngəzur ərazisində həm şəhər, həm də kənd kimi mövcud olan oykonimlərdən biri Zəngilan rayon mərkəzi (şəhər), həm də Zəngilan kəndidir. Hər iki oykonim (Zəngilan) Oxçu çayının sol sahilində yerləşir. İlk dəfə Zəngilan bir yaşayış məskəni kimi XIII əsr müəllifi Gəncəli Kirakosun "Tarix" əsərində Zəngilan formasında təsadüf olunmuşdur. R. Yüzbaşov bu toponimi zəngi adlanan kürd tayfasının yaşadığı yer kimi izah etmişdir. Həqiqətən, bu toponim zəngi adlı tayfanın adı ilə bağlıdır. Ancaq **zəngi** tayfası, fikrimizcə, türk mənşəli tayfanın adıdır.

Bu tayfanın adı ilə bağlı çox saylı toponimlər vardır. Onların arealı geniş ərazini təşkil edir və müxtəlif formatda günümüze çatmışdır. Bu barədə Zəngənə-Zəngəzur adı ilə bağlı təhlil apardığımızdan geniş məlumat verməyi lazım bilmədik.

Seyidlər – Mirlər. Zəngəzurun toponimiyasında Seyidlər adlı oykonim mövcuddur. Bu toponimə Zəngilan (Seyidlər), Laçın (Seyidlər), Qubadlı (Sey(id)tas) Seytas ərazisində rast gəlirik.

Bu toponimə XIX əsr rus rəsmi sənədlərində rast gəlirik [252, 45].

Qafan rayonu ərazisində də Seyidlər adında toponim var.

M. Baharlı seyidləri və bunlarla bərabər xalxalları ərəb tayfası sırasına daxil edir. Səfəvilər zamanından bu tayfalar Azərbaycana dolmağa başlamışlar. Seyidlər ərəblərin Qürreys qəbiləsindəndirlər. Peyğəmbə-

rimizin də bu qəbilədən olması məlumdur. Əslində onlar türkləşmişdilər. Və onların həmin dövrdə ərəbliklə heç bir yaxınlıqları yox idi. Bunlar yalnız yaşıl geyimləri ilə fərqlənirdilər. Yaşıl qurşaq bağlayır, yaşıl papaq qoyurdular [111, 55].

Hazırda yalnız Azərbaycan Respublikasında 20-ə qədər Seyid adı ilə bağlı toponim var. Bu toponimlərin müxtəlif formasına rast gəlinir [19, 192].

Seyidan (Salyan), Seyidimli (Mirbəşir), Seyidlər (Zəngilan, Laçın, Kəlbəcər, Xacmaz, Xanlar və s.), Seyidbazar (Cəlilabad), Seyidqışlaq (Oğuz), Seyidmahmudlu (Xaçmaz), Seyidsadıqlı (Salyan) adlı toponimlər areal xarakterli olub böyük bir coğrafiyanı əhatə edir.

Mənaca seyidlərə yaxın olan *mir* (Mirlər) adı ilə Qubadlı ərazisində oykonim var. Hər iki adın (seyid və mir) islam dini ilə, ərəbizmlə müəyyən əlaqəsi olsa da, həmin kəndin sakinlərinin ərəblə heç bir əlaqəsi yoxdur. Seyid//Seyid sözünün lüğəti mənasına görə ağa, başçı, Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olan dini termin kimi işlənir.

Mir sözü də başçı, rəis, seyidlik mənasını ifadə edən künyə deməkdir. Mirlər, Seyidlər sözlündə *-lar* şəkilçisi aidlik, mənsubluq bildirir.

Ördəkli toponimi. Zəngəzur toponimiyasında etnooykonimlərdən biri Ördəkli toponimidir. Bu kənd Zəngilan rayonu ərazisində yerləşən zooykonimdir. Bu kəndin adı XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də qeyd olunmuşdur [252, 165].

Q.Qeybullayev bu toponimi qızılbaşların tərkibində onların bir tirəsi olan Ördəkli tayfası ilə əlaqələndirir [202, 57].

Ördəkli toponimi quruluşca düzəltmə leksik vahiddir: Ördək+li ünsürlərindən ibarətdir. Mənası Ördək tayfasına mənsub olan deməkdir.

Vənədli kəndi. Zəngəzur ərazisində mövcud Azərbaycan (türk mənşəli) oykonimlərdən biri Vənəddi (Vənədli) adlanır. Bu kənd Zəngilan

rayonu ərazisindədir. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də bu oykonimin adı çəkilir. "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanlarında bolqar etnoniminin adı çəkilir. "Bolqar bir ar" ifadəsinə rast gəlirik [98, 193].

Tarixçi Xorenli Moysəyə görə, bolqarları Zaqafqaziya ərazisinə *Bexendur Bolqar Vənd* adlı bir başçı miladdan qabar II yüzildə gətirib yerləşdirmiş, saldıqları kəndlər Xorenlinin vaxtında, yəni 710 il sonra, V əsrdə *Vənəd* adlanmışdır. Hazırda Vənənd, Vənətli, Vənəndi kəndləri (Ordubad, Zəngilan, Lerik rayonları), Beş Qərvənd kəndi (Füzuli, Ağdam, Q.İsmayılov) tərkibində "*Vənd*" sonluğu olan kəndlərimiz (Papravənd, Xocavənd, Yağlıvənd və s.) öz adlarında probulqar izini saxlamaqdadır [98, 259]. Demək, *Vənədli* toponimi də qədim türkdilli tayfalardan (probulqar) birinin tarixdə nişəsidir.

Vənədli sözü düzəltmə leksik vahiddir. Vənəd qədim türk mənşəli tayfa, *-li* isə mənsubluq bildiren topoforant əlamətdir [130, 184].

Məmmədbəyli. Bu oykonim Zəngəzur bölgəsinin Zəngilan rayonu (Azərbaycan Respublikası) ərazisindədir. İ.L.Seqal bu etnooykonimi Məmmədbəyli tərəkəmə tayfasının adı ilə bağlayır. Bu kənd qaradağlı adlı qədim türk tayfasının eyni adlı tirəsi tərəfindən XIX əsrin sonlarında salınmış və onun adı ilə bağlı Məmmədbəyli adlandırılmışdır.

Bu toponim quruluşca sintaktik-morfoloji yolla yaranmışdır və üç komponentdən ibarətdir: *Məmməd + bəy + li*

Qeyd edək ki, tərkibində Mahmud, Məmməd, Əhməd, Şəhər, Məlik, Həsən, Ərəb və s. söz olan toponimləri ərəb və ya fars mənşəli toponim hesab etmək olmaz. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz sözlərin iştirakı ilə yaranan sözlər (o cümlədən toponimlər) azərbaycancalaşmış sözlər hesab olunur.

Bu sözün tərkibindəki bəy və *-li* elementi türk mənşəli dil vahidləridir. Bunu da qeyd edək ki, Qubadlı rayonu ərazisində Məmmədli

adlı digər oykonim də vardır. Bu, passiv fonda daxil olmuş ölü toponimdir. Hansı ki, həmin kəndin adı XIX əsr rus rəsmi sənədlərində çəkilir. Kəndin camaatına gəlincə, əhali erməni işğalına qədər təcridcən qonşu kəndlərə miqrasiya etmiş və ölü kəndə çevrilmişdir.

Muğancıq//Muğanlı. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri də Gorus rayonu ərazisində yerləşən Muğancıq etnotoponimidir. Bəri başdan qeyd edək ki, S.P.Zelinskinin tərtib etdiyi siyahıda Muğancıq oykoniminin adına rast gəlirik. Heç şübhəsiz, bu oykonim Türk-Azərbaycan mənşəli “muğ” tayfasının adı ilə bağlıdır.

Hazırda Şimali Azərbaycan ərazisində bu adda 17 kənd və qəsəbə vardır. Gürcüstan ərazisində Muğanlı (Muğanlo), Tacikistan ərazisində Muğ qalası, Özbəkistan ərazisində Muqon, Cənubi Azərbaycanda Muğan və Muğancıq, Türkiyədə isə Moğancıq adlı yaşayış məntəqələri vardır. Lakin Muğan – Azərbaycanda tarixi, ərazi və böyük bir düzün adı kimi daha çox məşhurdur.

Azərbaycanda Muğan adı altında şəhər də olmuşdur. Tarixi ədəbiyyatda Muq//muğ etnonimi və Muğan oykonimi və oroniminin hələ miladdan qabaq VI yüzillikdə yaşamış Herodotun qeyd etdiyi muk//muğlar soyunun adı ilə bağlayırlar.

Hekati Miletski və Herodot mik tayfasının adını onun yaşadığı ərazi ilə birlikdə çəkir. Elmi ədəbiyyatda bu barədə müxtəlif fikirlər söylənmişdir. B.A.Nikonov “Muğan” toponiminin əsasını “muğ” (atəşpərəst) sözü ilə bağlayır [226, 278].

S.Karayev də Özbəkistandakı Muğan və Muğat yaşayış məntəqəsi adlarındakı “muğ” komponentinin “atəşpərəst” mənasında izah edir.

Tədqiqatçılardan bəziləri Muğan toponimini şəxs adı, daha doğrusu, VI əsr Hun sərkərdəsi Muqan xanın adı ilə əlaqələndirirlər. Biza belə gəlir ki, bu fikir dəqiq deyildir. Çünki Muğan xanın yaşadığı döv-

rdən düz min il əvvəl (eradan əvvəl VI əsrdə) Muğ//Mik tayfasının adı antik mənbədə çəkilir.

Tədqiqatçıların bəzilərinin fikrincə, Muk//Muq və İran dilində cəm göstəricisi *-an* sonluğunun birləşməsindən Muğan toponimi və adonimi yaranmışdır. Bu şəkilçinin türk dillərinə məxsus olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik.

Prof.A.Qurbanov Muğan toponimi və Muğ etnonimindən danışarkən onun türk mənşəli söz olması fikrini irəli sürür və “Maq//Muq” sözünün Azərbaycan dilində yaranmış derivatlarını qeyd edir. Müəllifə görə, dilimizdəki mağar, muğam, müğənni sözləri maq//mağ komponentinin müxtəlif variantıdır [226, 278].

Bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Muğan Azərbaycan dilinin soykökündə dayanan toponimdir və bir söz kimi iki hissədən ibarətdir. “Muq” etnonimi və *-an* topoformantından ibarətdir. “Maqan” leksik vahidi uzun müddətli tarixi prosesdə bir növ sadələşərək toponimik adların tərkibində müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır [106, 308]. Zonanın ərazisindəki Muğancıq adlı toponim etnotoponimdir və muq//muğ etnosunun adı ilə bağlıdır.

Muğ//Muğan etnosu Zaqafqaziyada, o cümlədən Ermənistan ərazisində məskunlaşmış, öz adını coğrafi adların tərkibində yaşatmışdır.

Ermənistan ərazisində Muğanla bağlı çoxsaylı toponimlərə rast gəlirik. Belə ki, Muğamlı (Artaşat), Muğan (Eçmiədzin r-n), Muxan (Kamo r-n), Muğani (Aştarak r-n) kimi toponimlər Mağ//Muğ//Muğan adlı etnosun, ümumiyyətlə, Ermənistan ərazisində geniş yayıldığını göstərir [184, 236].

Muğancıq lekseminin tərkibindəki *-cıq* ünsürü Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçidir. Kiçiltmə və əzizləmə anlamı əmələ gətirir.

Onu da qeyd edək ki, zonanın Azərbaycan mənşəli çoxsaylı toponi-

miyası kimi Muğancıq toponimi də dəyişdirilmişdir (19/4-1950 Ayqəzər olmuşdur) [184, 256]. Lakin bu bir faktdır ki, S.P.Zelinskiyin tədqiq etdiyi siyahıda Muğancıq (Maqandjıq) oykoniminin adı çəkilir. Bu onu göstərir ki, həmin oykonim Azərbaycan xalqının etnogenezində fəal iştirak etmiş Muğ/Mağ Muğan adlı etnosun adı ilə əlaqədar yaranmışdır.

Çox maraqlıdır ki, Zəngəzur ərazisində Muğan tayfasının adı ilə bağlı daha beş etnotoponim mövcuddur. Qubadlı rayonunda Muğanlı, Zəngilan rayonunda 2 Muğanlı kəndi, Laçın rayonu ərazisində Mığır-dərə toponimlər eyni etnosun arealıdır. Fikrimizcə, Məğri (Ermənistan-da) rayonunun da adı türk mənşəli Muğ tayfasının adı ilə bağlıdır. Kiçik bir ərazidə altı dənə Muğ/Muğan etnosunun adı ilə bağlı etnotoponim vardır. Hansı ki, bu tayfalar Azərbaycan xalqının mənşəyində, formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Yeməzli toponimi. Zəngəzurun toponimiyasında mövcud olan oykonimlərdən biri Zəngilan rayonu ərazisində yerləşən Yeməzli toponimidir (Bu, rəsmi sənədlərdə *Yeməzli* adlansa da, əslində Ətyeməzli kimi qeyd olunur). XIX əsr rus rəsmi sənədlərində Yeməzli toponiminin adı çəkilir. S.P.Zelinski məlum əsərində bu oykonimin adını qeyd etmişdir. Hazırda Zəngilan rayonu ərazisində *Yeməzli* adlı üç oykonim var. Qarababa sovetliyinə daxil olan bu oykonimlər cərgəlilik prinsipi əsasında yaranmışdır. Aşağı Yeməzli, Yuxarı Yeməzli, Orta Yeməzli adlanan oykonimlər eyni nəsiləndən olan Yeməzli tayfasının adı ilə bağlıdır.

Qeyd edək ki, həmin sovetliyin ərazisində cərgəlilik əsasında salınmış Saralı Xəştəb, Quyu-dərə Xəştəb kəndləri də mövcuddur.

Düşünürük ki, *Yeməzli* toponiminin nüvəsində qədim türk tayfası olan *Yeməkli* tayfası dayanır. M.Kaşğarının "Divan"ında *Yemək*/

Yemək tayfasının adı çəkilir. Türk tayfası olduğu göstərilir. *Yeməzli Yeməkli* tayfasının azacıq dəyişikliyə uğramış formasıdır. Burada $k > z$ əvəzlənməsi baş vermişdir.

Sarallı toponimi (Saralı Xəştəb). Zəngəzur ərazisində mövcud olan toponimlərdən biri Sarallı (Saralılı) tayfasının adı ilə bağlı Saralı (Xəştəb) oykonimidir. Zəngilan rayonu ərazisində yerləşən bu kənd Qarababa kənd sovetliyinə daxildir. Kəndin Sarallı Xəştəb adlanması onu göstərir ki, bu toponim cərgəlilik prinsipi əsasında formalaşmışdır. Görünür ki, Sarallı kəndinin digər epitetlər əsasında yaranmış fərqləndirici oykonimi olmuşdur.

Bu coğrafi ada XIX əsr rus rəsmi sənədlərində rast gəlirik. S.P.Zelinski bu zonanın tədqiqinə aid əsərində Saralı kəndi və bu kənddən çıxan nəsilərin başqa kəndlər saldıqlarını qeyd etmişdir [252, 142-184]. Ağkənd, Almalıq, Ayadı, Bəydaş, Qarahəsən (Turabxanlı), Gərd, Zor, Girman (k), Şordərə, Məlləli, Sizinək, Fərəc(an), Xəştəb kəndləri *Saralı* nəsiləndən çıxmış tayfalar tərəfindən salınmışdır.

XIX əsrin sonlarında salınan bəzi Sarallı kəndlərini S.P.Zelinski qeyd etmişdir: Boyşam, Xostanak, Bəydaş. Qeyd edək ki, Xəştəb adlı oykonim bu ərazidə iki yerdə var. Cərgəlilik prinsipi əsasında yaranmış bu toponimlərdən biri Quyu-dərə Xəştəb adlanır.

Saralı Xəştəb oykonimi sintaktik-morfoloji struktura malik olan leksik vahiddir. Sarallı və Xəştəb komponentindən formalaşan toponimin I komponenti tayfa adı, II komponenti isə həmin tayfaya aid qışlaq adı ilə ifadə olunmuşdur. Yuxarıda göstərilən kəndlərin *Sarallı* tayfasına məxsus olduğunu S.P.Zelinski qeyd etmişdir. Bu kəndlərin hamısı Saralı icmasından çıxmış nəslin məskunlaşdığı ərazidir.

Sarıqışlaq. Zəngilan rayonu ərazisində yerləşən oykonimlərdən biri tərkibində rəng komponenti olan Sarıqışlaq toponimidir. Bu oykonim

Zəngilan şəhər sovetliyinə daxildir. Oronimik oykonim olan Sarıqışlaq sözü düzənlik, çöl, tarla, sahə mənasında işlənən sarı/sara və qışlaq sözündən əmələ gəlmişdir.

Bu söz düzənlikdə qışlaq mənasını daşıyır. Mürəkkəb quruluşlu toponim olub, üç hissədən – sarı + qış + laq ibarətdir.

Basat/Basut çay hidronimləri. “Dədə -Qorqud”la bağlı yer-yurd adları Zəngəzur ərazisində geniş yayılmışdır. Bu ərazinin hidronimlərindən biri Basatçay/basutçay toponimidir. Bu coğrafi ada XIX əsr rus rəsmi sənədlərində, S.P.Zelinskiyə tədqiq etdiyi əsərdə rast gəlirik.

S.P.Zelinski Zəngəzurun çaylarından (hidronimlərindən) danışarkən Basat/Basut çayının da adını qeyd edir. O, bu sırada və həmin zonada digər hidronimlərin adını çəkir. Çavındır//Çavundur çay, Oxçu çay, Giği çayı (dərəsi) və s. [252, 6].

Qədim türklərdə suya inam çox güclü olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, Dədə Qorqud qəhrəmanlarının adlarının toponimə, o cümlədən hidronimə çevrilməsi təbii sayılmalıdır. Bunun nişanəsinə həm Qafqaz ərazisində, o cümlədən Zəngəzur toponimiyasında rast gəlirik. Məsələn: Bayandır kəndi, (2) (Gorus), Dondarlı (Qubadlı), Ulaşlı (Qubadlı), Qazançı (Zəngilan), Qazangöl, Qazangəl (Qafan, Zəngilan), Oxçu çay (Qafan) və s. Hidronimlərin bir xüsusiyyəti də bundan ibarətdir ki, bu adları dəyişdirmək, başqa dildə adlandırmaq mümkün olmur. Ancaq ermənilər bu amili də nəzərə almamış, Oxçu adını qondarma erməni dilində Voxçi formasında xəritələrdə vermişlər (Voxçi ermənicə qoyun deməkdir).

Dədə Qorqud oğuz qəhrəmanına Basat adı verdiyi kimi, coğrafi adlara da Basat adı verə bilərdi. Dastandan gördüyümüz kimi, Dədə Qorqud əşyalara ad vermiş, ancaq dörd əşyaya yanlış ad vermişdir.

Basat çayı Zəngəzur dağlarından axıb Araz çayına tökülür. Bu çay

öz mənbəyini Meğri, Sisyan ərazisindəki Baybuğan (Baybican) dağının bulaqlarından alır.

Basat sözünün lüğəti mənasına gəlincə, qeyd edək ki, bu söz bas + at morfemlərindən ibarətdir. İnversiya olunmuş bu söz (bas + at) “atbasan” mənasını bildirir. Oğuz qəhrəmanı atı basıb qanını içərmiş. Dədə Qorqud bu xüsusiyyətə görə öz qəhrəmanına Basat adını vermişdir: “Adını mən verdim, yaşını Allah versin” [98, 98].

Dastanda “*at basubən qan sümürər*” ifadəsi də bu adı Bisat kimi yox, Basat kimi oxuyub-yazmağın doğru olduğunu göstərir.

Otuzikilər. Zəngəzur ərazisində mövcud olan coğrafi adlardan biri Otuzikilər adlı oykonimdir. Bu toponim Zəngilan ərazisində yerləşir. Şayıfı kənd sovetliyinə daxildir. Otuzikilər tayfası türk (oğuz) tayfaları sırasına daxildir. Bu tayfanın bir qismi hələ orta əsrlərdə Qarabağda məskunlaşmışdı. Hətta Qarabağ xanlığının mənşəyi otuzikilərdən idi.

Vaxtı ilə Q.Zakir özünün Cavanşir nəslindən olduğunu və bunların da Otuzikilər tayfasına aid olduğunu qeyd etmişdi.

Tanır məni otuz iki Cavanşir

Bir mərdi-xoşxlaqəmü həm sahibi-tədbir.

Otuzikilər areal xarakterli toponimdir. Bərdə, İmişli, Zəngilan rayonlarında bu adda oykonimlər mövcuddur (Otuziki, Otuzikilər, Otuziki) Türkiyə ərazisində də otuzikilər adlı toponimə rast gəlinir.

Mirzə Adıgözəl bəy “Qarabağnamə” əsərində otuzikilər elindən bəhs edir [122, 36].

Keçili toponimi. Zəngilan rayonu ərazisində mövcud olan toponimlərdən biri Keçili oykonimidir. XIX əsrin rəsmi sənədlərində Zəngəzur uyezdində kəngərli tayfasına aid olan tayfalardan biri kimi keçili tayfasının adı çəkilir. 1816-cı ildə yazılı mənbələrdə keçili tayfasının adının çəkildiyini toponimist Q.Qeybullayev qeyd etmişdir [203, 69].

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Bu tayfa Araz çayının sağ sahilində Səfəvilər zamanına qədər kəndlərin tərkibində olmuşdur. Bu zaman kəsiyində Keçili tayfası Şahbuz və Zəngilan rayonlarında məskunlaşmışdır.

V.A.Qordlevskiyə görə, oğuz tayfalarından biri olan *kayı* tirəsi qızıl-keçili adlandırılmışdır. *Keçili* tayfası adına Türkiyə ərazisində rast gəlinir. Bu tayfanın adına Cənubi Azərbaycanda da rast gəlirik. Bu coğrafi ad quruluşca iki hissədən ibarətdir. *Keçi* və *-li* şəkilçisindən. Düzəltmə sözdür. Bu leksemin müxtəlif coğrafi adlarda müxtəlif fonetik örtüyünə rast gəlirik. Güman edirik ki, Zəngilan rayonu ərazisində Zəngilan məntəqəsinə daxil olan *Keçikli* kəndinin adı *keçili* tayfasının adı ilə bağlıdır və areallıq təşkil edir.

Zəngilan rayonun inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan toponimlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Zəngilan rayonunun inzibati-ərazi bölgüsünə daxil olan oykonimlər

Alıbəyli kəndi üzrə	I Alıbəyli II Alıbəyli Sarı kəndi Xumarlı kəndi
Ağalı kəndi üzrə	I Ağalı II Ağalı III Ağalı
Bortaz kəndi üzrə	Bortaz kəndi Qargulu kəndi Bortaz dayanacağı

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Canbar kəndi üzrə	Canbar kəndi Pirveys kəndi Günqışlaq kəndi Gəyəli kəndi Ağkənd kəndi Dərəli kəndi Qazançı kəndi
Cahangirbəyli kəndi üzrə	Cahangirbəyli Tatar Turabad Vəliqulubəyli Tiri kəndi
Göpədərə kəndi üzrə	Göpədərə kəndi Dəlikli kəndi Sobu kəndi Baharlı kəndi
Gilətağ kəndi üzrə	Böyük Gilətağ kəndi Dərə Gilətağ kəndi Şamlı kəndi Aladin kəndi Vənətli kəndi Mirzəhəsənli kəndi Muğanlı kəndi
Hacılı kəndi üzrə	Hacılı kəndi Xurama kəndi Muğanlı kəndi Həkəri dayanacağı Şərifan kəndi

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

İsgəndərbəyli kəndi üzrə	İsgəndərbəyli kəndi Ağbis kəndi Ağakişilər kəndi
Mincivan kəndi üzrə	Mincivan qəsəbəsi
Məmmədbəyli kəndi üzrə	Məmmədbəyli kəndi Babaylı kəndi
Ördəkli kəndi üzrə	Ördəkli kəndi Qaragöz kəndi Qaradərə kəndi
Rəzdərə kəndi üzrə	Rəzdərə kəndi Kolluqışlaq kəndi Satarız kəndi
Şərikan kəndi üzrə	Şərikan kəndi Bürünlu kəndi Seyidlər kəndi
Sayıfı kəndi üzrə	Sayıfı kəndi Gəyəli kəndi Nəcəfli kəndi Yusiflər kəndi Qaragöl kəndi Tağlı kəndi
Şəfibəyli kəndi üzrə	Şəfibəyli kəndi Məşədi İsmayılı kəndi
Vejnəli kəndi üzrə	Vejnəli kəndi Ağbənd kəndi Əmirxanlı kəndi

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Yeməzli kəndi üzrə	Aşağı Yeməzli kəndi Sarı Xəştəb kəndi Orta Yeməzli kəndi Yuxarı Yeməzli kəndi Quyu dəre Xəştəb kəndi
Yenikənd kəndi üzrə	Yenikənd kənd Rəbənd kəndi
Zəngilan şəhər üzrə	Zəngilan şəhəri Malatkeşin kəndi Genlik kəndi Ağ oyuq qəsəbəsi Keçikli kəndi Beşdəli kəndi
Zəngilan kəndi üzrə	Zəngilan kəndi Udğun kəndi Qıraq Müşlan kəndi Məlikli kəndi İçəri Müşlan kəndi
Zərnəli kəndi üzrə	Zərnəli kəndi Havah kəndi

d) Qafan rayonunun toponimləri

Kafan//Qapan. Kafan – Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasının bir əyaləti olmuşdur. 1920-ci ildən Kafan Ermənistan SSR-yə verilmiş, 1930-cu il sentyabrın 9-da inzibati ərazi kimi təşkil edilmişdir. Kafan Ermənistanın şimal-şərqində yerləşir. Cənubdan Azərbaycan Respublikasının Qubadlı və Zəngilan rayonları şərqdən Gorus və Sisyan rayonları, cənubi-qərbdən isə Meğri rayonu ilə həmsərhəddir.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qapanın qısa tarixinə ekursiya edək. Ermənistan Sovet Ensiklopediyasında verilən tarixi oçerəkə müraciət edək. Orada deyilir.

“Arsakilərin məğlubiyyətindən sonra (428) Qafan rayonu ərazisi iranlıların, sonra ərəb xilafətinin (640-889) hakimiyyəti altında olmuşdur. 980-ci ildən Sünikin hakimiyyətinə keçmişdir. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, X yüzillikdə Zəngəzurda ümumiyyətlə, erməni olmamışdır. XI yüzillikdə Zork qalası, Qapan mahalı adlandırılmışdır... 1113-cü ildə Qapan mahalı səlcuq türklərinin hakimiyyətinə keçmiş, Qapan şəhəri dağıdılmış, Sünik vilayətinin paytaxtı Bağaberd olmuşdur (Qapan şəhərinin yaxınlığında Oxçu çayının sahilindədir) 1171-ci ildə Səlcuq türkləri Bağaberti də ələ keçirmişlər. XIII əsrdə bütövlükdə Sünik, o cümlədən Qafan monqol-tatarlar tərəfindən işğal edilmişdir. XV yüzillikdə Qafan rayonu Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların hakimiyyəti altında olmuşdur...” [56, 129].

Tarixçi alim S.Məmmədov Qafan bölgəsində qeydə alınmış 200-dən çox çay, kənd, oba, dağ, qala və s. adlarına əsaslanaraq bu ərazinin qədim türklərə aid olduğunu qeyd etmişdir.

Ermənistan Respublikasının Zəngəzur ərazisinin lal, passiv fonda daxil olan toponimlərinin quruluş, dil və etimoloji təhlili də bu adların hamısının Azərbaycan-türk mənşəli olduğunu sübut edir. Məhz bu kimi coğrafi adların hərtərəfli və sistemli şəkildə öyrənilməsinin böyük elmi, siyasi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, xalqımızın və dilimizin qədim salnaməsinin səhifələri olan bu adların elmi səviyyədə araşdırılmasının başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlarda təşəkkül tapma tariximiz, dilimizin formalaşmasında iştirak etmiş dil faktorları, ulu babalarımızın keçdiyi yol və coğrafi tariximiz, dilimizin qədim fonetik, leksik və semantik-qrammatik xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

Kafan-Kapan toponimi. Zəngəzur ərazisinin (mahalının) toponi-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

miyasında mövcud olan türk mənşəli etnotoponimlər sırasında diqqət çəkən coğrafi adlardan biri Qafandır. Qafan Zəngəzur mahalı ərazisində rayon mərkəzidir. Heç şübhəsiz, Qafan/Qapan toponimi peçenek//biçənək mənşəli türk etnoniminin adı ilə bağlıdır.

Areal toponim olan Qapan Qafqaz ərazisində geniş yayılmışdır. XIX əsr Rus inzibati-ərazi rəsmi sənədlərində Qapan toponiminin adı çəkilməklə yanaşı, ayrı-ayrı (uçaskaları) sahələri də göstərilmişdir.

S.P.Zelinski məlum əsərində Zəngəzurun qədimdən dörd müstəqil əyalətə (mahala) malik olduğunu qeyd etmişdir. Bura daxildir: 1) Mehri Güney; 2) Kapan; 3) Zəngəzur mahalı və 4) Sisyan mahalı [252, 8].

S.P.Zelinski Zəngəzurla bağlı materialların tədqiqində Qapan (məhz Qapan) ərazisinin (uçaskasının) altı kiçik bölgədən ibarət olduğunu göstərir.

1) Oxçu bölgəsi; 2) Qiqi//Kığı dərası; 3) Acanan//Əcinan-türk; 4) Kəpəz bölgəsi; 5) Çavındır çay bölgəsi; 6) Basut//Basat çay ərazisi. Həmin materialda bölgələrin coğrafi koordinatları da qeyd olunmuşdur [252, 8].

Bu mənbə bir neçə cəhətdən bizim üçün qiymətlidir. Əvvələ, bu mənbədə çoxsaylı türk mənşəli toponimlər (yer-yurd adları) geniş şəkildə əks olunmuşdur. İkincisi, XIX əsrin sonlarının rəsmi sənədlərində Qapan da daxil olmaqla Zəngəzurun digər mahalları məhz Gəncə (Yelizavetapol) quberniyasının tərkibində, yəni, Azərbaycan ərazisi kimi göstərilmişdir. Üçüncüsü, bu ərazinin oykonim, oronim və hidronimləri demək olar ki, türkmənşəlidir.

Erməni mənşəli yer-yurd adları tək-tükdür. Bu da Azərbaycanın Rusiya və İran tərəfindən işğalından sonrakı dövrə aiddir. Yəni İran və Türkiyədən ellikcə erməni ailələrinin bu əraziyə (o cümlədən Qarabağa) köçürülməsindən sonra erməni kəndləri salınmağa başlanmışdır.

XIX əsrin rəsmi sənədlərində Kapanlı kəndi və Kapanlı yeri Şamaxor rayonu ərazisində də qeyd olunmuşdur. Areallıq etnotoponimlərin mühüm xüsusiyyətlərindəndir. Bu cəhətdən Kapan, Qapan, Kopan etnonimi də istisnalıq təşkil etmir.

Türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərdə Kapan toponimi geniş yayılmışdır. Belə ki, Kopan oykonimi (yaşayış məntəqəsi) Şimali Qafqazda türkmənlər arasında da vardır.

Q.Qeybullayev hələ XVI əsrdə Kazan xanlığında Kaban//Qapan adlı bir neçə toponimin olduğunu göstərmişdir. Bununla yanaşı, Dağıstan ərazisində Kopan hidronimi, Türkistanda Kapançı kəndi, Başqırda Kojpan//Kopan toponimi və Ukraynada Kopanka hidronimi olduğu göstərilmişdir [202, 42].

Göründüyü kimi, peçeneq mənşəli etnonim olan Kapan//Kapanlı tarixən beçeneq//peçeneq türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazidə öz izini azacıq fonetik fərqlə qoruyub saxlamışdır.

Məlumdur ki, Qapan rayonu ərazisi zəngin təbii sərvətləri, filiz ehtiyatı olan ərazidir. Hələ keçən əsrdən bu ərazinin təbii sərvətləri talan olunmağa başlamışdı. Filiz mədənlərinin olması və burada müxtəlif zavodların tikilməsi ilə əlaqədar olaraq Qapan//Qafan rayonuna el arasında "Mədən" deyilmişdir. S.P.Zelinskiyin tədqiqində Kapan//Qafan rayonundan axan çay Mədən çay kimi qeyd olunmuşdur [202, 42].

Tacəddin toponimi. Bu toponim Zəngəzur ərazisində yerləşir. Qafan rayonunda oykonimlərdən birinin adıdır. Bu coğrafi obyekt *Baydaq* çayının sahilində yerləşir. Bu kəndin də taleyi digər Azərbaycan kəndlərinin taleyi kimi olmuş, passiv fonda keçərək ölü toponimlər sırasına daxil olmuşdur. Toponim "ən yüksək zirvə" mənasını ifadə edən "tac" sözlünə Azərbaycan dilində "dincəlmək" mənasında işlənən *din* sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Tacəddin toponimi mürək-

kəb quruluşudur.

Noraşennik (Noraşenlik). Zəngəzur bölgəsinin Qafan rayonu ərazisində mövcud olan toponimlərdən biri Noraşenlik oykonimidir. Bu kənd Ecanan ərazisində Xələc çayının sol sahilində mənzərəli bir vadi-də yerləşmişdir. Burada çoxlu tarixi abidələr olsa da, hazırda bunların izi qalmış və erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

Bu toponimin izahını İ.Bayramov türk mənşəli "sıldırım, qayalıq, dərin dərə uçurum" mənasında olan *nori* sözü ilə əlaqələndirir. Şenik//Şenlik sözü isə türk dilində kənd, yaşayış məskəni mənasını ifadə edir. Şenlik leksik vahidi Azərbaycan aşığı Aşıq Şenlik şəxs adında, o cümlədən dastanlarımızda da kənd, el, yaşayış məskəni mənasında işlən-məkdədir.

Bu bölgədə *Noraşenik Axta* adlı toponim də vardır. Burada *axta* sözü türk mənşəli axta etnosunun adı ilə bağlıdır. Bu toponim mürək-kəb quruluşlu etnotoponimdir. Burasını da qeyd edək ki, bu ərazidə *Axtaxana* adlı başqa bir etnotoponim də var. Bu, zooetnotoponimdir.

Səncərəli. Səncərəli kəndi indiki Ermənistan adlanan ərazinin Qafan rayonunda dağıdılmış kəndlərdən birinin adıdır. Kurud kəndinin sağ sahilində yerləşən bu kənd 1926-cı ilə qədər mövcud olmuş və sonda digər türk kəndlərinin taleyini o da yaşamışdır. Bu kəndin digər adı "Səncər oğlu"dur. XIX əsr rus rəsmi mənbələrində bu kənd *Sandjarak-lı* kimi təhrif formasında işlənmişdir [252, 142-165].

Bu toponim mürək-kəb struktura malik olub iki hissədən – *Gəncər* və *alı* sözlərindən ibarətdir. Toponimin birinci hissəsi türk *Səncər* etnonimi ilə bağlıdır.

Siznək toponimi. Zəngəzurun Qafan bölgəsində mövcud olan toponimlərdən biri Siznək oykonimidir. Bu toponim Oxçu çayının sol sahilində yerləşir. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində Siznək adına rast gəlirik

[252, 142-162]. Bu kəndin taleyi digər Azərbaycan kəndlərinin taleyi kimi olmuş, dəfələrlə erməni vandalizminin təsirinə məruz qalmışdır. Toponim dilimizə məxsus olan iki ünsürdən ibarətdir: Sis sözündən və -nək şəkilçisindən ibarətdir. Sis sözü “duman, çən, sis” mənasında işlənmişdir. –nək isə şəkilçidir, qismən məkan çaları ifadə edir. Duman, çən, sisin olduğu yer mənasını ifadə edir.

Relyef əsasında formalaşmış toponimdir. Xatırladaq ki, bu bölgədə *Sus* adlı başqa bir oykonim də var. Bu adların hər ikisi relyeflə bağlı olaraq yaranmışdır.

Dortnu toponimi. Zəngəzurun türk mənşəli toponimlərindən biri də Qapan bölgəsində mövcud olan Dördnü (Dortnu) oykonimidir. Bu oykonim Qapan rayonunun Ecanan dərəsi bölgəsində yerləşən toponimlərdən biridir. Bu kənd azərbaycanlıların yaşadığı ərazidə salınmışdır. Passiv fonda keçən toponim olsa da, bu, qədim türk tayfalarından olan *dörd* tayfasının adı ilə bağlıdır. Bu coğrafi ad XIX əsr rus rəsmi sənədlərində S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi əsərdə Dörd(t)ni kimi qeyd olunmuşdur. Azərbaycan dilinin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində təkcə aktiv toponimik fond deyil, passiv fonda daxil toponimlər də mühüm rol oynayır.

Azərbaycan ərazisində kəngər, incə, qov, vərəndə, tuğ, xul, tərter adlı qıpçaq mənşəli tayfalar içərisində dörd//dördnü tayfası da yaşayırdı və məskunlaşdığı ərazinin toponimiyasında öz izini az-çox saxlamışdır.

Adlarını qeyd etdiyimiz etnosların adı ilə bağlı Azərbaycanda, ümumiyyətlə, Qafqazda çoxlu toponimlər vardır.

Dördlər adlı etnonim Azərbaycanın müasir oykonomikasında bu gün də mövcuddur. Gədəbəy, Salyan, Neftçala rayonlarında Dördlər kəndi qıpçaq tayfası olan dörd tayfasının adı ilə bağlıdır [19, 161].

Demək, Qafan//Qapan rayonu ərazisində passiv fonda keçmiş Dördnü toponimi türk-qıpçaq mənşəli tayfanın adı ilə bağlıdır.

Maqauz toponimi. Zəngəzur zonasının Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərindən birinin adı Maqauz adlanır. Bu oykonim Qafan rayonu ərazisində yerləşir. Bu oykonim hələ 1886-cı il S.P.Zelinskinin siyahısında ikili adla – Muğas//Moqes və Maqauz formasında qeyd olunmuşdur. Güman edirik ki, Muqes//Moqes elə Mağauz adının rus dilinə uyğunlaşdırılmış variantıdır [252, 142-164].

Hər şeydən öncə qeyd edək ki, Maqauz toponiminin birinci hissəsi olan “*maq*” elementi ilə Maqes coğrafi adının I hissəsi “*maq*” eyni leksik vahiddir. *Maq//muq* toponimi qədim türk tayfalarından olan mag etnonimi ilə bağlı olması şübhə doğurmur. Bu tayfa haqqında digər məqalə - oçerk olduğunu nəzərə alıb geniş məlumat verməyi artıq bilirik.

Toponimin ikinci hissəsi “*auz*” türk dilində “*mənsəb*”, “*dərə*”, “*dağ*” keçidi mənasında işlənmişdir. *Maqauz* Mağlara mənsub dərə, dağ keçidi anlamındadır.

Bu etnotoponim mürəkkəb quruluşa malik olan oykonimdir. 1949-cu ildə kəndin adı dəyişdirilərək *Kaxnut* qoyulmuşdur.

Zəngəzur ərazisində Mag//Müg adı ilə bağlı areal toponimlər geniş ərazidə yayılmışdır. Ermənistan adlanan ərazinin Gorus rayonunda *Muğancıq*, *Meğri* Azərbaycan ərazisində Laçın rayonunda *Miğudərə*, Qubadlı rayonunda *Muğanlı* Zəngilan rayonunda 2 Muğanlı kəndinin olması (Biri Böyük Girətağ sovetliyində, digəri Hacıalılı sovetliyində yerləşir) bu ərazidə mağ//muğ etnosunun böyük areala malik olduğunu göstərir. O cümlədən *Maqauz* və *Moqes* etnotoponimlərinin nüvəsində müğ//mağ etnosunun dayandığını qeyd etmək yerinə düşər. Bu etnotoponimlərin ikinci tərəfində dayanan dil vahidləri də tamamilə türk

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

mənşəlidir. Toponimlərin tərkibində *-cıq*, *-lı*, *dərə*, *auz* elementləri xalis türk mənşəlidir.

Buğacıq toponimi. Zəngəzur toponimiyasında mövcud olan toponimlərdən biri **Buğacıq** coğrafi adıdır. Bu toponim Kafan rayonu ərazisində yerləşir. Passiv fonda keçmiş **“lal”** toponimlərdəndir. 2109-20-ci illərdə erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur, indi xaraba kəndlərdəndir.

Bu toponim türk mənşəli etnonim əsasında meydana gəlmişdir. Zəngəzur bölgəsində onlarla toponim **“Kitabi-Dədə Qorqud”** dastanlarının adı ilə bağlıdır. Şübhə etmirik ki, bu coğrafi ad da **“Dədə Qorqud”** personajlarının coğrafi adlarda izidir. Bu obraza dastanın 1-ci boyunda **“Dirə xan oğlu Buğacın boyu”**nda rast gəlirik. Ümumiyyətlə, dastanda Qorqud Dədənin ad verdiyi obrazlardan biri və birincisi Buğac idi.

Maraqlıdır ki, Dədə Qorqudun ad verdiyi obrazlardan birinin də adı Basat idi. Basat adlı etnotoponim də Zəngəzur ərazisindədir. Hidrotoponimdir. **“Dədə Qorqud”** dastanlarında adları çəkilən personajların adları ilə bağlı toponimləri bu gün antroponim kimi deyil, etnotoponim kimi götürmək, fikrimizcə, daha doğru olar. Bu toponim adı iki hissədən – **Buğa** sözündən və **“-cıq”** şəkilçisindən ibarətdir.

Bəkdaş toponimi Zəngəzur qəzasının Qafan rayonu ərazisində mövcud olan oykonimdir. İndi ölü kənd olan Bəkdaş/Bəydaşın əhalisini ermənilər deportasiya etmişlər. Biza belə gəlir ki, mürəkkəb quruluşlu bu oykonim iki hissədən ibarətdir: **“Bəy”** və **“daş”**. İ. Bayramov bu sözün mənasını **böyük daş** adının ixtisar forması kimi qeyd edir [36, 136]. Hər halda hər iki məqamda söz türk mənşəlidir.

Gərd toponimi. Zəngəzur bölgəsinin ərazisindəki Azərbaycan dilli toponimlərdən biri **Gərd** oykonimidir. Bu coğrafi obyekt Ermənistan adlanan ərazinin Qafan rayonu ərazisində yerləşir. Gərd çayının sol sa-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

hilində yerləşir. Gərd toponimi Aşağı və Yuxarı Gərd olmaqla iki hissədən ibarət olmuş, sonralar ermənilər tərəfindən qovulmuş, var-yoxları talan olmuş, tarixi abidələri məhv edilmişdir.

Bu coğrafi ada S.P.Zelinskinin 1886-cı ildə qeyd etdiyi siyahıda **Qyard** formasında (rus variantında) rast gəlirik [252, 145-162].

Bu toponim fars dilində **“lək, gərđi//kərđi”**, əkilmiş tarla mənasını bildirir. Azərbaycancalaşmış lüğəvi vahiddir. Və həmin zonanın Azərbaycan əhalisi tərəfindən eyni mənanı bildirir. Bu toponim relyeflə bağlı olan coğrafi addır. Quruluşuna görə sadə toponimdir [66, 1036].

Qafan rayonu ərazisində Gərd çayı adlı oykohidronim də var. Qafan rayonu ərazisindədir.

Gərd mikrotoponimləri

Ağyurd	Qurt-qurt çeşmə
Aşağı körpü	Qamışlıq
Alçalı	Qırıntı qayası
Baş yurd	Qaraçimən yurdu
Bələk	Qırx bulaq
Bələk güneyi	İmranın çiməni
Balax ana	İsmayılın alması
Bayramın çiməni	Mahmudalı yeri
Cərrəgə Armud	Məçitli
Çeşmə kaha	Meşəbaşı
Dərəyurd	Oğuz qəbiristanı
Dəvəboynu	Haça armud
Düşqal	Uzun çınqıl
Dəvə boynu çeşməsi	Sirli çınqıl
Demilər çeşməsi	Sirli ağıl
Daş bulaq	Şirin armud
Dəyirman yeri	Şərəf yeri

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Əlibəy yurdu	Kütül daş
Çuxur	Yumru daş
Qara qaya	Xəzvez
Kəl uçan	Şirinbaldırğanlıq
Kotuş alma	Kurd düşən
Kaftar qayası	Kəhriz dərəsi
Qızıl qaya	

Syunik//Sünik toponimi. Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli toponimiyasında Syunik//Sünik toponimi birbaşa Alban tarixi Babək dövrünə aid olan, bu tarixlə səsleşən coğrafi addır. Alban//Ağvan tarixinin bir səhifəsi olan Sünik adı və knyazlığı Babəkin həyatının bir hissəsidir. Məhz Babək o zaman Sünik knyazının qızı İbnət əl Kələndiriyətlə evlənmişdi.

Sunik toponimi mənbələrdə Siuki, Syunik formasında qeyd edilir. Bu toponimin birinci hissəsi **Si** adlı qədim türk mənşəli tayfanın adı ilə bağlıdır. Həmin hissə **Sisakan** toponiminin birinci hissəsi ilə eyniyyət təşkil edir.

İkinci hissə isə urartu dilində “xanədan, sülalə” mənasını ifadə edən **uni** sözünün birləşməsindən mənasını bildirir. Sunik etnotoponim olub türkdilli Azərbaycan xalqının tarixi izidir.

Bizim fikrimizcə, Günik adı tədricən Zəngəzur sözünə çevrilmişdir. Sünik > Zəng əvəzlənməsində azacıq fonetik dəyişikliyi qeyd etmək lazımdır. z > s və ü > ə əvəzlənməsi dilimiz üçün xarakterikdir. Sünik > Zünik > Zəng əvəzlənməsi baş vermişdir. Sonradan toponim etnonimə və etnonim isə etnotoponimə çevrilmişdir.

Yamax-Yəməkli. Zəngəzur toponimiyasında diqqəti çəkən türk mənşəli etnosların adı ilə bağlı etnotoponimlərdən biri **Yəməkli//Yeməxli//Yamatlı** oykonimidir. Qafan rayonu ərazisindədir. Kəndin xara-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

balıqları Zeyvə kəndinin yaxınlığındadır. Kənd 2108-ci il erməni vandalizminin qurbanı olmuş, dağıdılmış, xarabalığa çevrilmiş və passiv fonda daxil olmuşdur.

Öncə qeyd edək ki, **Yamaxlı** kimi toponimlərdə günümüzdə gəlib çatan bu söz qədim türk tayfalarından biri olan **Yəmək** tayfasının adı ilə bağlıdır. Bu tayfa haqqında məlumat türkologiyanın atası sayılan M.Kaşğarının “Lügət”ində öz əksini tapmışdır. O, yazırdı: “Türklər əslində iyirmi boydur. ...Türk oymalarının hər birinin oymaqları vardır. ...Rum ölkəsinin yaxınlığından şərqi doğru tərtib etməklə şərqi müsəlman olan və olmayan Oğuz boylarının yerlərini də bildirdim.

Rum (Bizans) ölkəsinə ən yaxın olan boy biçənəkdir. Sonra kıfcaq (qıpçaq), oğuz, **yemək**, başqurt, bamsıl, kay, yabaku, tatar, kırkuz gəlir” [112, 77].

Mahmud Kaşğarının həmin əsərində, eyni zamanda **yəmək** adlı bozqırın olduğunu qeyd edir [112, 80].

Mahmud Kaşğari də **yeməkləri** qıpçaqlardan hesab etdiyini göstərmişdir. Bizə belə gəlir ki, **Yamaxlı** kimi günümüzdə çatan Qafan rayonu ərazisində yerləşən toponim qədim türk mənşəli tayfa olan və mənbələrdə əks olunan **yemək** tayfasının adı ilə bağlıdır. Uzun zaman kəsiyində **Yəmək** sözü **Yamax** formasına düşmüş və azacıq fonetik fərqlə **Yamaxlı** kimi tələffüz olunmuşdur: ə > a əvəzlənməsi baş vermişdir ki, bu da dilimiz üçün qanunauyğun fonetik dəyişmədir.

Uzun zaman kəsiyində **Yəmək** adının mənasını bilməyən camaat (kənd sakinləri) onu təhrif etmiş və **Yamaxlı** kimi tələffüz etmişlər. Eyni zamanda **k > x** əvəzlənməsinə də rast gəlirik: **Yəməkli > Yamaxli**.

Burasını da qeyd edək ki, bölgənin ərazisində **Yeməzli** adlı kəndin adının etimologiyası **Yəməkli** adına uyğun gəlir. **Yeməzli > Yəməkli**. Burada **k > z** səs əvəzlənməsi nəticəsində sözün forması ilə yanaşı,

mənası da təhrif olunmuşdur.

Bizə belə gəlir ki, Zəngilan rayonu ərazisində Yeməzli//Yeməzdi adlı oykonimin mənşəyi də Yeməkli tayfasının adı ilə bağlıdır.

Xatırladaq ki, Zəngilan rayonu ərazisində üç Yeməzli adlı kəndə rast gəlirik: Aşağı Yeməzli, Yuxarı Yeməzli, Orta Yeməzli. Bu toponimlərin hər birinin yaranmasında Yeməkli adlı etnos durur.

Qırx(lı), Qırxlar toponimi haqqında. Zəngəzur ərazisində passiv fonda daxil olan lal toponimlərdən biri də Qırxlar (Qırxlı//Kırklı) toponimidir. Bu coğrafi ada XIX əsr rəsmi sənədlərində, S.P.Zeliskinin tədqiqində də rast gəlirik [252, 145-162].

Bu oykonimin mənşəyi və semantikasi mübahisəlidir. Şübhə etmirik ki, Kırklı (Qırxlar) adlı toponim Oğuz türklərindən olan türk yazılı mənbələrində *Kırkın* (Kırklı (Qırxlar)) tayfasının adı ilə bağlıdır. F.Rəşidəddin və Yazıçıoğlu Əlidəki oğuz boylarının siyahısında Karkın//Qarkın tayfasının da adı çəkilir. Eyni zamanda onların mənaları da izah edilir: qarqın – çox və doyuran aş, ulu aş, doyurucu.

F.Sümərin kitabında qırk, qark, qırxların məskunlaşdığı ərazilər də göstərilir [71, 221].

Qırxlı adlı toponimə Tovuz rayonu ərazisində də rast gəlirik. Bu ada, *Xanlar* (Göygöl), Goranboy, Borçalı, Qarabağ və Dərbənddə (məhəllə adı) və s. müxtəlif coğrafi obyektlərdə özünü göstərir. Qırxlar Zəngəzurda həm də dağ adıdır. Bu toponimin arealı Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya və Əfqanıstanda da mövcuddur.

Kırk (Qırx) Qırxlar tayfasının adı ilə bağlı etnotoponimin geniş ərazidə yayılması onun qədim dövrlərdən çox nüfuzlu bir etnos olduğunu göstərir. F.Sümər avsarların ikinci soyundan olan Qırk (Qırk) tayfasının adı ilə bağlı Bozoxda oymaq olduğunu bildirir. Qeyd edək ki, ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində və oronimlərində bu adın Qırxlı,

Qırxlar dağı, Qırxlı, Kırklı və s. kimi qeydə alınması yerli əhalinin ləhcəsi, danışığı ilə bağlıdır. Kırklar//Qırxlar düzəltmə quruluşa malik olan leksik vahiddir. –lar, -lı şəkilçisi eyni zamanda etnik qrup adını bildirir. Əcdadlarımızın adından xəbər verən etnotoponimlərdən biridir. Bu sözün mənşəyində “qırx” say anlamı yoxdur. Türklərdə qırx sakramental müqəddəs saylardan hesab olunur.

Baharlı toponimi. Zəngəzur ərazisində mövcud olan etnotoponimlərdən biri Baharlı oykonimidir. Bu, Ermənistan Respublikası Kafan rayonu ərazisində yerləşir. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində, S.P.Zeliskinin tədqiqində bu oykonimin adı çəkilir [252, 145-162]. Baharlı həm etnos kimi, həm də etnotoponim kimi qeyd olunmuşdur: Baharlı 1, Baharlı 2. Yəni Birinci Baharlı və İkinci Baharlı formasında işlənmişdir. Baharlı Sisyan rayonu ərazisində də (Qərbi Azərbaycan) Vaqudi kəndi yaxınlığında Azərbaycan kəndi kimi mövcud idi. Baharlı oykonimi eyni adlı tayfa adından götürülmüşdür. Baharlı XIII əsrdən Ön Asiyada məlum olan etnosun adıdır. XIX əsr mənbələrində Zəngəzur qəzasında bərgüşad, gilgili, puşanlı, sofulu, xocamsaxlı tayfaları ilə yanaşı, *Baharlı* tayfasının da adı çəkilmişdir.

Baharlı tayfası əvvəl Xorasanda yaşamışdır. Oradan elbəşi Bayram xanın başçılığı ilə Cənubi Azərbaycana (İran Azərbaycanına) gəlirlər. Buradan Baharlı tayfası Qafqaz Azərbaycanına köçüb, müəyyən kəndlər salmışlar [111, 49].

Qeyd edək ki, Məhəmmədhəsən Vəlili (Baharlı) da Baharlı tayfasından çıxmışdır. O, əslən Ağdam rayonunun Baharlı kəndindən idi. Baharlı oğuz türklərinin Qayı boyundan Ağ hunlara məxsus boydandır. İranın fars əyalətində Xəmsə adlanan beş tayfanın biri indi də Baharlı adlanır. XIV əsrdə baharlılar Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının tərkibində, XV əsrdə isə Qızılbaşların içərisində olmuşdur (Qacar, Əf-

şar, Zülqədər, Çoban, Padar, Zəngənə, Üstəçli tayfaları ilə birlikdə). Maraqlıdır ki, bu tayfaların adları ilə bağlı etnotoponimlər bu günə qədər Zəngəzur ərazisində qalmaqdadır.

M. Baharlıya görə, bu tayfa Qızılbaşların tərkibində Şimali Azərbaycanca və Qərbi Azərbaycanca (Göyçə gölü ətrafına) köçmüş və bir sıra yaşayış məntəqələrinin əsasını qoymuşlar.

Baharlı toponiminin areal xarakterə malik olması bu tayfanın Azərbaycanca, o cümlədən Qafqazda geniş yayılması ilə bağlıdır. *Bahar* adı ilə bağlı etnotoponimlər Beyləqan(2), Ağdam (2) və Zəngilan rayonları ərazisində mövcuddur.

Struktur baxımından Baharlı toponimi morfoloji yolla yaranmışdır. Bu leksik vahid 2 hissədən Bahar adlı sözdən və mənsubluq, aidlik anlamı bildiren *-lı* toponimantından – şəkilçisindən düzəlmişdir.

Komaran. Ermənistanın Qafan rayonu ərazisinin Türk-Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından biri Konaran etnonimidir. Bu toponimlərin etnolingvistik təhlil göstərir ki, Komaran Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak edən qamar//kimmer tayfalarının adı ilə əlaqədardır.

Mixi yazıların məlumatına görə e.ə. VIII əsrin sonu VII əsrin əvvəllərində mənbələrdə kimmer, skif, sak adlanan tayfalar Qafqaz dağlarını keçərək Ön Asiyaya gəlmişlər.

Prof.Y.B.Yusifov qeyd edir ki, bu tayfalar Azərbaycan ərazisində Skif dövlətini yaratdılar. Strabon və Ptolemeyə əsasən belə qənaətə gəlməyə imkan verilir ki, Azərbaycanın qərb hissəsində Sakasen//Sakasin adlı tayfa yaşamışdır.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Sisyan rayonu ərazisində Şəki adlı oykonim mövcuddur. Bu coğrafi ad da (Şəki) türkdilli tayfa hesab olunan sak//saka//skif tayfasının coğrafi adlarda izidir.

“Bizans tarixçilərindən Menandra görə, qədimdə türklər saklarla,

Prokopi isə Hunları kimmerlərlə eyniləşdirmişdi” [178, 59].

Göründüyü kimi, Bizans tarixçilərinin əsərlərində türk//sak, Hun//kimmer etnonimləri paralel işlənmişdir. Bu paralellik hər şeydən əvvəl, eyni etnosun müxtəlif adlarıdır. Müxtəlif etnosların eyniləşdirilməsi ancaq qohum hesab olunan kimmer (qəmər, sak) skif, hun, türk adları qohum etnosların ilk çarpazlaşmalar dövrünün adlarıdır.

Maraqlıdır ki, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında hun tayfasının adı ilə bağlı başqa bir coğrafi ad – Hunud etnotoponimi vardır.

Eramızın əvvəllərində adı çəkilən, qədim hesab olunan hun, qəmər, sak tayfalarının adı ilə bağlı coğrafi adların təxminən eyni zonada olması bir daha sübut edir ki, sak, hun, qəmər etnosları eyni mənşəlidir və Türk-Azərbaycan xalqının (Cənub-qərb türk dillərinin) soykökünə bilavasitə iştirak etmiş, bu xalqların özəyini, nüvəsini təşkil etmişdir.

Kammer//Qamer etnoniminin izini Qımır (Zaqatala rayonu), Qımırılı (Qax rayonu), Qəmərvan (Qutqaşen rayonu), Ermənistanda Yerevan yaxınlığında Qəmərli (ermənicə Qamurlu) və Komaran (Qafan rayonu) kənd adlarında görmək olar.

Azərbaycan dilinin toponimlər sistemində olduğu kimi, bu dilin dialektlərində də qəmər//kimmer//komar və s. tayfalarının izi bu və ya digər formada saxlanılmışdır.

F.A.Cəlilov qeyd edir ki, Azərbaycan dialektlərində Qəmərən (Salıyan, Biləsuvar rayonu), Qəmərəl (Qazax rayonu) sözü “qəbilə, ailə başçısı” anlamında işlənir [50, 27].

Dilin qədim izlərinin özlərində müfahizə edən Azərbaycan toponimlərində və Azərbaycan dialektlərində kimmer//qamer//qəmər tayfasının coğrafi adlarda (Qımır, Qımırılı, Qəmərvan, Kəmərli, Qəmərli və Komaran) və dialektlərdə (qəmərən, qəmərli) ifadə olunması bu et-

nosun proazərbaycan dilində əsas rünlərdən biri olduğunu təsdiqləyir.

Bu dil vahidlərində iştirak edən fonetik fərqlər isə etnolinqvistik təsirlə bağlı olan Azərbaycan dili üçün qanunauyğun fonetik fərqlərdir. Bu etnosun qohum və qeyri-qohum tayfa və xalqlarla əlaqə və münasibəti azacıq fonetik fərq çalarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Dialektlərimizdə qəmərən//qəmərəl sözlərinin qəbilə, tayfa başçısı anlamında işlənməsi ilə proazərbaycan etnoslarının Qəmərən//Komaran//Kəmərli və s. formada toponimlərdə əks olunması arasında həm forma və həm də məna yaxınlığı vardır.

Komaran sözünün morfoloji aspektlərdən təhlilində kom-koma sözünü topa, toplu kimi götürmək lazım gəlir.

Kom sözü qam//qom sözü ilə eyniyyət təşkil edir. Qom//kom//qam variantlarının dilimizin qədim abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Qamqan və Qamburə antroponimləri ilə üst-üstə düşməsi də aydın seçilir.

M.Kaşğari qam sözünün "şaman" anlamı bildirdiyini qeyd etmişdir.

Türk dillərində teonimin sonralar etnonimə, etnotoponimə keçməsi, eləcə də əksinə toponimin etnonimə keçməsi sistem şəklindədir. Məlumdur ki, hər etnonimin dil mənşəyi etnosun öz dili ilə bağlıdır.

Komaran leksemində üç ünsür birləşmişdir: Kom+ar+an. Belə demək mümkündür ki, hər ünsür müəyyən bir tarixi mərhələnin məhsuludur. Kom//qom ünsürü türkdilli qəbilə və tayfanın (qamərlərin) birləşməsi, komalaşması, çarpazlaşması dövrünə qədərki izidir.

Kom//qom//com ünsürünün Mərəzə dialektində işlənən cəm formasında rast gəlik. Com-qəbilə, tayfa, qohumluq bildirir.

Məsələn: Mürsəlli comu, Xəlfəli comu və s. [172, 325].

Burada k > c əvəzlənməsi Azərbaycan dialektləri (Naxçıvan) üçün mövcudluğunu nəzərə alsaq, məsələ aydınlaşar: (Məsələn: göy - cöy).

Komaran leksemində -ar komponenti türk dillərində qəbilə, tayfa adları bildirən sözlərin tərkibində işlənməklə topluluq, cəmlilik məzmunu əmələ gətirir.

Məsələn: tatar, xəzər, salar, dügər, suvar və s. sözlərdə olduğu kimi.

-an hissəciyi isə qədim türk dillərində tayfa-nəsil bildirən sözlərə artırılaraq həm topluluq, həm də məkan məzmunu əmələ gətirən topoformantdır. Bu topoformanta zonanın digər toponimlərinin tərkibində rast gəlik. Məsələn: Qacar+an, Xotan+an, Əcanan, Aqvan, Gecəlan, Muğan və s.

Etnolinqvistik təhlil nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Komaran toponimi Azərbaycan xalqının mənşəyi və soykökündə bilavasitə iştirak edən kimer//qamer//qəmər tayfalarının adı ilə bağlıdır və müəyyən zaman ərzində dilimizin qanunauyğun dəyişikliyinə məruz qalaraq azacıq fonetik fərqlə öz adını mühafizə edib saxlamışdır.

Qazangəl dağı, Qazan gölü, Açağu oykonimi. Ermənistan Respublikası Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında marağa səbəb olan coğrafi adlardan biri Qazan adı ilə bağlı oronim və hidronimdir. Bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, Qazan adına Azərbaycan xalqının ən qədim və möhtəşəm abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını oxuduqca görürük ki, Qazan xan, həm də mənsub olduğu Oğuz elinin-İç Oğuzun rəhbəri və əsas qəhrəmanıdır, tayfa el, xalq başçısıdır. Dastanda hadisələrin gedişi istər – istəməz antroponim olan Qazan xanı etnonim səviyyəsinə çatdırmışdır. Qazan xan Oğuz elinin müdafiəçisidir.

"Dədə Qorqud" dastanında adları çəkilən toponimiya Azərbaycanla, ümumən Qafqazla daha çox bağlıdır. "Dədə Qorqud" coğrafiyası müasir Azərbaycan ərazisindən çox – çox uzaqlara çıxır.

"Dədə Qorqud" dastanında daha çox fəaliyyət göstərən mərkəzi ob-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

razlardan biri Qazan xandır.

Qazan adlı türk mənşəli etnonimin mövcudluğu da şübhə doğurmur. Böyük bir elin, Oğuz elinin adı ilə Qazan xan adı arasında da mənşə eyniliyi vardır. Yəni Qazan adı Oğuz adından törəmədir. Oğuz//Quz//qaz//qas və s. sözləri eyni sözün müxtəlif fonetik variantda formasıdır. Deməli, etnonimlərdə antroponimlər (şəxs adları) arasında daimi keçid mərhələsi olmuşdur. Gah insan adlarının etnonimlərlə, gah da etnonimlələrin antroponimlər (şəxs adları) arasında daimi keçid mərhələsi olmuşdur. Gah insan adlarının etnonimlərə, gah da etnonimlərin antroponimlərə çevrilməsi dildə qanunauyğun inkişafın nəticəsidir.

Bununla bərabər, etnonim və antroponimlərin özlərinin coğrafi adlara keçməsi də artıq kateqoriya formasına düşmüşdür.

Zonanın ərazisində mövcud olan Qazangəl dağ oronimi və Qazan göl hidronimi belə bir qanunauyğun keçidin nəticəsi kimi meydana gəlmişdir.

“Qazan” sözünün etnolinqvistik təhlilini verək. “Qazan” ləkseminde iki ünsür daşlaşmışdır. Birinci komponent (Qaz), heç şübhəsiz, türk mənşəli Xəzər və Kaspi sözlərinin birinci tərəfi ilə eyniyyət təşkil edir. Yəni Xəz+ər, Kaspi və Qazan sözlərinin birinci komponenti məlum Xəz//Kas//Qaz etnosunun müxtəlif fonetik örtükdə adıdır.

-Ər, -pi şəkilçilərinin ifadə etdiyi rolu Qazan sözündə -an ünsürü bildirir. Deməli, -an toponimant əlamət olmaqla bərabər, cəmlilik məzmunu da əmələ gətirir. Qaz+an, yəni Qaz//kaz//kas oğuzların yeri yurdu deməkdir. Qazan ləksemi Xəzər və Kaspi sözlərinin başqa variantıdır.

Qazan etnonimi zaman keçdikcə antroponimə (“Dədə Qorqud” da olduğu kimi), sonra uyğun coğrafi adlara (toponimlərə) keçmişdir.

Biz Qazan antroponiminə Musa Kağankatlının История Албан”

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

əsərində rast gəlirik: “...примерно в 30-х годах V в.в. област Сјуник к правителю сјуникского княжества Бабику пришли из Гуннии два брата знатного происхождения Гор и Газан с большим войском на постоянное жительство. Бабик бросил жребии старшему Гору досталось село Хут, а младшему Газану прекрасные Шагат”

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının baş qəhrəmanı (Qazan xan) adına antroponim kimi başqa bir mötəbər mənbədə rast gəlirik. Mətdə adları çəkilən Xut (Xot) və Şaqat adları Zəngəzur zonasında coğrafi ad kimi yaşamaqdadır.

Azərbaycan xalqının eramızın əvvəllərindən xəbər verən “Alban tarixi” əsərindən görürük ki, Qazan xanın indiki Zəngəzur (Ermənistan Respublikası Oğuz yurdu) zonası ilə birbaşa əlaqəsi olmuşdur. Bu əlaqə təsadüfi deyildir ki, zonanın toponimiyasında öz izini qoruyub saxlamışdır.

Ancaq Zəngəzur ərazisində (Azərbaycan Respublikası Qubadlı və Zəngilan rayonlarını daxil etsək) Qazan adı ilə bağlı beşdən artıq oykonim, oronim və hidronimə rast gəlirik.

Qazangəl dağ oronimi, Qazan gölü Qafan rayonu ərazisindədir. Qazançı oykonimi Azərbaycan Respublikası Qafanla həmsərhəd zonasında (Zəngilan rayonunda 5-8 km aralı), Qazan bulağı Azərbaycan Respublikası Qubadlı rayonunda yerləşir.

Bu coğrafi adlar içərisində (Qazan adı ilə bağlı) daha çox diqqəti cəlb edən Qazangəl dağıdır. Öz strukturuna görə mürəkkəb toponimik vahid olan bu ləksemi bütöv cümlə kimi götürə bilərik: Bu cümlənin mətni aydındır. “Qazan” və “gəl” sözlərindən ibarət olan bu toponimik vahidi müxtəsər cümlə ilə tutuşdursaq və ya bərpa etsək, cümlə kimi işlənən toponimik vahid olduğu aşkarlanacaq. Yəni bu ifadəni bir qədər genişləndirsək, belə bir məzmun yaranır: “Qazan gələn dağ”, “Qa-

zanın gəldiyi dağ”, “Qazan gəldi dağı”, “Qazan gəl dağı”.

Bu adın özü Qazan etnosunun və ya antroponiminin bu yerlərə gəldiyini təsdiqləyir və başqa bir sübut-dəlilə ehtiyacı yoxdur. Deməli, bu ərazidə Qazanla əlaqədar iki mühüm fakt bir-birini təsdiqləyir. Əvvələn, “Alban tarixi”ndə Qazanın bu əraziyə gəlməsinə işarə olunur.

İkincisi, bu regionun toponimiyasında Qazanın buraya gəldiyini göstərən ifadə-cümlə öz əksini tapmışdır, yəni “Qazangəl” dağ oronimi adında tarixi faktı təsdiqləyən tutarlı ifadə vardır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” etnosundan görürük ki, Qazan xan İç Oğuz bəylərindəndir.

Bizə belə gəlir ki, zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında mövcud olan Açağu oykonimi Qazan xanın mənsub olduğu “İçoğuz” tayfasının azacıq səs qanunları çərçivəsində dəyişikliyə uğramış formasıdır. Açağu S.P.Zelinskinin məlum əsərində qeyd olunmuşdur.

Doğrudan da İçoğuzla (“Dədə Qorqud” dastanındakı) Açağu vahidi arasında fonetik, etnik-semantik yaxınlıq vardır.

Zahirən sadə hissələrə ayrılması mümkün olmayan söz kimi görənən Açağu leksemi mürəkkəb dil vahididir və bizcə, iki hissədən Aç/İç və ağu/oğuz komponentlərinin birləşməsindən düzəlmişdir.

Etimoloji təhlil Açağu/İçoğuz eyni leksik-semantik vahid olmasını aydınlaşdırır.

o>a əvəzlənməsi Azərbaycan dialektləri üçün, o cümlədən zonanın Azərbaycan canlı danışıq dili üçün xarakterikdir. Məs: ov>av,dovşan >davşan, dovğa>davğa və s.

Burada biz söz sonunda səs düşümü hadisəsinə də rast gəlirik. (3 səsi düşmüşdür).

Qeyd etdiyimiz qanunauyğun fonetik dəyişmələrə əsasən, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Açağu toponimik vahidi “İçoğuz”

leksemnin azacıq dəyişikliyə uğramış formasından başqa bir şey deyildir.

Hər iki söz demək olar ki, eyni məxrəcdə tələffüz olunur.

Bütün bu dediklərimizdə onu da əlavə etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, zonanın ərazisində “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanı qəhrəmanlarının adı ilə bağlı çoxsaylı coğrafi adlar vardır. Məs: Qazangəl dağı, Qazan göl, Bayandur oykonimi, Basut, Oxçuçay etnonimi və Oxçu oykonimi (passiv) Xastup//Oğuztəpə, Açağu/İçoğuz və s. Bu onu göstərir ki, Qazan xanın da mənsub olduğu oğuz etnosunun izi coğrafi adların tərkibində müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır.

Bu adların hər biri sanki Qorqud Dədənin ayrı-ayrı əşyalara verdiyi addır. Dədə Qorqud əşyalara ad verdiyi kimi, coğrafi adlara ad qoya bilirdi.

Oxçu çay. Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran problemlərdən biri çağdaş Azərbaycan ərazisindən kənar qalmış toponimlərin tədqiq olunması məsələsidir. Bellidir ki, Azərbaycan xalqının yayılma arealı ancaq Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmışdır. Təbiidir ki, xalqımızın yayıldığı bütün bölgələrdə onun dili, tarixi ilə bağlı çoxsaylı yer-yurd adları da qalmaqdadır. Bu cür dil vahidlərini öyrənilməsi və xalqa çatdırılması mühüm vətənpərvərlik işi olmaqdan başqa, həm də dilimizin tarixini və tarixi coğrafiyasını öyrənməkdə tutarlı vasitəsidir. Odur ki, Qərbi Azərbaycan, Gürcüstan, Cənubi Azərbaycan və Rusiya ərazisindəki (Dərbənd) türk mənşəli toponimləri öyrənmək və tədqiq etmək ümumtürkoloji dilçiliyi öyrənməkdə mühüm mənbədir. Bu baxımdan əhalisi tamamilə türklərdən təmizlənmiş Qərbi Azərbaycan ərazisinin toponimlərini tədqiq etmək daha çox aktualdır. Türk mənşəli coğrafi adların daha çox yayıldığı ərazilərdən biri də Zəngəzur ərazisidir.

Zonanın Azərbaycan – Oğuz mənşəli toponimiyasında rast gəldiyimiz coğrafi adlardan biri Oxçuçay hidronimidir. Bu çay öz mənbəyini Zəngəzur dağlarından götürərək Ermənistan Respublikasının Qacaran – Qafan ərazisindən keçib Azərbaycan Respublikasının Zəngilan ərazisinə daxil olur. Bu zonada Oxçuçay Araz çayı ilə qovuşur.

İlk baxışdan bir adın–Oxçu adının türk–Azərbaycan mənşəli olması, xalqımızın dil-tarix abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”la əlaqəsi diqqəti cəlb edir. Oxçuçay hidronimində bizi maraqlandıran başlıca cəhət “Oxçu” leksemənin oğuzla əlaqəsi və bağlılığı məsələsidir. Mənbələrdə- “Oğuznamə”lərə müraciət etməklə bu sözün mənşə və mənasını aydınlaşdırmaq olar.

Məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” zəngin personajları olan dil-tarix abidəsidir. Bu abidə adları çəkilən onomastik adlar zaman keçdikcə toponimləşmiş və coğrafi adların tərkibində müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” da adları çəkilən qədim toponimiya Azərbaycanla, ümumən, Qafqazla bağlıdır.

Dastanda Gürcüstan, Tumanın, Gökçə kimi adları çəkilən yerlərdə indi də azərbaycanlılar yaşayır. Bununla yanaşı “Dədə Qorqud”da göstərilən şəxs adları və etnonimlərlə bağlı çoxlu miqdarda toponimiya – dağ, kənd, çay, məhəllə, bulaq və s. adlarına Azərbaycan və eləcə də onun hüdudlarından kənar da rast gəlirik.

Deməli, “Dədə Qorqud”un coğrafi koordinatları da Azərbaycan coğrafiyasına (Cənubi Azərbaycan da daxil olmaqla) uyğun gəlir.

Bu haqda V.V.Bartold belə bir qənaətə gəlir: “Qopuz çalan, nəğməkar-şaman Qorqud haqqındakı əfsanənin mənşəyi, Qorqud adı ilə bağlı epik silsilə çətin ki, Qafqaz mühitindən kənar da yaradıla bilərdi”.

Oxçuçay hidronimində işlənən “Oxçu” leksemi, heç şübhəsiz,

“Dədə Qorqud” dastanı qəhrəmanlarından olan eyni adlı şəxsin (Oxçu) adı ilə bağlıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” datanına müraciət edək: Oxçu leksemi dastanın sonuncu – “İç Oğuzla asi olub Beyrək öldüyü boyu bəyan edir” boyunda bir yerdə işlənmişdir.

Alp Rüstəm aydır: “Mənim qırımım Əncə Qoca Oxçu olsun”.

Daha sonra T.Hacıyev və K.Vəliyevin “Azərbaycan dili tarixi” kitabında “Oğuznamə” parçaları başlığı altında verilmiş mətnə “Əmən bəydən ocin alan Ənsi Qoca oğlu Kazan” və “Atalar sözlərində” isə “Oqçı Kazan ərligün versin” cümlələrində rast gəlirik.

Göründüyü kimi, ötəri olsa da, Oğuzla bağlı mənbələrdə “Oxçu” və “Oxçu Kozan” ifadələrində rast gəlir. “Görüntür, bu obraz da (Oxçu) bizə gəlib çatmayan boylardan birinin qəhrəmanıdır”.

Zonanın Azərbaycan mənşəli hidronimiyasında Oxçu adlı toponimin mövcud olması təsadüfi olmayıb, oğuz qövmünün yadigarı kimi yaranmışdır.

Deməli, Oxçuçay hidronimi etnonimik hidronimlər sırasına daxildir. Etnohidronimlər yaranma dövrlərinə görə daha qədim dövrə aid edilir.

Prof. A.Qurbanov qeyd edir ki, çay sahillərində başqa tayfaların yaşaması da mümkündür, lakin adlarını həmin çaylara vermiş tayfalar çoxluq təşkil edirlər və daha qədimdirlər.

Bizə belə gəlir ki, Oxçuçay hidronimi oğuz mənşəlidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Oğuznamə”dəki antroponimləri, müasir dövrdə antroponim kimi deyil, etnonim kimi götürməliyik. Deməli, Qorqud adı ilə bağlı hər hansı bir ad – toponim etnotoponim hesab edilməlidir. Çünki XI əsrdə yazıya alınan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında hər bir personaj elə həmin dövrdə artıq etnonimləşmişdi.

Təbii ki, Qorqud qəhrəmanlarının adı ilə bağlı coğrafi adları antroponim deyil, etnotoponim götürməliyik.

Bu da məlumdur ki, qədim dövrlərdə şəhərlərə, yaşayış məskənlərinə ad verərkən qəhrəman, sərkərdə və dövlət başçısının cəmiyyətdə mövqeyi nəzərə alınır.

Oxçu və Oğuz sözləri arasında mənə və mənşə yaxınlığı vardır. Oxçu sözünün etimoloji təhlilində "Oğuz" leksemının semantikasi ilə bağlılıq nəzərə çarpır. Daha doğrusu, "Oxçu" leksemi oğuzun dəyişikliyə uğramış formasıdır. Oğuz sözü qədim, Oxçu sözü isə törəmədir. Hər iki sözün əsasını ox//oq ünsürü təşkil edir.

Oğuz lekseminə dastanda türk mənşəli el, ulus, xalq mənasını ifadə edən bir söz kimi rast gəlirik.

"Oxçu" leksemi isə dastanda və "Oğuznamə parçaları"nda personaj, antroponim kimi qeyd olunur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" və "Oğuznamə parçaları" adlı mətnlərdə "Oxçu" və "Oqçı Kozan" ifadələrindəki "Oxçu//Oqçı" leksemının semantikasi "Oğuz"un semantikasi ilə üst-üstə düşür. Belə ki, "Oğuz" və "Oxçu" sözlərinin hər ikisi iki komponentdən ibarətdir. Birinci komponent -ok//oq//ox ünsürləri oklar, "oq" tayfaları mənasını bildirir.

Türkololoq F.Zeynalov oğuz sözünün "ok/oq" və -uz komponentlərindən əmələ gəldiyini qeyd edir.

Oğuz adına ilk dəfə olaraq Orxon-Yenisey abidələrinin dilində rast gəlirik. Abidənin dilində oğuz adı ilə yanaşı, "onok", "uç okuz" (üç oğuz), tokuz-oquz ifadələrinə rast gəlirik. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da oğuzlar Üç oğuz və Boz ox olmaqla iki yərə bölünür (sonuncu boyda).

Oğuz tayfaları F.Rəşidəddində damğaları göstərməklə Boz-ok və Üç-ok deyə iki qrupa ayrılmışdır.

Bütün bu deyilənlər bizə imkan verir ki, oğuz və Oxçu leksemlərinin mənşeyini eyni sözə -oq/ oğ/oxa aid edək.

Ox sözündən müxtəlif dövrlərdə müxtəlif derivatlar əmələ gəlmişdir. Dilimizdə "Ox" sözünün müxtəlif formalarda derivatları coğrafi adlarımızın tərkibində indi də yaşamaqdadır. Oğuz, Oxçu, Oxud, Oxdar və s.

Ok/oq sözünə artırılan -çu formantı əqidə, tərəfdarlıq, mənsubluq mənası kəsb etmişdir. Daha doğrusu, etnonimdən (ok/oğ) antroponim əmələ gəlmişdir. "Oxçu" leksemi ok/oğ, oğuz tərəfdarı, oxa mənsub olmaq deməkdir. (Qazan-Qazançı sözləri də bu qəbildəndir)

İstər "Kitabi-Dədə Qorqud"da, istərsə də "Oğuznamə"də -çül ünsürünün ictimai-siyasi mövqə, əqidə mənə kəsb etməsi sezilir. "Oxçu kazan" ifadəsində Kazanın da oğuz mənsubluğu, oğuz etnosunun aidiyyəti göz qabağındadır.

Deməli, bu hidronimin Oxçuçay adlanması heç də təsadüfi deyildir. Bu da dilimizin formalaşmasında müəyyən bir lay təşkil edən türk-mənşəli oğuz etnosunun, eyni zamanda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında təsvir olunan Oxçu antroponiminin adı ilə bilavasitə əlaqədar yaradılmışdır. Beləliklə, oğuz etnosu antroponimləşmiş, Oxçu isə toponimləşmişdir.

Maraqlıdır ki, Qafan rayon ərazisində Oxçu adlı yaşayış məhəlləsi də vardır. Kacaran deyilən ərazinin oykonomik məhəllələrindən birinin adı Oxçu adlanır. Oxçu adlı oykonim S. P. Zelinskiyin siyahısında da vardır.

Oxçu adlı toponimin paralelinə Ermənistan Respublikasının Amasiya rayonu ərazisində də rast gəlirik. Bu ərazidə sakinləri azərbaycanlılardan ibarət olan Oxçuoğlu adlı oykonim mövcuddur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Oxçuçayı kimi Azərbaycan Res-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

publikasının inzibati xəritəsində qeyd olunan bu adın erməni dilinə uyğunlaşdırılmış formasının olması Oxçu leksemının danılmasından başqa bir şey deyildir. Çünki "Voxçi" variantı mötəbər mənbə hesab olunan S.P.Zelinskidə qeyd olunmayıb. Ancaq həm oykonim (Oxçu), həm də hidronim (Oxçuçay) kimi bu ad rəsmi sənədlərdə göstərilmişdir.

Bu, özləşdirmə siyasətindən başqa bir şey deyildir.

Qovşud. Ermənistanın Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından biri Qovşud oykonimidir. Heç şübhəsiz, bu söz Azərbaycan mənşəli olub qovuşmaq, birləşmək anlamını ifadə edir. Maraqlıdır ki, məşhur türkololoq M.Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" adlı əsərində Qovşud adına rast gəlirik.

M.Kaşğari "Divan"ında Qovşud antroponim kimi təsvir olunmuşdur.

"Qovşud"- Kişi adı".

Göründüyü kimi, M.Kaşğarının lüğətində Qovşud leksemi antropo- nim - kişi adı mənasında işlənmişdir.

Belə bir cəhəti qeyd etməliyik ki, Qovşud adlı coğrafi ad ancaq zonanın toponimiyası ilə məhdudlaşıb qalmır. Bu adın paralellərinə Azərbaycan Respublikası Cəbrayıl rayonu (Qovşuqlu) və Türkmənistanın (Qovşut) ərazisində rast gəlirik. Məlum olur ki, Qovşud (t) antropo- nimi ilə bağlı coğrafi ad oğuz türklərinin-Azərbaycan və Türkmən xalqının məskunlaşdığı ərazidə mövcuddur.

Bizə belə gəlir ki, bu ad antropo- nim kimi işlənməklə yanaşı, həm də hər hansı bir nəslin başçısının adını da bildirir. Bu adın antropo- nim kimi Azərbaycan onomastik sistemində istifadə arealı da məhdudlaşıb aradan çıxmışdır.

Qovşud (t) adı Azərbaycan onomastikası sistemində, demək olar ki,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

ancaq coğrafi adlarda öz izini qoruyub saxlamışdır.

Qovşud (t) sözünün lüğəti mənasında "qovuşmaq" anlamı da mövcuddur. Bu söz zonanın canlı danışıqında Qıvşit kimi (qavışmaq kimi-qovuşmaq) işlənir.

Məlumdur ki, Türk xalqlarında, o cümlədən, azərbaycanlılarda da adamlara adlar onun işinə, həyatda qazandığı nailiyyətə görə verilirdi. ("Dədə Qorqud"da olduğu kimi). Qovşud adında belə bir anlam qalmışdır. Şəxsə verilən bu adda qovuşmaqlıq fəaliyyəti nəzərə alınmışdır.

Antroponimlərin etnonimlərə çevrilməsi müntəzəm və qanunauyğun semantik prosesdir. Eyni zamanda etnosların coğrafi mənsubiyyətə fəal müdaxiləsi etnonimlərin toponimlərə keçməsinə şərtləndirir.

Görünür ki, türk mənşəli qohum tayfaların birləşməsi və qovuşma- sında Qovşud antroponimi əsas rol oynamış, müəyyən mərhələdə et- nonimə çevrilmiş və Azərbaycan mənşəli etnotoponimlərin meydana gəlməsinə şərtləndirmişdir.

Qovşud leksemi aşağıdakı məna çalarlarının daşıyıcısı olmuşdur: Qovşud(t)-antropo- nim, Qovşud-etnonim, Qovşud-etnotoponim. Ümu- miyyətlə, Qovşud leksemının nüvəsində qovuşmaq anlamı dayanır.

Quşçulu. Zonanın Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından biri Quşçulu etnotoponimidir. Qədim təsəvvürlə görə, türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan xalqının mənşəyini təşkil edən oğuzlarda daşa, torpağa, müəyyən heyvan və quşlara inam olmuşdur. Quşa inam ümumtürk onomastikasında olduğu kimi, Azərbaycan onomastikasında (həm antropo- nim, həm də toponimlərdə) öz izini qoruyub saxla- mışdır. Azərbaycan, ümumən Qafqaz regionunda (iri) quş adları ilə əlaqədar toponimik adların mövcudluğu Azərbaycan xalqının lap qə- dim zamanlardan quşonqonlarına inamının ifadəsidir.

Qədim türk qəbilələri, boyları müəyyən dövrdə quşları totem kimi

qəbul etmişlər. Totemlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların tayfa, qəbilə, xalq adına çevrilməsidir. Deməli, onların Azərbaycan mənşəli toponimlərin öyrənilməsində poletoponimlərin aydınlaşdırılması, dil mənsubiyyətinin müəyyənəşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hər şeydən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, türkdilli xalqların məskunlaşdığı ərazilərdə Quşçu adı ilə əlaqədar onlarla oykonim və mikrotoponim mövcuddur. Bu adda toponimlərin Qafqazda geniş yayıldığı qeyd olunur.

Müasir Azərbaycan Respublikası ərazisində Quşçu adı ilə bağlı toponimlər Daşkəsən (2), Yevlax, Kürdəmir, Laçın, Şamaxı və s. rayonlarında ümumi quş adları analizi ifadə edir:

a) Tərkibində birinci tərəfi quş və ya quşçu adı işlənən mürəkkəb toponimik adlar vardır. Quş yuvası (Qutqaşen), Quşqara (Xanlar), Quşçu körpüsü (Daşkəsən), Quşçu (Qutçudüzü), Qubadlı (Quşçu-Aramir), Xanlar, Quşçu (Qazax) və s.

b) Tərkibində ikinci komponenti quş/quşçu olan coğrafi adlar vardır. Dağ quşu (Dəvəçi), Aşağı Quşçu (Tovuz), Aşağı Quşçular (Şuşa), Dəli Quşçu (Zərdab) kimi adlar bu qəbildəndir.

Quş//Quşçu komponenti ilə əlaqədar hidronomik adlara təsadüf edirik. Quşçu çay adı (Qoşqar çayın qolu), Quş bulağı (Lerik), Ermənistan Respublikası Gorus rayonu ərazisində də Quş bulağı adlı hidronim vardır. Bütün bu qeyd olunanlardan belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Quşçu/quş adı ilə bağlı coğrafi adlar geniş areala malikdir. Qafqazda əsasən azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə quş/quşçu tayfa adı ilə əmələ gəlmiş çoxsaylı toponimik adlar-oykonim, oronim və hidronimlər mövcuddur. Quşçu adlı toponim təkcə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmayıb geniş areala malikdir. Quşçu toponimi Şimali Qafqazda, Orta Asiyada (Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan) İran

və Türkiyə ərazisində yayılmışdır.

Bundan başqa, 1728-ci ildə tərtib olunmuş "dəftəri mütəfəssəli-əyaləti-Tiflisdə yer adları" adlı əsərdə Quşçular camaatı adlı coğrafi obyekt inzibati-ərazi bölgəyə daxil edilmişdir.

Quşçu sözünün mənşəyi, mənası müxtəlif şəkildə izah edilmişdir.

N.A.Aristov ilk dəfə Quşçu tayfasının hunlarla əlaqədar olduğunu söyləmişdir.

Ə.Hüseynzadə isə Quşçu tayfasının Azərbaycana gəlişini monqolların Şimali Qafqazı tutması ilə əlaqələndirmişlər. O, bu etnonimin kökündə Türk və Azərbaycan dilindəki Kuş (quş) sözünün durduğunu, "ovlayan quşla məğul olan" mənasının verdiyini söyləmişdir.

Bizə belə gəlir ki, quş//quşçu komponenti ilə əlaqədar mövcud coğrafi adlar-oykonim, oronim və hidronimlər türkköklü xalqların mənşəyində birbaşa iştirak edən eyni adlı quş/hun tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Bu adların areal kəsb etməsi heç də adların təsadüfi üst-üstə düşməsi deyil.

Quşçulu leksemi Azərbaycan mənşəli düzəltmə sözdür. Quş sözü -çu şəkilçisinin qəbul edərək peşə, məşğuliyyət, yer məzmununu ifadə etmişdir.

Deməli, lap qədim vaxtlarda quşa tapınan, onu müqəddəs varlıq, totem kimi qəbul edən türksöylü tayfa bu və ya digər yerlərdə məskunlaşmaqla toponimlərdə öz izini qoruyub saxlamışdır. Türk mənşəli quş sözü eynilə Türk-Azərbaycan mənşəli -çu və -lu şəkilçilərini qəbul etmişdir. -lu şəkilçisi Quşçu etnonimini yer, məkan məzmunu verən şəkilçi kimi çıxış edir. Məs: Tatarlı, Gürcülü, Qaraqoyunlu və s. sözlərdə olduğu kimi, Azərbaycan toponimiyasında ümumi quş adı ilə bağlı etnonimlər geniş yayıldığı kimi, xüsusi quş adları ilə ifadə olunan

Laçın, Göyərçin, Toğanalı, Xoruzlu, Qarğalıq və s. kimi coğrafi adlar da areal xarakterə malikdir.

İncəvar// İncəvar oykonimi, İncəbel oronimi. Ermənistan Respublikasının Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında diqqəti cəlb edən coğrafi adlardan biri də “incə” sözünün iştirakı ilə İncəvar// İncəvar oykonimi (passiv) və İncəbel oronimidir. Bu coğrafi adın qısa etimoloji təhlilini verək. Məlumdur ki, ümumən Azərbaycan toponimikasında “incə” komponentinin iştirakı ilə çoxlu toponim vardır.

Prof. A.Qurbanov “incə” sözünün Azərbaycan dilindəki ikili xüsusiyyətini-həm “narın”, “nazik” və s. mənasını, həm də bu sözün qıpçaq mənşəli “əncə” tayfasının adı ilə əlaqədar olduğunu qeyd etmişdir.

Azərbaycan ərazisində yerləşən İncə adlı toponimlərin, daha çox oykonimlərin əksəriyyəti, demək olar ki, zonanın ərazisində yerləşən İncəvar və İncəbel adlı coğrafi adlar Azərbaycan Respublikası ərazisində yerləşən Öncəli (Qax rayonu), İncili (Cəlilabad rayonu), İncə (Şəki rayonu) ilə paralel xarakterə malikdir və qıpçaq mənşəli Əncə tayfasının adı ilə bağlıdır. S.P.Zelinskiyin tədqiqində bu söz İncəvar kimi verilmişdir.

Toponimist alim Q.Qeybullayev qeyd edir ki, Azərbaycan ərazisinə bu adın müxtəlif fonetik variantları mövcuddur, qədim tarixə malikdir. O, inqilaba qədərki ədəbiyyatda Qafqaz ərazisində səkkizə qədər İncə adlı toponimin olduğunu, o cümlədən İncəvar adlı toponimin mövcudluğunu qeyd etmişdir.

İncəvar və İncəbel toponimi öz quruluşuna görə mürəkkəb sözdür. “İncə” və “var”, “bel” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Bu toponimi tərkibində ikinci komponent (var və bel) Azərbaycan toponimiyasında nomenkultur kimi çıxış edir.

Zonanın ərazisində ikinci komponent (var) danışıq dilinin təsiri ilə “vər” formasına düşmüşdür. a>ə əvəzlənməsi, ümumiyyətlə, zonanın Azərbaycan canlı danışıq dilində geniş yayılmışdır: məs: qapı//qəpi, qayçı//qəyçi və s. “Var” komponenti coğrafi adların tərkibinə qoşularaq məkan, yer məzmunu verən topokomponent kimi çıxış edir. Deməli, İncəvar sözü incə//əncə tayfasının məskən sadığı yer, məkan deməkdir.

İncəbel sözü bu qəbildəndir. Burada iştirak edən “bel” ünsürü nomenkultur termin kimi çıxış edir. Çoxmənalı söz olan “bel” sözünə biz zonanın başqa bir etnotoponimin tərkibində rast gəlirik. Qanlı bel oronimində “bel” sözü bu qəbildəndir.

Bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, zonanın toponimiyasında iştirak edən İncəvar və İncəbel toponimlərinin tərkibindən İncə sözü Qıpçaq mənşəli tayfa olan İncə//əncə tayfasının adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Çanaxçı. Ermənistan Respublikası Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri Çanaxçı adlanır. Çanaxçı oykonimidir. Bu coğrafi adın mənası ilk baxışdan sezilir. Çanaxçı oykonimi şəffaflığı ilə Azərbaycan dilinə mənsub olan coğrafi addır. Bu adın həm ifadə etdiyi ilkin mənasında (Çanaq sözünün ifadə etdiyi mənə Azərbaycan atalar sözlərində də işlənir: Məs: “Tısbəğa çanaqdan çıxdı, çanağın bəyənmədi” və s.), həm də sözün quruluşunda Azərbaycan dilinə məxsus dil vahidləri birləşmişdir

Çanaxçı adlı coğrafi adlar paralellik təşkil edir. Belə ki, Çanaxçı adı ilə bağlı coğrafi adlar Ermənistan və Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmışdır.

Çanaxçı adlı coğrafi ad Moldaviya Respublikasında Çenək, Türkmənistan Respublikasında Çanakçı, Özbəkistan Respublikasında Çanak, Qazaxıstanda Çanak, Gürcüstan Respublikasında Çanaxçı şəkilin-

də yayılmışdır.

Türk mənşəli çanaq dil vahidi türkdili xalqların yayıldığı regionlarda eyni adlı xüsusi adların (Çanaq, Çanaqçı və s. formada) əmələ gəlməsində iştirak etmişdir.

Məlumdur ki, "çanaq" sözü ümumi isim olub türk dillərində geniş arealda işlənir. Ümumi isimlərin xüsusi isimlərə, o cümlədən toponimik vahidlərə çevrilməsi dildə koteqoriya halına düşmüşdür.

Dildə toponimik paralellərin yaranmasının başlıca istiqamətlərindən biri eyni dilin xalqların yaşadığı ərazilərdə ümumişlək sözlərlə coğrafi adların yaradılmasıdır.

Bizə belə gəlir ki, Çanaqçı toponiminə paralellik təşkil etməsi hansısa ümumtürk etnosu ilə bağlı olmamış, türk mənşəli çanaq sözünün türkdilli xalqların məişətində, məşğulliyətində geniş işlək olması ilə əlaqədar yaranmışdır.

Deməli çanaqçı peşəsi, ümumiyyətlə türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının məişətində, adət və ənənəsində geniş yayılmışdır.

Dəmirçi, Sabunçu, Quşçu kimi coğrafi adların ifadə etdiyi mənə Çanaqçı toponimini də aiddir.

-çu⁴ şəkilçisinin ifadə etdiyi əsas mənə peşə, sənət, məşğulliyət anlamı bildirməsidir. Çanaq//Çanaqçı toponimlərinin türkdilli xalqların yaşadıkları regionlarda geniş olması onu göstərir ki, lap qədim zamanlarda bu peşə türkdilli xalqların məişətində, peşə məşğulliyətində mühüm rol oynamışdır.

Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, Ermənistan Respublikası Vedi rayonu vadisində və Çanaqçı adlı toponim olmuş, lakin 1948-ci ildə adı dəyişdirilmiş, passiv fonda keçmişdir. S.P.Zelinskidə Çanaqçı oykonimi qeyd edilmişdir.

Çullu. Qafan rayonunun Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından

biri Çullu oykonimidir. Azərbaycan dili və xalqının mənşəyində, onun formalaşmasında bilavasitə iştirak edən etnik qruplardan (etnonimlərdən) biri məhz Çol//Çul//Çullu adlanır.

Bu etnonimlə bağlı coğrafi adlar təkcə Azərbaycan Respublikası ərazisi ilə məhdudlaşmayıb, areal xarakterə malikdir və tarixən türkdilli xalqlarının gediş-gəlişi ilə bağlı olaraq müxtəlif regionlara səpələnmişlər. Əlbəttə, Çul və bu qəbildən olan adlara türkdilli xalqların səpələndikləri yerlərdə, eləcə də müasir dövrdə onların yaşadıqları ərazilərdə rast gəlinir.

Məlumdur ki, bizim eranın I əsrində şimal-şərqi Albaniya ərazisində Barmak dağı və Dərbənd arasında Maskut knyazlığı olmuşdur. Bu ərazi müxtəlif tarixi mənbələrdə müxtəlif variantda qeyd olunmuşdur: Çor, Tsur, Çol, Sul. Ancaq mənbələrdə bu toponimin dil mənsubiyətinin göstərilməməsi tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif dillərə aid edilməsinə və müxtəlif məzmununda izah edilməsinə səbəb olmuşdur.

Q.Qeybullayev bu toponimin Azərbaycanda Hunlara aid edir və türkdilli tayfalardan biri (Çol və ya Çul) olduğunu bildirir.

N.A.Baskakov "Имена собственные гуннов, болгар, Хазаров, Сабиров и аваров и исторических" adlı məqaləsində qeyd edir ki, Çul//Çulı Xəzər kağanatının adıdır.

Belə qənaətə gəlmək olur ki, Çul//Çor adlı türk mənşəli etnonim olmuş, həmin tayfaların müxtəlif dövrlərdə gediş-gəlişləri ilə əlaqədar olaraq yayıldıkları ərazinin coğrafi adlarında daşlaşmış və müasir dövərə qədər gəlib çıxmışdır.

Belə ki, Çul-Çullu adı ilə bağlı coğrafi adlar ancaq Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmayıb, türkdilli xalqların yaşadıkları regionlarda səpələnmişlər. Areal xarakterli bu coğrafi ada İran Azərbaycanı ərazisində Çullu formasında, Özbəkistan Respublikası ərazisində isə Çu-

lobad formasında rast gəlirik. Çullu toponimi Türkiyə ərazisində də mövcuddur.

Demək olar ki, Ermənistan ərazisində (Qafan rayonu) mövcud olan Çullu coğrafi adı eyni adlı türk mənşəli tayfanın adı ilə əlaqədar olaraq yaranmış, əsrlərin sınağından keçərək bu günə qədər gəlib çıxmışdır.

Çullu toponimi öz strukturuna görə düzəltmə tərkibli toponimdir. Bu toponim morfoloji yolla düzəlmişdir.

-lu şəkilçisi Azərbaycan dilində məhsuldar şəkilçilərdən biri olub, toponim yaradılmasında da fəal iştirak edir. Bu şəkilçi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tayfa adı bildirən sözlərə birləşərək etnonimlər əmələ gətirir. Məs: Çullu, Kəngəli, Çaxırlı, Ulaşlı və s.

Nəticə etibarlı ilə qeyd etmək lazımdır ki, Qafan rayonu ərazisində mövcud olan Çullu toponimi eyni adlı tayfanın (Çul-Çol) adı ilə bağlı yaranmış, onların yaşadığı məkanı bildirən etnotoponimə çevrilmişdir.

Xustup. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri Xustup oronimidir. Xustup dağı Qafan ərazisinin Naxçıvanla həmsərhəd olduğu ərazidə yerləşir. Xustup (b) lekseminin etnolinqvistik təhlili bu adın Oğuz mənşəli, türk dillərinə mənsub ad olduğunu sübut edir.

Hər şeydən öncə qeyd etməliyik ki, Xustup toponiminin nüvəsini oğuz dil vahidi təşkil edir.

Məlumdur ki, cənub-qərbi türk dillərinin formalaşmasında oğuz mənşəli etnos əsas nüvə olmuşdur.

Azərbaycan dili və xalqının formalaşmasında oğuz mənşəli tayfanın dərin iz saldığını Azərbaycan və ümumən Qafqaz ərazisində oğuz komponentli onlarca etnonimin əks olunmasında da görmək olar.

Xustup oroniminin morfonoloji təhlili onun oğuzla bağlı olduğunu göstərir. Xustup sözü sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb sözdür. Ancaq elə görünür ki, Xustup sözü sadə sözdür, həm də bu sözün üzərinə

fonetik örtüyün çəkilməsi bir növ onu asemantikləşdirmişdir. Xustup sözünün sadələşməsi, yəni tərkib hissələrindəki asemantikləşmə prosesində özünü göstərən fonetik dəyişmələr dil qanunları, ölçüləri daxilində baş vermişdir. “Oğuz təpəsi” mənasını ifadə edən bu söz bizə elə gəlir ki, müəyyən morfoloji dəyişiklikdən sonra Xustup şəklinə düşmüşdür. Oğuz etnoniminə türkköklü xalqların əlimizə çatan ən qədim abidəsi “Orxon-Yenisey” kitabələrində rast gəlinir. Eyni zamanda Az tayfasının, doquz oğuz, Onok, Üç ok (on oğuz və üç oğuz) tayfalarının adına rast gəlirik ki, bu da xalqımızın dil, tarix abidəsi “Dədə Qorqud”la üst-üstə düşür”.

Orxon abidələrinin tədqiqatçısı Q. Aydarovun mətndən gətirdiyi nümunə maraqlıdır: “*Yazına oğuz tapa süledim*”.

Maraqlıdır ki, ümumtürk abidəsi olan Orxon abidələrində də “Oğuz təpə” ifadəsinə rast gəlirik.

XI əsrin məşhur türk dilçisi M. Kaşğari “Divani lügət-it-türk” adlı əsərində bir çox türk qəbilələrindən, bunların dil xüsusiyyətlərindən ətraflı məlumat vermişdir. O, bəhs etdiyi tayfaların coğrafi mövqeyinə görə sadalayarkən Rum yaxınlığında (indiki Türkiyə) başlayaraq Çinə qədər uzanan böyük və geniş ərazidə sakin olan tayfaları sıra ilə göstərmiş və hətta hansı tayfanın haraya yaxın yerdə məskunlaşdığını da qeyd etmişdir. M. Kaşğari türk qəbilə və tayfalarının coğrafi mövqeyini belə göstərmişdir: “Əsil türklər 20 qəbilədən ibarətdir. Əvvəla, Rum yaxınlığında birinci qəbilə Beçənək, sonra Qıpçaq, Oğuz...”.

M. Kaşğarının təsvirindən görünür ki, Oğuz türk tayfası əsasən, Qafqazda məskən salmışlar.

Azərbaycan xalqının tarixi-qəhrəmanlıq abidəsi olan “Dədə Qorqud”da işlənən “Oğuz” leksemi çoxcəhətli bir anlayışdır. Biz Oğuzu həm şəxs, həm İç Oğuz və Dış Oğuzla bölünən xalqın adı, yeri, yurdu, dəqiq

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

sərhədləri olan dövlət kimi və həm də tarixi dövr kimi (oğuz qövmü) görürük. “Dədə Qorqud” həm də Azərbaycan xalqının “Oğuznamə”-sidir.

Qeyd etdiyimiz mənbələrə istinadən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Oğuzlarda lap qədim zamanlarda dağa, təpəyə, hündür yerlərə tapınma olmuşdur. Bu haqda Mirəli Seydiövün fikri maraqlıdır. Bir çox ölkələrdə də təpəciklərə, təpə qəbirlərə “Oğuz kurqanı”, “Oğuz təpəsi” deyilir. Bir çox əski türkdilli xalqlarda dağ, təpə ən böyük inamlardan biri olmuşdur. Hətta böyük dağları, təpələri bu və ya başqa türkdilli xalq, əcdad kimi qəbul etmişdir”.

Bütün bu deyilənlərə əsasən, Xustup oroniminin “Oğuz təpəsi” ifadəsinin birləşmiş forması olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Bu ifadə xus//qus//quz//ğuz//Oğuz ünsüründən və təpə sözünün birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb sözdür. Xus//qus//quz//ğuz komponentlərinin Oğuzun söz-törəməsi olmasını, həm də leksik vahid kimi bir mənşədən törəməsini nəzərə alsaq, “Oğuz təpə”si ifadəsinin quz təpə//qus təpə//xus təpə// xustup formasına düşməsini qanunauyğun fonetik hal hesab etmək olar.

Həm də fonetik dəyişmələrin Türk-Azərbaycan dilinin fonetik qanunları çərçivəsində baş verməsi aydın görünür.

Xustup sözünün “Xus” komponenti oğuz sözünün morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğramış formasıdır. Azərbaycan dilində “ğ” samitinin söz əvvəlində işlənməsi $\text{ğ} > \text{x}$ əvəzlənməsi ilə nəticələnmiş, oğuz sözü quz//xus formasına düşmüşdür. Xustup toponiminin ikinci tərəfi olan “qup” forması təpə sözünün nitq fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş formasıdır.

Nitq prosesində “Oğuz təpə” ifadəsi cilalanmaqla Xustup formasına düşmüşdür. Xustup lekseminin formalaşmasında həm saitlərin,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

həm də samitlərin (kar samitlər x,s,t,p) ahəngi Azərbaycan dilinin fonetik qanunları çərçivəsində baş vermişdir.

“Oğuz təpə”si ifadəsi mürəkkəblikdən sadələşməyə doğru meyl etmiş, morfoloji dəyişmə nəticəsində tərkib hissələrində asemantikləşmə baş vermişdir. Ancaq bu ifadənin fonetik bərpası həm məxrəcə, həm də məzmununa görə Xustupun Oğuz təpəsi ifadəsindən törədiyini bir daha təsdiqləyir.

Bu qəbildən olan ifadələrdən biri də Ağstafa toponimidir. Ağstafa da Oğuz təpəsi mürəkkəb sözünün sadələşmiş formasından başqa bir şey deyildir. Oğuz//Oğuz+tafa//tapa=Ağstafa.

Bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, zonanın ərazisində yerləşən Xustup oronimi etnotoponimlər və Azərbaycan dili və xalqının formalaşmasında bilavasitə özək olan oğuz etnosunun adı ilə əlaqədar yaranmışdır.

Deməli, Xustup “Oğuz təpəsi” mürəkkəb adının xalq danışığı dilində sadələşdirilmiş, deformasiyaya uğramış formasıdır.

Zonanın toponimiyasında Oğuz leksemi ilə bağlı digər coğrafi adların varlığı deyilənləri bir daha təsdiqləyir. Əlavə edək ki, C.P.Zelinskiyin təsdiq etdiyi siyahıda Xustup dağı haqqında məlumat verilmişdir.

Əvşar-Əvşarlı. Zonanın Azərbaycan mənşəli adlar sisteminə diqqətli cəlb edən Azərbaycan mənşəli toponimlərdən biri Əvşarlı oykonimidir. Bu oykonim Qafan rayonu ərazisində yerləşir. Bu coğrafi adın Əfşar adlı türk-Azərbaycan mənşəli etnonimdən törəməsi şübhə doğurmur. Əvşarlar Azərbaycan xalqı və dilinin formalaşmasında əsas rol oynayan və Azərbaycan ərazisində olduqca eyni adlı toponimlərin yaranmasında fəal iştirak edən etnos olmuşdur. Türkdilli xalqların abidələrində bu tayfanın adı dönə-dönə çəkilir.

Məşhur türkololoq M.Kaşğari məlum “Divani-lügət-it-türk” əsərində

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

22 oğuz tayfalarından biri Əfşar//Avşar tayfasının adını qeyd etmişdir.

F.Rəşidəddin oğuzların boyları, damğası, genologiyasını daha dəqiq və stabil təsnif etmişdir.

Rəşidəddində oğuzların boyları Boz-ok və Üç-ok deyə iki qrupa ayrılır. Əvşar böliüyü Boz-ok qrupuna mənsub olub Ulduz xanın oğlu kimi təsvir olunmuşdur:

“Авшар, т. е. проворный в деле и страстный охотник”.

Yazıçı oğlu Əli və Əbülqazi xan Xivəli də oğuz tayfalarını 24 boya bölmüş, Əfşar tayfasının da adını qeyd etmişlər.

M.Kaşğaridən fərqli olaraq Rəşidəddin və Əbülqazi xan Xivəlidə bu söz “avşar” formasında işlənmişdir.

Türk tayfaları olan qacar və avşarlar monqol istilçiləri ilə birlikdə Orta Asiyadan gəlmişlər. Azərbaycanda bu tayfanın yerləşməsi isə Temur və Mıranşahın gəlişi ilə bağlıdır.

Avşar tayfalarının İranda geniş ərazidə yayıldığını V.İ.Savina qeyd edir: “Евшары в настоящее время представляют собою крупную группу среди турского населения Ирана. До Сефевидов они проживали в Азербайджане, но потом распространились буквально по всей стране. И, сейчас их можно встретить и в Азербайджане.”

Как известно из племени ефшар вышел Надир шах, правивши в Иране в 1736-1747 г. Етноним ефшар очень распространен в топонимии Ирана. Эфшар, Эфшаржик (Аз): Эфшаран, Ефшарлы, Гавафшар.”

Avşar etnoniminin paralellərinə Ermənistanın Ararat vadisində rast gəlirik. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, türk dilli avşar//afşar adlı tayfa Orta Asiya, İran (Cənubi Azərbaycan) və ümumən Qafqaz ərazisində geniş yayılmış, yayıldığı ərazinin toponomiyasında izini qoruyub saxlamışdır.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Təbiidir ki, bu etnonim yerləşdiyi ərazidə etnolinqvistik və ekstralinqvistik təsirin nəticəsində, eyni zamanda dilimizin fonomorfoloji qanunları, zonanın dialekt xüsusiyyətləri çərçivəsində müəyyən dəyişikliklə uğramışdır. Afşar//Avşar//Əfşar və s. variantları olan bu sözün özəyini “Ov” sözü təşkil edir. Ov ovlamaq, görünür, bu tayfanın əsas məşğuliyyəti olub.

N.A.Baskakovun bu haqda fikri maraqlıdır. O, türk etnonimlərini semantikasına görə qruplara bölür və onların peşə və məşğuliyyəti ilə əlaqədar adlarını da göstərir.

Bizcə, Avşar//Əvşar leksemi aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: Av+çı+ar. Av//ov leksemının semantikasi bəllidir, -çı şəkilçisi türk dillərində areal xarakterə malik olub, peşə, məşğuliyyət mənasını ifadə edir: avcı (türk), avji (qaqauz), avcu (kumuq), avşı (qazax), avçı (tatar), avısı (başqırd), ovçı (uyğur), ovçu (Azərb.) və s. -çı şəkilçisininin -şı, -ji, -sı variantları da vardır. Avşar-əvşar leksemi ovçu-ovşu-ovsu və s. peşəsi ilə məşğul olan tayfanın müxtəlif variantda təzahürüdür. -ar² etnonim yaradan ünsürüdür. Rus dilində işlənən овчар-овчар ка (ov iti) sözü də bizcə, buradandır.

Zonanın ərazisində yerləşən Əfsərli toponim də müəyyən fonetik əvəzlənmə ilə (a>ə, ç>ş>s) müasir dövrə qədər gəlmişdir. Zonanın Azərbaycan şivəsində a/ə əvəzlənməsi geniş yayılmışdır. Məs: qayış//qəyış, qayıtmaq//qəyitmaq, qaynamaq//qəynəmaq və s.

Ümumiyyətlə, zonanın Azərbaycan şivəsində qalın saitlərin incələşməsi geniş yayılmışdır.

-lı şəkilçisi Azərbaycan dilində məhsuldar şəkilçilərdən biri olub, bir qrup isimlərə qoşularaq etnik coğrafi mənsubluq ifadə edən xüsusi isimlər düzəldir.

Əfsərli toponimik adının tərkibində işlənən “-lı” şəkilçisi də oğuz

mənşəli əfşar//əfsar etnoniminə qoşularaq coğrafi ərazi ifadə edir. Deməli, Əfşarlı//Əfsərli əfşarların yaşadığı yer, məkan deməkdir.

Əfşar//Avşarlar Azərbaycan tarixində mühüm rol oynayan və öz adlarını zəmanəmizə qədər yaşatmış oğuz boylarındandır. Avşarlar Boz oxlardan Ulduz xanın ən böyük, ən qüvvətli boyu idi. Demək olar ki, günümüze qədər gəlib çıxmış oğuzların mənşəyində Əfşar//avşar boyu mühüm rol oynamışdı. Ona görə də Əfşarları bəzən yaşadıkları ərazinin adı ilə adlandırmışlar. Məs: Xuzistan əfşarları, Anadolu əfşarları, İran (Cənubi Azərbaycan) əfşarları, İmanlı əfşarları, Alılı əfşarları, usalı və Əbərli əfşarları olmaqla müəyyən qruplara bölünür) və s. XVI əsrdə Əfşarlar Anadoluda Kayı boyundan sonra ikinci olmaq üzrə ən çox yer adına sahib idilər. (94 oymaq Avşar adlanırdı). Bu gün 25 oymaqda Avşar adlı toponim qeydə alınmışdır. XV əsrdə Avşar tayfası Ağqoyunlu dövləti tərkibində fəal iştirak etmişdir. Səfəvi dövləti qurulduqda onun tərkibində güclü bir Əfşar çarlığı meydana çıxmışdı. Bu əfşarlara mənsub olan Nadir şah Səfəvi hakimiyyətini öz hakimiyyəti ilə əvəz etdi. Bu gün Cənubi Azərbaycandakı böyük türk ünsürünün bir qismi məhz əfşarların törəmələridir ki, oranın toponimiyasında geniş yayılmışdır. Bizə belə gəlir ki, Sisyan rayonu passiv fonda keçmiş toponimiyasında Bəhrili adlı kənd də Afşar tayfasının bir soyu olan Bəhrili tayfasının (bəylərinin) günümüze gəlib çıxmış nişanəsidir. S.P. Zelinskiyin tədqiqində göstərilmiş Bəhrivar və Bəhribəyli toponimləri də Avşar tayfasına aid edilə bilər. Nadir şahın mənsub olduğu əfşarlar Qırxlı əfşarlar idi. Nadir şah ölkəni qəsbkar əfqanlardan xilas etməklə yanaşı, Əfqanıstanda da qərar tutdu. Bu, Əfqanıstan toponimiyasında Əfşar qatının yaranmasına səbəb oldu. Digər tərəfdən Nadir şahda səmimi bir türklük-türkmənlik duyğusu var idi və buna görə də İran Türklüyünü və Orta Asiya türklüyünə yaxınlaşdırmaq üçün məzhəbi

bir islahat keçirməyə başladı. Təəssüf ki, Nadirin ölümü bu qayənin maddiləşməsinə aman vermədi! Təəssüf!

Yeri gəlmişkən, zonanın ərazisindəki Qırxlar oronimi (dağı) də həmin boyun (Nadirin mənsub olduğu Qırxlı boy) adı ilə bağlıdır.

Həyərek. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri Həyərek oykonimidir. Bu oykonimin etnolinqivistik təhlilə cəlb edilməsi onun xalqımızın möhtəşəm abidəsi olan “Dədə Qorqud” qəhrəmanları ilə səsleşdiyini işıqlandırır.

Bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, bu oykonim Qafan rayonu ərazisinin Azərbaycan Respublikası Qubadlı rayonuna sərhəd zonasında yerləşir.

Bizə belə gəlir ki, Həyərek toponimi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının onuncu boyunun qəhrəmanı Əkərək//Aqaraqqla eyni mənşəlidir.

Dastanın “Uşun Qoca oğlu Səkrəyin boyunu bəyan edir” boyunda iki qardaş-Əkərək//Aqaraq və Səkrək//Saqaraqdan bəhs edir.

Məlumdur ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adları çəkilən personaj və etnonimlərlə bağlı onlarca toponimik ad Azərbaycan və ümumən Qafqaz ərazisində mövcüddür.

Əkərək personajının adı ilə bağlı Həyərek toponimi də “Dədə Qorqud” qəhrəmanın coğrafi adlarda izidir. Tədqiq etdiyimiz zonanın toponimlərin təhlili zamanı dastanda adları çəkilən etnonim və antroponimlərlə bağlı xeyli coğrafi adlara rast gəlirik. Məs: Qazan göl, Qazan gəl dağı, Bayandur, Oxçu çay, Xustup, (Oğuz təpəsi), Çobanlı, Həsər xələci və s. toponimlər bu qəbildəndir.

Həyərek//Aqaraq adının qısa söz açımını belə vermək olar. Hər şeydən öncə söz əvvəlində “h” samitinin işlənməsi zonanın Azərbaycan şivəsi üçün spesifik haldır: Hasant, haçar, həylə, habelə, həlbət və s. sözlərdə olduğu kimi sait səsle bağlayan sözlərdən əvvəl “h” samiti

artırılır.

Prof. M.Seyidov Aqaraq//Əkərək sözünü mürəkkəb söz kimi götürmüş “ağ” və “araq” sözlərindən yarandığını qeyd etmişdir. “Aq” uca, ulu “Araq” isə təmiz, müqəddəs, pak kimi mənalarına bölmüşdür.

Ancaq bizə belə gəlir ki, bu söz düzəltmə söz olub iki hissədən ibarətdir.

Birinci komponent “aqar” leksemindən ibarətdir. Aqar sözü oğuz mənşəli tayfalardan biri kimi F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” adlı əsərində adı çəkilmişdir.

“Ağ” ünsürü isə şəkilçi olub, digər mənalarla yanaşı, məkanlıq da ifadə edir. Qədim abidəmiz olan “Dədə Qorqud” dastanının dilində bu şəkilçi işlənmişdir: məs: yataq, oturaq, çəkək və s. sözlərdə məkanlıq məzmunu olduğu kimi, Əkərək//Aqaraq// Həyərek sözündə -aq, -ək məkanlıq anlamını ifadə edir. Qasaq//Qazax sözündə olduğu kimi.

Maraqlıdır ki, Həyərek//Aqaraq toponiminin yerləşdiyi ərazi yaxınlığında eyni mənşəli Həkəri hidroniminə (çayı) və Akara oykoniminə rast gəlirik. Bizcə, Akara//Həkəri, Həyərek//Aqaraq sözləri eyni mənşəli sözün –aqar etnoniminin müxtəlif variantda inkişafıdır.

Aqar leksemi uyğur-oqur-oğuzla da əlaqədar olub, həm leksik vahid kimi, həm də etnik varlıq etibarı ilə eyni mənşədən törəyibdir.

Aqar sözünün oğuzun-söz törəmələrindən biri hesab etmək olar. Türk dillərində r> z əvəzlənməsi qanunauyğun fonetik haldır.

Deməli, Aqaraq//Həyərek yer adı kimi qədim bir tarixə malikdir. ”h”laşma zonanın ərazisində geniş yayılmışdır.

M.Seyidov yazır ki, VII yüzilliyin coğrafiyaçısı Ananiya Şıraqaçı Aqaraqı qala, çay adı kimi qeydə almışdır.

Xatırladaq ki, Gorus rayonunda Əkərli, Sisyan ərazisində isə Əkəri toponimləri vardır. (passiv fond)

Musa Kalankatlımın qeyd etdiyimiz əsərində Aqar etnosunun adı ilə bağlı Hakari//Həkkəri yaşayış məntəqəsinin adı çəkilir.

Öz izini coğrafi adlarda qoruyub saxlayan Həkəri hidronimi, Akara oykonimi və zonanın toponimiyasında yerləşən Həyərek//Aqaraq coğrafi adı eyni mənşədən nəşət etmişdir.

Aqar-Uğur//Oğuz etnosunun adı ilə bağlıdır. Yaxın ərazidə yerləşən hər 3 toponimin nüvəsində Aqar etnosu dayanır. Akarak sözündə, bizə belə gəlir ki, sonuncu səs olan “k” səsi düşmüş və Akara//Həkəri şəklində müasir dövrə gəlib çıxmışdır.

Belə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, Akademik Z. Bünyadov “Azərbaycan Atabəyləri dövləti” adlı əsərində göstərir ki, Eldənizin oğulluğunun sultan taxtına çıxması ilə bir vaxtda III Stepanos öz iyarxiyasına nəslinin vərəsəlik etməsi üçün Atabəydən fərman aldı... Sonra Atabəydən Aqariki-Dzor kəndini də istədi. Atabəy oranı iltifat, sabit və ədalətli mənşərlə kilsəyə bağışladı...

Yuxarıda qeyd etdiyimiz faktlardan aşkar görünür ki, Sünik elə həmin Sünikdir, (Zəngəzur, onun ərazisində bu günə qədər gəlib çıxan Əkərək//Həyərek elə tarixi mənbələrdə göstərilən və Atabəydən yazılı fərmanla bağışlanan (III Stepanosa- keşiş) həmin Həyərek//Aqaradır. Yəni oxuyuruq: “Manastrın yanında nə varsa hamısını- torpağı, suyu, bağları, üzümlükləri, həmçinin yaşayış yerlərini, hətta Anabat qalasını da bütün vergilərdən azad etdi”. Bizcə, artıq şərhə ehtiyac yoxdu.

Deməli, VII yüzillükdə “Dədə Qorqud” ərəni aqaraqın adına yer (toponim), çay, qala adı varıymış. Sözsüz ki, bu yerin, çayın, qalanın Əkərək //Aqaraq// Həyərek adlanmasının tarixi yeddinci yüzillikdən çox-çox qədimlərə bağlıdır. Deməli, Aqaraq//Həyərek əski çağlarda mifik obraz olmuş (“Dədə Qorqud”dakı kimi), sonralar çay, qala toponim və antroponim (şəxs) adı kimi də işlənmişdir. Fikrimizcə, Səkerək/

Saqaraq adının da izinə qədim sak//sakan//sakar etnonimlərində düşmək olar və bu da Sisakan etnotoponimində öz əksini tapmışdır. Bu ayrıca bir mövzudur.

Göründüyü kimi, istər tarixi mənbələrin verdiyi məlumat və istərsə də Həyəmək//Aqarak, Həkəri//Akara sözlərinin morfoloji quruluşu və etnolingvistik təhlili bu sözlərin oğuz mənşəli Aqar etnosu ilə və eləcə də, Azərbaycan xalqının “Oğuznaməsi” hesab olunan “Kitabi-Dədə Qorqud”un personajı Əkrəklə bağlı olduğunu təsdiqləyir.

Həm dil faktlarının, həm də tarixi faktların bir-birinə uyurluğu dediyimiz fikri bir daha şərtləndirir.

Hünüd//Hunud. Qafan rayonu ərazisində Azərbaycan mənşəli coğrafi adlardan biri Hünüd oykonimidir.

Hünüd toponimi Hunların adı ilə bağlıdır. Bir şey şəksizdir ki, Hunlar türkdilli olmuşlar. Həm də türk dillərinin inkişafında hun dövrü, hun mərhələsi ayrıca bir inkişaf mərhələsi kimi qeyd olunur [18].

Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq hunların digər türk tayfaları ilə - suvar, bulqar, xəzər, kəngər və s. tayfalarla Azərbaycanda, eləcə də Qafqazda güclü tayfa ittifaqları yaranır.

Türkdilli digər tayfalarla ittifaq nəticəsində o dövr üçün qüdrətli hesab olunan Hun imperiyası yaranır. Bu imperiya eramızın V-VI əsrlərinə qədər öz qüdrətini saxlayır, nəhayət, süquta uğrayır.

N.A.Baskakov yazır: “Хунская эпоха (III в до н.е. – IV в.н.е.) характеризуется развитием огромного и мощного племенного союза-империи Хунну” [193, 152].

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ antik mənbələrdə Hun etnosunun adı çəkilir. İlk dəfə Dionsi Perieqat Eqipetski (II v.n.e.) bu haqda yazır: “Я скажу (теперь) все о том, какие племена живут вокруг него, начавши с северно-западной стороны. Первые скифы,

которые населяют побережье возле Кронийского моря, по устью Каспийского моря, потом гунны, а за ними каспийцы, за этими - воинственные Албании и Кадису, живущие в гористой стране в близи их марды, гирканы и тапиры” [187, 90].

Hunlar haqqında birinci dərəcəli və mühüm məlumat verən mənbələrdən biri Musa Kalankatlının “Alban tarixi” (İstoriya Alban) kitabıdır. Bu kitab Aran – Azərbaycan və Hunlar haqqında, onların mədəniyyəti haqqında ən qiymətli mənbədir.

“Alban tarixi” əsərinin II kitabında oxuyuruq: «В это самое время пришла весть царскому двору о том что многочисленные полчище хазиров прошли через ворота Чора и вторглись в нашу страну...» [215, 65-66].

Eyni zamanda “Alban tarixi” adlı əsərinin müəllifi Hun tayfalarını onoqur (onoquz) tayfaları ilə eyniləşdirir. «В то самое время выступил гунн из гуннов по имени Хонагур...» [215, 65-66].

Eyni zamanda gürcü mənbələrinə əsaslanan V.Qukasyan müxtəlif tarixi mərhələdə bunturk termininin “Xonni”, “qunni”, “xazar”, “kırçak” və s. terminləri ilə yanaşı işlədiyi qənaətinə gələrkən onların hegemonluq dövrlərinə (Hunlar IV-VI əsrlər, xəzərlər VII-VIII əsrlər, qırçaqlar IX-XI əsrlər) əsaslanmışdır və bizzə, bu, doğrudur.

Beləliklə, lap eramızın birinci əsrindən Zaqafqaziyada Hun fədhəsiyəsi əmələ gəlmiş, bunlar “daxili” və “xarici” Hun tayfaları ilə qaynaq Qafqazın müxtəlif ərazilərinə səpələnmişdir.

Göründüyü kimi, həm antik mənbələrdə və həm də erməni və gürcü mənbələrində türk tayfası olan hunların adı çəkilmiş, lap qədim dövrlərdən bu ərazidə Qafqazda məskunlaşması göstərilmişdir.

Dionisi Pereqet Ptolomeyin (II əsr bizim era) əsrlərindəki hun etnonimi və digər etnonimlər haqqında verilən məlumatla ilk orta əsr

erməni mənbələrində (Buzand – V əsr), Eqişe (V əsr), Aqafanqel (V əsr) qeyd olunan türk (hun) və digər etnonimlər uyğun gəlir.

Qafan rayonu ərazisində mövcud olan Hunud toponimi, heç şübhəsiz, türk mənşəli hun etnosunun bu ərazidə lap qədim zamanlardan məskunlaşmasını göstərən mühüm faktır.

Mənbələrdə “Hun” leksemının müxtəlif fonetik fərqlərinə rast gəldiyimiz kimi (hon//xon//un//honoqur), zonanın ərazisində yerləşən Hünüd etnotoponimi də azacıq fonetik fərqlə müasir dövrə qədər gəlib çıxmış və öz ilk adını mühafizə edə bilməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, meydana çıxan fonetik fərq zonanın dialekt xüsusiyyəti kimi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, burada eyni cinsli saitlərin (dodaq saitlərinin) əvəzlənməsinə rast gəlirik: *u > ü*, hun//hün, hunud//hünüd.

Azərbaycan dialektlərində, o cümlədən tədqiq olunan rayonların Azərbaycan şivəsində belə bir əvəzlənmə mövcuddur. Məsələn: ucuz//üctüz, uc//üc, uçmaq//üçməy, uçurmaq//üçürməy və s. Deməli, hun//hün əvəzlənməsi də qanunauyğun haldır. Bu azacıq fonetik fərq *u > ü*, hünüd toponiminin hun etnosu ilə bağlı olduğunu inkar etmir.

Hünüd leksemi quruluşca düzəltmə sözdür. İki hissədən ibarətdir. Birinci hissə məlum türk mənşəli etnos olan hunların adı ilə bağlıdır.

İkinci hissə - *üd* şəkilçisidir. Bu şəkilçi türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində yer məzmunu əmələ gətirən formant kimi çıxış edir. Hünud – yəni hunların yaşadıkları yer, məkan deməkdir.

Qafan rayonu ərazisində - *ud* ünsürünün iştirakı ilə əmələ gələn coğrafi adlardan biri də Kurud adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçinin (-*ud*) vasitəsi ilə əmələ gəlmiş coğrafi adlar, həm də qədimliyi ilə seçilən etnotoponimlər Azərbaycan ərazisində mövcuddur.

Bizə belə gəlir ki, Alpoğut//Alpout və Hünküt etnotoponimlərinin

tərkibindəki -*ğut/ut*, -*küt* toponimləri ilə Hünüd etnotoponiminin tərkibində olan -*üd//ud* ünsürü mənşəcə eynidir və azacıq fərqlə bu və ya digər sözlərə artırılmış və bir növ artırılmış olduğu sözlərin tərkibində daşlaşmışdır.

Maraqlıdır ki, Qarabağda – Füzuli rayonu ərazisində mövcud olan Hünkültü toponim vardır. Heç şübhəsiz, bu, məlum türk mənşəli hun tayfasının adı ilə bağlıdır.

Deməli, Hünüd və Hünküt coğrafi adları eyni sözdən hün//hun sözündən, daha doğrusu, türk mənşəli hun etnosundan törəyən və coğrafi adlarda – oykonimlərdə öz izini qoruyub saxlayan addır. Hər iki sözdə işlənən toponim əlamət hun adı qədər qədimdir. Hünüd//Hün/k/üt+lü. Azacıq fonetik fərq (bu, dialekt fərqi ola bilər) bu sözləri köklü şəkildə bir-birindən fərqləndirmir. Şəkilçilərin tərkibində (üd/küt-küd) fərqlər əsaslı fərq deyildir. Belə ki, Azərbaycan dilində səstərtim və söz sonunda samitlərin qarşılıqlı əlaqəsi qanunauyğun haldır (Məsələn: qənd//qənt, kənd//kənt və s.) hünkütlü sözündə başqa bir ünsür -*lü* şəkilçisidir. Bu şəkilçi hünüd-hünküt sözü daşlaşmış formaya düşdükdən sonra sözə artırılmış şəkilçidir. Bizə belə gəlir ki, Hünüd oykonimi Hünkütlü oykonimindən çox-çox əvvəl yaranmışdır.

Zonanın ərazisində mövcud olan hünüd etnotoponimi, heç şübhəsiz, Azərbaycan dili və xalqının mənşəyində, etnogenezində mühüm rol oynayan hun etnosunun yadigarı kimi yaranmış və öz adını mühafizə edə bilməmişdir.

Bizə belə gəlir ki, zonanın ərazisində həmsərhəd olan Azərbaycanın Qubadlı rayonu ərazisində yerləşən Qunnanlı adlı toponim ilə paralellik təşkil edir. Qunnanlı//Hunanlı, heç şübhəsiz, Hunud//Hünüd adı ilə eyniyyət təşkil edir və Azərbaycan və türk dillərinin formalaşmasından bilavasitə iştirak edən Hun//qun tayfasının adı ilə əlaqədardır. Əlavə

edək ki, hər iki oykonim S.P.Zelinskədə qeyd olunub. Ümumiyyətlə, Zəngəzur adlanan ərazinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında Hun tayfasının adı ilə bağlı bir neçə coğrafi ad vardır.

Qeyd edək ki, Hunların alban tayfaları ilə qonşu (əslində çarpazlaşmış) olduğunu Dionisi Pereiqet xatırlamışdı. 12297-ci ilin arxiv sənədlərində Zəngəzur ərazisində Xanabad kəndi qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda Hunazir toponimi də arxiv sənədlərində öz əksini tapmışdır. XIX əsrin 30-cu illərində - Türkmənçay müqaviləsindən sonra ermənilərin bu ərazidə yaşaması, yerləşməsi ilə əlaqədar olaraq çoxsaylı toponimlər tanınmaz şəkllə düşmüşdür. Gorus rayonu ərazisində 1827-ci il, o cümlədən 1886-cı il rəsmi sənədlərində qeyd olunan Xunzirək toponiminin də əsasında hun etnonimi dayanır. Göründüyü kimi, bu ərazinin (geniş mənada Albaniyanın) ərazisində Azərbaycan türklərinin etnogenezində aparıcı rol oynayan hun tayfası çoxsaylı toponimlərin tərkibində günümüzə qədər gəlib çıxmışdır (Hunud, Hunanlı//Qunanlı, Xunaşen, Xunzirək, Hünküt, Hunazir, Xındırstan, Xanazək və s.).

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, S.P.Zelinskinin qeyd etdiyi mənbədə Xanazək və Xunzirək mübahisəli (спорная земля) torpaq kimi göstərilmişdir. Bəli, bu mübahisənin bünövrəsi elə XIX əsrin əvvəllərindəki köçürmə siyasəti ilə əlaqədar deyildimi? Sübuta ehtiyac, mənca, yoxdur.

Zonanın ərazisində Hunud, Pəyhan və bu coğrafi adların yerləşdiyi ərazidən təxminən 25-30 km məsafədə yerləşən Qunanlı//Hunanlı. toponimlərinin (Qubadlı rayonu) mövcud olması onu göstərir ki, bu region vaxtı ilə Hun tayfasının geniş məskən saldığı bir ərazi olmuşdur. Bu "lal" toponimlər xalqımızın dilindən, tarixindən və tarixi coğrafiyasından xəbər verən mühüm sənəddir. Xalqımızın tarixi və dil yaddasıdır.

Ağvanlı. Ermənistan Respublikası Qafan rayonu ərazisinin topo-

nimiyasında yerləşən coğrafi adlardan biri Ağvanlı oykonimidir [238, 197]. Alban//Ağvan adlı coğrafi adların paralellərinə Azərbaycan ərazisinin müxtəlif regionunda da rast gəlirik. Belə ki, Quba rayonu ərazisində Ağvanlar məhəlləsi vardır. Alban//Alpan//Ağvan və bu qəbildən olan toponimik adlar Albaniya dövlətinin nişanəsi kimi yaranmış, Alban dövləti dövrünün yadigarı kimi öz izini qoruyub saxlamışdır.

Hələ qədim antik mənbələrdə Alban dövlətinin və etnosunun, onların coğrafiyasının adı çəkilir (Qeyd edək ki, "Alban" etnonimi ilk dəfə e.ə.IV əsrdə (331-ci ildə) İsgəndərlə İran Şahı III Dara arasındakı Qavqamel vuruşması ilə əlaqədar çəkilir).

Biz Strabonun "Coğrafiya" adlı əsərində Alban dövlətinə və eyni adlı etnosa (Alban) rast gəlirik. Strabon (I əsr) məşhur əsərində yazır: «Албанцы больше привержены к скотоводство и стоят ближе к кочевником; однако они не дики и поэтому не очень воинственны: Они живут между иберцами и Каспийским морем; на востоке их страна прилагает к морю, а на западе гарниции с иберцами. Что касается остальных сторон, то северная окружена Кавказскими горами, о последнюю сторону образует Армения, границащая с ней».

Strabon bununla bərabər, Albaniyada 26 dilin (etnosun) mövcud olduğunu qeyd etmişdir. Strabonun məlumatında adları çəkilən tayfalardan biri, heç şübhəsiz alban etnosudur. «Языкову у них 26, так что они нелегко вступают в сношения друг с другом» [239, 1-4].

Digər antik mənbələrdə Alban dövləti və etnosunun adı çəkilir. İppolit Portskiy Alban etnosunun adını çəkir və göstərir: «Албании (живут) против Каспийских ворот...» [239, 4-6].

Stefan Vizantiyski qeyd edir: «Албания страна около восточных иберов» [187, 97].

Antik mənbələrdə istinad edən Q.Qeybullayevə görə, Albaniya alban etnoniminin adından yaranmışdır [202, 97].

Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də budur ki, Alban tayfasının adı ilə bağlı adlar təkcə Qafqazla (Azərbaycanla) deyil, müasir türkdilli xalqların (qafqaz, qırğız, türkmən xalqlarının) yaşadıkları ərazidə də mövcuddur.

Deməli, Alban adlı coğrafi adların türkdilli xalqların yaşadıkları regionda yerləşməsi onu göstərir ki, Alban adlı türk mənşəli etnos olmuş və bunlar eyni adlı paralel toponimlərin (Alban//Alpan//Ağvan//Alpout və s.) meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Görkəmli albanşünas alim F.Məmmədova dərin elmi təhlilə istinad edərək, belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan xalqının əcdadlarından biri olan alban etnosunun formalaşması eyni ərazidə baş vermişdir. Albanlar Azərbaycanın antik və orta əsrlər mədəniyyətinin əsl yaradıcıları, Azərbaycan xalqının əcdadlarından biri hesab edilməlidir [221, 247-251].

Dilimizin qədim abidəsi olan "Kitabi Dədə-Qorqud" dastanında iki yerdə "alpan" etnoniminin adı çəkilir: "Ağ-boz atlar çapdırır alpanlar gördüm" [98, 95].

"Alpanlar başı Qazan xan" və Alban tarixçisi Musa Kağanqatlının "Alban tarixi" adlı əsərində Alban tayfasının və ölkəsinin adı çəkilir.

Bunu da qeyd edək ki, erməni mənbələrində, o cümlədən M.Xorenskinin "Ermənistan tarixi" adlı əsərində Alban ləksemi "Ağvanq" kimi qeyd olunmuşdur.

Alban//Ağvan sözünün açımında müxtəlif dövrlərdə müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Araşdırıcılar Alban//Ağvan adını Roma-Yunan, əski erməni: keld, türk, Dağıstan dilləri ilə bağlayırlar.

A.Bakıxanov Alban yer adı haqqında belə bir fikir irəli sürür: "Al-

baniya Rum dilində ağılıq mənasında olaraq azadlığa işarədir".

Prof.Ə.Dəmirçizadə Alban//Ağvan sözünü həm Ural-Altay, həm də keld dilləri ilə bağlayır. "Ağvan" sözündə "ağ" nədir sualını Ə.Dəmirçizadə belə izah edir: "Diqqətli yoxlama nəticəsində aydın olmuşdur ki, "ağ" sözü Alban adının birinci hissəsinin "al" sözünün ləfzi tərcüməsidir". "Ağ" sözü türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin yazılı abidələrinin dilində yüksək, ucal, qalx mənasında işlənmişdir" [52, 20-29].

"Kitabi Dədə-Qorqud" əsərinin dilində "ağ" ləksemi qalx, ucal mənasında işlənmişdir. "Şahın pərvaza ağdı, gözlədilər, şahın Tumanın qələsinə endi" [98, 120].

"Ağmaq" sözünə İ.Nəsiminin dilində də qalx, ucal mənasında rast gəlinir: "Kürsiyi-rəhmanə ağdun getdun, ərşüllahi gör" (Nəsimi).

Göründüyü kimi, "Dədə Qorqud"un dilində, eləcə də yazılı ədəbi mənbələrdə "ağ" sözü ucal, uca, qalx, yüksək mənasını ifadə etmişdir.

Prof.M.Seyidov "Alban", "Ağvan" yer adının türk dilləri, o sıradan Azərbaycan dili və təfəkkürü ilə bağlı olduğunu qeyd etmişdir. O, Alban sözündə hər iki ünsürü "ağ//al" və "ban" hissələrinin Azərbaycan mənşəli hesab etməklə, al//ağ sözünün uca, yüksək, "ban" ünsürünün dam mənası ifadə etdiyini qeyd etmişdir. Alimin fikrincə, "Alban" bani-damı uca deməkdir [170, 88-89].

Bizə belə gəlir ki, Alban sözündəki "al" ünsürü ucalıq, yüksək mənasını bildirir. Arxaikləşmiş və bir qədər də mənasını dəyişdirilmiş "al" ünsürünün uca, yüksək mənə bildirməsinə atalar sözlümüzdən biri olan "Alçaq dağları elə bil bu yaradıb" ifadəsində rast gəlirik.

Əlbəttə, bu gün mənfi mənə ifadə olan "alçaq" sözünün tərkibindəki "al" ünsürü "alçaq", "kiçik" mənasında deyil, uca, hündür mənasında işlənmişdir. Həm də bu ifadə (alçaq) xalqımızın ən qədim abidəsin-

də - yazıya qədərki xalq yaradıcılığında işlənmişdir. Bu ifadəyə (alçaq) yazılı ədəbi dilimizin əlimizə çatan ilk nümunəsində - Həsənoğluda rast gəlirik. Məsələn:

Hüsn içində sana manənd olmaya

Əsli yuca, könlü alçağım bənim.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində - N. Vəzirovun əsərlərində də “alçaq” sözü uca, yüksək mənalarda işlənmişdir.

Bu deyilənlərə əsasən, belə bir qənaətə gəlmək olur ki, alban sözü türk-Azərbaycan mənşəli söz olub, lap qədim dövrlərdə şifahi və yazılı ədəbi dilimizdə uca, yüksək, hündür mənalarda işlənmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, “al” sözünün sinonimi kimi işlənən “ağ” ünsürü də həmin mənanı ifadə etmişdir.

Hər iki söz (“ağ” və “al”) həm şifahi ədəbi dilimizdə, həm də yazılı ədəbi dilimizdə paralel şəkildə işlənərək uca, qalx, hündür, yüksək mənalarında işlənmişdir.

Alban//Ağvan adının Türk-Azərbaycan mənşəli söz-etnonim kimi qəbul etməkdə tutarlı faktlardan biri həmin regionun ərazisində (Erm. Respublikası Sisyan rayonu Urud kəndi) tapılmış və orta əsrə aid xatirə - qəbir daşı üzərində ərəb dilində yazılmış cümlədir.

Yazı belədir: “Allah, Məhəmməd, Əli Uğvay (ağvan) nəslindən olan kəndxuda oğlu Əmrusəl, Ramazan ayı, 883-cü il (miladi tarixi 1478-ci il)”.

Bundan yüz il sonrakı tarixə aid olan başqa bir qəbir daşı üzərində Azərbaycan dilində ərəb əlifbası ilə bu yazılar həkk olunub: “...Allah Məhəmməd, Əli, Uğvan (ağvan) nəslindən olan İftixar... 986-cı il miladi tarixi ilə 1578-79-cu illər” [131, 9].

Əlbəttə, bizi maraqlandıran cəhət kitabədə işlənən Ağvan//Uğvan sözüdür. Həm də mətdə məlum şəxs – İftixar Ağvan//Uğvan nəslin-

dən – tayfasındadır.

Məqalə müəlliflərinin fikrincə, qəbirdaşlarının kitabələrində yazılmış “ağvan nəslindən” kəlməsi dəfn edilənlərin etnik mənsubiyyətini bildirir.

Ağvan//Alban adlı toponimin varlığı və həmin ərazi yaxınlığında (Urud kəndi) qəbir daşı kitabəsində eyni adlı nəslin//soyun yazıya alınması təsdiqləyir ki, həmin nəsil (İftixar, Əmrusəl) Ağvan//Uğvan//Alban nəslindəndir və bu da mənşə etibarən ilə Türk-Azərbaycan dilli soylardan biri olmuşdur. Bunu qəbir daşı üstündəki Azərbaycan dilində yazılmış şeir və şeir müəllifinin Ağvan//Uğvan nəslinə mənsubluğunu göstərən qeyd də təsdiqləyir.

Azərbaycan dilində yazılmış şeir belədir:

Bir cavani nəzəninin məskənidir bu məzar

Eyləmiş nazik mənin xak ilə yeksan ruzgar.

Görəsən, hansı ağılsız bir kəs öz etnik mənsubiyyətini qeyri dildə yazar? Bu epigrafiq abidədən görürük ki, buradakı bütün faktorlardan Türk iyi gəlir. Şeir, ahəng, vəzn, dil, əlifba (həmin vaxt – XVI əsrdə ərəb əlifbasından istifadə etmişik), antroponim (İftixar, Əmrusəl), teonim (Allah, Məhəmməd, Əli) və s. kimi elementlər həmin abidənin Azərbaycan türklərinə aid olduğunu göstərən fakt deyil, bəs nədir? Bu tarixi və toponimik faktlar onu göstərir ki, Azərbaycan xalqının mənşə və təşəkkülünü öyrənmək üçün ancaq Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşmaq olmaz.

Deməli, Albaniya dövlətinin nüvəsini təşkil edən etnoslardan – dillərdən biri məhz alban//ağvan dili olmuş və bu, türk dillərinin toponimiyasında bu və ya digər dərəcədə əks olunmuş, paralel toponimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Təbii ki, xalqların və türkmənlərin yer adının alban//ağvan adlanması vaxtla İri ilə bağlı olan qəbilə

və soyların eyni dilli və mənşəli olmasının nəticəsidir.

Alban//Ağvan adı ilə bağlı mübahisəli məsələlərdən biri Albançay hidroniminin harada və hansı çaya aid olması məsələsidir. Prof.A.Qurbanov qeyd edir ki, XII əsrə aid ermənicə kitabədə indiki Qubadlı-Zəngilan zonasında Ağvan çayının adı çəkilir [106, 392].

Bizə belə gəlir ki, Qubadlı-Zəngilan rayonları ərazisində mövcud olması ehtimal olunan Ağvançay hidronimi zonanın toponimiyasında Çayzəmi adlı çayın keçmiş adıdır. Bu çay eyni adlı kəndin – Ağvan oykoniminin ərazisindən axaraq, təxminən 30 km məsafəni qət etdikdən sonra Qubadlı və Zəngilan rayonlarının arasından axıb Bərgüşad çayına tökülür.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Zonanın toponimiyasında da Çayzəmi adlı oykonim var. Bu oykonim Qafan-Gorus magistral yolunun işlək yerində yerləşir. Ağvan oykoniminin bir növ nəzər-diqqətdən uzaqda yerləşməsi və bunun əksinə olaraq, Çayzəmi oykoniminin işləkliyi Ağvançay adının passivləşməsinə və unudulmasına səbəb olmuşdur.

Bizcə, Çayzəmi adı Ağvançay adının dəyişdirilmiş formasıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz erməni lüğətində bu toponim haqqında belə bir izah verilir ki, Ağvanlı kəndinin 1907-ci ildə 69 sakini var idi və əksəriyyəti də kürdlər olmuşdur. Halbuki belə bir cəhəti göstərmək lazımdır ki, Ağvanlı sözündəki *-lı* şəkilçisi Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçidir və mənsubluq, aidlik və məkanlıq məzmunu kəsb edir. Ağvanlı-Ağvan//Alban etnosunun yaşadığı, məskən saldığı yer anlamını ifadə edir. Onu da qeyd etmək ki, sakinləri ermənilərdən ibarət onlarca Azərbaycan mənşəli toponim Ermənistanda mövcuddur. Bu heç də həmin adın erməni dilinə mənsub olmasına dəlalət etmir. Əlavə olaraq qeyd etmək ki, müəllifin bu mövzu ilə bağlı iki məqaləsi mətbuatda çap

olunmuşdur [155].

Ağvan adı ilə bağlı başqa bir fikir xalq etimologiyası ilə bağlıdır. Belə ki, həmin ətrafda yaşayan azərbaycanlılar Ağvanı sözünü Avğan kimi tələffüz edir və av+qan, ov+qan, ov+ğan – yəni ovu qanlı mənasında olduğunu bildirirlər. “Avın qanlı” ifadəsi xalq yozumunda getdikcə birikmiş və Avğan formasına düşmüşdür. Əlbəttə, bu, xalq etimologiyası və el yozumudur.

Ağvan//Alban toponimi Albaniya dövləti və alban//alpan etnosunun adı ilə bağlı olaraq yaranmış və öz adını azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış formada (Ağvan//Alban//Alpan//Alpout və s.) mühafizə edə.

Kuman (d). Zəngəzurun passiv fonda daxil olan toponimlərdən biri *Kuman(d)* adlı oykonimdir. O, Ermənistanın Qafan rayonu ərazisində yerləşir. Xarabalığa çevrilmiş “ölü” toponimdir. Bu oykonimin adı qədim türk tayfalarından olan kuman//komanlarla bağlı ola bilər. Bu coğrafi ad “Alban tarixi”ndə *Qomenk* kimi qeyd olunur [202, 117].

1697-ci ilin arxiv sənədlərində Çavındur mahalında (Zəngəzurda) Sünik kəndi yaxınlığında Kuman//koman Azərbaycan kəndi kimi qeyd olunmuşdur. Məlumdur ki, kumanlar cənubi Rusiya ərazisində peçeneq və qıpçaqların daxilində VIII-XII əsrlərdə yaşamışlar.

Q.Qeybullayev komanların qədim türk tayfalarından olduğunu qeyd etmiş, Zəngəzurda (Sünikdə) məskən saldıklarını göstərmişdir.

XIII əsrdə tatarların təzyiqi ilə Azərbaycana Komanlı adlı türk ailələri gəldi (*Kuban* adı da buradandır). Burada türklərlə tamamilə qarışdılar və öz adlarını kəndlərə verdilər. Lənkəran qəzasında da Komanlı adlı üç oykonimin olduğunu Məhəmməd həsən Baharlı da qeyd etmişdir [111, 153].

Pürülü toponimi. Bu coğrafi ad da Zəngəzur ərazisində yerləşir. Pürülü Qafan rayonunun Gıgı çayının sol sahilində yerləşir. Kənd ta-

rixen azərbaycanlıların yaşayış məskəni olsa da, sonrakı dövrlərdə ermənilərin etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 1988-ci ildə tamamilə soyqırına məruz qalmışdır. Pürülü kəndi XIX əsr rus rəsmi sənədlərində Pirili kimi qeyd olunmuşdur [252, 142-165]. Bu toponimin etimologiyasını İ.Bayramov ayrım türk tayfasına aid edir və onun eyni adlı etnonimdən əmələ gəldiyini qeyd edir [36, 500]. Bu toponim quruluşuna görə sadədir.

Sakar. Zəngəzur toponimiyasında Sakar adlı coğrafi ada da rast gəlirik. Bu toponim indiki Ermənistan ərazisinin Qafan bölgəsində yerləşir. Şübhə etmirik ki, bu toponim türk mənşəli *sak* tayfasının adı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, Zəngəzur bölgəsində *sak* etnosunun adı ilə bağlı çoxsaylı toponim vardır və bunlar da elə bu ərazidə geniş areallığa malikdir. Bunların bir qisminin etimologiyasını verdiyimizdən (Sisakan, Şəki və s.) əlavə təhlilə ehtiyac duymuruq. Sakar sözündə iki ünsür vardır. "*Sak*" və "*-ar*" Sakar - sakların yaşayış məskəni, yeri, yurdu mənasını bildirir. *-ar* şəkilçisi isə topluluq, cəmlilik anlayışı ifadə edir. Bu toponimin də taleyi digər türk mənəli coğrafi adların taleyi kimi olmuş, ermənilərin etnik təmizləmə siyasətinin qurbanı olmuşdur.

Zeyvə toponimi. Zəngəzur ərazisində mövcud olan oykonimlərin biri Zeyvə adlanır. Hələ XIX əsr rus yazılı abidələrində bu toponimin adı çəkilmişdir. Zəngəzur ərazisində Zeyvə kəndi vardır. Bunlardan ikisi *Kafan* ərazisində (Ermənistan Respublikası), digəri *Laçın* rayonu ərazisindədir. Qafan Zeyvəsinin birində ermənilər, digərində azərbaycanlılar, Laçın Zeyvəsində isə azərbaycanlılar yaşayırdı.

Azərbaycanda 10-a qədər Zeyvə adlı kənddən ancaq beşi qalmaqdadır və areallıq təşkil edir. Şübhə yoxdur ki, Zeyvə ərəb mənşəli söz olub "zaviyə" sözü ilə eyniköklüdür. Bu söz istər ərəb dilində və istərsə də keçdiyi dillərdə, islamiyyətlə əlaqədar olduğundan "künc, bucaq,

güşə, hücrə, ibadətqah" mənasında işlənmişdir.

Məlumdur ki, müəyyən dövrlərdə, xüsusən Səfəvilər dövləti dövründə imtiyazlı zümrələr içərisində vaizlər, şeyxlər mühüm rol oynayırdılar. Zeyvə - zaviyə adlı məntəqələrdə ruhanilər keçmişdə bir bucaqda, hücrədə camaatdan kənarında oturub ömürlərini ibadətdə keçirirdilər. Laçın rayonu ərazisində Zeyvə kəndi yaxınlığında dağın başında üçhücrəli günbəz vardır. Bu günbəz Zeyvə qalası adlanır. İ.Bayramov da Zeyvə sözünü ərəb dilində "güşə, künc, bucaq" mənasında olan zaviyə sözünün fonetik forması olduğunu qeyd edir [34, 37]. Demək, Zeyvə sözü ərəb mənşəli leksik vahid olsa da, bu gün Azərbaycan toponimiyasında azərbaycanlaşmış coğrafi nomenklatur termin kimi işlənəkdədir.

Sarı qaya toponimi. Zəngəzurun Qafan rayonu ərazisində mövcud olan toponimlərdən biri Sarı qaya toponimidir. Mürəkkəb quruluşa malik olan bu toponim iki hissədən *-Sarı və qaya* ünsürlərindən ibarətdir. *Sarı* qədim türk dilində "böyük, yüksək, uca, hündür" mənasında işlənir. *Qaya* leksik vahidi isə "dağ, daş" mənasını bildirir. Demək, bu toponim orotoponimdir. XX əsrin əvvəllərində bu coğrafi obyekt etnik təmizləmə siyasətinin qurbanı olmuş və "*ölü*" toponimlər sırasına daxil edilmişdir.

Çəpni. Qafan rayonu ərazisində Türk-oğuz mənşəli coğrafi adlardan biridir. Çəpni kənddir. Tarixi mənbələrdə bu boy tayfanın adı çəkilir. Məşhur türkoloq Mahmud Kaşğari (XI əsr) "Divani lüğət-it-türk" adlı əsərində oğuzların 22 tayfadan ibarət olduğunu göstərir. Göstərilən tayfalardan biri də Çəpnidir [112, 55-56].

Çəpni etnonimi M.Kaşğaridən sonrakı tədqiqatda da türkoloqların diqqətini cəlb etmiş, bu və ya digər dərəcədə səciyyələndirilmişdir. Çəpni boy-tayfası F.Rəşidəddin, Yazıçıoğlu Əli və Əbülqazi xan Xi-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

vəlinin səciyyəsinə azacıq fonetik dəyişikliyə öz əksini tapmışdır. M.Kaşğari və Əbülqazi xan Xivəlidə Çəpni, Rəşidəddin və Yazıçıoğlu Əlidə Çəbni kimi göstərilir.

F.Rəşidəddin oğuzları, boyları, damğaları, hər bir tayfanın spesifik əlamətlərini tam şəkildə təsvir etmişdir. O, oğuz boylarını *Bozok* və *Üçok* deyə iki qrupa ayırmışdır:

“Их должны знать по этим признакам, чтобы ни один из не мог спорит с другом. Дети каждого из них тоже должны знать свои места” [231, 63].

“...Иркыл Ходжа дал лакабу каждому из двадцати четырех детей, родившихся от сыновей Огуза, половине которых еще при жизни Огуза было дано имя Бозок, а другой половине - Учок” [230, 63].

Çəpni ucox tayfasına məxsus Göy xanın oğlanlarından birinin adıdır. Rəşidəddin həm də Çəpni tayfasının mənasını səciyyələndirmişdir.

“Чепни, т.е. везде, где есть враг, немедленно выступающий в сраженье: (его рода) тамга: онгон - кречет, доля мяса - левое бедро” [., 64-66]. (Yenə orada, s.64-66).

Tarixi mənbələrdə Çəpni tayfasının adı çəkilir, onun damğası, mənası səciyyələndirilir. Rəşidəddinə əsasən, deyə bilərik ki, Oğuzun oğlanlarının hər bir damğası və başqa əlamətləri onların yaşadığı coğrafi ərazini də sərhədləşdirir, müəyyən edirdi. A.H.Kononov öz əsərində oğuz tayfalarından danışarkən qeyd edir ki, Çəpni Göy xanın oğlanlarından biri olmuşdur [220,].

Rəşidəddinə əsaslanan Əbül Qazi xan da Çəpni sözünün mənasını “dalaşqan” kimi səciyyələndirmişdir.

Çəpnilər də əfşarlar kimi adı zamanəmizə gəlib çıxmış bir boydur. Çəpnilərin bir bölüyü Uzun Həsən zamanında Ağqoyunluların xidmə-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

tinə girmişdi. Onların başçısı El Aldı bəy idi. Çəpnilərin böyük əksəriyyəti oturaq həyat sürürdü və torpağa tamamilə bağlı idilər. Çəpnilərin bir qismi (mühüm) şiə idi və bunun nəticəsində Səfəvi hökumranlığına sadıq idilər. Səfəvi müridlərinin xeyli hissəsi çəpnilərdən ibarət idi [71, 314].

Çəpnilər Türkiyənin Anadolu, Ankara, Trabzon nahiyəsində daha çox məskunlaşa bilmişlər. Oğuzşünas alim F.Sümər “*Türkiyədə məskun yerlər qılavuzu*” adlı Daxili İşlər Nazirliyinin kitabına əsaslanaraq XVI əsrdə Çəpni tayfasının 43 oymağda əks olunduğunu və mövcudluğunu qeyd etmişdir [71, 429].

Qeyd edək ki, Türkiyə və Azərbaycan (ümumən) Qafqaz ərazisində 24 oğuz bəylərinin adları ilə çoxsaylı toponimlər yaranmışdır. Və hər iki xalqın formalaşmasında eyni dərəcədə iştirak edən etnoslar olmuşlar. Onlardan biri də Çəpni soyu idi [147, 142-143].

Çəpni antroponimi zaman keçdikcə mənsub olduğu xalqın adını bildirən etnonimə çevrilmiş və sonrakı mərhələdə toponimləşərək coğrafi adların tərkibində daşlaşıb yüzilliklər ərzində öz ilkin məna və formasını saxlaya bilmişdir.

Qeyd edək ki, bu oykonimin adı XIX əsr mənbəsində S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi siyahıda vardır. Çəpni etnotoponiminə Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış formada rast gələ bilərik. Şamaxı rayonu ərazisində Çəpli ($n > l$ əvəzlənməsi Azərbaycan dili üçün qanunauyğun haldır), Kürdəmir rayon ərazisində Çəpli, Şamaxıda, Göyçayda Çəpni, Qubada Çəpni adlı oykonimlər vardır.

Göründüyü kimi, bu etnonim müxtəlif regionda müxtəlif tərzdə ifadə olunmuşdur. Bu fonetik fərqlər dialekt və şivələrin təsirinə məruz qalmanın nəticəsidir. Türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili üçün

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

b//p və n//l əvəzlənməsinin məqbul olduğunu B.A.Serebrennikov qeyd etmişdir [236, 38-68].

Deməli, adlarda özünü göstərən bu cür fonetik dəyişmələr eyni zamanda türk dillərinin zaman keçdikcə fonetik-qrammatik dəyişikliyə uğramasını da əks etdirir.

Oğuz nişanəsi, oğuz tayfası olan Çepni etnonimi toponimik adlarda zamanəmizə qədər gəlib çıxmışdır.

Bizə belə gəlir ki, Çepni//Çəpni leksemının səciyyələndirilmiş mənasının (dalaşqanlıq) izi lüğəti mənasında müəyyən qədər qorunub saxlanmışdır. Belə ki, Çepni sözünün semantikasında “çəpləşmək” anlamı vardır. Bu anlam “dalaşqan” ilə sinonimik xarakterə malikdir. “Sözü çəpləşmək” frazeoloji vahidi “çəp”, “çəpinə”, “çəpləşmək” sözlərindən yaranmışdır. Maraqlıdır ki, dildə “çəp”, “çəpinə” leksemi əsasında “çəpinə getmək” frazemi yaranmışdır. Məlumdur ki, bu və ya digər adlar hər hansı bir varlığa onun xarakterinə görə verilirdi. “Dədə Qorqud” dastanında da bunun izinə rast gəlirik. Məsələn: Buğac adı bu cür yaranmışdır. Çepni etnonimi də bizcə, bu qəbildən yaranmış leksik vahiddir.

Xotanan etnotoponimi. Zəngəzur toponimiyası içərisində daha çox maraq doğuran coğrafi adlardan biri Xotanan etnotoponimidir. Bu, Qafan rayonu ərazisində yerləşən kənd adıdır. Xotanan leksemi tarixi mənbələrdə, o cümlədən, türkologiyanın atası sayılan Kaşğarının “Türk dillərinin lüğəti” əsərində adı çəkilən türk mənşəli, türkdilli Xotana leksemi ilə eyniyyət təşkil edir. Hazırda Çin Xalq Respublikasının Sintezyan Uyğur Muxtar Respublikasında uğurlarla yanaşı, Xotana da yaşayır. Xotana adlı coğrafi obyektlər – Xotana düzənliyi, Xotana şəhəri, Xotana çayı kimi adların varlığı bu ərazidə qədim türk dilli etnos olan Xotana insanların burada lap qədim zamanlardan məskunlaşdığını xəbər verir.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Görkəmli alim E.M.Murzayev “Топонимика Синтезян” adlı yazısında bu haqda yazır: “Mərkəzi Asiya əhalisi rəngarəng etnik tərkibdən ibarətdir. Təkcə Sintezyan Uyğur respublikasında ondan çox xalq yaşayır və müxtəlif dildə danışırlar. Bu dilləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

a) Türklər; b) Monqollar; c) İran; ç) Tunqus/Mancur; d) Çin dili”.

Göründüyü kimi, türk dilli xalq Murzayevin bölgüsündə birinci qeyd olunur. Həm də türkdilli xalq olan xotana digər türkdilli xalqlarla – Aksu, Turfan, Lobnor adlı xalqlarla bir ərazidə - Sintezyan Uyğur Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Xotana digər türkdilli xalqlara nisbətən həm çoxluq təşkil edirlər, həm də geniş ərazidə səpələnmişlər [223, 117].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xotana nəslə qısa bir müddətdə həmin ərazilərdə çarlıq etmiş və hakimiyyət başında olmuşlar. Görkəmli türkoloq A.N.Kononovun redaktorluğu nə buraxılmış “Фрагмент уйгурской версии биографии Синтезян” adlı əsərində qeyd olunur ki, Xou Tan nəslə qısa bir müddətdə (923-936-cı illər) çarlıq etmiş, uyğur mətnlərdə həmin dövrdə bu şəkildə işlənmişdir. Deməli, Xotana etnonimi Xou Tan antroponiminin müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır və həmin ad müxtəlif xalqların dilində müxtəlif şəkildə səslənir. Xou Tan antroponimi zaman keçdikcə etnonimə çevrilmiş və bu işə coğrafi adlarda az-çox iz qoymuş, yaşamışdır. Əlbəttə, Xotana etnik tayfası ancaq məskunlaşdıqları ərazidə müəyyən iz qoya bilər.

Məlumdur ki, türkdilli xalqlarının əlimizə çatan ən qədim, ən tatarlı abidəsi Orxan-Yenisey abidələridir. Bu abidələrdə türkdilli etnoslar – Azlar, Kırğızlar, Oğuzlar, Onoklar, Tabğaclar, Toloslar, Türklər, Uyğurlar, Tarduşlar və digər tayfalarla yanaşı, Kıdan adlı tayfanın da adı çəkilir. Burada belə bir mətn də vardır. “Oğuz artuğu skiz yaşama

kaşın kıtan tapa sülədim". Abidədə adı çəkilən digər türkdilli tayfalarla əlaqə və münasibətdə olan kıtan tayfası elə xotan etnosunun ilki, əzəli deyilmi? Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Bilgə xaqan mənşəyi, mənsubiyyəti etibarilə tokuz-oğuz nəslindəndir. Bilgə xaqanın məlumatına görə, özünün xalqı doqquz-oğuz və ya sadəcə oğuz adlanır.

Göründüyü kimi, türkdilli xalq olan uyğur, qırğızlar məskun olduqları nisbətən kiçik türk və qeyri-türk etnoslarına müəyyən dərəcədə təsir etmişlər. Qafan rayonu ərazisində yerləşən Xotanan coğrafi adı türkdilli Xotan adının azacıq dəyişikliyə uğramış formasından başqa bir şey deyildir. Bu da qeyd olunmalıdır ki, Xotan etnonimi ancaq bir formada deyil, müxtəlif dillərdə, müxtəlif formada tələffüz olunur. E.M.Murzayev qeyd etmişdir ki, Ptolomeyin klassik coğrafiyasında bu söz Xotax kimi işlədilmişdir. Xotan coğrafi terminini müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə tələffüz olunmaqla yanaşı, yayılma coğrafiyası da çox genişdir.

Atlantik okeanın sahillərindən tutmuş Sakit okeanın sahillərinə qədər hər halda Xatan leksemi daha çox türkdilli xalqların yaşadığı ərazi həndəvərində yayıla bilərdi. Elə bu tərzdə də yayılmışdır [223, 136].

Xotan etnonimi də türk etnoslu xalqın yaşadığı ərazidə yerləşmişdir. Həm də müəyyən morfoloji ünsür qəbul edərək formalaşmışdır. Xotan+an sözündə -an ünsürü, ümumiyyətlə, türk dillərində etnonimlərə yer məzmunu verən topluluq, cəmlilik anlayışı bildirən əlamətdir. Bu ünsürü biz digər etnonimlərin tərkibində görürük. Məsələn: Hunan, Muğan, Oğuzan, Türkan. Türk mənşəli etnonim olan xotanların yayılma xəritəsi digər türkdilli etnosların yayılma coğrafiyasından az deyildir. Doğrudan da, biz Zəngəzuru qədim türk mənşəli etnosların geniş yayıldığı bir ərazi kimi görürük. Burada Hunlar, Suvarlar, Çəpinlər,

Xalaclar, Oğuzlar, Uzlar, Bayandurlar, Xotanlar və s. türkdilli tayfalar məskunlaşmış və daşdıqları toponimik adlarda özlərini yaşada bilməşlər.

Maraqlıdır ki, oğuz etnoslu boylar burada əsas təşkil etmişlər. Xotan dili, ləhcəsi əhatəsində olduğu türk (qaşqar, turfan, Lobnor) və qeyri-tayfaların təsiri ilə bir sıra leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Məsələn: Xotan leksemi: xotan, xatan, xidan, xatın, çidan və s. formada işlənmişdir. Xotanan leksemi (Zəngəzur ərazisində) də türk (hun, suvar, çəpni, ağvan və s.) və qeyri-türk etnoslarının təsiri nəticəsində həmin formada daşlaşmışdır.

Eyni zamanda digər türk dillərində, demək olar ki, rast gəldiyimiz fonetik hadisəyə həm uyğur-xotanlarında və həm də Zəngəzur azərbaycanlılarının şivəsində rast gəlirik. Bu, söz əvvəlində "h" samitinin işlənməsidir. Bu haqda prof.M.Şirəliyevin fikri maraqlıdır. O, qeyd etmişdir ki, M.Kaşğari öz məlum əsərində türk dillərinin fonetikasından danışarkən XI əsrdə bu dillərdə "h" boğaz samitinin olmamasını qeyd etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, bəzi tayfa dillərində "h" boğaz səsinə təsadüf edilməsi başqa dillərin, xüsusilə, Hind dilinin təsiri ilə izah olunmalıdır. M.Kaşğariyə görə, xotanlarda və gəncəklərdə söz əvvəlində "h" (hana) səsinin olması başqa dilin təsirindən başqa bir şey deyildir. Həqiqətən, "h" səstərmini hadisəsi ərəb dili təsirinə məruz qalan və Qafqaz-iber dilləri əhatəsində türk dillərində özünü göstərdiyindən ola bilsin ki, bu, həmin dillərin təsiridir. "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları" (M.Şirəliyev, 19229, səh.100). Həqiqətən də, Zəngəzur zonasında yaşayan azərbaycanlıların şivəsində sözün əvvəlində "h"laşma hadisəsinə gen-bol rast gəlirik.

Açar-haçar, elə-heylə, əlbəttə,-həlbəttə, nə vaxt-havaxt və s. Göründüyü kimi, xotan ləhcəsinin başqa türk dillərindən fərqlənən xüsusiyyətləri

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

yəti Zəngəzur ərazisində yaşayan azərbaycanlıların danışıq xüsusiyyəti ilə müvaziləşir, üst-üstə düşür.

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, Xotan, Xotanan da daxil olmaqla, ümumiyyətlə, Zəngəzur zonası türkdilli tayfaların qədim beşiyi olmuş, müasir dünyamıza qədər gəlib çıxmışdır.

Xotanan toponimi Kafan rayonu ərazisində Aşağı və Yuxarı Xotanan olmaqla iki yaşayış məntəqisindən ibarət olmuşdur. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində bu toponim təyinedici rus leksik vahidi ilə "Верхний" və "Нижний" Xotanan formasında verilmişdir.

Burasını da qeyd edək ki, Xotan etnotoponimi mənşə etibarilə xatay etnoniminə uyğun gəlir. Hənsi ki, bu etnosun Azərbaycan milli dövlətçiliyində müstəsna rolu olan, bir əlində qılınc, bir əlində qələm tutan Ş.İ.Xətai kimi nəslə yetişmişdir.

Xatay/hatay etnotoponimi Türkiyə ərazisində böyük bir ərazinin adını daşıyır [22, 197].

XIX əsrin rus tədqiqatçısı S.P.Zelinskinin tədqiqində bu kəndin əhalisinin Azərbaycan-türk mənşəli olması da qeyd olunmuşdur. Lakin zaman keçdikcə ermənicələşmiş – eybəcərləşmiş formaya salındı. Sovet dövründə bu ad artıq şəriksiz erməni adı kimi rəsmi sənədlərdə göstərildi.

Qafan rayonu üzrə mövcud olan coğrafi adların (oykonimlərin) siyahısı

Acıbac kəndi	Lirs
Abbas dərəsi (ölü)	Kurud
Atqız kəndi	Keypəsin
Aralıq (Oxçu Aralığı)	Göşəkənd qışlağı (ölü)
Açağı	Kuman (xaraba)

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Armutlu (Danzaver)	Kosalı
Aşağı Girətağ	Kisar
Aşağı Crator	Gərd
Açağı qalası	Gığı dərəsi
Ağkənd	Gığı məscidi
Axtaxana	Gığı kəndi
Ağgöl (passiv)	Gomaran
Anabad (ölü)	Göllü Qışlaq (ölü)
Almalıq (ölü)	Gəzbel dağı
Aşağı Gödəkli	Lazımlar
Baharlı (2)	Oxçu dərəsi
Buğacıq	Mahmudlu
Baldırğanlı	Mollalı
Baydax	Müsəlləm
Balx	Molla Uruzbəy binası
Bıx	Noraşenik
Badabar	Oxdar
Bəkdaş	Oxdar binəsi (ölü)
Vəng	Pəyhan
Qazangöl	Pürülü
Qazangöl dağı	Pşan
Qazangöl keçidi	Pirdavdan (Pir-Cavidan)
Qarabaşlar	Paşa (ölü)
Qovşud kəndi	Siznək
Qapıcıq	Səncərli
Qacadkin (ölü)	Tunus
Quşçulu	Tuqanlar

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qız qalası	Taxta
Qızılbaş	Tacəddin
Qala	Turabxanlı
Qala kəndi	Həçəvi
Qara kəndi	Hunut
Qafan qalası	Xış (ölü)
Qafan	Xatın bağı (xaraba)
Qafar	Xələc
Qaraçimən	Çiriş
Qazarxana (ölü kənd)	Çullu
Qaradğa	Çobanlı
Dərmə zür	Çanaxçı
Daş nov (ölü)	Çatılı düzü
Dovrus	Crator
Ecanan	Cıbilli
Əsəd düzü	Suxan
Əfsərli	Sünik
Əcili	Siznək
Ərəbəlz	Sarıqaya
Əskülüm	Sanalı
İncəvar	Səncəralı
Yuxarı Girətağ	Şabadin
Gilətağ	Şotalı
Yuxarı Gödəkli	Şəhərcik
Yamaqlı	Zeyvə
Yeməzli	

ə) Sisyan rayonun toponimləri

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Sisakan-Sisyan-Qarakilsə toponimi. Zəngəzur mahalının Ermənistan Respublikası ərazisinə daxil olan toponimlər içərisində Sisyan (Sisakan) mühüm yer tutur.

Sisyan – Sisakan. Sisyan rayonu Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış, hazırki Ermənistan Respublikasının ərazicə ən böyük rayondur. Ermənistana aid edilən Zəngəzur ərazisinin üçdə bir hissəsindən çoxu Sisyan rayonuna düşür. Sisyan//Sisakan rayonu cənub-şərqdən Gorus rayonu ilə, cənubdan Qafan rayonu ilə, şimal-qərbdən Dərələyəzlə və Naxçıvan MR ilə həmsərhəddir.

Öncədən qeyd edək ki, bu bölgənin böyük və qədim tarixi keçmişi vardır. Bu ərazidə çoxsaylı türk mənşəli toponimlərlə yanaşı, alban tarixi və mədəniyyətinə aid xeyli abidə mövcuddur. Təəssüf ki, bu abidələr də ermənilər tərəfindən mənimsənilərək erməniləşdirilmişdir. Bu gün abidələrdən erməni "tarixçiləri" əşyayi-dəlil kimi bizə (mənsub olduğu xalqa) qarşı istifadə edirlər.

Sisyan rayonunun adını qəsdən təhrif edərək onun Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsində mühüm rolu olan, başkəsən, xalqımızın düşməni və vətən torpağının qeyrətli oğulları tərəfindən layiqli cəzasının alan (gec də olsa) P.D.Sisyanovla əlaqələndirirlər. Bu da tarixi həqiqəti saxtalaşdırmağın bir yoludur. Sisyan toponimi Sisakan tarixi adının müasir dövrə qədər gəlib çatan formasıdır. Sisakanda isə adından göründüyü kimi, saklar yaşamışdı. Zəngəzurda yaşayan saklar tarixi ədəbiyyatda sisaklar adlanırlar. Lakin erməni tarixçiləri Sisakanı erməni əyaləti və sisakları isə ermənilər hesab edirlər.

Qeyd edək ki, Sisyan (Sisakan) əyaləti ermənilərin qədimdən məskunlaşdığı ərazi olsaydı, bu, türkmənşəli sakların etnik adını daşımazdı.

Sakların türkmənşəli olduqlarını geniş ərazidə məskunlaşmış

müxtəlif türk xalqlarının tərkibində sak (saka, şaka, şeki və s.) etnonimini daşıyan tayfaların mövcud olması da göstərir.

Görkəmli toponimist alim Q.Qeybullayev sak etnoniminin türk mənşəli olduğunu və hazırda qazaxlarda Şaqa, Şaqçı, özbəklərdə Şakay, Şakey, qırğızlarda Sake, Saka, türkmənlərdə Şaklar, Sakar (sak etnonimindən və ər – “kişi”, “igid” sözündən), noğaylarda Şukay, xakaslarda Sakay, Saqay, Altay türklərində Sakait (saka və cəm bildiren –it şəkilçisindən), yakutların etnik adında Saxa adının qorunub saxlandığını göstərmişdir [101, 155].

Sakların türkmənşəli olduğunu göstərən başqa bir fakt türkdilli xalqların yaşadıkları ərazidə - Tataristanda, Türkiyədə, Şimali Azərbaycanda Şeki adlı (saklarla bağlı) yaşayış məntəqələrinin mövcud olmasıdır. Qeyd edək ki, Sisyan ərazisində ən qədim yaşayış məntəqələrindən biri Şeki toponimidir.

Kəndin yaxınlığındakı Bazarçay çayının sahilində Darvazatəpə dağında Şeki qalasının xarabalıqları yerləşir. Son tədqiqatlar göstərir ki, vaxtilə bu ərazidə (Şekidə) Alban ərazisi kimi VIII əsrdən məlum olan eyni adlı vilayət olmuşdur.

Sak//şakların türkmənşəli etnos olduğunu göstərən başqa bir fakt onların spesifik papaq-şiş uclu papaq qoymaları olmuşdur ki, hələ eradan əvvəl tarixin atası sayılan Herodotun əsərində bu haqda məlumat verilir. Zəngəzur ərazisi, o cümlədən, tarixən Sisakan, Sünik adlanan ərazi Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq salnaməsi olan, yenilməzlik simvolu sayılan Babək Xürrəmidinin adı ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, Musa Kalankatlının “Alban tarixi” adlı əsərində Babəkin ərəblərə qarşı vuruşu və son taleyi haqqında məlumat verilir. Demək olar ki, Babəkin ərəblərə qarşı vuruşduğu əsas yer Zəngəzur ərazisi və iqamətgahı Bəzz (Bəzzan) qalası olmuşdur. Bu ərazidə Bəzzli adlı passiv fonda daxil

olan toponim də qeydə alınmışdır [252, 145-162].

Ümumiyyətlə, “Alban tarixi” əsərində Zəngəzurun müasir toponimiyası ilə bağlı çoxsaylı coğrafi adlar vardır. Bu, ayrıca bir tədqiqat mövzusuudur.

M.Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində oxuyuruq: “Yenə həmin ildə” (871-821) dünyanı dağdan avaranşan (qarətçi) adı ilə məşhur olan ərəb Savada Ərməniyyəyə basqın edərək bütün ölkəni qarət etdi. Sonra Sünikə qayıdıb Sqük vilayətinin Şalat kəndinin yanında olan qalada möhkəmləndi. Onda Sünik hökmdarı Basak İrandan Babəki çağırdı və onunla birlikdə ərəbləri məğlub edib qaçmağa məcbur etdi. Sünikin hökmdarı elə həmin il vəfat etdi. Babək onun qızı ilə (İbnət Əl-Kələndariyyə ilə) evləndi”. Öz hakimiyyətinin bu vilayətə də (Sünikə) şamil etdi [125, 194].

Fikrimizcə, Babəkin evləndiyi qız da sak qızı (Vasakın qızı) olmuşdur (Ərşak, Vasaq/k, Sisak sözlərindən sak ünsürünün sak tayfasının adı ilə bağlılığı məlumdur).

Məhz Şeki, Sisakan//Sisacan Alban knyazı (xəyanətdən sonra patrik oldu), Babəki ərəblərə təslim edən Səhl ibn Sənbət//Sunbatın və xilafətə qarşı 20 ilə qədər mübarizə aparan Babək Xürrəmidinin süqutunun şahididir.

Səhl ibn Sunbat IX yüzilliyin birinci yarısında Aranda ərəblərdən asılı feodal hökmdarlardan (knyazlardan) biri olan Şeki hakim idi. M. Kalankatlıya görə, o aranşahlarından biri, alban padşah sülaləsindən olan Zərmirxin nəslindəndir. Onun əsas iqamətgahı Şeki qalası idi ki, Sünikin şimalında – indiki Sisyan rayonu ərazisindədir. Burasını da qeyd edək ki, Səhl ibn-Sunbat Babəkin mütəffiqi olmuş, 822-ci ildə Amarası qarət edən ərəblərə qarşı qəflətən basqın etmiş, onların bir çoxunu əsir tutmuş, qalanlarını qaçmağa məcbur etmişdir [125, 194].

Göründüyü kimi, Babəklə Səhl-Saklı etnik mənşə etibarilə yaxın idi – eyni idi. Hələ IV əsrdə bütün alanlarla birlikdə Sisakan//Sisacan əhalisi də xristian dinini qəbul etmişdi. Bu sülalənin nümayəndələri **Saklı** (ərəb mənbələrində Səhl) ləqəbini daşıyırdılar [101, 165].

“Alban tarixi” əsərindən də görürük ki, **Cəhl (Saklı)** Sisak//Sisakan vilayətində ən aparıcı nümayəndə idi. Babəki o tutub ərəblərə vermiş, onun müqabilində Səhl ibn-Sunbata bir milyon dirhəm dəyərində bəxş edilmişdi. Səhl ibn-Sunbatın qalası Şəki idi. Ərəb işğalından sonra Sisakanın (Albaniyanın) xristian hakimləri məlik adlanırdılar. Xalqımızın mühüm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” əsərindəki adları çəkilən məliklərdən (Qıpçaq Məlik, Qara Məlik də vardır) biri olan Şəki hakimi Şöklü Məlik (şəkili Məlik) məhz Cəhli ibn-Sunbatdır. Maraqlıdır ki, dastanda bu məliklər kafir kimi təsvir olunurlar. Bizcə, həmin kafir adlanan Məliklər etnik tərkibcə eyni olan (türk-oğuz) “din ayrı qardaşları” idilər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında iki yerdə albanların adı çəkilir və onların da etnik tərkibcə oğuz-türk olması aydınlaşır. “Alpanlar başı Qazan xan” ifadəsi Qazan xanın etnik mənsubiyyətini aydınlaşdırır. Sisakan da daxil olmaqla Albaniyanın əhalisi isə xristianlığı qəbul etmiş türklərdən ibarət idi. Sisakların və albanların xristianlığı qəbul edən hissəsi isə müsəlmanlığı qəbul edən hissədən tədricən dil və dindaşlıq baxımından uzaqlaşmağa (assimilyasiya olunmağa) başladı.

Fars və Suriya mənbələrində Sisakan, ərəb mənbələrində Sisacan adlanan bu zonada ilk orta əsrlərdə Şəki qalası yerləşirdi. İndiki Ermənistanı daxil olan Sisyan rayonu ərazisində əhalisi keçmişdə türklərdən ibarət olan Şəki kəndi mövcuddur. Deməli, Zəngəzurdan başlayıb Gəncə də daxil olmaqla böyük bir ərazini I əsr müəllifi Strabonun qeyd etdiyi və M.Kalankatlıda adı çəkilən Sakasena təşkil edirdi. Məhz Cəhli

(Saklı) ibn Sunbatın hakim olduğu məliklər indiki **Sisyan** və **Gorus** rayonlarının ərazisinə uyğun gələ bilərdi. Sisakan toponimi əslində üç hissədən “Si”, “Sak” və **-an** toponimantından ibarətdir. Toponimin birinci komponenti olan “Si” sözü Sisakanda hakimiyyətdə olmuş bir sülalənin adıdır. Qədim türklərdə Si tayfasının adı məlumdur [125, 17].

Sisakan sözünün ikinci komponenti olan sak//saq ünsürü isə tanınmış, türk tarixinin bir sıra ictimai-siyasi hadisələrində mühüm rol oynayan, nəhəng imperiyası olan Saq qəbilə birləşməsinin adıdır. Sak//saq tayfası haqqında qədim yunan və Roma qaynaqlarında və eləcə də Çin qaynaqlarında məlumat verilmişdir.

“Mete xan yuecləri məğlub etmiş və Metenin oğlu zamanında qərbə köçmək məcburiyyətində qalmışlar. Onlar İssıq-Göl zonasında qarşılarına çıxan saka tayfasını məğlub etmiş və onların qərbə doğru sıxılmışlar”.

Sakalar Çin tarixində ilk dəfə “Sai” və “sai-vanq” adları ilə çəkilirdi. Qədim sakalar Soqdiya və Sır-Dəryanın arxasında yaşayırdılar [104, 32].

Orta Asiya sakaları qərbə və cənub-qərbə, o cümlədən, Hindistana tamamilə köçməmişlər. Kaşkar sakaları da Orta Asiya sakalarının bir hissəsi idi. Sak//Saka tayfası haqqında Herodot da məlumat vermiş və yunanların “iskit” sözü kimi işlətməmişdir. Strabon isə Sır-Dərya arxasındakı xalqların hamısını “Sakae”, yəni “sakalar” adlandırmışdır.

Qaynaqlardan göründüyü kimi, sak tayfalarından olan **Si** tayfasının bir hissəsi Mərkəzi Asiyada qalmış, bir hissəsi isə Sisakan adlanan əyalətdə hakim sülaləyə çevrilmişlər. Və bu ərazidə məskunlaşan sakalar “Si Sakları”, Sisakan adlanmış və tarixi mənbələrdə (“Alban tarixi”) Sisakan, bəzən Sisak kimi yazılmışdır. Türk Saklarının məskunlaşdığı bu bölgədə eramızın I əsrinin 60-cı illərində Albaniyada hakimiyyətə

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

keçmiş Aran//Ərən də Yafəs nəslindən, Sisok soyundan idi.

Ərən//Aran şəxs adının da türkçə olması Sisak sülaləsinin türk mənşəli olmasından xəbər verən tutarlı faktdır. Göründüyü kimi, bu sülalə yaşadığı və yayıldığı yerləri, o cümlədən Sisakanı da öz adıyla adlandırmışdır.

Tarixən *Qərbi Azərbaycan*, o cümlədən, onun ayrılmaz hissəsi olan Albaniya-Ağvan (Zəngəzur da daxil olmaqla) lap qədimdən bir çox qəbilə birləşmələrinin, xalqların yaşadığı, qaynayıb-qarıxdığı ərazi olmuşdur. Zəngəzurun ayrı-ayrı yer adlarının (toponimlərinin) anlamı əsasən, türk dili ilə bağlıdır. Əlbəttə, bu yerlərdə başqa dilləri səsləşən bəzi yer adları da tapmaq olar. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın tarixi ayrılmaz hissəsi olan Albaniyanın yer-yurd adlarının əski qatının türk dilli olması təbiidir. Qədim türk tayfası olan Sisak//sak tayfaları da bu ərazinin qədim sakinləri olmuş və çoxsaylı coğrafi adlarda dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

“Alban tarixi” əsərində Sisakların və Alban tayfasının Yasəfin nəslindən olduğu aydınlaşır. Eyni zamanda bu abidə də Hamir-Kimmerlərin adı çəkilir və onların əcdadının Yafəs nəslindən olduğu göstərilir.

Bizim fikrimizcə, “Alban tarixi” kimi möhtəşəm bir abidədə adları çəkilən sak//Sisak, alban, Kimmer-Qəmər tayfalarının adları Zəngəzurun toponimiyasında uyğun olaraq Sisakan//Şəki, Alban//Ağvanlı, Kimmeran//Gomaran toponimlərində öz əksini tapmış və müasir günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Həm də bu, zonanın toponimiyasında ən qədim qatdır. Uzun tarixi mərhələ keçmişinə baxmayaraq, bu leksik vahidlər çox az dərəcədə fonetik dəyişikliyə uğramış və demək olar ki, öz ilkin adını qoruyub saxlamışdır. Qeyd edək ki, hər üç toponimin (Ağvanlı, Gomaran, Sisakan//Şəki) son dövrlərə qədərki sakinləri türklər olmuş və Rusiyanın Qafqazı işğalından sonra Azərbaycan-türk əha-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

lisi müxtəlif deportasiyaların təsiri ilə ilkin dədə-baba torpaqlarından uzaqlaşdırılmış və məqsədli şəkildə erməni (hay) etnosu bu ərazilərdə yerləşdirilmişdir.

Burada bir məsələyə də toxunaq: Sünik və yaxud Syuni//Siuni. Bu haqda toponimist Q. Qeybullayev qeyd edir ki, heç bir erməni mənbəyində Sisakanın adı çəkilir və əvəzinə Syuni//Siuni adı verilir. Bu da məhz yuxarıda qeyd olunan *Si* etnonimindən və erməni (hay) dilində mənşəcə Urartu dilinə aid olan və yer, tayfa adlarına əlavə edilən *-uni* şəkilçisindən ibarətdir [101, 164].

Göründüyü kimi, nə Sisakan erməni sözüdür, nə də Syuni//Siuni. Sisakan sözündəki *-an* ünsürü, ümumiyyətlə, toponim kimi çıxış edir (Muğ+an, Hun+an, Komar+an və s. sözlərdə olduğu kimi).

Nəhayət, Sisakan ərazisi də son iki yüz il ərzində (Rusiyanın Azərbaycanı işğalından sonra) ağılasıgmaz vəhşiliklərin nəticəsində özünün etnik tərkibini demək olar ki, dəyişdi. Hələ keçən əsrin köşürmələrini demirəm. Ancaq “çiçəklənən” sovet dövründə Zəngəzur dəfələrlə dəhşətli *deportasiyanın* şahidi olmuşdur.

2107-1920-ci illər qırğınının, 1930-cu illər repressiyasının, 1948-1951-ci illər “köçürmə” siyasətinin və nəhayət, 1988-ci il sonuncu türk kəndlərinin təmizlənməsinin güdazına getdi Zəngəzur (Sisakan).

Hələ Zəngəzurun türk mənşəli adlarına hücumlar sovet dövrünün xalqımıza “qayğısının” yadigarıdır. 1940-cı ildə rayon mərkəzi olan Qarakilsə Sisyanla, Sisyan toponimi isə Atsovan adı ilə əvəz olundu. İndiki Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, (ona görə indiki deyirəm ki, bu, Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsidir) indiki Ermənistan ərazisində və ümumən Qafqazda bir tərəfi “kilsə” sözü olan çoxsaylı kəndlər vardır: Ağkilsə, Qarakilsə, Göykilsə, Üçkilsə, Qızılkilsə, Ortakilsə, Xaçkilsə və s. Bu müqəddəs yerlərin – Qızılkilsələrin, Ağkilsələrin,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qarakilsələrin, görəsən, qorxusu nə imiş? Onlar kimə nə edirdilər ki, onların qətlərinə beləcə fərman verdilər? Bu "kilsə"lərin ən böyük qorxusu onda idi ki, onların adlarını bizim ulu babalarımız qoymuşlar. Bu adlar həmin torpaqların kimə mənsubluğunu nişan verən danılmaz tarixi həqiqətlər idi. Bu tarixi adlarla (oykonimlər) yanaşı, nə qədər tarixi və mədəni abidələrimizin uçurulub-dağıldığını bir allah bilir. Hayların xoşlarına gəlmədiyi və dəyişmək məcburiyyətində qalaraq özlərininkiləşdirdiyi coğrafi adların bir hissəsinin tərkibində "kilsə", "xaç" və s. sözləri olan toponimlərin ayrıca siyahısını da verməyi lazım bilirik.

Əvvəlki adı	Dəyişdirilmiş adı	Rayonu	Fərmanın tarixi
Agkilsə	Azad	Bardenis	03.01.1935
Agkilsə	Karaxən	Axuryan	07.12.1945
Böyük Qarakilsə	Kirovakan	Bardenis	03.01.1935
Qarakilsə	Lernhovit	Kalinin	25.01.1978
Qarakilsə	Sisavan	Sisyan	1940
Qarakilsə	Haptavan	Abaran	19.04.1950
Qaraxaç	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
Qarakilsə	Qızıldaş	Kalanin	03.01.1935
Qızılvəng	Makenis	Vardenis	25.01.1978
Qızılkilsə	Karmravan	Qukasyan	03.01.1935
Zolaxaç	Zolagar	Martuni	03.01.1935
Kilsəkənd	Straşen	Qafan	-
Kiçik Qarakilsə	Azatan	Axuryan	07.12.1945
Göykilsə	Kaputan	Abovyan	03.01.1935
İlli Qarakilsə	Maisyan	Axuryan	26.04.1945
Ortakilsə	Hocmik	Amasiya	26.04.1945

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Ortakilsə st.	St.Maisyan	Axuryan	31.07.1950
Haçakilsə	Paros	Artik	03.01.1935
Ü ç ü n c ü Qarakilsə	Dzoraşen	Qukasyan	03.01.1935
Üçkilsə	Eçmiədzin	Eçmiədzin	-

Siyahıdan görüldüyü kimi, 20-yə qədər eybəcərləşdirilmiş – ermənicələşdirilmiş toponimlərin hamısı, demək olar ki, yaşayış məntəqələri adlanır. Bunların hamısı (Qarakilsə də daxil olmaqla) Azərbaycan-Alban tarixinin bir hissəsi, nişanəsidir. Və bunlar (adlar) kilsələrə, məscidlərə qarşı müharibə aparıldığı bir dövrdə, planlı və məqsədli şəkildə, təəssüf ki, xəyanətkarlıqla dəyişdirilmişdir. Həmin vaxtda bizlər ateist tərbiyə alır-allahsızlaşır və bəlkə də bununla fəxr edir, bədxahlarımız isə hətta bizlərə məxsus müqəddəs yerlərin adlarını özlərininkiləşdirərək və onun ətrafında birləşərək türklərə qarşı soyqırımı hazırlayırdılar.

Təkcə 1920-ci ildən bəri Azərbaycanın, indiki Ermənistan və Gürcüstan ərazilərində minlərlə (bəli, minlərlə!) tarixi Azərbaycan-türk toponimləri dəyişdirilmişdir ki, biz bunları xalqımıza qarşı ən düşünlülmüş, ölçülüb-biçilmiş xəyanətdən başqa heç nə adlandıra bilmərik.

Kökləri dünənimizə, ulu tariximizin dərinliklərinə enən tarixi adlarımız özünə qayıtmalıdır!

Başkənd (Məzrə, Barsravan 1946). Başkənd oykonimi Zəngəzurun Sisyan bölgəsində azərbaycanlı kəndidir. Bu oykonim mürəkkəb quruluşlu olub, hər iki tərəfi türk mənşəli leksik vahiddir. Bu kəndin əhalisi 1828-ci ilə qədər burada azərbaycanlılar yaşamışdır. Sonrakı dövrlərdə bura İran və Türkiyədən gələn mühacir ermənilər köçürülmüşdür. Bu kəndin başına "oyun" açılmış, adı sonra iki dəfə dəyişdirilərək əvvəlcə *Məzrə*, sonra isə 1946-cı ildə yenidən dəyişdirilərək Barsravan qoyul-

muşdur. Ermənistan ərazisində addəyişmə (türksüzləşdirmə) sovet hökumətinin “çiçəkləndiyi” bir vaxtda baş verirdi.

Batar (Padar) toponimi. Gəncə quberniyasının Zəngəzur ərazisində mövcud olan toponimlərdən biri Padar toponimidir ki, bu söz *Batar* formasında günümüzə çatmışdır. Sisyan rayonu ərazisində yerləşən Batar toponimi ölü toponimə çevrilmişdir.

Şübhə etmirik ki, bu toponim türk mənşəli tayfalardan olan *qayıların padar* tayfasına aiddir. Bu etnotoponim areal xarakterlidir və Azərbaycan, ümumən türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərdə mövcuddur. Xatırladaq ki, Zəngəzur ərazisinin digər bölgəsində - Qubadlı rayonunda da *Padar* adlı etnotoponim mövcuddur.

Gomur (an.) toponimi. Gomur toponimi Zəngəzurun Sisyan rayonu ərazisində mövcud olan coğrafi adlardandır.

Bu, oykonimdir. Şəki kəndi yaxınlığında yerləşir. İndi ölü kənddir. Hələ sovet hökuməti dövründə bu kənd passiv fonda keçmişdir. XX əsrin əvvəllərində erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

Bu toponimin mənasını toponimist İ.Bayramov dağ başında dar, yarıqanlı, uçurumlu yer mənasında işlənən gomur sözündən əmələ gəldiyini qeyd etmişdir [34, 421].

Bizə belə gəlir ki, bu sözün nüvəsində *gomar//qəmər//kimmer* leksik vahidi dayanır. Bu da qədim türk tayfalarından olan *qəmər//gomar//kimmerlərin* adı ilə bağlıdır.

Qeyd edək ki, Zəngəzurdə Qafan rayonu ərazisində Gomaran kəndi də vardır ki, bu da qədim türk tayfası olan *qəmərlərin//kimmerlərin* adı ilə bağlıdır. Bu qəbildən olan coğrafi adlar Azərbaycan, ümumən, Qafqaz ərazisində geniş yayılmışdır. Qəmərən (Salyan, Biləsuvar rayonu), Qəmərəl (Qazax zonası), Qımır (Zaqatala rayonu), Qəmərvan (Oğuz), Yerevan yaxınlığında Qəmərli adlarının olması bu etnosda,

ümumiyyətlə, Qafqazda geniş yayıldığını göstərir.

Qomur toponimi Gomar coğrafi adının azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

Sözün etimoloji təhlilini aparsaq görərik ki, bu leksik vahid iki hissədən – *gom//qom* və *-ar//ur* ünsürlərindən ibarətdir. **Gom** hissəsi *qam//qom* sözü ilə eyniyyət təşkil edir. “Dədə Qorqud” kitabında da **Qamqan**, **Qamburl** antroponimlərində birinci hissə olan *qam* Gomar sözünün birinci hissəsi ilə üst-üstə düşməsi aydın görünür.

M.Kaşğari bu sözü (*qam*) Şaman anlamı bildirdiyini qeyd etmişdir. Bu sözün etimologiyasını **Gomaran** etnotoponimində qeyd etdiyimiz üçün geniş təhlil aparmağı məqsədmüvafiq bilmirik və belə bir nəticəyə gəlirik ki, *Gomur//Gomar (an)* toponimi Azərbaycan xalqının mənşəyində bilavasitə iştirak etmiş *kimmer//qəmər//qəmər* tayfalarının adı ilə bağlıdır və türk mənşəli etnotoponimdir.

Şəki kəndi yaxınlığında yerləşir. İndi ölü kənddir. Hələ sovet hökuməti dövründə bu kənd passiv fonda keçmişdir. XX əsrin əvvəllərində erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

Bu toponimin mənasını toponimist İ.Bayramov dağ başında dar, yarıqanlı, uçurumlu yer mənasında işlənən gomur sözündən əmələ gəldiyini qeyd etmişdir [34, 421].

Bizə belə gəlir ki, bu sözün nüvəsində *gomar//qəmər//kimmer* leksik vahidi dayanır. Bu da qədim türk tayfalarından olan *qəmər//gomar//kimmerlərin* adı ilə bağlıdır.

Qeyd edək ki, Zəngəzurdə Qafan rayonu ərazisində Gomaran kəndi də vardır ki, bu da qədim türk tayfası olan *qəmərlərin//kimmerlərin* adı ilə bağlıdır.

Bu qəbildən olan coğrafi adlar Azərbaycan, ümumən, Qafqaz ərazisində geniş yayılmışdır. Qəmərən (Salyan, Biləsuvar rayonu), Qəmərəl

(Qazax rayonu), Qımır (Zaqatala rayonu), Qəmərvan (Oğuz), Yerevan yaxınlığında Qəmərli adlarının olması bu etnosun, ümumiyyətlə, Qafqazda geniş yayıldığını göstərir.

Gomur toponimi Gomar coğrafi adının azacıq fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Sözüün etimoloji təhlilini aparsaq görürük ki, bu leksik vahid iki hissədən – gom//qom və -ar//ur ünsürlərindən ibarətdir. *Gom* hissəsi qam//qom sözü ilə eyniyyət təşkil edir. “Dədə Qorqud” kitabında da *Qamqan*, Qambure antroponimlərində birinci hissə olan qam Gomar sözünün birinci hissəsi ilə üst-üstə düşməsi aydın görünür.

M.Kaşğari bu sözü (qam) Şaman anlamı bildirdiyini qeyd etmişdir. Bu sözün etimologiyasını *Gomaran* etnotoponimində qeyd etdiyimiz üçün geniş təhlil aparmağı məqsədmüvafiq bilmirik. Və belə bir nəticəyə gəlirik ki, Gomur//Gomar(an) toponimi Azərbaycan xalqının mənşəyində bilavasitə iştirak etmiş kimer//qəmər//qamər tayfalarının adı ilə bağlıdır və türk mənşəli etnotoponimdir.

Urud-Ağudi-Vağudi və Oxtar toponimləri. Ermənistanın Sisyan rayonu ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimlər içərisində diqqəti cəlb edən coğrafi adlardan biri Urud oykonomidir. Xatırladıq ki, bu söz S.B.Zelinskinin tədqiqində Rut kimi verilmişdir. Bu sözün etno-lingvistik təhlili prosesinə iki cəhətdən yanaşa bilərik.

Əvvəlcə, Urud sözünü düzəltmə söz kimi götürüb iki hissədən –ur kökündən və -ud şəkilçisindən ibarət söz kimi götürə bilərik. Urud leksemının iki istiqamətdə təhlil etmək olar.

a) Bizə belə gəlir ki, Urud sözündə “ur” komponenti qədim türk-Azərbaycan dilində böyük, uca, qalx, yüksək və s. mənasında xalqımızın qiymətli abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da işlənmişdir.

Məs: “Sabahdanca yerindən uru durar” və “Dirə xan yerində uru

durdu”.

Misallarından görüldüyü kimi, “ur”, “uru” sözü dastanda yüksəlmək, ucalmaq mənasını ifadə etmişdir.

Tərkibində “Ur” elementi olan Uruk bəy (“Orxon Yenisey” kitabələrinin dilində) və “Uruq” şəhəri (qədim şumer şəhəri) “Urud” adlı oykonimin birinci komponenti ilə birgə eyniyyət təşkil edir və yuxarıda qeyd etdiyimiz mənanı ifadə etmişdir.

“Urud” və “Uruk” leksemlərini tutuşdurmaqda məqsəd heç də bu toponimlərin yaranma tarixini eyniləşdirmək deyildir. Məqsəd, ümumiyyətlə hər iki sözün (Urud və uruk) birinci komponentinin (“Ur”) mənə və mənşəcə bir kökdən nəşət etməsini bildirməkdir. Bu haqda T. Hacıyevin fikri maraqlıdır: “O, “Ur” ünsürünün yüksək, hündür, uca mənə bildirdiyini qeyd edir”.

Urud sözündə ikinci komponent (ud) topoforant kimi çıxış edərək məkan və yer məzmunu əmələ gətirən şəkilçi kimi işlənmişdir. Bu forant ümumiyyətlə zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasının tərkibində məhsuldarlığı ilə diqqət cəlb edir. –ud formantı zonanın digər toponimlərinin də tərkibində işlənmişdir. Məs: Hunud, Kurud, Ağudi, Vaqudi, Qovşud və s.

b) “Urud” sözünün tərkibindəki “ur” komponenti Uruz sözünün tərkibindəki “ur” ünsürü ilə eyniyyət təşkil edir. Ur-qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Eyni zamanda Uruz “Kitabi-Dədə Qorqud”da antroponim kimi qeyd olunur. Etnonimlərin antroponimləşməsi dildə qanunauyğun haldır. Bu proses Uruz//Aruz//Oros leksemlərinə də aiddir. Deməli, Urud sözündəki “ur” komponenti Uruz//Aruzun tərkibindəki “ur” komponenti ilə eyni kökdən törəmiş “Ur” etnosu ilə bağlıdır. Urud sözündəki –ud əlaməti isə Azərbaycan dilində məkan, yer məzmunu əmələ gətirən morfoloji faktıdır. Deməli, Urud urların yaşadığı

məkan mənasını ifadə edir.

Urud toponimik adı coğrafi relyef, landsaft məzmunundan daha çox (ucalıq, yüksəklik) etnotoponim xarakterinə malikdir.

Hər halda hər iki variantda "ur" leksemi türk-Azərbaycan mənşəli sözdür. Arxaıqləşmiş sözün izinə belə coğrafi adlarda rast gəlirik.

Urud oykonimi ilə bağlı başqa bir qiymətli tarixi faktı da qeyd etmək lazımdır ki, bu kənddə qoç heykəli qəbir daşı üzərində ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində mətn həkk olunmuşdur. Bu qiymətli abidə üzərində "Uğvan" (Ağvan) sözü yazılmışdır. Ağvan toponimik adının və etnoniminin kitabə üzərində yazısının Azərbaycan nəslinə mənsub olduğunu göstərən yazı onu təsdiqləyir ki, Ağvan türkdilli etnos olmuşdur. Qoç heykəllər üzərində yazılmış antroponimlər olan Əmrusəl və İftixar da Uğvan//Ağvan nəsil-şəcərəsinə mənsubdur. Bu yazı içərisində Allah, Məhəmməd və Əlinin adının çəkilməsi eyni zamanda onların hansı dinə inam və etiqadlarını bildiren mühüm faktordur.

Sısyan rayon ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında qədim Azərbaycan-türk leksikonun işlənməsi baxımından maraqlı oykonimlərdən biri Ağudu və Vağudi toponimidir.

Aqudi adlı toponimin paralelinə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində Aqudili formasında rast gəlirik. Bu toponimlər haqqında bir fikir onun coğrafi relyef əsasında əmələ gəlməsidir. Bu kəndlər bir-birindən 4-5 km məsafədə yerləşir. Ehtimala görə (əslində xalq etimologiyasına görə), kiçik düzdə salınan kənd Ağdüz (Kiçik düz), böyük düzdə salınan kənd isə Vağdüz (Böyük düz) adlanmışdır. Və bu sözlər ekstralinqvistik (yad) təsirlər nəticəsində Ağudi və Vağudi kimi formalaşmasıdır.

Bu coğrafi adlarda bizcə, oğuz etnonimi ilə bağlılıq vardır. Aqud sözünün etnolinqvistik təhlili bu sözdə azacıq qanununauyğun fonetik

dəyişikliyi üzə çıxarır.

Aqud>Oquz əvəzlənməsində o>a əvəzlənməsinə rast gəlirik ki, zonanın canlı danışıq dilində geniş yayılmışdır. Məsələn: ov>av, dovşan>davşan, dovğa>davğa

a>d əvəzlənməsi də türk dilləri üçün o cümlədən Azərbaycan dili üçün məqbul sayılır.

Məsələn: azaq>adak, azıx>adix, toz>tod və s.

Ümumiyyətlə, zonanın toponimiyasında Oğuz//ox//oğ//aq variantları ilə düzəlmiş coğrafi adlar mövcuddur. Məs: Oxçu çay, Oxdar, Acağ/İçoğuz. Bu adların hər birində "oğuz" lekseminə müxtəlif fonetik variantda rast gəlirik.

Bizə belə gəlir ki, Şəki (Azərbaycan Respublikası) rayonu ərazisində Oxut kəndi Ağud oykonimi ilə areal toponimidir. Hər ikisinin mənşəyi oğuz etnosu ilə əlaqədardır. Biz o>a əvəzlənməsinin izlərinə Azərbaycan ərazisinin oğuzla bağlı digər toponimlərinə də rast gəlirik. Məs: Axstafa, Astara və s.

Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, Erməstanın Qafan rayonu ərazisində Oxtar dərəsi və Oxtar adlı oykonim vardır. Aqud(t) leksemi ilə Oxtar leksemi arasında həm semantik, həm də mənşə etnik yaxınlıq görsənir. Oxtar sözü, bizcə, oğuzun müəyyən ictimai-tarixi şəraitdə fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin fonetik-qrammatik quruluşuna nəzər salsaq, deyilənləri bir daha təsdiq etmiş olarıq. Yuxarıda qeyd etmişdik ki, z>d(t) əvəzlənməsi dilimiz üçün qanunauyğun fonetik haldır. Oxtar sözü düzəltmə sözdür. Oxut//Oxt və -ar komponentlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Oxut//Oxt//Aqut(d) sözləri eyni sözün müxtəlif variantlarıdır. Bu sözlərin özəyini Oğuz etnosu təşkil edir.

Hər üç leksem Alpoğut//Alpovut etnotoponiminin ikinci tərəfi ilə

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

oğut/out sözü ilə üst-üstə düşür. Düməli, >d(t) əvəzlənməsi Oxtar sözündə də baş vermişdir.

Ağudi sözündəki –i morfoloji əlamətdir. Bizə belə gəlir ki, t>d səs əvəzlənməsində –i şəkilçisinin təsiri olmuşdur. Məs: “get” sözü intervokal vəziyyətdə “gedir”, “oxut” sözü “oxudar” formasına düşür və s.

Aqudi sözündəki –i morfoloji əlaməti mənsubiyyət çalarına malikdir. Yəni oğuz elinə, oğuz etnosuna mənsub olma anlamı hiss olunur. –i şəkilçisinin III şəxsin təkini bildirməsi məlum faktır.

Oxtar sözündəki –ar morfoloji əlaməti məkan, yer məzmununu əmələ gətirən topoforant kimi çıxış edir.

–ar şəkilçisindən danışarkən E.V.Sevortyan qeyd etmişdir ki, bu şəkilçi digər mənə çaları ilə yanaşı Azərbaycan dilində yer məzmununu da bildirir. (Oxtar sözü Oxlar da ola bilər. Danışıda assimilyasiya nəticəsində Oxtar da ola bilər).

Deməli, Oxtar coğrafi adı etnotoponimidir. Oğuz//oxut etnosunun adı ilə bağlıdır, –ar isə etnonimlərə artırılaraq onların yaşadığı yer və məkan bildirmək xüsusiyyətinə malikdir.

Oxtar, yəni Oğut//Oğuz, tayfasının yaşadığı yer, məkan deməkdir. Bu sözün morfoloji təhlili Oxtar leksemının Oğuz etnonimi ilə bağlılığını təsdiqləyir, Oxlar nəslinə aid olduğunu göstərir.

Qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri biz Vağudi oykoniminə də aid edə bilərik. Vağudi sözü Ağudi sözü ilə paralellik təşkil edir. Bu sözdə “v” samitinin artırılması hadisəsinə rast gəlirik. Bizə belə gəlir ki, bu hadisə ekstralinqvistik təsirlə bağlıdır. Zonanın “Oxçu” toponimi bu cür təsire məruz qalmış və “Voxçu” şəklinə düşmüşdür.

Qeyd etdiyimiz toponimlərə əsasən, belə bir qənaətə gələ bilərik ki, hər bir xalqın mənşə və təşəkkülünü, keçdiyi mürəkkəb inkişaf yolunu müəyyənləşdirməkdə bu cür zərrə mənbələr toponimik adlar

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

köməyə gəlmişdir. Bu coğrafi adlarda etnik komponentlərin birikməsi, bunların tənasübü belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, adlarını çəkdiyimiz etnoslar bu ərazinin qədim, həm də ilkin sakinləri olmuşdurlar.

Murğuz. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimik adlar sisteminə Sisyan rayonu ərazisində yerləşən coğrafi adlardan biri də Murğuz etnonimidir. Xatırlatmaq lazımdır ki, bu oykonim Qırqlar dağıni ətəyində yerləşir və S.P.Zelinskidə qeyd edilmişdir.

Murğuz toponiminin etnolinqvistik təhlili bu sözün tərkibində oğuz qatının olduğunu üzə çıxarır. Murğuz leksemi iki hissədən “mur” və “quz” komponentlərindən düzəlmişdir. Qeyd edək ki, “ğuz” ünsürü oğuz etnosunun variantlarından biridir. Oğuz etnosunun müxtəlif söz törəmələri (az, uz, qaz, kas, xəz) ilə yanaşı, quz//ğuz variantı vardır. Bu variantların hər biri demək olar ki, bu və ya digər coğrafi adın tərkibində öz izini saxlaya bilmişdir. Murğuz//Murquz toponimik adının tərkibindəki ğuz//quz komponenti “oğuz” etnoniminin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

Zahirən tərkib hissələrinə parçalanması qeyri-mümkün kimi nəzərə çarpan Murğuz toponimik vahidinin etimoloji təhlili bu sözün mürəkkəb etnik dil vahidi olduğunu təsdiqləyir. Hər komponenti vaxtilə müstəqil dil vahidi olan bu sözlər (Mur və quz//ğuz sözləri) zaman keçdikcə birikmə və daşlaşma nəticəsində mənası o qədər də aydın olmayan sadə dil vahidinə-toponimik ada çevrilmişdir. Deməli, mürəkkəb toponimik vahidlərin yaranması üçün ictimai-tarixi prosessin nəticəsi kimi meydana çıxır. Sadə etnik vahidlərinin semantik və morfoloji birliyi mürəkkəb dil vahidlərinin yaranması üçün zəmin yaradır. Yəni ayrı-ayrı qohum və qeyri-qohum etnoslar birləşərək vahid etnosun (o cümlədən etnik dil vahidlərinin) yaranmasında fəal iştirak edir. Hər halda birləşmələrdə daha çox iştirak edən etnosların hər iki tərəfi qo-

hum etnoslar olur. Müəyyən siyasi qurumların birləşməsi mürəkkəb etnonimlərin ortaya çıxmasını şərtləndirir. Belə bir proses, birləşmə Murğuz toponimik adında da nəzərə çarpır.

Türkoq A.N.Kononov qohum türklər//türkmənlər haqqında danışıqarkən yazır ki, Oğuz ulusundan olan Qanlı Yavının iki oğlu var idi. Böyük oğlunun adı Mur Yavı, kiçik oğlunun adı isə Qara Ali Arslan idi. Ataları öləndən sonra qardaşlar arasında torpaq uğrunda müharibə başlandı.. Mur Yavı bu müharibədə qalib gəldi. Hakimiyyəti ələ aldı və s.

Göründüyü kimi, Oğuz ulusundan olan Qanlı-Yavı və Muryavı antroponim olmaqla yanaşı, həm də böyük bir türk elinin rəhbəri olmuşdur. Bunlar müəyyən tarixi-ictimai şəraitində geniş əraziyə malik olmuş və qol-budaq ataraq şaxələnməmişdir. Heç şübhəsiz, Oğuz ulusunun nəsl davamı olan Mur Yavı tayfası yaşadıkları, səpələndikləri ərazidə az-çox iz qoymuşdur. O cümlədən Qanlı Yavı tayfasında belə bir yaşatma ənənəsi olmuşdur. Maraqlıdır ki, Sisyan rayonu ilə həmsərhəd Kəlbəcər rayonu ərazisində Qanlı-Oğuz tayfasının adı ilə bağlı Qanlı oykonimi mövcuddur. Daha sonra, Zəngəzur zonasında. Naxçıvana yaxın ərazidə Qanlıbel adlı oronim mövcuddur. Bizə belə gəlir ki, Qanlı oykonimi və Qanlıbel oronimi Qanlı//Qanlı-Oğuz tayfasının adı ilə birbaşa əlaqədardır. Görünür ki, müəyyən mərhələdə təyin olunan tərəf (Yavı) adlandırma zamanı düşmüş və Qanlı kimi formalaşmışdır.

Qanlı tayfasının hər halda adına uyğun fəaliyyət dairəsi olmuşdur.

Yəni dalaşqanlıq, qoçaqlıq, qan tökmək psixologiyasına malik tayfa olmuşdur.

Mur Yavı tayfası da müəyyən tarixi mərhələdə hakimiyyət başında olmuş, çarlıq etmişdir. Mur Yavı leksemində də təyin olunan tərəf düşmüş, əsas semantik qat (mur) almaqla digər mənşəli qatda –oğuz//qula birləşərək mürəkkəb dil vahidinin – Murğuz etnotoponiminin

yararına səbəb olmuşdur. Deməli, Murğuz toponimi türk mənşəli qohum (Mur və uz//quz//oğuz) etnosların dildə birliyinin təzahürüdür. Yəni qohum etnosların birləşməsi və qohum etnonimlərin qovuşmasının nəticəsidir.

Bəllidir ki, Oğuz etnonimi müxtəlif fonetik örtükdə (Az-uz-qas-quz-ğuz və s.) təzahür edir. Bu fonetik örtüklərdən quz//ğuz elementi “Mur” etnik dil vahidi ilə birləşib Murğuz etnonimini əmələ gətirmişdir.

Mur Yavı və Oğuz leksemının birləşməsi nəticəsində dilə ağırlıq gətirən ünsürlər müəyyən fono-morfoloji qanunauyğunluq nəticəsində dəyişmiş və Muruquz//Murğuz etnotoponimi formalaşmışdır. Qeyd edək ki, Murğuz//Murxuz adlı dağ da vardır.

Maraqlı haldır ki, həmin ərazidə oğuz leksemının başqa fonetik örtüklü formasında digər etnotoponimə rast gəlirik.

Bu cür coğrafi adlardan biri Ermənistanın Sisyan rayonu ərazisində yerləşən Uz adlı etnotoponimidir. Bütün bunlar bu ərazinin qədim sakinlərinin uz//az//quz//oğuz tayfa birliklərindən və digər türkdilli tayfalarla çarpazlaşmasından əmələ gəldiyini sübut edir.

Comardlı. Ermənistan Respublikası Sisyan rayonu ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri də Comardlı oykonimidir. Bu, Azərbaycan xalqının keçmiş olduğu ən qədim dövrləri-tayfa, icma, qəbilə dövrlərini əks etdirən sözdür.

Comərd leksemının müasir semantikasi bizə aydındır. Diqqət yetirsək, görərik ki, bu söz Azərbaycan xalqının çox qədim dövrlərini qəbilə, tayfa münasibətlərini əks etdirən əqraba, tayfa mənasında işlənib. Onu da qeyd edək ki, Comərd toponimik vahiddir. 1986-cı il S.P.Zelinskinin siyahısında adı çəkilib.

Comərd sözünün etimologiyasını tədqiq etdikdə dilimizin qədim

leksik və qrammatik qatları ilə rastlaşırıq.

Hər şeydən əvvəl, Comərdli sözünü aşağıdakı dil vahidlərinə bölə bilərik: Com+ar+d (t)+lı.

Bizə belə gəlir ki, "com" sözü türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində müstəqil söz kimi işlənən əqraba, tayfa mənasını bildirir. Dilin ən qədim qatlarını mühafizə edib, saxlanan dialekt və şivələrdə (Muğan şivəsi) bu söz ilkin mənasını-qəbilə, əqraba, tayfa bildirmək xüsusiyyətini mühafizə etmişdir. "com" sözü başqa türk dillərində bu mənada işlənmişdir. "Bu söz (com) tuva və xakas ədəbi dillərində "çom", xakas dilinin kaçın dialektində isə "con" formasında xalq, ulus deməkdir. c>k səs uyğunluğu nəticəsində ola bilər ki, "koma" sözü də buradandır". Göründüyü kimi, "com" sözü türk dillərində qəbilə, tayfa, ulus anlayışlarını ifadə etmişdir.

Comərd (t) sözü "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında başqa mənada işlənmişdir. "Dədə Qorqud gəlibən boy boyladı, soy söylədi. Bu boy Dəli Domrulun olsun, məndən sonra alp ozanlar söyləsin, alını açuq comərd ərənlər dinləsün".

Comərd sözü burada qoçaq, igid mənasında işlənmişdir. Deməli, arxaikləşməkdə olan "comərd" sözü heç də fars mənşəli söz deyildir. Bu söz dilimizin ən qədim abidəsi "Dədə Qorqud"da dilimizin ən qədim qatlarını mühafizə edən, yaşayan şivələrimizdə, tarixin yaddaşında ünvanlaşan toponimik abidələrdə bu və ya digər formada işlənmişdir.

Bu cür sözlərdən danışarkən prof. T.Hacıyev yazır: "Belə tək-tək əlahiddə sözlər birinci növbədə Azərbaycan dilinin ən qədim leksik nümunələridir və müəyyən qədər onun morfoloji quruluşu haqqında məlumat verir. Eyni zamanda bu vahidlərin semantikasında qədim ictimai-tarixi möhür-damğa daşlaşmışdır".

Comərd sözünün etimoloji təhlilində də qeyd olunan mənzərənin şahidi oluruq. Burada dilin ən qədim leksik vahidi com//kom, həm morfoloji quruluşu (-ar, -d), həm də semantika (sözün ulus, qəbilə, tayfa bildirməsi) ünsürləri daşlaşmışdır. Eyni zamanda burada çox qədim siyasi qurumlar-qəbilə, tayfa münasibətləri nəzərə çarpır.

Belə bir cəhəti də əlavə edək ki, "comərd" leksemi ilə Komaran leksemi arasında həm struktur, həm də məna etimoloji yaxınlıq vardır. Hər iki vahidin kökündə demək olar ki, eyni söz durur: kom //com, komar //comar. Məlumdur ki, komar//qəmər Azərbaycan xalqının etnogenezində dayanan ən qədim tayfanın adıdır.

Gom//kom//com əvəzlənməsi dilimiz üçün qanunauyğun haldı və k>c əvəzlənməsi Naxçıvan dialektində mövcuddur. Bütün bunları nəzərə alsaq gom//kom//qom və s. komponentlərini eyni kökün müxtəlif variantları kimi qəbul etmək olar.

Hər iki leksemin tərkibindəki -ar ünsürü topluluq, cəmlik anlayışı əmələ gətirən formantdır.

Komaran sözündə -an ünsürü məkan məzmunu yaradan əlamət kimi çıxış edir.

Comərdli sözündəki -d (t) ünsürü də topoformant kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, -id, -it, -ut, -at, -t, -d ünsürlərinin qədim türk dillərində topoformant xüsusiyyəti məlumdur.

Belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, comar//komar//qəmər sözü Azərbaycan mənşəli qəbilə və tayfalarının ilkin çarpazlaşmalarının, birliklərinin dildə ifadəsidir.

Göründüyü kimi, Comərdli sözündə qədim türk və Azərbaycan dilinə məxsus üç elementlə rastlaşırıq. Dilimizin həm qədim leksik vahidi com//kom, həm qədim morfoloji əlamətləri -ar, -d (t), həm də semantikasının (qədim qəbilə, ulus bildirməsi) saxlanması baxımından

Comardlı toponimi maraqlı doğurur.

Sofulu toponimi. Zəngəzur ərazisində (Sisyan rayonu ərazisində) mövcud olan oykonimlərdən biri Sofulu adlanır. Bu oykonimin adına XIX əsr rus rəsmi sənədlərində rast gəlirik. Burada Qışlaq Sofulu, Sofulu qışlaq və Sofulu oykonimlərinin də çəkilib [252, 145-162]. Bu toponim areal xarakterlidir. Azərbaycan Respublikası ərazisində Qubada (Sofukənd), Tovuzda (Sofular), Ağdam, Cəbrayıl və Qazaxda (Sofulu) bu toponimə rast gəlirik [19, 149].

Sisyan rayon ərazisində bu kəndi 2108-ci ildə ermənilər dağıtmışlar. Sonralar kənd bərpa olunsada, 1988-ci ildə kənd əhalisi təcavüzə məruz qalmış və kəndi tərk etməli olmuşlar

Sofular qədim türk mənşəli soylardan biridir. Yeremeyev köçəri türk tayfaları içərisində sofuluların adını çəkmişdir. Bu toponimin arealına Cənubi Azərbaycan ərazisində rast gəlirik.

Sofulu(lar) toponimi iki hissədən ibarətdir: *Sofu* və *-lu, -lar* ünsüründən. *-lu, -lar* topoforimat kimi çıxış edərək mənsubluq, aidlik anlamını bildirir. Sofuya məxsus, sofular olan yer mənasını bildirir.

Ərəfsə//Əbəbis toponimi. Zəngəzur toponimiyasında ərəb adı ilə bağlı Ərəb(f)sə, Ərəbus toponimləri var. Bu toponim XIX əsr rus rəsmi sənədlərində S.P.Zelinskinin tədqiqində qeyd olunmuşdur. Ermənistanın Sisyan rayonu ərazisindədir. 2108-ci ildə kənd ermənilər tərəfindən dağıdılmış və sonralar əhalinin bir qismi öz doğma ocağına qayıtmış və burada məskunlaşmışlar. 1978-ci ildə Ermənistan SSR Ali Sovetinin fərmanı ilə kəndin adı dəyişdirilib Ərəvus qoyulmuşdur. Ümumiyyətlə, Qafqazda, ərəb adı ilə bağlı çoxsaylı toponimlər geniş bir lay təşkil edir. Lakin bu yaşayış məskənlərində yaşayanların ərəblərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Vaxtı ilə Azərbaycanı fəth edən ərəblər burada sakin olmuş və demək olar ki, tamamilə türkləşmişlər. Azərbaycan, Gürcüs-

tan, Ermənistan ərazisində ərəb mənşəli Ərəblər, Seyidlər, Mirlər adlı yaşayış məskənləri salmışlar.

Göyçay ərazisində - Ərəbcəbirli, Ərəbşahverdi, Ərəbmehdibəy, Ərəbsarvan, Ərəbxanədən.

Cavad qəzasında: Ərəbbaloğlan, Ərəbbəbirxanlı, Ərəbşahverdi;

Quba qəzasında: Ərəb Dəhnə, Ərəbli, Ərəbhacı, Ərəbkeymuras;

Lənkəran qəzasında: Ərəb kəndi;

Şamaxı qəzasında: Ərəbuşağı, Ərəbqədim, Ərəbşahverdi, Ərəbşamlı;

Cavanşir qəzasında: Cavanşirli Ərəb, Ərəbxana, Ərəb;

Gəncə qəzasında: Ərəbli.

M.Baharlı məşhur "Azərbaycan" kitabında Zəngəzur qəzasında da Ərəb kəndinin olduğunu qeyd etmişdir [111, 59].

M.Baharlı hələ yüz il bundan əvvəl yazırdı ki, onlar ərəb olduqlarını tamamilə itirmişlər. Ərəb dilində heç kim bir-biri ilə danışmır. Azərbaycan toponimiyasında 20-yə qədər, Qafqazda isə 40-a qədər ərəb və ərəb etnoniminin iştirakı ilə toponim mövcuddur. Bu toponimlər VIII əsr ərəb-xəzər müharibələri dövründən yaranmağa başlamışdır.

Köçürülən ərəblərin məskunlaşdıqları və onlar tərəfindən salınan yaşayış məntəqələrinin adlarında onların aid olduqları qəbilə, tayfa, nəslin köçməzdən əvvəlki məskənlərinin adları da müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır. Ərəblə bağlı toponimlərin əksəriyyəti mürəkkəb komponentlidir. Bu komponentlərin ya I tərəfi, ya da II tərəfi ərəblə bağlıdır: Ərəb uşağı, Ərəb-Şamlı, Ərəb Dəhnə, Giləşərəb və s. Ərəbxana adlı kənd Gorus rayonu ərazisində olmuş, lakin ermənilər bu kəndi də dağıtmışlar. Bu lal toponimdir.

Ərəb kəndə eyni zamanda Sisyan rayonuna yaxın ərazidə Laçın rayonunda da mövcuddur. Ümumiyyətlə, ərəblə bağlı toponimlərin

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

yayılma coğrafiyasına diqqət etsək, aydın şəkildə görürük ki, bu tipli toponimlər Azərbaycanın daha çox şərq, şimali-şərq zonasında yerləşir [19, 164].

Püsək toponimi. Zəngəzur ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimlərindən biri Püsək oykonimidir. Bu, indiki Ermənistan ərazisinin Sisyan rayonu ərazisində yerləşir. Bu coğrafi ad S.P.Zelinskinin siyahısında 2 formada – Pyusak və Pyusyak kimi təqdim olunmuşdur [252, 142-165].

Kənd sonrakı dövrlərdə erməni vandalizminin qurbanı olmuş, etnik təmizləmə nəticəsində kəndin əhalisi dəfələrlə təzyiqlərə məruz qalmış və sonradan xarabalığa çevrilərək passiv fonda keçmişdir.

Toponimin adı Azərbaycan dilində o cümlədən zonanın Azərbaycan şivəsində *püsək* mənasında yəni gül topası (çələngi) mənasında işlənmişdir. Həmin zonada *püsək* sarı rəngli iri ota deyirlər. Həmin otu mal-qara da xoşlamır. Kənd bu cür ərazidə yerləşdiyindən relyeflə bağlı adlandırılmışdır. Bu sadə quruluşlu toponimdir.

Boz kaha və Boznəli toponimləri. Zəngəzur toponimiyasında Zəngəzurun Ermənistana aid edilən Gorus rayonunda **Boz kaha** və Sisyan rayonu ərazisində isə Boznəli coğrafi adları vardır. Bu toponimlərin birinci hissəsi **boz** leksik vahidi ilə bağlıdır.

Boz kaha kəndi passiv fonda daxil olmuş lal toponimlərdəndir. Bu toponim mürəkkəb quruluşa malik olub birinci hissəsi **boz** sözü rəng mənasını bildirir, ikinci hissə mağara, qayalıqda, dağda təbii və süni oyuk mənasında işlənir.

Bu, relyef əsasında bənzəyişlə bağlı yaranan mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Boznəli toponimi Sisyan rayonu ərazisində yerləşən oykonimlərdən biridir. Bu toponim Qafqazın 5 verstlik xəritəsində **Bozlu** kimi qeyd

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

olunmuşdur. Boznəli Bozlu formasının təhrif olunmuş formasıdır. Bu kənd də erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur. Bozlu etnotoponimdir. Bizə belə gəlir ki, **Bozlu** leksemi oğuzların iki tirəyə bölünmüş tayfalarından birinin adı olan **Boz ok** nəslinə aiddir. Toponimin Bozlu adlı bəydili türk tayfasından əmələ gəldiyini də güman etmək olar. Sonralar bu kəndin adını dəyişdirib **Ağkörpülü** adlandırmışlar. Ermənilər ad dəyişmə prosesində daha çox etnotoponimləri dəyişdirirdilər. Bu da səbəbsiz deyildi. Bununla da onlar tarixi daha çox saxtalaşdırır, təhrif edirdilər.

Boz kənd toponimi də Ermənistanda Sisyan rayonu ərazisindədir. Bu oykonim Ağudi kəndinin yaxınlığında, Ağudi sovetliyinin tərkibində idi. Bu kəndin adını sonralar dəyişdirərək **Dərəkənd** qoymuşlar. Kəndin əhalisi digər kəndlər kimi erməni soyqırımının qurbanı olmuş, başqa kəndlərə köçürülmüşdür. Boz kənd toponimi də mürəkkəb quruluşlu toponimlərdəndir.

Bəybalı. Zəngəzurun indiki Sisyan rayonu ərazisində mövcud olan toponimlərdən biri **Bəybalı** toponimidir. Bu kənd Sofulu kənd yaxınlığında yerləşən kəndlərdən biri idi. Bu kənd 2108-1920-ci illər erməni vəhşiliklərinin qurbanı olmuşdur. Xarabalıqları və qəbiristanlıqları son vaxtlara qədər qalırdı. Bu toponim antroponim əsasında əmələ gəlmiş oykonimdir.

Tulus. Zəngəzurun toponimiyasında mövcud toponimlərdən biri Tulus oykonimidir. Sisyan rayonu ərazisində yerləşir. Passiv fonda daxil olan lal toponimlərdəndir. 2108-ci il erməni genosidinin qurbanı olmuşdur. Adını dəyişdirib erməni formasına salaraq **Dolors** qoymuşlar. Bəri başdan qeyd edək ki, bu oykonim mənbələrdə müxtəlif variantda (tölös//teles//tolos, tulus//dulus) qeydə alınmış qədim türk tayfalarından birinin adıdır.

L.Qumilyev “*Qədim türklər*” adlı əsərində tulus//dulus//teles//tolis tayfalarının adını çəkir və bunların türk tayfası olduğunu qeyd edir [104, 191]. Orxan yazılarında adı çəkilən bu tayfa VII əsrin ortalarında *tolis* formasında qeyd edilmiş, 626-cı ildə Qərbi türk xaqanlığına qarışmışdı (L.Qumilyev). Tatarlarda və qarqarlarda da Tolos, Dolos adlı tayfa olmuşdur.

XIII əsr məlumatına görə, teles//toloslar monqolların tərkibində hərəkət etmişlər. Bizə belə gəlir ki, monqolların tərkibində Qərbə və Yaxın Şərqə (o cümlədən Azərbaycana) hərəkəti zamanı onların tərkibində adı çəkilən tulus adlı tayfa, şübhəsiz ki, toloslardan ibarətdir. Deməli, tolosların Azərbaycanda təşəkkülü çox qədim dövrlərə aiddir. Qafan rayon ərazisində mövcud olan passiv fonda keçmiş Dulus//Tulus toponimi şübhə etmir ki, eyni adlı türk mənşəli tayfanın coğrafi adlarda izidir və etnotoponimdir.

Maraqlıdır ki, Tulus adlı oykonim Azərbaycanda (Cəbrayıl rayonu ərazisində) paralel (areal) toponim kimi mövcuddur.

Ermənilər bu adın da üzərində “əl gəzdirmiş”, “Dolors” formasına salmışlar.

Qeyd edək ki, M.Kaşğarının “Divani-Lüğəti-it türk” əsərində bu tayfanın adının çəkilməsi ilə yanaşı, eyni zamanda Tales adlı şəhərin adı da qeyd olunur [112, 720].

Fikrimizcə, hər iki toponim - *Dulus* və *Tolos* toponimi ilə *Talas* toponimi areal xarakterli olub qədim türk tayfasının adı ilə bağlıdır.

Eramızın VI əsrində türk tayfaları cənub-qərb Dərbəndə qədər uzanan və tarixdə Qərbi Türk xanlığı adı ilə məlum olan bir imperiya yaratmışlar. Bu tayfalar arasında quzan, tulus, şatı, aza və s. adlar da qeyd olunur. Həmin etnosların adları Azərbaycan toponimiyasında yaşamaqdadır: Aza, Quzanlı, Tulus, Sadlı adlı kəndlər vardır.

Bazar çay (Bazar kəndi). Zəngəzur zonasının XIX əsr rəsmi sənədlərində adı qeyd olunan toponimlərdən birinin adı *Bazar kəndi* və Bazar çayıdır. Bu, Ermənistan – Qərbi Azərbaycanın Sisyan rayonu ərazisindədir [252, 142-165]. Bu toponimin – istər oykonim, istərsə də hidronimin bazarla (ticarətlə) heç bir semantik əlaqəsi yoxdur.

Bu toponimin mənasını bazar adlı qədim türk mənşəli tayfanın adı ilə əlaqədar yarandığını güman etmək olar. Qədim türk tayfalarından birinin bazar olmasını təsdiq edən faktlardan biri həmin etnonimin yayılma arealının geniş olmasıdır.

Toponimist alim Q.Qeybullayev *bazar*, bazarçı adlı tayfaların qırğız, kalmık, qaraqalpaqlarda və XVII əsrdə Qərbi Sibirdə olduğunu qeyd etmişdir.

Qeyd edək ki, bazar sözü mürəkkəb toponimlərin tərkibində - həm I komponentində, həm də II komponentində iştirak edir. məs: Bazar düzü, Bazar çayı, Bazar kəndi, Qarğabazar.

Bazar adlı toponim Zaqatala ərazisində də var. Bu toponimin (etnonimin) *bazar*// pazar variantına da rast gəlirik. Məsələn, *Basarkeçər* toponimində birinci komponent (bazar) türk mənşəli (qıpçaq) etnonimin adı ilə əlaqədardır [101, 60].

Sisyan rayonu ərazisində vaxtilə (Zəngəzur qəzasında) *Bazarçay* adlı oykonim (*kənd*) mövcud olmuş, sonradan ermənilərin dəfələrlə basqınları nəticəsində kənd dağıdılmış və bura erməni əhalisi köçürülmüşdür. *Bazarçay* – Zəngəzur ərazisində Sisyan rayonunun dağlarından axan bu su Bərgüşad çayına, oradan da Araz çayına tökülür (Ermənilər *Bazarçay*ın da adını dəyişdirib “dünyanın düz vaxtında” Vorotan qoymuşdular).

Bazarkənd. Bu oykonim də Sisyan rayonu ərazisindədir. “Ölü” toponimlər sırasına daxildir [56, 181].

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Bu mürəkkəb toponimlərin hər birinin birinci tərəfi türk mənşəli *bazar* etnosunun adı ilə bağlı olub areal xarakterə malikdir.

Əhlət//Axlətyan toponimi və ermən tayfası haqqında. Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında diqqəti çəkən toponimlərdən biri də Axlət(an) toponimidir. Bəri başdan qeyd edək ki, bu, oykonimdir (kənddir) və Sisyan rayonu ərazisində yerləşir. Rəsmi sənədlərdə - S.P.Zelinskiyin tədqiqində də bu kənd qeyd olunmuşdur (Axlətian formasında). Biz yeri gəldikcə Zəngəzurun türk mənşəli toponimlərinin *Türkiyə* ərazisindəki yer-yurd, oymaq adları ilə areallıq təşkil etdiyini göstərmiş və buna dair məqalə də həsr etmişik [71, 314]. Bizim üçün maraqlı cəhət ondan ibarət deyildir ki, hər iki zonanın toponimləri sadəcə paralellik təşkil etmir. Ən ümdəsi və maraqlısı budur ki, Türkiyə ərazisində yerləşən eyni adlı (Axlət//Əhlət) ərazidə vaxtilə (XII əsr) yaşayan etnos-tayfa məhz Ərmən//Ərmənşah qövmü olmuşdur. Oğuzşünas alim F.Sümər Axlətdə yaşayan qövmün (Ərmənlərin - ermənşahların) şübhəsiz, Türk məmlük sülaləsi olduğunu qeyd edir.

Bəli, XII əsrdə “ermən” ləksemi bu gün xalqımızın başına müsibətlərin gətirilməsinin səbəbkarı kimi tanıdığımız ermənilər deyildir. Xalqımızın düşməni nankor qonşu kimi tanıdığımız ermənilər (əslində haylar) ermənilərlə heç bir genetik qohumluğa malik deyildirlər. Sadəcə olaraq, ermən (türk) tayfasının yaşadığı ərazi həm də bizim özümüzün adlandırdığımız ermənilərin adına uyğun şəkildə “Ermənistan” adlanmışdır.

Faktlara müraciət edək. F.Sümər yazır: “Qanuni dövründə Şərqi Anadoluda, hətta İraqdakı qalalarda könüllü olaraq çalışan xeyli Çəpni vardı. Onların çoxu Trabzon və Canik çəpnilərindən idi. Bu çəpnilərin bəziləri İranla (əslində Səfəvilərlə) müharibələrdə Səfəvilər üçün cəsusluq etdikləri üçün və hətta çoxluq olduqları halda Ərciş qalasını

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

düşməne vermək surəti ilə xəyanət etdikləri üçün Van bəylərbəyisinə fərman verilərək Van, Ərciş, Axlət və Bitlis qalalarında bir adam qalmamaq şərti ilə bütün çəpnilərin çıxarılması əmr edilmişdi. 1585-ci ildə Anadoludakı bütün bəylərbəyilərə, Şam, Bağdad, Rəvan bəylərbəylərinə fərman göndərilərək çəpni və qızılbaşlara dirlik verilməməsi yazılmışdı” (F.Sümər. Həmin əsər, səh.314).

Qeyd etdiyimiz tarixi ekskursiyadan götürük ki, Axlətdə yaşayan Ərmənlər mənşə etibarı ilə türkdürlər və elə Çəpni tayfasının bir tirəsi-ni təşkil edirlər (Çəpni tayfası 24 oğuzlardan biri – Göyxanın oğludur). Çox zaman köçən tayfalar düşdükləri yerləri əvvəlki yurdlarının adı ilə yaşadırlar. Bu da paralel toponimlərin yaranmasının bir yoludur. Bəli, Zəngəzurun ərazisində mövcud olan Axlət//Əhlət toponimi vaxtilə Türkiyənin eyni adlı ərazisində oğuzların bir qövmü olan ermənilərin də aid edildiyi Çəpni tayfasının adı ilə bağlı Zəngəzurda – Kafan rayonu ərazisində toponim-yaşayış məntəqəsi salmışlar. Yuxarıda qeyd etmişik ki, Çəpni tayfası Türkiyə toponimiyasında dominantlıq – üstünlük təşkil edir. Şübhəsiz ki, ermən tayfası soydaşlarının yaşadığı yurda hərəkət edə bilərdi. Ərmənlər də digər türk qövmələrindən biri kimi tədricən ermənlik xüsusiyyətlərini itirərək Türk adının, dilinin içərisində ərimişdir. Bu gün yüzlərcə (bəli yüzlərcə) türk qövmünün, tirəsinin heç biri özünün ilk adını daşımır. Yəni Qacar, Əvşar, Xalac, Bayandır, Qazan, Dondar, Qayı, Bayat, Salur, Biçənək, Çavındur, Kızıq, Bəydili, Düyər, Qaraevli, Eymur, İqdir, Yıva, Oğuz və nə bilim nələr, kimlər öz adları ilə ancaq tarixdə qalmışlar və kök adla – Türk adı ilə adlanmışlar. Ərmənlər də konkret olaraq Türk tayfalarının içərisində yaşayan, daşlaşan, əriyən qədim Oğuz tayfalarından biridir. “Ərmən” sözündəki “mən” ünsürü “türkmən” ləksemindeki “mən”lə eyniyyət təşkil etmirmi? “Mən”in müasir türkcə mübaligə şəkliçə oldu-

ğu söylənərək (qocaman, azman, dəyirman) bu adın öz türk (əsil türk, bəy türk) mənası bildirməsi daha ağılabatandır. Ərmən – qədim Oğuz yurdu ermənlərin vətənidir!

Ərmən diyarı – hazırkı Ermənistan qədim Oğuz yurduudur! Qərbi Azərbaycandır! Oğuz türklərindən zorla qoparılmış qədim abidələr diyarıdır! Ərmən yurdu heç zaman Hayastan adlanmayıb! Heç yerdə Hayastan da yoxdur! Çünki ermənilərin son 200 ilə qədər konkret olaraq özlərinə məxsus əraziləri olmayıb! Bəli olmayıb!

Buradaca qeyd etmək yerinə düşər ki, son beş-üç ildə Ermənistan-dan, o cümlədən Qarabağ və onun ətrafından zorla *deportasiya* edilmiş azərbaycanlılar məskunlaşdıqları ərazidə əvvəlki adlarını (kənd, rayon və s.) yaşatmağa çalışırlar.

Arıqlı//Arıxlı toponimi. Zəngəzurun toponimiyasında passiv fonda daxil olan, lal toponimlərdən biri Arıxlı (Arıqlı) oykonimidir. Bu oykonim Sisyan rayonu ərazisindədir. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində, S.P.Zelinskiyin tədqiqində öz əksini tapmışdır [252, 142-165]. XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olan bu yaşayış məskənləri də erməni terrorizminin qurbanı olmuşdur. Hər üç kəndin əhalisi azərbaycanlı olmuşdur. Oykonimin adında da türkdizmin nişanəsi görünməkdədir.

Arıqlı toponimi areal xarakterə malikdir. Belə ki, türkdilli xalqların məskunlaşdığı digər ərazilərdə də bu adda toponimə rast gəlirik. Gürcüstanın Bolnisi rayonu ərazisində *Arıqlı* və gürcü dilində yalnız formada *Areqli* adlı oykoniminə rast gəlirik [42, 120].

Azərbaycanda Gədəbəy rayonu ərazisində Arıqdəm adlı oykonim də eyni mənşəli toponimdir.

A.Bayramov *Arıqlı* adlı toponimdən danışarkən bu sözün nüvəsində “arı” təmiz mənasını verən söz kimi qeyd edir, arıtlamaq//arıtdamaq, yəni təmizləmək mənasında işləndiyini göstərir.

Dilimizdə “*aydan arı*” ifadəsi də bu mənada işlənməkdədir (təmiz mənasında).

“Dədə Qorqud” dastanında da arı//arıq formasında leksik vahidə rast gəlirik [33, 334]. F.Rəşidəddin “Oğuznamə” əsərində Arıqlı//Arıqlı tayfasının adını qeyd edir: *Arıqlı Aslan bəy* uyğur tayfalarından biri kimi göstərilir.

Qeyd etdiyimiz bu onomastik vahidlər – Arıqlı//Arıxlı//Arıqlı Aslan bəy və s. arasında olan bu paralelliyi onların dil qohumluğu və tarixi bağlılığı ilə izah edə bilərik.

Arxaik leksikaya daxil olan Arıqlı-Arıxlı toponimi düzəltmə sözdür. Bu sözün tərkibi –ıq (q>x) mənsubluq bildirən şəkilçi və topofomat kimi etnonim və antroponimlərə artırılan –lı şəkilçisindən ibarətdir.

Hazırda Orta Asiyada qıpçaq mənşəli qaraqalpaqlarda *Arıq* tayfası vardır. Şərqi Anadoluda *Aruq* adlı mahalın olması Arıqlı tayfasının geniş areal təşkil etdiyini sübut edir.

Balık-Balak toponimi. Zəngəzurun türk mənşəli toponimlərindən biri də *Balık-Balak* toponimidir. Sisyan rayonu (Ermənistan Respublikası) ərazisində passiv fonda daxil olan “lal” toponimlərdəndir. Hələ 1988-ci ilə qədər bu kənd ermənicələşmişdir.

Balak-Balık adlı toponimə XIX əsr rus rəsmi sənədlərində S.P.Zelinskiyin tədqiqində rast gəlirik [252, 145-162]. Eyni zamanda İsmayılı rayonunda da oykonimlərdən birinin adı *Balıkyurd* adlanır. Balık-balak sözü qədim türk sözü olub “şəhər, qala divarları ilə əhatə olunmuş şəhər” mənalarını bildirir. Balık sözü M.Kaşğarinin “Divani lüğəti-it Türk” əsərində belə şərh olunub: İslamiyyətdən çox öncə türkcə sığnaq, qala və şəhərlərə verilən ad [112,]. (bax: MK.IV c. Bakı, Ozan. 2006). Q.Qeybullayev mənbələrə istinadən göstərir ki, erməni mənbələrində *Balk* kimi verilsə də, bu söz türk mənşəli söz

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

kimi, şəhər, qala kimi işlənmişdir. Zəngəzur ərazisində Balak//Belek adlı kənd vardır. Tovuz rayonu ərazisində olan *Qarabalıq* adlı mikrotoponimin tərkibində mühafizə olunan *balıq* hissəsi mürəkkəb quruluşlu toponimin II komponenti kimi çıxış edir.

Demək, Zəngəzur ərazisində passiv fonda daxil olan balak-balıq adlı toponimin zoonim balıq sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və qədim türk sözü “*şəhər*”, “*qala*” mənasını bildirir. Düşünürük ki, Azərbaycan Respublikası İsmayıllı rayonunda yerləşən *Balık* adlı kənd də “*şəhər*”, “*qala*” mənasında işlənmişdir.

Balak sadə quruluşa malik olan toponimdir. M.Baharlının “Azərbaycan” adlı kitabında qeyd olunan *Quşçu Bilək* adlı oykonimin II komponenti Balak//Bilək bu tayfanın adı ilə bağlıdır. Bu toponim isə mürəkkəb komponentli toponimdir. Bizə belə gəlir ki, uzun illərdən bəri müxtəlif cür izah olunan Balakən və Beyləqan oykonimləri də balıq//balıq sözü ilə əlaqədardır.

Şıxova (Həməzəli) - Şıxavuz - Şəki. Zəngəzurun toponimiyasında Azərbaycan xalqının mənşəyində bu və ya digər dərəcədə iştirak edən etnosların adı ilə bağlı etnotoponimlərə rast gəlirik.

Belə etnotoponimlərdən biri Şıxova//Şıxoba və Şıxovuz adlı toponimləridir. Bu coğrafi adlar yalnız Zəngəzur ərazisində deyil, ümumiyyətlə, türkdilli xalqların yaşadığı geniş ərazidə yayılmışdır və areal xarakterə malikdir.

Bu coğrafi ad XIX əsr rus rəsmi sənədlərində Şıxlar, Şıxovuz, Şıxova (Həməzəli) formasında qeyd olunmuşdur. Zəngəzurun toponimiyasında bu coğrafi adlar son vaxtlara qədər azərbaycanlıların yaşadığı ərazi kimi qalırdı (1988-ci ilə qədər) [252, 142-165]. Azacıq fonetik-morfoloji fərqlə günümüzdə gəlib çatan həmin toponimlərin hər birinin nüvəsində Şıx komponenti tam şəkildə qorunub saxlanmışdır.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

30-dan çox oykonim Azərbaycan Respublikası ərazisində Şıx adı ilə bağlıdır [19, 212].

Ermənistan Respublikası ərazisində sovet hakimiyyəti dövründə dəyişikliyə məruz qalmış üç oykonim Şıx adı ilə bağlıdır ki, bunun da biri Zəngəzur ərazisində (Sisyan rayonunda) yerləşir. Şıx adı ilə bağlı toponim Naxçıvan ərazisində də qeydə alınmışdır.

Burasını da bildirək ki, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Sisyan inzibati-ərazisi Naxçıvana aid edilmiş və o zamankı oykonimlər bu dəftərdə qeydə alınmışdır [130, 32].

Şıx adı ilə bağlı toponimlər Türkmənistan ərazisində də mövcuddur.

Şıxlar sözündə iki komponent var. Düzəltmə quruluşlu leksik vahiddir. Birinci hissə “*şıx*” türk mənşəli etnosun adı ilə bağlıdır. *-lar* şəkilçisi toponimə kimi çıxış edir və burada cəmlilik anlayışı ilə bərabər, mənsubluq anlamı da var. Yəni Şıxlar şıx tayfasına mənsub deməkdir.

Şıxova leksik vahidi isə mürəkkəb quruluşlu söz olub iki komponentdən ibarətdir. Şıx və *ova* sözlərindən ibarətdir.

Canlı danışıqda *oba* sözü *ova* formasına düşmüşdür. Dildə bu cür toponimik vahidlər çoxdur. Məs: Zərqova, Xanlava//Xallava və s. Sonuncu oykonim Qubadlı rayonu ərazisindədir və ölü kəndlərdən biridir. Eyni zamanda Xallava yurdu, Xallava düşən yurdu adlı mikrotoponimlər də vardır. Görünür, həmin tayfanın yaylağı olmuş və belə də qeydə alınmışdır. Bu mikrotoponim *Gorus* rayonu ərazisində Şurnuxu kəndi yaxınlığındadır (Xallava – Xəlil oba deməkdir).

Şıxovuz toponimik vahidi də həm fonetik, həm də sintaktik dəyişikliyə uğramışdır. Düşünürük ki, bu söz aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: şıx+oba+uz . “şıx” tayfası ilə “uz” tayfasının birləşməsi mürəkkəb strukturlu etnotoponimin yaranmasına səbəb olmuşdur.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qeyd edək ki, *Uz* adlı toponim Zəngəzur bölgəsində (Sisyan rayonu ərazisində) mövcuddur. İki etnosun birləşməsi mürəkkəb quruluşlu etnotoponimin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Uz Ermənistan Respublikası Sisyan rayonu ərazisinin Türk-Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarından biri *Uz* adlı oykonimdir. Bu etnotoponim türk mənşəli *Uz* etnosunun adı ilə bağlı olaraq yaranmış və türk dilli xalqların, əsasən, oğuz qrupu türk dillərinin yayıldığı regionda öz izini saxlamışdır. Bu coğrafi ad (*Uz*) qədimliyi ilə seçilir. Tarixi-xronoloji baxımdan bu toponimi ümumtürk toponimiyası kimi qeyd etmək olar. *Uz* və onun variantı *az//ac//kas//qaz* ünsürlü etnonimlər ümumtürk xarakterə malikdir və ayrı-ayrı türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin müstəqil dil kimi formalaşmasından əvvəlki və ya bu prosesin davam etdiyi dövrdə əsas rünlərdən birini təşkil etmişdir. Tarixilik baxımından qədim etnos olan uzlar digər türk xalqlarla qaynayıb qarışmasında, onlarda ümumi cəhətlərin meydana gəlməsində əsas rol oynamışdır.

N.A.Baskakov uzları, uz dilini Balkan türklərindən biri kimi səciyələndirmişdir.

Demək olar ki, *Uz* tayfası oğuz qrupu türk dillərinin tərkibinə daxil olan və cənub çöllərinə səpələnən etnoslardan biri olmuş və qohum dillərin (Azərbaycan, Türkiyə, Qaqauz və s.) yaşadıkları ərazilərdə məskunlaşa bilmişlər. Məlumdur ki, Qarabağda – Hadrut və Mardakert rayonlarında müvafiq olaraq Çıraq-*Uz* və Maqov-*Uz* toponimləri mövcuddur. Bu oykonimin tərkibi iki komponentdən – çıraq, maqov və uz etnonimindən ibarətdir. Belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Ermənistan Respublikası Sisyan rayonu ərazisində mövcud olan *Uz* oykonimi də eyni adlı türk mənşəli etnonimin adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Aydındır ki, *Uz* etnosu cənub-qərb türk tayfa birliklərindən ibarət ol-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

muşdur.

Q.A.Qeybullayev “Топонимия Азербайджана” adlı əsərində yazır: “В раннем средневековом, когда быть, част их проникла в Азербайджан в составе последних. Привлекает внимание топоним Уз у Баласури (IX в.), Уз (город и область) Якута (XIII в.) в Аране” [202, 66].

Bununla bərabər, XIX əsrdə Zəngəzur ərazisində *Uz* kəndinin varlığını S.P.Zelinski də qeyd etmişdir.

“*Uz*” sözü onomastik ad, türk etnosunun adını bildirməklə bərabər, həm də qədim cəmlək, topluluq anlayışını bildirən komponent kimi də çıxış etmişdir.

Bu, ondan irəli gəlir ki, uz komponentli türk mənşəli etnos vaxtı ilə türkdilli xalqların formalaşmasında aparıcı rünlərdən biri kimi çıxış etmiş və demək olar ki, öz varlığını ancaq coğrafi adlarla yaşatmışdır. Deməli, qədim yazılı mənbələrdə, həmçinin etnotoponimlərdə özünü göstərən *az//as, iz//uz*, o cümlədən *qaz//quz//qur* və b. “oğuz” sözünün müxtəlif fonetik variantlarıdır. Məsələn: oğuz, qaqauz, qırqız, Azərbaycan, qazax, xəzər, özbək və s. etnotoponimlərində *az//qaz* örtükləri “uz” etnosu ilə üst-üstə düşür. Türkdilli xalqların ən qədim abidəsi olan Orxon-Yenisey abidələrində Azərbaycan dilinin də mənşəyində bilavasitə iştirak edən az tayfasının adı çəkilir:

“Az budunıq altım” [180, 71].

Belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verilir ki, həm Azərbaycan ərazisində bir sıra toponimik adlarda (Araz, Xəzər, Astara, Axstafa, Quzan, Tovuz, Çıraquz, Qafqaz və s.) həm də digər türkdilli xalqların yaşadıkları regionlarda (qaqauz, qırqız, xakas//kakaas), teles (telo+as) və s. mövcud olan toponimlərdə rast gəldiyimiz *az//uz, qaz* və s. komponenti həm etnik, həm də leksik vahid kimi bir mənşədən törəmişdir. *Az//*

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

uz və s. komponentinin topluluq və cəmlilik məzmununu ifadə etməsi isə bu etnosun vaxtilə türkdilli tayfaların mənşəyində aparıcı rol oynaması, digər türkdilli tayfalarla daha çox çarpazlaşması ilə əlaqələndirmək olar [166, 21].

T.Hacıyev yazır: "Sözlərin calanması etnosların birləşməsinin əlamətidir".

Demək, mürəkkəb toponimlər olan Qaqauz, Tovuz, Çıraquz, Xakaz sözlərinin tərkibində olan Az//uz komponenti uz-az tayfasının adı ilə bağlıdır. Ermənistanın Sisyan rayonu ərazisində olan Uz oykonimi isə tək halında, yəni sadə, saf halda, öz ilkin mənə və formasını dəyişmədən qoruyub saxlamış və müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır.

Sisyan rayonu üzrə mövcud olan oykonimlərin siyahısı

Ağudi	Dərəkənd
Ağaqa (ölü kənd)	Dəstəkert
Ağ yol (ölü kənd)	Dulus
Alacıq (ölü kənd)	Əlili (Salvard)
Alıcadərəli Məzməzək	Əlişar
Ağadi Mehrəli	Əziz pəyəsi
Ağ kənd (passiv)	Əkəri (ölü kənd)
Aşağı Ağ körpü (ölü kənd)	Ərəmis
Armutlu (passiv)	Ərəvus (Ərəfsə)
Arxlı (1)	Zabahadur
Arxlı (2)	Yaqubi
Arıqlı	Yuxarı Ağ körpü
Bazarçay (Vortan)	Kurdilər
Bazarkənd	Gözəldərə
Başkənd	Gomur (ölü kənd)

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Bafar (ölü kənd)	Məliklər
Baharlı	Murxuz
Baybalı (xaraba)	Pulkənd (ölü kənd)
Boznəli (Boz körpülü)	Pusak (ölü kənd)
Boz kənd (ölü)	Sisyan
Balak//Bələk	Sofulu
Vağudi	Sultanlı (ölü kənd)
Qarakilsə (Sisyan)	Təzə kənd (ölü kənd)
Qızıl Şəfəq (Şıxlar)	Urut (Voratan)
Qızılcıq	Hortagiz
Qıvraq (ölü kənd)	Comarlı
Qalacıq	Şamb
Qoşabulaq	Şəki
Darabas	Şükür (ölü kənd)

j) Gorus rayonunun toponimləri

Gorus – Qorus-Qorus. Zəngəzurun coğrafi adları sırasında Gorus-Qoros toponimi mühüm yer tutur. Toponimik tədqiqatlar göstərir ki, erkən orta əsrlərdə Albaniya əyalətində mövcud olan tayfalarından biri də Qoros-Xoros-Xorus-Qerusdur.

Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra o dövrün inzibati-ərazi bölgüsünə görə yaradılmış Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorus şəhəri olmuşdur. Zəngəzur Ermənistana verildikdən sonra isə Ermənistan SSR-in tərkibində 1930-cu ildə **Gorus** rayonu yaradılmışdır. Köhnə Gorus qəsəbəsi 1868-ci ildən Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasının mərkəzi olmuşdur. Bu şəhər 1868-2108-ci illərdə Gəncə quberniyası Zəngəzur qəzasının mərkəzi, 1921-1930-cu illərdə Ermənistan SSR Zəngəzur qəzasının mərkəzi, sonra isə Gorus rayonunun mərkəzi olmuşdur.

Haşiyə: Gorus 1905-2108-ci illərdə erməni müsəlman savaşı döv-

ründə Gorus erməniləri xüsusi qəddarlıq göstərmişlər. 2108-ci ildə Njdenin Zəngəzurdakı azərbaycanlı kəndlərini talan edərək Gorusa gəlməsi və Gorusda özünün oyuncaq dövlətini yaratması, *Dro və Andranikin* daşnaq dəstələrinin uzun müddət Gorusda at oynatması, hətta Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bir müddət “Sünik Respublikası” deyilən oyuncaq qurumun olması Gorusda antitürk daşnak ruhunun yüksək dərəcədə olduğunu sübut edən faktdır.

Türklərə qarşı düşmənçilik hissi Gorusda sovet dövründə də çox güclü olmuşdur. Elə buna görə idi ki, türklərin Ermənistan adlanan ərazidən ən çox təzyiqlərə məruz qalan, kəndləri dağıdılan bölgəsi Gorus rayonu olmuşdur. 40-dan çox Azərbaycan kəndləri bu müddətdə dağıdılmış, əhalisi qovulmuş, kəndləri isə dağıdılmışdır. Hələ sovet dövründə “ölü” toponimlər sırasına daxil olmuşdur.

Qeyd edək ki, M.Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində Qoroz qalasının adı çəkilir. Heç şübhəsiz ki, Zəngəzur ərazisində mövcud olan Gorus-Qoros toponimi orta əsrlərdə adı çəkilən Qoroz ilə birbaşa bağlıdır. Bu adda XIX əsrdə Yelizavetapol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında iki kənd-yaşayış məntəqəsi vardır. Bu yaşayış məntəqəsinin bir adı da son vaxtlara qədər Köhnə Gorus adlanırdı [252, 150].

Klavdi Ptolomey Qafqaz ərazisində yerləşən Xoros//Xeros və Savar tayfalarının adını qeyd etmişdir. Xatırladaq ki, Zəngəzurun toponimiyasında türkdilli etnoslardan olan Suvar//Savar adlı toponim – yaşayış məntəqəsi də vardır ki, bu, indiki Gorus rayonu ərazisində yerləşir. Azərbaycan-türk dilinin mənşəyinin tədqiqatçısı Q.Qeybullayev bu fikirdədir ki, erkən orta əsrlərdə adı çəkilən Xoros//Xurs/Xursan-Xors tayfaları türkdillidir. Nəticə etibarlı ilə müxtəlif ərazilərdə mövcud olan yaşayış məntəqələri – toponimlər uyğun olaraq Qoros-Xoros-Korus tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, Xrus kəndi həm də Naxçıvan ərazisində də mövcuddur. XIX əsrdə də Qazax rayonu ərazisində Qoros adlı yaşayış məntəqəsi, Xorosdağ adlı oronimin olduğunu D.D.Paqirev qeyd etmişdir [228, 267]. O cümlədən Qarabağın ərazisində Kirs dağı və Gorus adlı yaşayış məntəqəsi qeyd olunmuşdur. Belə hesab edirik ki, Zəngəzur ərazisində mövcud olan Kirs adlı dağın adı da Qoros-Xorus-Kirs-Gorus adına uyğundur. Türkiyə ərazisində ən böyük dağ zirvələrindən biri Qars adlanır. Kirs-Kırs-Qars adları eyni mənşəli sözün müxtəlif fonetik tərkibində təzahür formalarıdır.

Qeyd edək ki, XIX əsr rəsmi sənədlərində Stavropol quberniyasında Qeros adlı toponim göstərmişdir. Xursun toponimi Dağıstan quberniyası ərazisində də yazıya alınmışdır [228, 270].

Şübhəsiz ki, Cənubi Azərbaycan ərazisindəki Xorasan toponimi də eyni mənşəli Qeros-Xoros sözündəndir.

Göründüyü kimi, bu etnonim müxtəlif mənbələrdə və ərazilərdə müxtəlif fonetik variantda qeyd olunmuşdur: Qros-Xoros, Xurs-Kirs, Qars, Xursan, Xorasan və s. Hər şeydən öncə, bu adların nüvəsində dayanan və bu günə qədər Albaniya ərazisində (Zəngəzurdə) mövcud olan toponim Gorus-Qorusdur “Alban tarix”ində adı çəkilən Qoroz qalası məhz Korus-Qorosla bağlıdır.

Toponimist alim Q.Qeybullayev qeyd etmişdir ki, erkən orta əsrlərdə Albaniyada yaşamış Gorus (Xoros, Xors) tayfası Cənubi Azərbaycanda Qerus, Xeris, Xurzan, Xerusan, Xersabad adlarında öz izini saxlamışdır. Belə hesab edirik ki, Qara dəniz sahilində yerləşən Xerson şəhərinin adı da Xopos-Qorosla eyni kökdən törəmədir.

M.Kalankatlının “Alban tarixi” əsərində Zəngəzurun o zamankı toponimiyasının mənzərəsini öyrənmək baxımından zəngin material-faktlar vardır. Əlbəttə, bunun özü ayrıca bir tədqiqatın mövzudur.

“Alban tarixi”ndə göstərilir: “Bir dəfə Babik hakimiyyətinin birinci ilində ova çıxır və öz virana qalmış torpağını gəzib seyr edir. Şalata çatanda o bir təpəyə qalxır, həmin vaxt hardansa bir ceyran çıxır və qaçıb torpaqla örtülmüş kilsenin üstündə durur. Babik həmin təpəyə çatanda onun ayaqları torpağa girir. Babik atını zorla düşdüyü dəlikdən çıxarır. Orada olanların hamısı vahiməyə düşdülər və torpağı qazaraq daş-qaşla dolu qəşəng bir kilsə gördülər. Həmin gün böyük bayrama çevrildi. Buraya çoxlu adam gəlmişdi. Orada olanlardan bir çoxu xəstəliklərdən sağalmışdı. Babiki müşayət edən Qor və Qazan adlı iki doğma qardaş öz dinlərini atıb xaçpərəst oldular. Babik püşk atdı və Qorun baxtına Hot//Xot kəndi, Qazanın baxtına isə Şalat çıxdı” [125, 31].

Maraqlıdır ki, Zəngəzurun hazırkı toponimiyasında adları çəkilən Xot-Hot, Şalat kəndləri müasir dövrə qədər qorunub saxlanmışdır. Kitabda göstərilən və Sünikə gəlib məskunlaşan Qor və Qazan adları (antroponimləri) türk mənşəlidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Qorqud sözünün birinci komponenti olan Qor ünsürü ilə “Alban tarixi” əsərində antroponim Qor sözü türkdilli olub, eyni lüğəti mənaya (-od) malikdir.

Gorus-Qorus-Qoroz sözü iki hissədən ibarət olmaqla (Qor-us//Qors-Qor-s) mənşəli şəkilçi olan “s” ünsüründən ibarətdir. “S” ünsürü cəmlilik, topluluq mənasına malikdir.

Bələliklə, zoonim toponimiyasında mövcud olan Gorus toponimi “Alban tarixi” əsərində adı çəkilən Qorozla üst-üstə düşür və bu, türkdilli xalqların məskunlaşdığı ərazidə azacıq fərqli fonetik örtükdə (Qoros-Qerus, Xurs, Qars, Kirs, Xoros, Xorasan, Xursan, Xersan və s.) təzahür etmişdir.

M.Baharlı da Azərbaycan ərazisində Cavad qəzasında Böyük Gorus, Cır Gorus, Şamaxı qəzasında Gorusçəpərli, Göyçay qəzasında Go-

rusağaox, Gorusaratkənd toponimlərinin olduğunu qeyd etmişdi [111, 58]. Göründüyü kimi, Gorus toponiminin paralelləri də geniş ərazini əhatə etmişdir.

Bayandur. Zonanın Azərbaycan mənşəli etnotoponimlərindən biri Bayandur oykonimidir. Bu oykonim Gorus rayonu ərazisində yerləşir. Bayandurun oğuz-Azərbaycan mənşəli etnonim olması haqqında oğuz mənşələri tutarlı məlumat verir. Məşhur türkoloq M.Kaşğari “Divani lüğət-it-türk” əsərində oğuzların 22 boyu göstərilir. Bayandur tayfası da dağması ilə birlikdə adı çəkilir.

Bayandur tayfasının adı həm ümumtürk abidələrində, M.Kaşğari, Rəşidəddin, Yazıçı oğlu Əli və Əbülqazi xan Xivəli əsərlərində, həm də Azərbaycan xalqının ən qədim dil tarix abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında çəkilir.

Yazıçı oğlu Əli Rəşidəddinə əsaslanaraq oğuzları 24 boya bölünmüş və mənalarını səciyyələndirmişdir. Ona görə (yazıçı oğlu Əli Bayandur) sözünün mənası nemətli deməkdir.

F.Rəşidəddin Bayanduru üç ox tayfasına aid edir və Göyxanın birinci oğlu olduğunu göstərir.

Azərbaycan xalqının qədim tarixi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da Bayandur xan xanlar xamıdır, “Oğuz eli” dövlət quruluşunun başında durur.

Göründüyü kimi, Azərbaycan-türk yazılı abidələrində Bayandurun adı gah antroponim, gah da etnonim kimi qeyd olunur.

“Dədə Qorqud” toponimikası Azərbaycanla (ümumən Qafqazla) bağlı olduğu kimi, etnonimiya da Azərbaycan-türk dili və xalqının formalaşmasında bilavasitə iştirak edən tayfalardan ibarətdir. Dastanda adı çəkilən etnonimlər və antroponimlərlə bağlı onlarla coğrafi ad Azərbaycan, eləcə də Qafqaz toponimiyasında areal xarakterə malik-

dir.

Oğuz mənşəli və areal toponimlərdən biri də Bayandur etnotoponimidir. Türkiyə ərazisində XVI əsrdə 52 Bayandır adlı yer adları qeydə alınmışdır. Hazırda 28 toponim Bayandır adlanır.

Bayandur adlı coğrafi adlar ancaq Azərbaycan ərazisində areal xarakterə malikdir. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası Mirbəşir rayonu ərazisində eyni adlı oykonim-Bayandurlu kəndi vardır. Bayandur tayfasının izi həm də hidronimlərdə də qorunub saxlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Xanlar rayonu ərazisində və haqqında danışdığımız zonanın lap yaxınlığında Laçın rayonu ərazisində eyni adlı çay mövcuddur.

Bunu da qeyd etmək azımdır ki, Ermənistan Respublikası ərazisində Bayandur toponiminin özü areal xarakterə malikdir. Ararat vadisində azərbaycanlıların yaşadığı kənd Bayanduru adlanır.

Bayandur adı ilə bağlı coğrafi adlar Qazaxıstan ərazisində Bayan, Türkiyə ərazisində Bayan və Bayındır adı ilə müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Həm də Bayandır lekseminin bu ərazidə işlənmə tezliyi daha çoxdur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində Bayan adlı yaşayış məntəqəsi vardır. Qeyd etdiyimiz etnotoponimlərin quruluşundakı azacıq dil fərqi, hər şeydən əvvəl, fonetik-morfoloji fərq sözün məzmun fərqinə təsir etmir. Bu fərqlər dialekt fərqi qədir. Dilimizin qanunauyğun fonetik-morfoloji fərqi qədir.

Bayandur//Bayındır//Bayandurlu//Bayan və s. sözlərində a>i, i>u əvəzlənməsi qanunauyğun haldır.

-lı morfemi isə toponimant ünsürüdür. Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verilir ki, Bayandur etnotoponiminin ümumtürk areala malikdir və Oğuz-Azərbaycan mənşəli olmaqla daha

çox Qafqaz, Türkiyə regionunda geniş yayılmışdır.

Bayandur sözündə “bay” komponenti Bayat sözündəki bay/boyla üst-üstə düşür. Ümumiyyətlə boy komponentli coğrafi adlar Azərbaycan mənşəli toponimlər sistemində üstünlük təşkil edir. Bayandur sözündəki türklükdən qorxan ermənilər onun da adını Baqatur formasına salmışlar.

Bayandur, Bayan adı ilə bağlı olan yerlər, heç şübhəsiz, oğuzların həmin yerdə məskən saldıqlarını göstərən dəlillərdəndir. Zonanın toponimiyasını tam halda etnolinqvistik təhlili bir daha göstərir ki, “Dədə Qorqud”la bağlı antroponim və etnotoponim müəyyən bir lay təşkil edir.

Bayandur sözünün nüvəsini təşkil edən “bay” sözünün ifadə etdiyi semantika rayon şivəsində bu gün işlənərək “bay olmaq” birləşməsinin tərkibindəki “bay”la eyniyyət təşkil edir. Yəni Bayandurun Yazıçı oğlu Əlidə göstərilən varlı, nemətli mənası “bay olmaq” birləşməsinin ifadə etdiyi varlı olmaq, yarımaq mənası ilə üst-üstə düşür.

Bayandur haqqında xalq rəvayəti də mövcuddur. Rəvayətə görə, İbili adlı bir qaçaq var imiş. Bu qaçaq dağlarda yaşayır, padşahın adamlarına divan tuturmuş. Padşah nə qədər qoşun göndərmişsə, onu nə tuta, nə də öldürə bilirlərmiş. Axırda şah İbiliyə sifariş eyliyə ki, haranı istiyirsən *bəyən dur*, oranı sənə verim.

İbili padşahın təklifinə razı olur. Çox yer gəzir axırda Bayandur olan yerə çıxır, bəyənib orda durur. Padşah bu yeri İbiliyə verir. İbili burada imarət tikdirib öluncə yaşayır. Onun yeri buranın adına “Bəyəndur” demişlər. Sonralar Bayandur olmuşdur.

Əlbəttə, bunlar toponimik rəvayətlər, el yozumlarıdır. Bu rəvayətlərdə tarixi həqiqətlərin təhrif olunmasına baxmayaraq, xalqımızın təfəkkür tərzini öyrənmək üçün çox faydalıdır.

Yayıcı. Zəngəzur ərazisi türk-oğuz mənşəli etnotoponimlərin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən bir ərazidir. Burada *Yayıcı* toponimi Gorus rayonu ərazisində Azərbaycan Respublikasının Qubadlı rayonuna həmsərhəd olan ərazidə yerləşir. Bu adın (Yayıcı) müasir semantikasi da türk-Azərbaycan mənşəlidir. Yayıcı sözü yaymaq, səpmək, dağıtmaq mənalərini ifadə edir. Bu, “yayıcı” ləkseminin müasir semantikasındır. Ancaq bir qədər keçmişə qayıtdıqca, tarixi-yazılı mənbələrə müraciət etdikcə Yayıcının türk-oğuz tayfası olduğunu aydın görürük.

Görkəmli türkoloq Kononov bu tayfa haqqında yazır: Yayıcı tayfası müasir dövrdə Amur çayının sahillərində yaşayır və hal-hazırda onlar Yayıcı adlanırlar [221, 74].

Göründüyü kimi, Əbül-qazi xan Xivəlinin təsvirində Yayıcı türk tayfası, şəcərəsi kimi qeyd olunmuşdur. Türk (oğuz) şəcərəsi olan yayıcılar Əbül-Qazi xan Xivəli dövründə (XVII-XVIII əsrlər), həm də görünür, ondan çox-çox əvvəllər də Türkmənistan ərazisində Amu çayı sahilində yaşamışlar. Deməli, toponimik adlar oğuz mənşəli eyni adlı tayfa-şəcərələrinin adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Görünür ki, oğuz-türkmən şəcərələrinin müxtəlif dövrlərdə Qafqaza axını zamanı məskunlaşdıqları ərazidə müəyyən iz qoymuşlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Oğuz tayfalarının adı ilə bağlı olan Qanlı bel, Qanlı kəndi (Kəlbəcər rayon ərazisində), Murğuz, Bayandur, Xalac, Çəpni və s. etnotoponimlər Zəngəzur ərazisində də mövcuddur. Bu, türk tayfalarının Azərbaycana, ümumən, Qafqaza kütləvi axını ilə əlaqədar olmuş və oğuz tayfası, öz adını məskunlaşdığı ərazidə yaşatmışdır. Bu şəcərələr hər halda qohum olduqları tayfaların həndəvərində, onlarla dil-ünsiyət tapa biləcək etnik qrupların yaxınlığında məskunlaşa bilərdilər.

Yayıcı etnik qrupu da digər türk etnoslarının axını ilə hərəkət etmiş,

coğrafi ərazicə çox da uzaq olmayan regionda da qərar tuta bilibdir. Zəngəzur ərazisi (b.e.ə. və b.e. əvvəllərində Sünik adlanan bu ərazidə Ermənistanın Qafan, Gorus, Sisyan, Məgri və Azərbaycanın Ləçin, Qubadlı, Zəngilan rayonları daxildir) qədim türk etnosların (Hunlar, Oğuzlar, Suvar//Savirlər, Xalaclar, Çəpnilər, Qanlı-Qanlıqlar, Albanlar, Uzlar və s.) ilk dayaq nöqtələri, məskunlaşdıqları ərazi olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, bunlar hər iki xalqın formalaşmasında əsas rol oynamışlar. Azərbaycan və Türkmənistan arasında axın, gediş-gəliş olmuş (lap qədim dövrdən) qohum etnosların birləşməsi və çarpazlaşması onların dil ümumiliyini şərtləndirmişdir. Yayıcı coğrafi adının yaranmasında da belə bir proses əsas olmuşdur. Yayıcı ləkseminin lüğəti mənası ilə Yayıcı etnosunun geniş ərazidə yayılması arasında müəyyən bir yaxınlıq da sezilir. Beləliklə, bu söz öz ilkin lüğəvi mənasını (yaymaq, yayılmaq) geniş regionda yayılan Yayıcı etnosunda təzahür etdirmişdir.

Çünki bu etnotoponiminin yayılma coğrafiyası geniş bir ərazini tutur. Görkəmli alim F.Zeynalov oğuzların X əsrdən müxtəlif ölkələrə böyük qəbilələr halında köç etməsindən danışarkən qeyd edir: “Bu, əsasən iki səbəblə - birincisi, yeni əlverişli yerlə, ikincisi, daimi çəkişmələr və xarici müdaxilə ilə bağlıdır”. Oğuzların kütləvi şəkildə axını hara gəldi deyil, məlum, qohum, digər türk-oğuz mənşəli xalqların mövcud olduğu istiqamətdə və onun həndəvərində ola bilərdi. Elə də olmuşdur. Onlar əsasən Azərbaycan, Kiçik Asiya, Balkan ölkələrinə səfər etmişlər. Bir qisim isə həmin ərazidə - indiki Türkmənistan ərazisində qalmışdır. Coğrafi adlardakı paralellik də həmin köç etmənin, gediş-gəlişin nəticəsidir ki, Yayıcı toponimi bunun bariz nümunəsidir. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, Yayıcı adlı etnotoponim Azərbaycanda Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində də mövcuddur. Babək rayonu ərazisində Aşağı Yayıcı adlı toponimin olması bir daha sübut

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

edir ki, bu ərazidə həmin adda etnos geniş yayılmışdır. Yayıcı coğrafi adında təyinedici sözün olması Aşağı, Yuxarı Yayıcı, Orta Yayıcı və s. toponimlərinin olmasını şərtləndirir. Deməli, ikinci, üçüncü və s. adlı Yayıcı olub. Ordubad rayonu ərazisində Yayıcı kəndinin mövcudluğu deyilən fikri dəqiqləşdirir və bu ərazilərin (Naxçıvan Muxtar Respublikasının və Zəngəzurun) vaxtilə bir inzibati ərazidən ibarət olduğunu deməyə haqq verir. Bu haqda görkəmli alim F.Məmmədovanın fikri maraqlıdır [22,].

Eyni zamanda Türkmənistan ərazisində türk etnoslarının adı ilə bağlı coğrafi adlar Zəngəzur zonası toponimiyası ilə paralellik təşkil edir. Buna bir neçə misal çəkə bilərik. Məsələn: Türkmənistan ərazisində Xalac, Qazandağ, Yayıcı və s. toponimik adlar da bu qəbildəndir. Nəticə etibarilə qeyd olunmalıdır ki, müştərək paralel toponimlər hər şeydən əvvəl etnotoponimlərdir. Bunlar daimi gediş-gəliş (lap qədim zamanlardan çarpazlaşma) və digər ictimai-tarixi şəraitlə bağlı olaraq yaranan, müəyyən dəyişikliyə uğrayan, lakin öz ilkin forma və məzmununu mühafizə edən etnotoponimlərdir.

Qeyd edək ki, Yayıcı adı da ermənilərin “diqqətindən” kənar qalmamış və 1978-ci ildə dəyişdirilərək “Qarjis” adı ilə əvəz edilmişdir. Sevan rayonu ərazisində də Yayıcı adlı etnotoponim mövcud olmuşdur. Təəssüf ki, o da eybəcər bir adla – Zovaber adı ilə əvəzlənmişdir.

Maldaş toponimi. Zəngəzur qəzasında, Gorus rayonu ərazisində yerləşən toponimlərdən biri **Maldaş** oykonimidir. Bu oykonimin mürəkkəb quruluşlu toponimdir. İki hissədən ibarətdir. Birinci hissə “iri buynuzlu heyvan, mal-qara, qaramal” mənasında işlənən sözlə Azərbaycan dilində dağ, daş, qaya mənasında işlənən daş sözünün birləşməsindən əmələ gəlmiş zootoponimdir.

Ümumiyyətlə, zonanın ərazisi relyefinə görə dağlıq olduğuna görə

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

tərkibində “dağ”, “daş” komponentli coğrafi adlar çoxdur. Məsələn: Daşbaşı, Saldaş, Qızıldaş, Bəkdaş, Bəydağ, Daşnov, Əmradaşı, Daşagirən, Daşkənd, Daşlı, Daşlıqat və s. Bu oykonim Azərbaycan xalqının etnoqrafiyası ilə bağlı toponim kimi də yozula bilər.

Boz kaha və Boznəli toponimləri. Zəngəzur toponimiyasında Zəngəzurun Ermənistanına aid edilən Gorus rayonunda **Boz kaha** və Sisyan rayonu ərazisində isə Boznəli coğrafi adları vardır. Bu toponimlərin birinci hissəsi **boz** ləksik vahidi ilə bağlıdır.

Boz kaha kəndi passiv fonda daxil olmuş lal toponimlərdəndir. Bu toponim mürəkkəb quruluşa malik olub birinci hissəsi mağara, qayalıqda, dağda təbii və sünü oyuq mənasında işlənir.

Bu söz relyef əsasında yaranan bənzəyişlə bağlı yaranan mürəkkəb toponimdir.

Boznəli toponimi Sisyan rayonu ərazisində yerləşən oykonimlərdən biridir. Bu toponim Qafqazın 5 verstlik xəritəsində **Bozlu** kimi qeyd olunmuşdur. Boznəli Bozlu formasının təhrif olunmuş formasıdır. Bu kənd də erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur. Bozlu etnotoponimidir. Bizə belə gəlir ki, **Bozlu** ləksemi Oğuzların iki tirəyə bölünmüş tayfalarından birinin adı olan **Boz ok** nəslinə aiddir. Toponimin Bozlu adlı bəydili türk tayfasından əmələ gəldiyini də güman etmək olar. Sonralar bu kəndin adını dəyişdirib **Ağkörpülü** adlandırmışlar. Ermənilər ad dəyişmə prosesində daha çox etnotoponimləri dəyişdirdilər. Bu da səbəbsiz deyildi. Bununla da onlar tarixi daha çox saxtalaşdırır, təhrif edirdilər.

Boz kənd toponimi də Ermənistanda Sisyan rayonu ərazisindədir. Bu oykonim Ağudi kəndinin yaxınlığında, Ağudi sovetliyinin tərkibində idi. Bu kəndin adını sonralar dəyişdirərək **Dərəkənd** qoymuşlar. Kəndin əhalisi digər kəndlər kimi erməni soyqırımının qurbanı olmuş,

başqa kəndlərə köçürülmüşdür. Boz kənd toponimi də mürəkkəb quruluşlu toponimlərdəndir.

Gölcük. Zəngəzur bölgəsində indiki Gorus rayonu ərazisində mövcud olan coğrafi adlardan biri Gölcük oykonimidir. Bərguşad çayının yuxarı axarında yerləşən bu kəndin taleyi də digər passiv fonda keçmiş toponimlər kimi olmuşdur.

Quruluşca düzəltmə toponim olan bu coğrafi ad hidrooykonimdir. Bu toponim Azərbaycan dilində “təbii su hövzəsi” mənasında işlənmişdir. “Göl” və *-cük* kiçiltmə mənasını bildirən hissədən ibarətdir.

Xanazək – Xinzirək toponimləri. Zəngəzurun toponimiyasında maraqlı doğuran toponimlər sırasında Xinzirək-Xanazək oykonimlərini göstərə bilərəm. Bu, Ermənistan deyilən ərazinin Gorus rayonu ərazisindədir. Hər iki toponimin adına S.P.Zelinskinin tərtib etdiyi siyahıda bir qədər təhrif olunmuş formada rast gəlirik [252, 145-162]. Ümumiyyətlə, 1988-ci ilə qədər kəndləri erməniləşdirən, adları dəyişdirilən və təhrif olunan rayonlar içərisində Gorus rayonu “birinci” yerdə idi.

Zəngəzur ərazisinin toponimiyasını bütövlükdə bir model kimi götürdükdə o, geniş mənada Azərbaycan (Qərbi Azərbaycan və ətraf da daxil olmaqla) toponimiyasına tam uyğun gəlir. Burada türk mənşəli toponimlər *fon* təşkil edir. Qeyri-türk elementləri çox azdır. Bu da qeyd olunmalıdır ki, bu toponimlərin əksəriyyəti etnotoponimlər sırasına daxildir.

Xinzirək və *Xanazək* toponimləri də qədim türk tayfalarından olan *hun* tayfaları ilə bağlıdır. *Hun* etnosunun adı ilə bağlı toponimlər elə Zəngəzur ərazisində areallıq təşkil edir. Belə ki, bu ərazidə *Hunan*, *Hunud*//*Hünüd*, *Qunnanlı*//*Hunanlı* və s. kimi toponimlərin tərkibində “hun” etnik tayfasının adı çəkilmişdir.

Xinzirək sözündə üç komponent birləşmişdir. *Xın*//*Hun*, *zır*//*zor*/

yer-ək.

Burada birinci komponent *hun* tayfasının adı ilə bağlıdır, *zır*//*zor*// yer, məkan bildirir. *-aq*//*ək* şəkilçisi isə bir neçə mənanı bildirir. Birincisi, bir sıra türkdilli qəbilə birləşmələrinin tərkibində iştirak edərək ucalıq, yüksəklik bildirir. Məsələn, Qaz-aq, Qıpc-aq, həyərek//aqar+aq və s. (məkan anlamı *yat+aq*, *bat+aq* və s. sözlərində olduğu kimi).

Aq//*Ağ* ünsürü qədim türk dillərində işlənən ucalmaq, qalxmaq *ağmaq* lüğəvi mənalərini ifadə edir. Bu söz M.Kaşqari “Divan”ında, “Dədə Qorqud” dastanında, o cümlədən klassiklərimizin yaradıcılığında “*ucalmaq*”, “*yüksəkliyə qalxmaq*” mənasında işlənmişdir.

Bizə belə gəlir ki, Xanazək və Xinzirək sözlərinin nüvəsində eyni komponentli elementlər görünməkdədir. Ən əsası odur ki, bu sözlərin tərkibində *hun* elementi var.

Suvarı. Zonanın ərazisində (Gorus rayonu) Azərbaycan mənşəli coğrafi adlardan biri Suvarı etnotoponimidir. Bu, oykonimdir – kənddir. Azərbaycan dilinin onomastikası sistemində Suvar etnosunun adı ilə əlaqədar coğrafi adlar mühüm yer tutur. Məlumdur ki, Azərbaycan dili və xalqının formalaşmasında bilavasitə iştirak edən, Azərbaycan xalqının etnogenezində əsas rol oynayan etnoslardan biri suvarlardır.

Prof.Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin əsas mənbələrindən danışarkən yazırdı: “Azərbaycan dilinin əsas mənbələri eramızdan əvvəl və eramızdan birinci min ili dövründə Xəzər dənizinin şərqində, şimalında, qərbində, cənubunda, ümumiyyətlə, Qafqazda məskən salmış Sak-skif, qas-kaspi-qassit, Xəzər, Sabır-suvar, Hun, türk-törək, quz-oğuz, qınçaq-qıfçax adları ilə tanınan qəbilə və tayfaların dilləri olmuşdur” [54, 48].

Göründüyü kimi, Azərbaycan, ümumiyyətlə, Qafqaz toponimiyasında mövcud türk mənşəli toponimlər sırasında qədim türk tayfa itti-

façı olan savir//suvarlar da var.

Toponimist alim Q.Qeybullayev bu haqda yazır: “Говоря о времени появления этнопонимов с этнонимом сувар на территории Азербайджана, следует учитывать, что впервые этот этноним в форме савар отмечен автором II в Птоломеем” [202, 333]. Ancaq bizə belə gəlir ki, Suvar//Savir//Sapir etnoniminə və etnotoponiminə lap qədim antik mənbələrində rast gəlirik.

Tarixin atası hesab edilən V əsr (b.e.ə.) yunan tarixçisi Herodot yazmışdı. «Между (Колхидой Мидией) живет одна народность – саспирь. Минуя их, можно попасть в Мидию» («От персов, мидян, саспиров и колхов простирается») к северу Каспийское море и река Аракс, текущая на Восток» [186, 13-14].

Herodotun təqdim etdiyi saspir adlı etnos hər halda suvar//savar//saspir adlı türk mənşəli tayfa ilə eyniyyət təşkil edir. Həm də Suvar etnosunun Herodotun təsvir etdiyi coğrafi regionla (e.ə. V əsr) orta əsr mənbələrində təsvir olunan (ilkin orta əsr də daxil olmaqla) məsələn: Ptolomeyin təsvir etdiyi Suvar//Sapir//Sabir tayfalarının yerləşdiyi, məskunlaşdığı region eyniyyət təşkil edir. Belə ki, müxtəlif tarixi dövrdə hər iki adla adlandırılan Saspir və Suvar//Sapir tayfaları Xəzər-Kaspi dənizi sahilləri boyunca Araks-Araz çayına qədər geniş şimali-qərbi Kaspi sahillərində və Böyük Qafqaz dağları ətrafında Hunlarla qarışıq halında yaşamışlar. Görünür, elə buna görə də bəzi mənbələrdə Suvar//Sabir//Sapirlər Hun tayfa və etnosu kimi adlandırılmış, Hunların tərkibində Qafqaz Albaniyasına aid edilmişdir.

Q.Qeybullayev VI əsr yunan tarixçisi Prokopiya istinad edərək yazır ki, Savirlər Hun tayfalarına mənsubdurlar. Suvar//Sabir tayfaları Dağıstan ərazisindən keçərək Albaniya ərazisinə daxil olmuşlar.

Həqiqətən, qədim mənbələrdə göstəriləni kimi, Azərbaycan xalqı-

nın formalaşmasında iştirak edən türk mənşəli etnoslardan biri olan Savir//Sabir//Suvar tayfaları Zaqafqaziya ərazisində məskunlaşmış, yaşadıkları ərazilərdə müəyyən iz qoymuşlar. Sabirlər//Suvarlar V-VI əsrlər Qərbi Sibir ilə Qafqazın quzey qismində mühüm tarixi rol oynamışlar. Sabir//Suvarlar avarların şərqdən basqınları səbəbi ilə qərbə köç etmişlər. Bu gün Sibirdə yaşayan Tobolek xalqı buranın əski sakinlərini Sibir və ya Sivar adı ilə yad edirlər. Məlumdur ki, bu bölgədə XVI əsrdə Sibir xanlığı təşkil edildi və Mərkəzi də Sibir şəhəri idi, sonra ruslar buranı tutdular və şərqə getdikcə bu ad geniş məntəqəyə şamil olundu, nəhayət, bütün məntəqə Sibir adlandırıldı (XVI əsr).

Sabir//Savar//Suvarlar 503-515-ci illərdə Qafqazın şimalında, Volqa və Don çayları sahillərində, Kuman çayı məcrasında yerləşdilər. Və 516-cı ildə Sabarların başbuğu (xaqanı) Balak və ya Bələk Sasnilərlə müqavilə bağlayıb, bizanslarla savaşı. Sabar ordusu Ermənistanına hücum etdi. Anadolu və Konyaya qədər getdi. 520-ci ildə Balak öldü və xanımı Buqarıq onun yerində oturdu. VII əsrdə zəiflədilər və Xəzər dövlətinin qurulmasında iştirak etdilər [45, 29].

Sabir//suvarların qısa tarixini xatırlamaqda bizim üçün bir maraqlı fakt Balak adlı toponimin Zəngəzur ərazisində mövcud olmasıdır. S.P. Zelinskiyin göstərdiyi siyahıda və günümüzə qədər gəlib çatan Balak toponimi balıq etnonimi ilə əlaqədar olub, əslində bulkar//bulqarlara aid edilə bilər. Beşbalıq və Ordubalıq toponimləri də mövcuddur.

F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” adlı əsərində Suvar lekseminə həm antropnim, həm də toponim kimi rast gəlirik: “У него было сорок хаджибов, и один раб (гулам) по имени Сувар, которого он купил в стране Сувар. Он был очень умным, смелым, ловким и общительным человеком” [230, 85-86].

XIV əsr müsəlman tarixçisi F.Rəşidəddin “Oğuznamə” adlı əsərində

“Suvar” leksemini həm antroponim, həm də ölkə kimi təsvir etmişdir. Suvar ölkəsi kimi təqdim olunan ərazi, heç şübhəsiz, suvar etnosunun məskən saldığı, yaşadığı region, coğrafi ərazi kimi başa düşülməlidir. Rəşidəddinin qeyd etmiş olduğu Suvar ölkəsində həmin etnosun adı ilə bağlı coğrafi adlara biz bu və ya digər formada rast gəlirik.

Suvar adı ilə bağlı coğrafi adlara real xarakterə malikdir. Yaxın keçmişə qədər Muğan düzündə Puşkin rayonunun indiki ərazisinin daşdığı ad Biləsuvar adlanmışdır.

Suvar etnosu ilə bağlı bir qisim coğrafi adların (Dağıstanda Qala-Suvar, XIX əsrin ortalarına qədər mövcud olan Suvarlı oykonimi) varlığını Q. Qeybullayev qeyd etmişdir [202, 32].

Göründüyü kimi, Suvar etnoniminin adı ilə bağlı coğrafi adlar areal xarakterə malikdir.

Mənbələrdə “Şabran” leksemi həm çay, həm şəhər, həm də qala kimi xatırlanır. Bu şəhər Ptolomeyde xatırlanır (II v.).

N. Əsgərov Şabran sözünün etnonim mənşəli olduğu qənaətinə gələrək, onu Sabir//Suvar tayfasının adı ilə bağlamaqda haqlıdır [69, 14]. Sabir//Sabiran//Şabran.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Suvar//Savar//Sabir adı ilə bağlı areal etnotoponimlər həm Azərbaycan ərazisində, həm də Azərbaycandan kənar da təhrif olunur, dəyişdirilir, yaddaşlardan silinir və beləliklə, passiv fonda düşür. Məsələn: Azərbaycandan kənar da təhrif olunur, dəyişdirilir, yaddaşlardan silinir və beləliklə, passiv fonda düşür.

Məsələn: Azərbaycanın Puşkin rayonunun əvvəlki adı Biləsuvar olmuşdur.

Prof. A. Qurbanov areal coğrafi adların əmələ gəlməsindən danışarkən qeyd edir ki, bu, hər şeydən əvvəl, eyni bir qəbiləyə, tayfaya mənsub əhalinin müxtəlif yerlərdə məskən salması ilə bağlıdır [106.

357]. Məhz buna görə də passiv fonda keçmiş toponimlərin “dirildilməsi”, əvvəlki adlarının qaytarılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bunlarla yanaşı, türkologiyanın atası hesab olunan M. Kaşğariyə Suvar lekseminə iki mənada rast gəlirik. Suvar – 1. Bir türk boyu; 2. Bir şəhər adı.

M. Kaşğari məlum “Divani-lügət-it türk” adlı əsərində “suvar” leksemini həm türk mənşəli antroponim, həm də etnotoponim (şəhər adı) kimi qeyd etmişdir.

“Suvar” sözünün quruluşundan danışarkən, bu sözün iki hissədən ibarət olduğunu deyə bilərik: Suv+ar.

“Suv” ünsürü qədim türk dillərində çay, su mənasında işləndiyi kimi, bu gün də bir sıra türk dillərində həmin mənada işlənməkdədir.

-ar şəkilçidir və ümumiyyətlə, türk mənşəli etnonimlərinə artırılmaqla cəmlilik, topluluq məzmunu əmələ gətirir.

-ar, -ər şəkilçilərindən danışan B. Serebrennikov bu şəkilçilərin türk dillərində topluluq, cəmlilik məna bildirməsini səciyyəvi xüsusiyyət kimi qeyd etmişdir.

Daha doğrusu, -ar ünsürü vaxtilə qəbilə və tayfaların topluluğunu bildirməklə yanaşı, birgə yaşadıkları yeri, yurdu da bildirmişdir. Məsələn: Suvar//suvların, xəzər//xəz//kas//quz//oğuzların, kəngər kanq//qanlıların yaşadıkları yeri, yurdu bildirmişdir.

D. Yeremeyevin bu haqda fikri maraqlıdır. Belə ki, o, “К семантике тюркской этноним” adlı məqaləsində -ar² şəkilçilərindən danışmış, bu şəkilçilərin türk dillərində etnonim əmələ gətirdiyini göstərmiş, tatar, xəzər, bulqar, qacar, kəngər və o cümlədən suvar etnonimlərini nümunə kimi qeyd etmişdir.

Suvarı sözündə “ı” ünsürü isə daşlaşmış, birləşmiş suvar etnoniminə yer məzmunu verən şəkilçi kimi çıxış edir. Bizə belə gəlir ki, bu şəkil-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

çi “*h*” şəkilçisinin qalığıdır. “*R*” və “*L*” samitlərinin yanaşı işlənilmə çətinliyi “*L*” səsinin düşməsi ilə nəticələnmiş, suvar+lı sözü zonanın əhalisinin dilində Suvar+ı kimi formalaşmışdır.

Hazırda bu ad erməni dilinə uyğunlaşdırılmış Svarani formasında işlənir. Lakin bu söz yenə də ilkin mənasını və formasını – Suvarı formasını itirməmişdir. Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin rus rəsmi sənədlərində bu toponim Suvaranc formasında göstərilmişdir. Eyni zamanda həmin mənbədə bu kəndin əhalisinin tatar (türk) olduğu da qeyd olunmuşdur.

Suvaranc sözündəki “ç” elementinə biz həmin mənbənin siyahıya salınmasında xalis türk sözü olan “Kecaran” toponimində də rast gəlirik. “c” ünsürü yad elementdir, ermənicəyə məxsusdur. Deməli, Suvarı etnotoponimi Azərbaycan türklərinin etnogenezində mühüm rol oynamış Suvar//Savir tayfalarının adı ilə bağlıdır.

Şurnuxu kəndi (toponimi). Zəngəzurun Gorus rayonu ərazisində mövcud olan oykonimlərdən biri Şurnuxu toponimidir. Şurnuxu adına biz XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də rast gəlirik. Bu kənd Gorus-Qafan avtomobil yolunun kənarında, meşəlik, bağlıq ərazisi olan bir yerdə, Şurnuxu çayının sol sahilində yerləşmişdir. Bəzi erməni mənbələrində bu kəndin guya 30-cu illərdə yarandığı haqda səhv məlumat verilir. Görünür, erməni tədqiqatçıları bu kəndin tarixini ermənilərin bu kəndi dağıtdıqdan sonra əhalinin yenidən məskunlaşması prosesini nəzərdə tutur.

Qeyd etmişdik ki, Gorus rayonu ən çox erməni qırğınına məruz qalan ərazi olmuşdur. Hətta bandit, tayqulaq Andronik Gorus rayonunu özü üçün mərkəz seçmiş və bu ərazinin kəndlərini daha çox dağıtmışdı. Düz 40 azərbaycanlı kəndi yerlə-yeksan edilmiş, əhalisi qırılmış, zorla qovulmuşdu. Gorus rayonunun cəmi dörd azərbaycanlı kəndində əhali

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

yaşayırdı. 1988-ci ildə Gorus rayonunda ən iri kənd olan Şurnuxu çox tez və “mütəşəkkil” şəkildə Gorus rayon partiya komitəsinin bilavasitə rəhbərliyi ilə dağıdılmış, kəndin əhalisinin var-yoxu əlindən alınıb qovulmuşdur: bir həftə ərzində kənd bomboş idi.

Şurnuxu ətrafında məscidlər, qalalar, kilsələr, sıx meşələri olan bir yerdir. Çox böyük strateji əhəmiyyətə malik bir ərazi idi. Buraya sıldırım yerlərdən axan şır-şır bulaqlar, şələlələr xüsusi gözəllik verirdi. Bu sözün lüğəti mənasına gəlincə, qeyd edək ki, relyeflə bağlı olaraq “Şırnıx”, “şirnov”, “*kiçik şələlə*” mənasında olan “çirnox” sözünün fonetik formasıdır [34, 62].

Bu kənd Kəpəz dağının ətəyində yerləşir. Kəpəz dağında ibadət-gahın (pirin) varlığı bu kəndin qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Bu sətirlərin müəllifi də əslən Şurnuxu kəndindəndir. Bizim nəsil isə Şurnuxu kəndinin yaxınlığında yerləşən tarixən çox qədimlərə gedən Alban dövləti və etnosu ilə birbaşa bağlı olan *Ağvanlı* kəndindəndir. Ağvanlı toponimi də bu ərazinin qədim Albaniya ilə bağlılığını göstərən tarixi faktdır.

Hər iki kənd erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur. 2102-20-ci illərdə hər iki kənd dağılmış, əhalisi isə qaçqın düşmüşdü. Ağvanlı toponimi haqqında oçerk yazdığımızdan burada əlavə məlumat verməyi lazım bilmədik.

Şurnuxu təbii landsaftla (şırnıx, şirnov) bağlı sözdür. Yəni səs təqlidindən, şırtılı-şirnov sözündən yaranmış sözdür.

Ağbulaq toponimi. Zəngəzurun türk-Azərbaycan mənşəli hidrooykonimlərindən birinin adı Ağbulaq kəndidir. Ermənistan Respublikası Gorus rayonu ərazisində yerləşir. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində Qışlaq kimi verilən bu ad sonralar oykonimə çevrilmişdir. Şurnuxu sovetliyinə daxil idi. *Ağkörpü* tayfasının qışlağı kimi verilib. Bu Ağbulaq

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

kəndi Laçın rayonu ərazisindədir. Hazırda Azərbaycanda 7 oykonimin adı Ağbulaq adlanır. Bu coğrafi adlar müəyyən tayfaların yaylaq və qışlaqlarını bildirmiş və yaxud ayrıca müstəqil bir obyektin adı kimi mövcud olmuşdur. Laçın rayonu ərazisində 2 Ağbulaq adlı kənd vardır. Ermənistandakı Ağbulaq kəndi isə Xalac//Xələc tayfasının yaylağı olmuşdur. Hadrut rayonundakı Ağbulaq kəndi isə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ əyalətindən köçüb gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində hidrooykonimə çevrilmişdir. *Ağbulaq* toponimi mürəkkəb quruluşa malik *ağ* və *bulaq* komponentlərindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, dildə *ağ* və *qara* sözlərinin rəng bildirməsi ilə yanaşı, digər çalarına da rast gəlirik.

Məlumdur ki, yeraltı sular içməyə yararlı və yararsız olmasına görə iki yerə - ağ və qara sulara ayrılır. Ağ sular içməyə yararlı, qara sular isə yararsız sular hesab olunur. Bu suların hər ikisi şəffaflığına görə eynidir. Deməli, *Ağbulaq* və *Qarabulaq* toponimlərinin tərkibində ağ və qara sözləri mənaca suyun rənginə deyil, onların keyfiyyətli olmasını bildirməyə xidmət edir. Ağbulaq-suyu yaralı, yüngül, içməli bulaq mənasını daşıyır. Kənd də öz adını onun cənub-şərqində yerləşən Ağbulaq bulağının adından almışdır. Ağbulaq hidrooykonimdir. Qeyd edək ki, Ağbulaq kəndindən bir qədər aralı (1 km) başqa bir Azərbaycan kəndi - *Alçalı* kəndi erməni genosidinin qurbanı olmuş, xarabalığa çevrilmişdir. Lal toponimlər sırasına daxil edilmişdir. 2108-ci il qırğını zamanı yandırılmış və əhalisi qovulmuşdur.

Qanlı bel oronimi (dağı). Zəngəzur ərazisində mövcud türk (oğuz) etnosunun adı ilə bağlı toponimlərdən biri Qanlıbel oronimidir. Bu oronim Gorus rayonu ərazisindədir. Qanlı tipli coğrafi adlar, əsasən II komponentdən ibarətdir. XIX əsrə aid arxiv sənədlərində Qanlı Allahverdi (İrəvan quberniyası), Qanlı (Göyçə), Yuxarı Qanlıcva, Aşağı

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qanlıca (Şərəyel), Qanlı yol (Qubadlı), Qanlı gədik (Laçın), Qanlıca dağı (Zəngilan), Bozalqanlı (Tovuz) adlı toponimlər və mikrotoponimlərə rast gəlirik.

Kəlbəcər rayonunda Qanlıkənd, Cənubi Azərbaycanda Tufarqanlı toponiminin tərkibində "*qanlı*" sözü səlcuq oğuzlarına daxil olan Qanlı tayfasının birinin adından ibarətdir. Qanlı bel, Qanlı kənd və sair toponiminin mənası Qanlı tayfasına məxsus kənd, bel deməkdir. Qanlı bir tayfa kimi hələ eradan əvvəl III əsrdən məlumdur. VIII əsrin ortalarında Sırdərya sahilində yaşayan qanlı tayfası oğuz və karluqların basqısından iki yerə bölünmüşdü. Onların bir qismi Azərbaycanın işğalında monqolların tərkibində uyğur və xələc/xalac tayfaları ilə birlikdə iştirak etmiş və bu ərazinin toponimiyasında qat əmələ gətirmişdir. Geniş ərazidə Qanlı toponiminin mövcud olması onu göstərir ki, bu tayfa türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının mənşəyində mühüm rol oynamışdı. Qeyd edək ki, *Qanlı* onomastik vahidinə Azərbaycan xalqının möhtəşəm abidəsi olan "Kitabi – Dədə Qorqud" kitabında rast gəlirik [98, 185]. "Dədəm Qorqud" dastanının VI boyu "*Qanlı* Qoca oğlu *Qanturalı* boyunu bəyan edir" adlanır. Fikrimizcə, bu boyun adında 2 personaj - *Qanlı* və *Qanturalı* sözünün I hissəsi Qan(lı) adı ilə bağlıdır. *Qanturalı* elə Qan(lı)turalı anlamındadır.

Qanlı sözü də kəngər sözü ilə bağlıdır. Bu söz qanlı sözünün qədim adıdır. Ola bilər ki, bu adların bəzilərində həmin söz bu və ya digər hadisə, müharibələrlə bağlı olsun. Lakin arealca *qanlı* sözünün geniş yayılması onların etnonimlə əlaqədar olduğunu göstərir. Qanlı bel sözü sintaktik yolla yaranmış toponimdir. *Kəngərlərin Naxçıvan ərazisində geniş yayılması, Zəngəzurun bu əraziyə yaxınlığı Qanlı bel toponiminin qanlı (kəngər) tayfası ilə bağlılığını göstərir.*

Gorus rayonunun Azərbaycan mənşəli coğrafi adların siyahısı

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Ağbulaq kəndi	Qurdqalaq
Alçalı kəndi (passiv)	Kürdlər
Abbaslar (passiv)	Gavur bəmi (ölü)
Abbas dərəsi (xaraba)	Gavur qalası
Ağ körpü (pasiv)	Gəlinçə
Alyanlı (birinci)	Gorus
Alyanlı (ikinci)	Köhnə Gorus
Ağafli (ölü kəndi)	Güney (ölü kənd)
Ayxanlı	Gölcük (ölü kənd)
Amudux	Giləkərli (ölü kənd)
Bəzli Ağcakənd	Mac (ölü kənd)
Babalı Qayalı	Əbduləlilər (ölü kənd)
Baba Yaqublu	Əkərli (Həkirlı)
Balı qaya (ölü kənd)	Ələkçi (ölü kənd)
Bababelli (passiv)	Əli Qulu kəndi
I Bayandur (Vağadur)	Ərəbxana (ölü kənd)
II Bayandur	Əhmədəğa (ölü kənd)
Beşbarmaq (passiv)	Xanazağ (passiv)
Bina Qaragədik	Xoznavar
Boz Kaha	Şamsız
Qalaq (ölü kənd)	Şahverdilər
Qıcan	Şurnuxu
Qısırdağ (dağ)	

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

II FƏSİL
ZƏNGƏZUR TOPONİMLƏRİNİN YARANMA VƏ
FORMALAŞMA YOLLARI

Zəngəzur bölgəsinin ən maraqlı və işlək hissəsini oykonimlər (yaşayış məntəqələri adları) təşkil edir. Bu oykonimlərin yaranma və formalaşma yolları dil qanunlarına, dildə müvafiq modellərə əsaslanır.

Zəngəzurun Azərbaycan-türk dilinə məxsus hər bir toponimik vahidi də dilimizin tələb və qanunlarına uyğun yaranır və milli dil əlamətlərini özündə aydın şəkildə əks etdirir. Dildə xüsusi adlar, adətən, ümumi adlardan - apelyativ leksikadan əmələ gəlir. Azərbaycan dilində sözlər leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla yarandığı halda, oykonimlərin, eləcə də oronim, adonim və hidronimlərin formalaşmasında sintaktik üsuldan istifadə edilir.

Faktlar göstərir ki, Azərbaycan toponimlər sistemində bu dilə məxsus leksik vahidlərdən törənən və morfemlərin köməyi ilə qeyd edilən sadə və düzəltmə oykonimlərə təsadüf olunmur. İlk baxışda bir sıra toponimlər var ki, onlar sadə və düzəltmə oykonim kimi görünür. Əslində coğrafi obyektlərin tipini göstərən toponimlərin (kənd, oba, şəhər və s.) köməyi ilə yaranmış mürəkkəb quruluşlu (sintaktik üsullu) adlardır. Toponimlər və onların geniş yayılmış qollarından biri olan oykonimlər demək olar ki, coğrafi nomenlərin köməyi ilə yaradılır (Oxçu, Suvarı, Uz, Gorus, Qapan, Qovşud və s. uyğun olaraq Oxçu çayı – Oxçu kəndi – Oxçu dərəsi, Suvarı kəndi, Gorus rayonu – Gorus çayı; Qafan şəhəri – Qapan çayı; Qovşud kəndi). Çox vaxt funksional toposistemin yığcamlığına, qənaətçiliyə meyli çox güclü olduğu üçün oykonimlərin də

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

tərkibində müəyyən ixtisar olur. Buna ən çox işlənmə tezliyinə malik olan oykonimlərdə təsadüf olur. Belə adlarda bir yüngülləşdirmə əməliyyatı iki istiqamətdə aparılır, daxili yüngülləşdirmə (daxili ellipsiya) və xarici ellipsiya [61, 151].

A.Qurbanov toponimik leksikasının bir sıra yaranma üsulunu, əmələgəlmə yollarını qeyd etmişdir [106, 445]. Prof. A.M.Qurbanov onomastik leksikanı iki qola ayırır:

- a) leksik-semantik;
- b) qrammatik.

Biz də Zəngəzurun toponimiyasının quruluşu və əmələgəlmə yollarını – A.M.Qurbanovun qeyd etdiyi üsulla əsaslanmaqla təhlil aparacağıq. Bu başdan qeyd edək ki, Zəngəzur zonasının Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarını tarixilik baxımından nəzərdən keçirdikdə belə bir mənzərə ilə rastlaşdıq: bu ərazidə mövcud olan coğrafi adlar – oykonim, oronim və hidronimlər XX əsrə qədər yaranan coğrafi adlardan ibarətdir. Demək olar ki, istər Azərbaycan ərazisi, istərsə də onun əyalətlərindən sayılan Zəngəzur bölgəsinin hər iki zonasında heç bir yeni oykonim yaranmamışdır. Nə Ermənistan ərazisində, nə də işğal etdikləri Zəngəzur ərazisində heç bir oykonim yaranmamışdır. Bu zonalada “yeni” və “təzə” sözləri ilə başlanan heç bir coğrafi ad yoxdur. Eyni zamanda bizə bəlli olan heç bir tarixi şəxsiyyətin adı coğrafi adlarda əbədiləşməmişdir. Əksinə, Azərbaycan ərazisindən kənar, o cümlədən Zəngəzurun ərazisində türk mənşəli coğrafi adlar üzərinə “səlib” yürüşü təşkil edilmiş, bu dilə məxsus toponimlər planlı şəkildə dəyişdirilmiş və passiv fonda keçirilmişdir. Buna görə də Zəngəzur ərazisində mövcud olan Azərbaycan mənşəli toponimlərin yaranması və inkişafı prosesini yalnız dilçilik qanunları ilə vəhdətdə öyrənmək lazımdır. Bu zaman Zəngəzurun toponimiyasının materialları və Azər-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

baycan oronimiyasının tarixi fonetikasi və qrammatik quruluşu mühüm mənbə rolunu oynayır. Həm də zonanın canlı danışq dili də təhlil prosesində əsas faktordan biridir.

Leksik yolla yaranan toponimlər. Bu tipli toponimlər sadə toponimlər, o cümlədən coğrafi nomensiz işlənən toponimlər adlanır. Belə oykonimlər etnonimlərin daha çox oykonimləşməsi nəticəsində yaranır. Bu zaman tam yaşayış məntəqəsi adlarının ikinci tərəfinin ellipsisi nəticəsində sadə quruluşlu oykonim yaranır. Zəngəzur zonasının toponimiyasını tədqiq etdikdə belə bir mənzərəyə rast gəlirik: Zəngəzurun Azərbaycan-türk mənşəli toponimi və hidronimlərində leksik yolla yaranmış coğrafi adlar qeyri-məhsuldardır. Bu formalı toponimlər, ümumiyyətlə, Azərbaycan toponimiyasında məhduddur.

Leksik yolla yaranan toponimlərə aid aşağıdakı coğrafi adları misal göstərə bilərik: Mac (passiv) Şam, Zor, Qatar, Alpout, Xələc, Padar, Tulus, Uz, Çəpni, Balak, Gorus, Hunud, Qafan//Qapan, Sisyan (Sisakan) və s. Göstərilən oykonimlərin bir qismini müasir Azərbaycan dili və onun dialekt və şivələri baxımından sadə oykonim (etnooykonim) adlandırmaq olar. Etimoloji təhlil apardıqda bunların düzəlmə və ya sintaktik üsulla yaranmaları aydın olur. Məsələn, Alpoğut, Hunud, Gorus, Sisakan toponimləri bu yolla izah olunur.

Diqqət etsək bu oykonimlərin tərkibində qədim türk dillərində işlənən *-an, -ğut, -ut, -ud, -ar* şəkilçiləri iştirak etdiyini görürük (Bu barədə ayrı-ayrı oçerklərdə məlumat vermişik).

Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarını – toponim və mikrotoponimlərini leksik-semantik cəhətdən nəzərdən keçirdikdə təbii şəraitlə bağlı zəngin dil vahidləri ilə rast gəlirik. Ümumiyyətlə, dağlıq relyefə malik olan adlar sistemi düzən zonaların toponimlər sistemi ilə müqayisədə zənginliyi və rəngarəng toponimlərə malik olmasına

görə fərqlənir. Məsələn, Zəngəzurun ərazisində relyeflə bağlı *Dağ, Tas, Xış* (Qafan rayonu), *Güney* (Gorus rayonu), *Tey* (Meğri rayonu), *Kaha* (Laçın rayonu), *Sus* (Laçın rayonu), *Tap* (Gorus rayonu).

Bu ərazilərin dağ, dərə, təpə, yal, qaya, yamac, selav, düzən, çay, meşə, qobu, qıy və s. kimi relyefə malik olması zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin də rəngarəng olmasına dəlalət edir.

Semantik yolla yaranan toponimik vahidlər. Zəngəzurun ərazisində mövcud olan Azərbaycan mənşəli coğrafi adların bir qismi semantik üsulla, yəni müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan ümumi sözlərin substantivləşməsi, sırf xüsusi adların əmələ gəlməsi ilə yaranmışdır. Zonanın toponimiyasında semantik üsulla əmələ gələn coğrafi adların aşağıdakı tipi nisbətən geniş yayılmışdır.

Bu prosesdə rəng, əlamət bildirən sifətlər üstünlük təşkil edir, adətən birinci tərəfi sifət – rəng bildirən sözlərdən, ikinci tərəfi isə nomenklatur termindən – göl, çay, bulaq, dağ, tala, qışlaq, oba və s. kimi sözlərdən düzəlir. Məsələn, Göy göl, Ulu bulaq, Göy bulaq, Ağ-bulaq, Qarabaş, Qaraçimən, Ağkənd (2), Qaraqaya, Ağqaya, Qaragöz, Qaradərə, Sarıqışlaq, Ağbənd, Ağbiz (Zəngilan), Qarağac, Sarıyataq, Alaqrşaqılı, Göyyal, Ballıqaya (Qubadlı), Bozgüney, Ağoğlan (Laçın rayonu) və s.

Bu coğrafi obyektlərin ikinci tərəfində iştirak edən nomenklatur terminlər aktivliyi ilə seçilir.

Felin ismə keçməsi əsasında yarananlar. Faktlar göstərir ki, felin təsriflənməyən formaları (daha çox felin sifət), bəzən də felin xəbər forması substantivləşərək xüsusiləşir, toponimlərə çevrilir. Məsələn: Erməni ölən, Tirtökülən, Daşagirən, Daşatılan (Gorus rayonu), Aybasar oykonimi (Laçın rayonu), Əlçapan (Qafan rayonu), Sutökülən, Suayrılan (Sisyan rayonu) və s.

Qeyd edək ki, bu tipli toponimlərin əksəriyyəti mikrotoponimlərdən ibarətdir və müəyyən hadisə, əlamətə münasibət ifadə olunur. Bu ərazinin toponimiyasında yalnız bir oykonim adı felin xəbər formasında öz ifadəsini tapmışdır. Bu oykonim Zəngilan rayonu ərazisində yerləşən *Yeməzli/Yeməzdi* toponimidir (Qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı formasında). Bu oykonim cərgəlilik əsasında formalaşmışdır: Aşağı Yeməzli, Orta Yeməzli, Yuxarı Yeməzli. Qeyd etmişik ki, Yeməzli Türk mənşəli Yemək tayfasının adı ilə bağlıdır.

Semantik üsulla yaranan toponimik vahidlərin başlıca əlaməti onların təsadüfi deyil, müəyyən məqsədlə bağlı olaraq isimləşməsi və hər hansı bir coğrafi obyektə mənalandırılmasıdır. Məsələn, Xəndək, Tinli, Saray (Qubadlı rayonu), Genlik, Bütövlük (Laçın rayonu) kimi oykonimlər nümunə olar.

Morfoloji yolla yaranan toponimlər. Zəngəzurun toponimlərinin struktur təhlili prosesində morfoloji üsulla, yəni kök və şəkilçi əsasında əmələ gələn coğrafi adların zənginliyi diqqəti cəlb edir. Zonanın Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərinin derivatoloji təhlili şəkilçilər vasitəsi ilə çoxlu miqdarda coğrafi adların meydana gəlməsini üzə çıxarır. Burada az qisim toponimlərə rast gəlirik ki, onun yaranmasında şəkilçi iştirak etməsin. Toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçilərin rolunu qeyd etmək lazımdır. Lakin elə toponimlər var ki, burada zahirən qrammatik şəkilçi kimi izah olunur, ancaq toponim yaradıcılığında aktiv iştirak edir. Məsələn: -lar², -an² və s. Bu sözlərin toponimi kimi çıxış etməsində həmin şəkilçilərin rolu əsasdır.

Qeyd edək ki, Zəngəzur ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında morfoloji üsulla yaranmış toponimik vahidlər məhsuldarlığı ilə seçilir. Burada mövcud olan Azərbaycan mənşəli toponimləri (oykonim, oronim, hidronimləri və s.) struktur baxımından nəzərdən ke-

çirək.

-l⁴ şəkilçisi ilə düzələn toponimlər.

a) Bu şəkilçi ilə düzələn oykonimlərin böyük bir qismi konkret dəstə, qrup, etnos mənsubluğu çaları ifadə edir. -l⁴ şəkilçisi ilə düzəlmiş Zəngəzur ərazisinin toponimlərinə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik. Baharlı (2), Çobanlı, Quşçulu, Əfsərli (Afşarlı), Çullu, Aşağı və Yuxarı Gödəkli, Yeməzdi/Yeməzli (Qafan rayon), Muğanlı, Şamlı, Vənədli, Baharlı (Zəngilan rayonu), Muğanlı (areal), Qunanlı/Hunanlı, Qaraqoyunlu, Ulaşlı, Qaramanlı, Mehrili, Dondarlı (Qubadlı rayonu), Alyanlı, Ağvanlı (Gorus rayonu), Baharlı (areal), Sofulu (Sisyan rayonu).

Qeyd edək ki, Azərbaycanın etnogenesində fəal iştirak edən Bahar etnosunun adı ilə bağlı Baharlı adlı 4 etnotoponim mövcuddur. -l⁴ şəkilçisinin Azərbaycan, ümumən türk dillərində oynadığı rolu Q.İ.Donidze şərh etmiş, ümumi isimlərdən müxtəlif mənə çalarlığı ilə fərqlənən xüsusi isimlər – coğrafi adlar əmələ gətirdiyini qeyd etmiş, Azərbaycan dilində bu şəkilçinin məhsuldar xarakterə malik olduğunu bildirmişdir [209, 89-97].

b) -l⁴ şəkilçisi antroponimlərin üzünə artırmaqla antroponim əmələ gətirir. S.Cəfərov bu şəkilçisinin 6 mənə qrupuna malik söz əmələ gətirdiyini, o cümlədən antroponim yaratdığını qeyd etmişdir [48, 175]. Məsələn: Mahmudlu, Qiyaslı, Davudlu, Qədirli, Həməzəli (Qubadlı rayonu), Əmirxanlı, İsgəndərbəyli, Mirzəhəsənli, Məmməd-bəyli (Zəngilan rayonu), Tərxanlı, Kamallı, Vəlibəyli, Əhmədli (Laçın rayonu), Bağırbəyli, Babalı, Baba Yaqublu (Gorus rayonu), Sultanlı, Əlili (Salvard) (Sisyan rayonu), Mahmudlu (Qafan rayonu).

c) -l⁴ şəkilçisi ümumi isimlərə, sifətlərə və digər sözlərə qoşularaq toponimik vahidlər əmələ gətirir. Məsələn: Alaqrışaqlı, Armudlu,

Tinli, İşıqlı, Gürcülü, Çardaqlı (Qubadlı rayonu), Qarqulu, Havalı, Ördəkli, Dəlləkli, Burunlu (Zəngilan rayonu), Çıraqlı, Ardıclı, Daşlı, Ərikli, Bozlu, Mazutlu (Laçın rayonu), Quşçulu, Aşağı və Yuxarı Gödəkli (Bu oykonim Qubadlı rayonunda Gödəklər kimi qeyd olunub), Yeylaxlı (passiv), Kosalı (passiv), Göllü zəmi, Mollalı, Çatılı düzü (passiv) (Qafan rayonu), Alçalı, Ağatlı (passiv), Giləkərli (lal toponim) (Gorus rayonu), Alçadərəli (passiv), Armudlu, Arıxlı (2), Arıqlı, Comartlı (Sisyan rayonu). Eyni zamanda tərkibində -l⁴ şəkilçisi olan elə toponim var ki, artırıldığı sözün mənası məlum deyildir. Məsələn: Şotalı, Cıbıllı, Pürütlü, Əskilum (Olsun ki, Əzgili toponimidir), Əcili, Aynaxlı (ölü kənd), Bəzli Ağcakənd (güman edilir ki, Bəzz qalası adı ilə bağlıdır), Alyanlı (2), Cicimli (ev əşyası cecim də ola bilər), Seylanlı (Güman edilir ki, kürd mənşəlidir) (Laçın rayonu), Vəjnəli, Zərnəli (Zəngilan rayonu), Milanlı, Cibikli (Aşağı və Yuxarı) Mahırzlı, Zılanlı (Qubadlı rayonu) və s. hibrid toponimidir. Güman edirik ki, bu sözlərin əksəriyyəti fars dillidir.

Ancaq tərkibində -l⁴ şəkilçisi olan toponimlər bütün mənalarda Azərbaycan mənşəli hesab edilməlidir.

-l⁴ şəkilçisi ilə düzələn toponimlər eyni zamanda söz birləşmələrinin birinci və ya ikinci tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn, Məscidli yurdu, Çiçəkli yurdu, Aşağı Gödəkli, Yuxarı Gödəkli, Armudlu dərə, Güllü yurdu və s.

I və II növ təyini söz birləşməsində -l⁴ şəkilçisi əsas və asılı tərəf kimi çıxış edir. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, Zəngəzur zonasının yalnız oykonimlər sistemində -l⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə 153 toponim formalaşmışdır. Bu bölgədə 153 coğrafi ad -l⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə düzəlib. Burada hansı qeyri-dilli toponimlərdən danışmaq olar? Təkcə bu şəkilçilərin məhsuldarlığından çıxış edib belə bir qə-

naətə gəlmək olar: bu ərazinin toponimiyası yekcinsdir – türkdillidir. Əgər zonanın toponimiyasına –lı⁴ şəkilçisi ilə düzəlmiş – mikrotoponimləri də əlavə etmiş olsaq, üçqat həmin sayda coğrafi ada rast gəlmək olar. Bu, həmin şəkilçinin derivatoloji məhsuldarlığını aydın göstərir. Belə halda mürekkəb quruluşlu mikrotoponim kimi çıxış edən obyektin atributu kimi çıxış edər. Məsələn, Əzgilli dərəsi, Daşlı Güney, Açıqlı Güney, Təndirri yurdu, Armudlu dərə, Güllü yurdu, Çınqıllı bulaq.

Qeyd etdiyimiz nümunələr göstərir ki, –lı⁴ şəkilçisi dilimizin onomastik leksikasında məhsuldar rola malik olduğu kimi, zonanın toponimik leksikası sistemində də məhsuldar xarakterə malikdir. Bu şəkilçi toponim yaradıcılığında nüvə rolunu oynayır. Demək, –lı⁴ şəkilçili toponimləri sırf Azərbaycan dilli hesab edilməlidir.

–lı⁴ – Fındıqlı dərə, Daşlı yer, Givişli//Givişdi taxta meşə, Güllü zəmi (Əyin kəndi); Kollu dərə, Papaqlı qaya, Şirzadlı, Narlı dərə, Daşlı dərə, Almali dərə, Şəvitdi//Şəvitli qobu, Kollu dərə, Bəbirli yolu, Daşlı güney, Ayılı yer, Kalafalı nov, Biyanlı yal, Palıdli (*Mahmudlu kəndi*); Tülkülü dərə (*Yuxarı Mollu kəndi*); Gülablı bağ (*Mahruzlu kəndi*); Köpüklü düzənliyi, Sulu dərə, Daşlı dərə, Qurdlu dərə, Saqqızlı dərəsi, Narlı dərə (*Ləpəheyranlı kəndi*); Aşağı və Yuxarı Qumlu təpə (*Yuxarı Xocamsaxlı kəndi*); Cinli dərə, Narlı dərə (*Tinli kəndi*); Ağalı düzü (*Qaraqoyunlu kəndi*); Qalalı qalası (Yeraltı keçidlə, V əsr, *Muradxanlı kəndi*); Gilashı bağ, Narlı dərə, Çəmənli bağ, Papaqlı dərə, Armudlu bağ, Qanqallı, Donuzlunun quzeyi, Tənəkli bağ (*Qarağacılı kəndi*); Sulu dərə (*Eyvazlı kəndi*); Bozdlu yol (*Göyyal kəndi*); Qurdlu bulaq dərəsi, Qəmərli dərəsi, Kaftarlı dərəsi, Xanəhmədli yeri, Qalaqlı dərəsi, Almali meşəsi, Samanlı dərəsi, Qəmərli düzü, Nərgizli, Qalaqlı qayası (*Mollalı kəndi*); Qarlı dərə (*Xocik kəndi*); Daşlı dərə, Çardaqlı düzü (*Çardaqlı kəndi*); Zoğallı düz (İşıqlı kəndi); Cevizli dərə, Melli

qaya (*Abdalanlı kəndi*); Çınqıllı (*Qaracallı kəndi*); Cinli dərə, İlanlı dağ təpəsi, Böyürtkənli, Duzlaqlı (*Tatar kəndi*); Narlı dərə (*Altınca kəndi*); Armudlu düzü (*Armudluq kəndi*); Alçalı dərə, Qanlı gədik, Əncirli dərə, Zoğallı dərə (*Qubadlı qəsəbəsi*); Çardaqlı zəmi, Yağlı yurd yeri, Zoğallı dərə, Armudlu piri, Osmanlı qəbiristanlığı, Çınqıllı dərə (*Başarat kəndi*); Əzgilli düzü (*Göyərçik kəndi*); Qarabaşlı yurdu, Çömçəli bağ, Yelli gədik, Alçalı dərə, Çömçəli, Qabaqlı dərəsi, Qarabaşlı meşəsi, Aynaxlı dərəsi, Ballı qaya, Qalalı qalası (Əliquluuşağı kəndi); Oğrulu dərə, Dağlı dərə, Cındalı pir (Çərəli kəndi).

–lıq⁴, –laq² şəkilçisi ilə düzələnələr. Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında məhsuldarlığı ilə fərqlənən şəkilçilərdən biri –lıq⁴ şəkilçisidir. S.Cəfərov bu şəkilçinin sözyaratma imkanlarını qeyd edərkən nədənsə, onomastik vahid yarada bilməsi məsələsinə toxunmamış, onun on bir mənə çaları yaratdığını qeyd etmişdir [49, 72].

Hətta –lıq⁴ şəkilçisinin məkan bildirmək xüsusiyyətini qeyd etsə də (ümumi isim kimi – məsələn: ağaclıq, dağlıq, bağlıq), toponimik vahid yaratma imkanını qeyd etməmişdir.

–lıq⁴ şəkilçisi tərkibində işləndiyi toponimin mənasında müəyyən bir çoxluq ifadə edir. Bir növ –lıq⁴ şəkilçisi –lı⁴ şəkilçisinin sinonimi kimi çıxış edir. Qışlaq, Bütövlük, Kalafalıq (*Laçın rayonu*), Genlik (*Zəngilan rayonu*), Almaliq, Arahiq, Köşəkənd qışlağı (passiv) Tut pir qışlağı (passiv) (*Qafan rayonu*) və s. Bu şəkilçi oykonimlərin tərkibində işlənməklə yaşayış məntəqəsinin mənşəyini, tipini, formasını, kimə mənsub olduğunu bildirir.

Ümumiyyətlə, –lıq⁴ şəkilçisinin təkcə oykonimlərin deyil, oronimlərin tərkibində də işləndiyini ətraflı şəkildə işləndiyini araşdırsaq, onun dilimizdə mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirməyə nail ola bilərik. Məsələn: Əzgillik, Almaliq, Alçalıq, Armudluq, Zağlıgın dərəsi, Duz-

laq//Duzdax (Gorus rayonu) və s.

-liq' – Sumaqlıq, Şıralının saqqızlığı (*Mahmudlu kəndi*); Təbaşirlik, Zığlıq yeri (*Ləpəheyranlı kəndi*); Fındıqlıq, Yazlıq yeri, Qaranlıq çuxur, Böyütkənlik, Cevizlik (*Yuxarı Xocamsaxlı kəndi*); Tütünlük, Yoncalıq (*Tinli kəndi*); Köhnə qəbristanlıq (Qarağacılı kəndi); Gülləlik (*Eyvazlı kəndi*); Qaranlıq zəmi (*Göyyal kəndi*); Kəmərlilik (*Tatar kəndi*); Qaranlıq dərə (*Xələc kəndi*); Qubadlı yasaqlığı (*Qubadlı qəsəbəsi*); Gavalılıq, Soğanlıq (*Başarat kəndi*); Kalafalıq, Sarılıq, İydəlik bağı, Şiş qayalıq, Çərənlilik, Səfdərin giləşığı (Əliquluuşağı kəndi); Ardıcılıq (*Qədili kəndi*); Qaranlıq bağ, Zoğallıq, Tülkülük bağı (*Dəmirçilər kəndi*); Hüseyinin armudluğu, Şirinin armudluğu (Əyin kəndi); Çinarlıq, Palıdlıq (*Abdalanlı kəndi*); Zağlıqın//Zığlıqın dərəsi (*Seytas kəndi*).

-lar² şəkilçiləri ilə düzələnələr. -lar² şəkilçisi dilimizdə əsasən cəmlik düzəldən qrammatik şəkilçi kimi formalaşmışdır. Eyni zamanda bu şəkilçi onomastik vahidlər, o cümlədən toponimlərin yaranmasında sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış edir. S.Cəfərov bu şəkilçinin qrammatik-leksik, eyni zamanda leksik-qrammatik şəkilçi olmaqla üç mənə çalarına malik substantivləşən isimlər əmələ gətirdiyini qeyd etmişdir [49, 177]. Zəngəzur zonasının toponimiyasında -lar² şəkilçisi ilə düzələn coğrafi adlar aşağıdakılardır.

a) -lar² şəkilçisi ilə formalaşan toponimlərin bir qismi şəxs adlarına qoşularaq, qrupun, zümərənin, şəxsin törəmələri olduğunu bildirir. Məsələn: Mollalar, Avazlar, Hacılar, Seyidlər, Xanahılar, Həsənlər, İmanlar (*Laçın rayonu*).

Qarakişilər, Qaralar (*Qubadlı rayonu*), Ağakişilər, Nəcəflər, Yusiflər, Seyidlər (*Zəngilan rayonu*), Şahverdlər, Əbdüəliyərlər (passiv), Abbaslar (passiv) (*Gorus rayonu*), Məliklər (*Sisyan rayonu*).

b) -lar² şəkilçisi əlamət, nəsil, ləqəb, peşə, dini titul bildirən söz-

lərə artırılır. Məsələn: Əfəndilər, Gödəklər, Mirrər, Dəmirçilər (*Qubadlı rayonu*), Mollalar, Xırmanlar, Narişlar, Sadınlar (*Laçın rayonu*), Seyidlər (2) (*Zəngilan və Laçın rayonunda*), Qarabaşlar, Lazımlar, Tuqanlar (*Qafan rayonu*).

c) *Etnoslara artırılmaqla* etnotoponimlər əmələ gətirir. Məsələn: Türklər (*Laçın rayonu*), Şıxlar (*Sisyan rayonu*), Kürdlər və s.

Qeyd edək ki, zonanın ərazisində -lar² şəkilçisinin ifadə etdiyi mənanı bildirən -an² şəkilçisi ilə şəxsin, qrupun, zümərənin törəmələri, nəslə olduğunu ifadə edən toponimlər də var. Məsələn: Səfiyan, Fərəcan (*Laçın rayonu*), Şərifan (*Zəngilan rayonu*), Qılıcan (2) (*Gorus və Qubadlı rayonlarında*).

Eyni zamanda Muğanlı, Muğancıq, Qacaran, Hunan, Gomaran toponimlərinin tərkibində də -an² topoformantına rast gəirik.

-lar² şəkilçisi eyni zamanda mikrotoponimlər əmələ gətirir.

-lar² – Kərimlər yeri (*Seytas kəndi*); Qoşa palıdlar (*Başarat kəndi*); Bağmannar//Bağbanlar yeri (*Dəmirçilər kəndi*); Cinlər kahası (Əliquluuşağı kəndi); Eyvanlar, Qoçlar, Ruslar çalası, Barmaqlar, Sular dərəsi, Xırmanlar (*Mahmudlu kəndi*), Cəbələr dərə, Çinarlar (*Abdalanlı kəndi*); Üç armudlar, Parçalar, Buğlardüşən yer, Barmaqlar, Söyütdlər (*Yuxarı Xocamsaxlı kəndi*); Dilənçilər, Dəlmələr (*Qarağacılı kəndi*); Astannar//Astanlar yeri (*Məmər kəndi*); Taxtalar (*Mollalı kəndi*); Barmaqlar (Çərəli kəndi).

-çr' şəkilçisi ilə düzələnələr. Zəngəzurun Azərbaycan toponimiyasında -çr' şəkilçisi ilə düzələn toponimik vahidlər də mövcuddur. Azərbaycan dilində bu şəkilçi, əsasən peşə, sənət, dinə mənsub və s. məşğuliyyət növlərini bildirən sözlərdə işlənərək leksik şəkilçi kimi çıxış edir. Eyni zamanda bu şəkilçi onomastik leksikada da məhsuldar şəkilçilərdən biri kimi çıxış etməklə mənəvi keyfiyyət, əqidə mənası

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

daşıyan etnonim və etnooykonimlər yaradır. Demək, *-çr'* şəkilçisi toponim kimi çıxış edən şəkilçilərdəndir.

S.Cəfərov bu şəkilçinin altıya qədər mənə çalarını, o cümlədən məkan çaları bildirdiyini qeyd etmişdir [49, 177].

Bu şəkilçinin ifadə etdiyi mənalar aşağıdakılardır:

a) Birbaşa sənət, peşə, əqidə bildirən sözlərə artırılmaqla etnonim səciyyəli oykonimlər yaradır. Məsələn: Çanaqqı (*Qafan rayonu*), Ələkçi (*Laçın rayonu*), Dəmirçilər (*Qubadlı rayonu*), Quşçu (lu) (*Qafan və Laçın rayonlarında*) və s.

b) Bu şəkilçi bir qisim etnos bildirən sözlərə artırılmaqla etnonim bildirən sözləri oykonim bildirən sözlərə çevirir və etnotoponim əmələ gətirir. Məsələn: Oxçu (kənd, çay və məhəllə Qafan rayonundadır), Qazançı (Zəngilan rayon), Qorçu (Laçın rayonu) və s.

Qeyd edək ki, *-çr'* şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş coğrafi adlar əsasən etnotoponimlərdir. Hazırda bu tipli coğrafi adlar Azərbaycan və ümumən türkdilli xalqların məskunlaşdığı ərazilərdə geniş yayılmışdır, areallıq təşkil edir. Burasını da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan xalqının dil-tarix abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Oxçu və Qazan adlı personajlar iştirak edir ki, bunların da adları Zəngəzurun toponimiyasında iştirak etmiş və günümüzə gəlib çatmışdır.

Qorçu sözündə isə söz *qor* və *-çu* hissəsindən ibarət olub birinci tərkib hissə *Qor* tayfasının adı ilə bağlıdır. *Qor* sözü, fikrimizcə, Gorus toponiminin birinci hissəsi ilə (Gor-qor) paralellik təşkil edir. Hər iki toponim bir-birinə yaxın ərazidədir. Hətta M.Kağankatlının "Alban tarixi" əsərində bu obraz (bu gün etnosdur) qeyd olunmuşdur [125, 31].

-ud', *-d*, *-t* şəkilçisi ilə düzənlər. Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli toponimiyasında morfoloji yolla əmələ gəlmiş xüsusi adlar içərisində *-id'*, *-d*, *-t* şəkilçili toponimik vahidlər diqqəti cəlb edir.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Bu tipli toponimlərə aşağıdakıları qeyd edə bilərik: Hunud, Qovşud, Kurud (Qafan rayonu), Ağudi, Vağudi, Urud, Salvard (Sisyan rayonu). Bu şəkilçi dilimizin hazırki sözyaratma sistemində qeyri-məhsuldar olsa da, vaxtilə bu şəkilçi ilə düzəlmiş coğrafi adlar diqqəti cəlb edir. Bu şəkilçi passivləşərək qeyri-məhsuldar olmuşdur. *It*, *-id* ilə düzəlmiş bir qisim elə sözlər var ki, dilimizin qədim dövr morfoloji quruluşundan xəbər verir. "Dədə Qorqud" dastanları dilində sözdüzəldici şəkilçi kimi çıxış etmişdir. Məsələn: keçid, içit, binit və s. [98, 118].

"Dədə Qorqud" dastanlarının dilində işlənən bu şəkilçi çağdaş dilimizdə işləkliyini itirmiş, coğrafi adların tərkibində qalmışdır.

-id, *-it*, *-d*, *-t* ünsürləri ilə düzələn coğrafi adlar ümumən Qafqaz dilli xalqların da toponimiyasında geniş işlənmişdir. S.M.Mollazadə bu şəkilçinin funksiyası haqqında danışmış, lək + it toponiminin birinci tərəfinin qədim alban qəbiləsindən ("İeq"), "ət" ünsürünün isə ölkə, məkan bildirdiyini qeyd etmişdir [22, 126].

Hunud/Hünüd, Qovşud, Kürd, Urud, Vağud (i), Ağud (i) Salvard kimi toponimlərdə iştirak edən birinci komponent qədimliyi ilə seçilir. *Hun* leksemi qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Qovşud leksemi M.Kaşğarının "Türk dillərinin divanı"nda rast gəlik [112, 732]. Burada *Qovşud*//*Kavşud* bir kişi adı kimi qeyd olunur. Bu sözün nüvəsində "qovuşmaq" feli dayanır. "Kurud" sözündə "Kür" ünsürünün mənasını qədim türkcədə "yüksək", "ucalan" mənasında olduğunu bildirmişdir [77, 125-136].

Türkolq A.N.Samoyloviç "T" ünsüründən danışarkən onun qədim türk dillərində cəmlilik bildirən şəkilçi olduğunu qeyd edir. *Bayat* leksemi mindəki "T ünsürünü cəmlilik şəkilçisi kimi qəbul edir".

Doğrudan da, A.N.Samoylovçın bu fikrində müəyyən həqiqət vardır. Bu şəkilçi etnonim sözlərə artırılaraq toponim xarakteri ilə ya-

naşı, topluluq, cəmlilik məzmununu ifadə edir. Hunud, Urud, Kurud və digər etnonimlərə artırılmaqla həmin etnosun toplu, cəm mənasını bildirir.

-an² şəkilçisi ilə düzələnlər. Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında topoformant kimi çıxış edən şəkilçilərdən biri *-an²* şəkilçisidir. *-an²* şəkilçisi ilə formalaşmış toponimik vahidlərin ən xarakterik cəhəti etnotoponim yaratma xüsusiyyətidir. Məlumdur ki, bu şəkilçi eyni zamanda İran dillərində də işlənmişdir. Onların toponimiyasında da mühüm formant kimi çıxış edir. F.A.Cəlilov bu şəkilçini morfonoloji süzgəcdən keçirərək onun təmiz türk mənşəli olduğunu göstərmişdir [50, 210]. Həqiqətən, toponim və etnotoponimlərin tərkibində rast gəldiyimiz *-an²* şəkilçisi etnosun topluluq çalarını ifadə edir. Məsələn: Qacaran//Qaçar+an, Qap+an, Qaz+an göl, Muğ+an, Gomar+an//Qəmər+an, Xotan+an, Muğ+an (lı) və s. Bu şəkilçi türklərin yaşadığı digər ərazilərdəki toponimlərdə də mövcuddur. Turan, Oğuzan, Türkan, Kuman, Muğan, Aran və s.

Qeyd edək ki, bu etnotoponimlərin hər biri Azərbaycan xalqının etnogenizində birbaşa və dolaylı iştirak edən türk etnoslarının adlarıdır: Qacar, Qapan, Qaz//Quz//Oğuz, Qəmər, Xotan//Xatay, Alban və s. tayfalarının hər biri türkdillə xalqların ərazisində məskunlaşaraq çağdaş dövrümüzdə qədər izi qalmışdır. *-an* şəkilçisi eyni zamanda antroponimlərə artırılmaqla zonanın ərazisinin nəsil, zümrə bildirən patronimik coğrafi adlarında iştirak etmişdir. Məsələn: Fərəcan, Səfiyan (*Laçın rayonu*), Şərifan (*Zəngilan rayonu*), Qılıcan (*Qubadlı rayonu*). *-an²* şəkilçisinin bir funksiyası da mikrotoponimlərin yaranmasında iştirak edir. Əsasən fəli sifət şəkilçisi olan bu topoformant coğrafi adların ikinci tərəfi kimi çıxış edərək xüsusi ismə çevrilir. Məsələn: Qumqazılan, Xallavadüşən, Daşatılan, Tirtökülən, Erməniölən (Gorus rayonu)

və s.

-an//ən – Bu fəli-sifət şəkilçisinin iştirak etdiyi mikro-toponimik vahidlər daha çox müəyyən tarixi hadisə ilə bağlı olaraq, müəyyən əlamətlə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Məsələn: Nəbiölən dərə, Teştaxan, Sutökülən qaya, Xudavurulan yer (*Mahmudlu kəndi*); Allahverən mərz, Ayölən dərə (Çardaqlı kəndi); Surxayuçan yer (*Abdalanlı kəndi*); Suolan qaya (*Qaraqoyunlu kəndi*); Novkeçən biçənək (*Qarağac kəndi*); Buğlardüşən yer, Keçiölən dərə, Qum qazılan yer, İtölən dərə (*Yuxarı Xocamsaxlı kəndi*); Həsənخان düşən yer, Yolaşan, Mura dxan əkən yer (Mollalı kəndi); Gül tapılan yer, Atölən dərə, Qurban kəsilen yal (*Başarat kəndi*); Donuzölən dərə (*Tatar kəndi*); Buzovu çan güney, Pələngölən dərə (*Qubadlı qəsəbəsi*); Qurbanalı yıxılan yer (Əliquluuşağı kəndi); Yolkeçən (*Qədili kəndi*); Qızıölən, Qoçaşan yer, Camalvuran yer (Çərəli kəndi).

-xana şəkilçisi ilə düzələnlər. Bu şəkilçilərlə düzələn toponimik vahidlər az da olsa, Zəngəzur ərazisində mövcuddur. Bu şəkilçi fars mənşəli olub alındığı dildə ayrıca söz kimi işlənir. *-xana* şəkilçisi sırf topoformant xarakterlidir. *-Xana* şəkilçisinin köməyi ilə formalaşmış toponimlər sırasına aşağıdakı coğrafi adları qeyd edə bilərik: Axtoxana, Ciləxana, Karxana, Qazarxana (Qafan rayonu ərazisindədir). Bu toponimlərin hər biri 2108-ci ilə qədər “ölü” toponimlər sırasına daxil edilmiş, erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

Maraqlıdır ki, bu ərazidə *-stan* şəkilçisi ilə formalaşmış bir dənə də olsa, coğrafi ad yoxdur.

-ciq⁴, *-ca²* şəkilçisi ilə düzələnlər. *-ca²*, *-ciq⁴* şəkilçiləri də Zəngəzur toponim yaradıcılığında fəal iştirak etmişdir. *-ca²* şəkilçisi müxtəlif nitq hissələrinə mənsub sözlərə (əsasən, sifətlərə, bəzən xüsusi və ümumi isimlərə və qeyri-müəyyən sayə) artırılaraq, müəyyən ərazilə-

rin, coğrafi adların səciyyəvi cəhətlərini özündə əks etdirən oronimik və oykonimik adlar əmələ gətirir. Məsələn: Ağca yazı, Ağca kənd, Qızılca, Qalaca (*Laçın rayonu*), Qaracallı, Altınca (passiv), Əbilcə (*Qubadlı rayonu*), Gəlinçə (*Gorus rayonu*).

-ciq⁴ şəkilçisi ilə kiçiltmə və əzizləmə mənalı sözlə də işlənir və bəzən nisbi azlıq və çoxluq bildirir. Zonanın ərazisində bu şəkilçi ilə formalaşmış toponimlər var. Məsələn: *Göyəcik* – Qubadlı rayonu ərazisindədir, etnotoponim əmələ gətirmişdir. Məlumdur ki, Göyər türk mənşəli tayfalardan birinin adıdır. Göyərlərin toplandığı kiçik bir yer mənasını bildirir. *Gölcük* – Gorus rayonu ərazisində passiv fonda daxil olmuş “*lal*” toponimlərdəndir.

Şəhərcik, Buğacıq, Qapıcıq – Qafan rayonu ərazisində yerləşir.

Sisyan rayonu ərazisində tərkibində -ciq⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə coğrafi adlara rast gəlirik: Alacıq (passiv), Qızılciq, Qalacıq bu tipli toponimlərdəndir.

-lan, -man, -van şəkilçisi ilə düzələn ümumi sözlərdən, o cümlədən etnonimlərdən düzəlmiş oykonimlər də mövcuddur. Məsələn: Qaramanlı, Zəngilan, Mincivan, Corman (Bunların hamısı etnonimlərdən düzələn etnotoponimlərdir), Muşlan, Şeylan və s.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir qənaətə gəlmək olar:

a) Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasında morfoloji yolla düzələn coğrafi adlar geniş yayılmışdır.

b) Zəngəzur ərazisində yerləşən Azərbaycan-türk mənşəli toponimik vahidlərin topoformantları demək olar ki, ümumtürk topoformantları ilə üst-üstə düşür.

c) Bu topoformantların sözyaratma imkanları arasında böyük fərq var. Bir qisimi daha çox məhsuldardır (məsələn, -lı⁴ vasitəsi ilə 153 oykonim formalaşmışdır), bir qisimi qeyri-məhsuldardır.

d) Zonanın ərazisində türk mənşəli etnotoponimlər qədimliyi ilə seçilir və bunları formalaşdıran şəkilçilər də bir növ arxaikləşmədə olan şəkilçidir. Məsələn: Gomaran, Qacaran, Qapan, Muğancıq, Xotanan, Qazan, Hunud, Kurud və s.

Sintaktik yolla düzələn toponimlər. Zəngəzur ərazisində Azərbaycan mənşəli mürəkkəb toponimik vahidlər geniş yayılmışdır. Dildə mürəkkəb-analitik yolla sözyaratma sintaktik üsul adlanır. Burada iki və daha artıq söz müxtəlif münasibətlər əsasında birləşərək mürəkkəb leksik vahid əmələ gətirir. Məlumdur ki, hər bir toponimin əsasında müəyyən coğrafi obyekt, məkan durur. Dilimizdə bir sıra coğrafi nomenklatur terminlər var ki, bunlar hər hansı bir coğrafi obyektin aydınlaşdırılmasında yaxından iştirak edir. Həm də coğrafi obyektin növünü müəyyən edir. Kənd, oba, dağ, dərə, təpə, yal, çay, göl, düz, yurd, bulaq, qala, kol, bel, qışlaq, su, məhəllə, qaya, daş, ağac, yaylaq, çöl, yazı, tala, yoxuş, güney, zəmi və s. sözlərdən ibarət leksik vahidlər semantik xarakterinə görə sintaktik qaydada toponimlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Prof. A.M.Qurbanov qeyd edir: “Dilimizdə mürəkkəb analitik üsulla sözyaratma sintaktik üsul adlanır”. O, sintaktik üsulla yaranan toponimik vahidləri iki qrupa bölür:

a) sırf sintaktik qaydada düzələnələr;

b) sintaktik-morfoloji qaydada düzələnələr [106, 468].

Qeyd edək ki, zonanın toponimlər sisteminin formalaşmasında hər iki qayda geniş yayılmışdır.

Sırf sintaktik qaydada yarananlar. Sırf sintaktik yolla yaranan onomastik vahidlərdə, eləcə də toponimlərdə ancaq sintaktik vasitələrdən – yəni şəkilçilərin iştirakı olmadan yaranır. Zəngəzurun toponimik fondunda mürəkkəb toponimlərin bu tipi geniş yayılmışdır. Bu linqvistik modelə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar. Göygöl, Qaraçimən,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Ağgöl, Ağ kənd, Çaykənd, Atqız, Qazan qol, Qazan dağ, Səncərəlli, Turabxanlı, Giləmeşə, Aşağı Gicətağ, Sər dəre, Yuxarı Girtağ, Sarı qaya, Qara qaya, Ağ qaya, Bəkdaş, Baydağ, Oxçu çay, Ulu bulaq, Gəzbel, Qırxbulaq, Əbə dəre, Qızıldaş, Daş-baş, Rəmə dəre, Qalaboyun (*Bu coğrafi adlar Qafan rayonu ərazisindədir*), Ağbulaq, Qurdqala, Çay zəmi, Üç təpə, Üçağac, Qutur su, Soyuq bulaq, Quşbulaq, Cəhənnəm dəre, Bababelli, Boz kaha, Qısır dağ, Qaragədik, Beşbarmaq, Gavur qala, Zəmi çay, Ağ körpü, Bəzli Ağcakənd (*Gorus rayonu*), Maralzəmi, Əldərə (*Meğri rayonu*), Ağyol, Alçadərəli, Məzməzak, Ağkənd, Aşağı Ağ körpü, Baş kənd, Bazarçay, Bazarkənd, Bozkənd, Bəybalı, Qoşabulaq, Gözəl dəre, Yuxarı Ağ körpü, Pulkənd, Təzə kənd (*Sisyan rayonu ərazisindədir və bu kəndlərin hamısı 2108-ci ildə deportasiyanın qurbanları olmuş, elə o vaxtdan "ölü" kəndlər sırasına daxil olmuşdur*).

Zəngəzurun Azərbaycana aid hissəsində: Mollaburhan, Sarıya-taq, Ləpəheyranlı, Diləli, Müşkanlı, Aşağı Mollu, Yuxarı Mollu, Bala Həsənli, Göygöl, Aşağı Xocomsaxlı, Yuxarı Xocamcaxlı, Qara Qoyunlu, Ballı qaya, Aşağı və Yuxarı Cibikli (*Qubadlı rayonu*), Sarıqışlaq, Yenikənd, Aşağı-Yuxarı-Orta Yeməzli, I, II, III Ağalı, Quyudərə, Xəstəb, İçəri Müşlan, Qıraq Müşlan, Dərə Gilətağ, Şarifbəyli, Qaragöz, Çöpədərə, Yuxarı Gəkəli, Ağkənd, Günqışlaq, Turaabad, Cahangirbəyli, Otuz ikinci, Aşağı Göyəli (*Zəngilan rayonu*), Aşağı Fərcan, Bozgülne, Ağcayazı, Soyuqbulaq, Qarıkaha, Ağ bulaq, Birinci Tığırq, İkinci Tığırq, Oğuldərə, Qoşasu, Ağcakənd, Alıcan, Hacısamli, Kürdhacı, Ağbulaq, Ağoğlan, Minkənd, Malibəy, Mıgıdərə, Haqnəzər, Təzəkənd, Uludüz, Qazıdərə, Zorkeşiş, Dambulaq, Budaqdərə, Bozdağan, Köhnə Çorman və s. (*Laçın rayonu*).

Bu əsasda əmələ gələn toponimik vahidlərin komponentləri qram-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

matik şəkilçisiz olur və əsasən kök+kök modelindən ibarətdir. Tərəflərinin ifadə vasitəsinə gəlincə, bu formantlı toponimlərin aşağıdakı tiplər var:

a) Komponentlərdən biri xüsusi, o biri tərəfi ümumi sözlərdən ibarət olan coğrafi adlar. Məsələn: Qazanxan, Turabxan, Oxçuçay, Əbə dəre və s. Bu tipli coğrafi adlar azdır.

b) Tərəfləri ümumi sözlərdən ibarət olan kök + kök modeli toponimik vahidlər. Məsələn: at + qız > Atqız, qala + boyun > Qalaboyun, qızıl + daş > Qızıldaş, qurd + qala > Qurd qala, cəhənnəm + dəre > Cəhənnəm dəre, daş + baş > Daşbaş, oğul + dəre > Oğuldərə, Gilə + tağ > Gilətağ, dam + bulaq > Dambulaq, budaq + dəre > Budaqdərə, molla + Burhan > Mollaburhan, çay + zəmi > Çayzəmi, quş + bulaq > Quşbulaq və s.

c) Komponentlərindən birinci tərəfi əlamət, rəng bildirən sifətlərin iştirakı ilə düzələnər. Məsələn: Qaraçimən, Ağbulaq (5), Ağqaya, Qotur su, Qaragədik, Ballı qaya, Ağca kənd, Ağgöl, Gözəldərə, Təzəkənd, Göyyal (3), Sarıqışlaq, Uludağ, Köhnə Çorman və s.

d) Komponentlərindən birinci tərəfi, bəzən də ikinci tərəfi saylardan ibarət olanlar. Məsələn: Qırxbulaq, Üç təpə, Üçağac, Beşbarmaq, Birinci Ağalı, İkinci və Üçüncü Ağalı, Otuz ikinci, Birinci/İkinci Tığırq və s.

e) Birinci tərəfi zərflərin (yer zərflərinin) iştirakı ilə formalaşan toponimlər. Məsələn: Aşağı Mollu, Yuxarı Mollu, Aşağı Cibikli, Yuxarı Cibikli, İçəri Müşlan, Aşağı Fərcan, Aşağı Göyəli, Yuxarı Göyəli, Qıraq Müşlan və s.

Qeyd edək ki, komponentləri xüsusi sözlərdən ibarət olan toponimik vahidlər demək olar ki, yoxdur. Bu növ toponimik vahidlər I növ ismi birləşmələrlə ifadə olunur və əsasən Zəngəzurun oykonimlərini

əhatə edir.

Zəngəzur ərazisində mövcud olan xeyli miqdarda toponimə rast gəlik ki, burda bir neçə sözlə bərabər, şəkilçidən də istifadə olunmuşdur. Çünki burada həm sintaktik, həm də morfoloji vasitələr əks olunmuşdur. Burada kök + kök modelinə deyil, köklərlə yanaşı, morfoloji əlamətin iştirakına da rast gəlinir.

Sintaktik-morfoloji qaydada yarananlar. Bu tipli sintaktik konstruksiya üzrə formalaşan toponimlərin əksəriyyətinin tərkibində obyektə xas olan ən mühüm səciyyəvi cəhətlərdən birini ifadə edən coğrafi nomenlərə rast gəlik. Məsələn: dağ, dərə, təpə, qaya, daş, yol, yer, burun, bel, gədik, düz, çöl, yazı, tala, güney, quzey, zəmi, dəhnə və s.

Yerli coğrafi terminlər digər əlamət, məkan, rəng, atributivləşən sözlərlə işlənərək oykonimləşmişdir.

Oykonimlərin onomastik və qrammatik təhlil göstərir ki, onlar oykonimik, etnonimik, antroponimik, fitonimik və zoonimik oronimlərdən ibarət olub. Müxtəlif nitq hissələrinə mənsub sözlərlə, xüsusilə, sifət, isim, say və zərflərlə ifadə olunmuşdur.

Dilimizdəki sintaktik-morfoloji qaydada yaranan toponimik vahidləri prof.A.M.Qurbanov bir neçə model əsasında formalaşdığını göstərmişdir [106, 471].

Zəngəzur bölgəsinin ərazisində sintaktik-morfoloji qaydada formalaşmış Azərbaycan mənşəli toponimlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: Abbas dərəsi, Oxçu aralığı, Arxüstü (passiv), Bəylərin mis zavodu, Qarakəndi, Qız (ı) qalası, Daş başı, Armudağacı (passiv) Əsəd düzü, Köşəkənd qışlağı, Gıgı məscidi, Gıgı dərəsi (çayı, dağı), Molla Uruzbəy binası, Paşa kəndi, Taxta kəndi, Xatın bağı (kənd), Tut pir qışlağı. Qeyd olunan coğrafi obyektlər *Qafan rayonu* ərazisində yerləşir və bu coğrafi obyektlər də "lal" toponimlər sırasına daxil edilmiş və

vandalizmin qurbanı olmuşdur.

Abbas dərəsi, Əli kəndi, Gavur qalası (*Gorus rayonu*), Əmrah daşı (*Meğri*), Ərdəşəvi (evi) (*Laçın rayonu*), Hüseynuşağı, Əliqulu uşağı (*Qubadlı rayonu*), Əziz pəyəsi (*Sisyan rayonu*) və s. Qeyd edək ki, göstərilən coğrafi adlar oykonimlərdir.

Ermənistan ərazisinə aid olan bu formantlı toponimlərin əksəriyyəti hələ 2108-ci ilə qədər dağılmış, əhalisi isə zorla köçürülmüşdür.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz coğrafi obyektlər demək olar ki, oykonimlərdir.

Bu konstruksiyalı toponimlərin sırasına oronimləri də əlavə etsək, böyük bir siyahı yaranar. Bu, əslində ayrıca tədqiqat mövzudur.

Sintaktik-morfoloji yolla yaranan toponimlərin müxtəlif modelinə rast gəlik.

Kök + kök + şəkilçi modeli. Bu tipli toponimlərin formalaşmasında iki söz kökü və bir şəkilçinin iştirak etməsi əsas şərtidir. Bu model əsasında əmələ gəlmiş toponimlərin böyük qismi ikinci növ təyini söz birləşmələridir. Mənsubiyyət şəkilçisi *-r'*, *-sı'* bu tərkib hissədə mütləq iştirak etməlidir. Məsələn: Abbas dərəsi (2), Arxüstü, Qarakəndi, Qız Qalası (2), Armudağacı, Daşbaşı, Əsəd düzü, Gıgı dərəsi (dağı, çayı), Paşa kəndi, Taxta kəndi, Xatın bağı, Gavur qalası, Əmrah daşı Ərdəşəvi (evi), Əziz pəyəsi, Hüseynuşağı, Gəlin qayası, Hasar Xələci, Dəyirmanyanı və s.

Kök + şəkilçi + kök modeli. Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında bu tipli toponimlərə də rast gəlik. Belə birləşmələrin tərkibində iştirak edən *-lı'* şəkilçisi daha çox ədəbi tələffüz formasında işlənmişdir. Məsələn: qan+lı+bel – Qanlıbel, bal+lı+qaya – Ballıqaya, Təndir+li+yurd. Təndirri yurd və s.

Bununla bərabər, zonanın ərazisində digər strukturlu coğrafi

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

adlara rast gəlirik. Məsələn: kök+kök+kök+şəkilçi. Əli+Qulu+U-şağ+ı, Ələ+Qulu+kənd+i; Molla+Uruz+bəy+bina+sı (şərti olaraq $k+k+k=k+ş$ formasında); Köşə+kənd+qış+lağ+ı ($k+k+ş+ş$); Şah+ver+di+lər ($k+k+ş+ş$ modeli); Oğlanıca piri ($k+ş+ş+k+ş$), Navcalı bulaq ($k+ş+ş+k+ş$), Nav+ça+lı+pir+ı və s.

Bu, modellər nəinki Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli toponimiya-sında, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilli onomastik sistemində çox az iş-lənir. Əlbəttə, bu modellər də sonuncu deyildir.

a) Nitq hissələrinin iştirakına görə toponimik vahidlərin sintaktik qaydada yaranması

Azərbaycan dilində mürəkkəb quruluşlu onomastik vahidlərin komponentlərini araşdırdıqda müxtəlif nitq hissələri əsasında formalaşan xüsusi adlara rast gəlirik. Lakin toponimik vahidlər içərisində ümumi isimlərin iştirakı ilə yarananlar daha fəaldır. Zəngəzurun türk mənşəli toponimik vahidləri komponentlərinin qrammatik məzmununa – yəni nitq hissələrinin iştirakına görə bir neçə qrupa bölünür. Bu modellərin bir çoxu Zəngəzurun toponimik vahidlərinin tərkibində bu və ya digər dərəcədə iştirak edir.

1) *Ümumi isim + ümumi isim*. Bu növdə əmələ gələn mürəkkəb toponimik vahidlər digərləri ilə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Bu tipli coğrafi adlar özləri də müxtəlif sintaktik əlamətlərlə - birinci və ikinci növ ismi birləşmələr formasında çıxış edir. Məsələn: At+qız//Atqız, bəy+daş//Bəydaş, bəy+dağ//Baydağ, qızıl+daş//Qızıldaş, sal+daş//Saldaş, çay+umas//Çayumas, Şam+kənd//Şamkənd, oğul+dərə//Oğuldərə, Laçın+kənd//Laçınkənd, Kürd+hacı//Kürdhacı, Quyu+dərə//Quyudərə, xəst+tab//Xəstətab, gün+qışlaq//Günqışlaq, Bazar+çay//Bazarçay, bazar+kənd//Bazarkənd, pul+kənd//Pulkənd, qurd+qala//

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Qurdqala, gavur+qalası//Gavurqalası, taxta+kəndi//Taxta kəndi, xatın+bağı//Xatınbağı, paşa+kənd//Paşa kəndi, oxdar+binası//Oxdar binəsi, Gilə+meşə//Giləmeşə, qala+boyun//Qalaboyunu, taxta+ağacı//Taxtaağacı, quş+bulaq//Quşbulaq, çəmən+yurdu//Çəmənuyurdu və s.

Nümunələrdən gördüyümüz kimi, Azərbaycan dilli toponimik vahidlərin yaranmasında ümumi isimlərin xüsusiyləşərək coğrafi adlara çevrilməsi dildə davam edən daimi prosesdir. Burasını da qeyd edərkən, nümunələrin əksəriyyəti oykonim xarakterli coğrafi adlardır. Mikrotoponimlərin formalaşmasında bu forma daha aktivdir. Yüzlərlə bu formantda mikrotoponimlərə rast gəlirik. II növ ismi birləşmələrinin ikinci tərəfi –sı' (səitle bitənlərdə), ı' (samitlə bitənlərdə) mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir.

2) *Xüsusi isim + ümumi isim*. Bu model əsasında formalaşan toponimlər yuxarıda qeyd etdiyimiz ümumi isimlər modeli qədər olmasa da, hər halda mövcuddur. Məsələn: Qazan göl, Abbas dərəsi, Qara kəndi, Paşa kəndi, Bağırbəyli, Əli damı, Əmrah daşı, İsgəndərbəyli, Fətəlipəyə, Ərdəşəvi, Hüseynuşağı, Əliquluuşağı, Laləzar körpüsü (Canlı danışıqda Laləzar adlanır). Bu modeli mikrotoponimlər Zəngəzurun ərazisində geniş yayılmışdır. Birinci tərəfi xüsusi isim, ikinci tərəfi coğrafi nomenli (yurd, dərə, qala, təpə, bulaq, oba, yamac və s.) toponimlər geniş işlənmə tezliyinə malikdir.

Bu quruluşda olan mikro-toponimik vahidlərin hər iki tərəfi, yəni istər asılı istərsə də əsas tərəfi isimlə ifadə olunur. Asılı tərəfi təmsil edən isim bəzən atributivləşir, yəni, sifətləşir, ona məxsus əlamətləri götürür. Qubadlı rayon ərazisində olan mikro-toponimlər içərisində isim+isim quruluşlu birinci növ ismi birləşmə misallarına nəzər salaq.

Məsələn: Ocaq zəmi (Əyin kəndi); Qızıl qaya (Mahmudlu kəndi); Qızıldaş (İşıqlı kəndi); Qızıl qaya (Çardaqlı kəndi); (Ləpəhey-

ranlı kəndi); Qızıl qaya (Qayalı kəndi); Səbət dərə, Ağa yurd, Pulov təpə (Tatar kəndi); Kəmərlə qaya (*Qubadlı qəsəbəsi*); Qızıl qaya, Kise kaha (Əliquluuşağı kəndi); Taxt yurd (*Dəmirçilər kəndi*); Daş sandıq (*Məmərlə kəndi*).

Sifət + isim. Belə modelli toponimlər Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasının təhlili prosesində, ümumiyyətlə, sifətlərin iştirakı ilə əmələ gəlmiş toponimlərin miqdarca üstünlük təşkil etdiyinin şahidi olur.

Bu bölgənin rəngarəng landşafta malik olması onun bu tipli toponimlərinin zənginliyinə səbəb olmuşdur. Əşyanın əlamətini, rəngini, dadını və s. xüsusiyyətlərini bildirən sözlərin bir qismi substantivləşərək toponimik vahidlərin əmələ gəlməsində iştirak edə bilər. Məsələn: Gödəklər, Ariqlı, Sarılıq və s. Ancaq sadə sifətlər, o cümlədən isimdən düzəlmiş düzəltmə sifətlər, mürəkkəb sözlər, söz birləşməsi şəklində olan toponimik vahidlərin tərkibində daha çox substantivləşə bilər. Belə məqamda artıq sifət, sifətlik xüsusiyyətini itirərək isimlərə - coğrafi adlara çevrilir. Məsələn: Ağ+kənd > Ağkənd, qara+başlar > Qarabaşlar, qara +çimən > Qaraçimən, qara + kəndi > Qarakəndi, göllü + qışlaq > Göllüqışlaq, göllü + zəmi > Göllü zəmi, sarı + qaya > Sarı qaya, şər + dərə > Şərdərə (Bu coğrafi adlar *Qafan rayonu* ərazisindədir, passiv fonda daxildir), Ağ + bulaq > Ağbulaq, ağ + körpü > Ağ körpü, bəzli + ağca + kənd > Bəzli Ağcakənd, boz + kaha > Boz kaha, qısır + dağ > Qısrıdağ, sarı + bulaq > Sarıbulaq (*Gorus rayon* ərazisindədir), ağ + kənd > Ağ kənd, aşağı + ağ + körpü > Aşağı Ağ körpü, boz + kənd > Boz kənd, qara + kilsə > Qarakilsə, qoşa + bulaq > Qoşabulaq, təzə + kənd > Təzəkənd (*Sisyan rayonu* ərazisindədir), ala + qurşaq > Alaqurşaq, göy + yal > Göyyal, qara + qoyun > Qaraqoyunlu, ballı + qaya > Ballı qaya, sarı + yataq > Sarıyataq (*Qubadlı rayonu* ərazisindədir).

dədir), sarı + qışlaq > Sarıqışlaq, yeni + kənd > Yenikənd, ağ + bənd > Ağbənd, ağ + biz > Ağbiz, kollu + qışlaq > Kolluqışlaq, qara + dərə > Qaradərə, qara + göz > Qaragöz, ağ + kənd > Ağkənd, qara + göl > Qaragöl (*Zəngilan rayonu* ərazisindədir), boz + güney > Bözgüney, ağca + yazı > Ağcayazı, kofca + bulaq > Kərcabulaq, soyuq + bulaq > Soyuqbulaq, ağca + kənd > Ağcakənd, ağ + oğlan > Ağoğlan, boz + doğan > Bozdoğan, köhnə + çorman > Köhnə Çorman, qara + canlı > Qaracanlı və s. (*Laçın rayonu* ərazisindədir).

Zəngəzurun rəlyefinin rəngarəngliyi bir növ onun toponimiyasında da əks olunmuşdur. Biz bu siyahıya yalnız oykonimləri – yaşayış məntəqələri adlarını daxil etmişik.

Bu modeli toponimik vahidlərin tərkibində daha çox rəng bildirən sözlər (tərkibində ağ, qara, sarı, boz, göy komponentli sözlər) daha çox işlənmişdir.

Aparlan linqvistik təhlildən aydın olur ki, bu ərazidə I tərəfi sifət komponentli 50-dən artıq yalnız oykonim mövcuddur. Belə olan halda qeyri-türk dilli onomastik vahidlərin varlığından danışmaq tamamilə əbəsdir. Zonanın oronimlərinin tərkibində sifət + isim modeli oronimlər qat-qat çoxdur və bu ayrıca tədqiqat mövzudur.

“Ağ”, “qara” komponentli coğrafi adlar haqqında yuxarıda məlumat vermişdik.

Sifət+isim modelində olan birinci növ ismi birləşmələr.

Bu modeldə müvafiq olan mikro-toponimik vahidlərin asılı tərəfi sifət, əsas tərəfi isə isimlə ifadə olunur. Sifət+isim quruluşlu oronimik isim+isim quruluşlu modelə nisbətən kəmiyyət baxımında daha çoxdur. Yəni, bu modeldə olan oronimik vahidlər Qubadlı rayonunun bir çox oykonimlərində müşahidə olunmuşdur.

Məsələn: Böyük güney, Göy düz, Yal zəmi, Oğrulu dərə, Xaçın dərə,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Havali təpə, Dağlı güney, Cıdalı pir (Çərəli kəndi); Göy qala (Gürcülü kəndi); Boz təpə (Qədili kəndi); Yumru təpə, Qara qaya, Ağ qaya, Ala qaya, Cinli qaya, Böyük kaha, Qaranlıq bağ, Kollu quzey, Kümbəzdibi bağ (Dəmirçilər kəndi); Alçalı dərə, Qanlı gədik, Qara quzey, Quru dərə, Əncirli dərə, Keçəl təpə (Qubadlı qəsəbəsi); Çardaqlı zəmi, Haça qaya, Şəllik qobu, Qara daş, Köhnə xırman, Şiş yurd, Ağ zəmi, Zoğallı dərə, Çınqıllı dərə, Yumru yal, Armudlu pir (Başarat kəndi); Göy qala, Ulu qışlaq, Çömçəli bağ, Tövləqabağı bağ, Quru dərə, Sarı dərə, Şiş qayalıq, Hamar dərə, Yelli gədik, Gödək dərə, Çürük qaya, Alçalı dərə, Balı kaha, Göy qala, Sarı kaha, Uzun kaha, Qara kaha, Ulu təpə, Tapma kaha, Ağ yol (Əliquluuşağı kəndi); Daşlı yer, Cərgə daş, Çala yer, Qara qaya, Danqır yer, Yuxarı çala yer, Fəndiqlı dərə, Givişdi//Givişli taxta meşə, Uzun güney (Əyin kəndi); Qara qaya, Kollu quzey, Dəmyə sahə, Ağ qaya, Şüş//Şiş qara qaya, Qırmızı yoxuş, Papaqlı qaya, Narlı dərə, Sarı yol, Dolama yol, Qərəməli//Qaramalı dərə, Keçəl təpə, Dar şam, Daşlı dərə, Almalı dərə, Şor dərə, Şəviti qobu, Ağ yoxuş, Qalın quzey, Kollu dərə, Xırda dərə, Ağ tiliş, Qara daş, Uzun güney, Daşlı güney, Köhnə körpü, Kalafalı nov, Biyanlı yal, Ayılı yer (Mahmudlu kəndi); Daşlı dərə, Sarı yoxuş (Çardaqlı kəndi); Qıllan daş, Dələk daş, Ballı qaya (Aşağı Xocamsaxlı kəndi); Qara quzey, Dəhli qaya, Zoğallı düz (İşıqlı kəndi); Şor dərə, Böyük kaha, Gen dərə, Mellı qaya, Dəvəboynu təpə, Cəbələr dərə, Ağ daş, Cevizli dərə, Sarı yal, Göy dərə (Abdalanlı kəndi); Köpüklü düzənlik, Sulu dərə, Daşlı dərə, Qara qaya, Balaca ağ kəhər, Böyük ağ kəhər, Qurdlu dərə, Gödək dərə, Zığlıq yer, Yastı quzey, Narlı dərə (Ləpəheyranlı kəndi); Qara qaya, Böyük quzey (Qayalı kəndi); Alt yol, Aşağı qumlu təpə, Yuxarı qumlu təpə, Quzey zəmi, Qaranlıq çuxur, Dabana daş (Yuxarı Xocamsaxlı kəndi); Toxmaq dərə (Hat kəndi); Cinli dərə, Narlı dərə (Tinli kəndi); İsti dərə (Qiyaslı

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

kəndi); Qara güney, Qarlı dərə (Xocik kəndi); Qaşqa bərə, Çəmənli bağ, Gilaslı bağ, Qaranlıq yal, Əyridaş dərə, Gen dərə, Narlı dərə, Papaqlı dərə, Yumru təpə, Köhnə qəbiristanlıq, Şərik bağ, Tənəkli bağ, At ağılı dərə (Qarağacılı kəndi); Ağ dərə, Ağ kaha, Qara kaha, Xırda bərə, Böyük bərə, Sulu dərə, Yuxarı bağ (Eyvazlı kəndi); Şiş təpə, Bozdlu yol, Tayıfca zəmi, Cümctümə zəmi, Ağ düz, Qaranlıq zəmi, Çıxış kolavat, Atkız biçənək (Göyyal kəndi); Sarı yoxuş (Balasantanlı kəndi); Boz təpə (Çərəli kəndi); Qaşqa zəmi (Seytas kəndi); Qaravun dərə, Kollu dərə, Qara qaya (Diləli Müskanlı kəndi); Gen dərə (Məmər kəndi); Yanıq dərə, Qara quzey, Yumru təpə, Böyük quzey, Kiçik quzey, Dölçək yer, Haça qaya, Əyri zəmi (Mollalı kəndi); Ağ yoxuş (Sarıyataq kəndi); Yumru til, Şor dərə, Sarı yoxuş, Quzey taxta, Cinli dərə, Qara oyuq, Quldur dərə, Əyri dərə, Uzun dərə, Təndirə dərə, Ağa yurd, Pulov təpə (Tatar kəndi); Ağ yazı, Atılmış dağ, Şiş dağ, Qaranlıq dərə (Xələc kəndi); Sınıq körpü (Qarakişilər kəndi); Əzgilli düz (Göyərçik kəndi).

Zərf-isim və zərf-sifət modelli coğrafi adlar. Bu cür sintaktik birləşmələrdə birinci tərəf zərf, ikinci isə isim və ya sifətdən ibarət olur. Adətən birinci tərəfi zərf olan sözlərlə - məkan məzmunu ifadə edən *aşağı, yuxarı, qıraq, orta* və s. sözlərdən ibarət olur. Bu tipli toponimlər əsasən oykonimlərdən - yaşayış məntəqələrindən ibarət olur. Məsələn, Aşağı Girətağ, Aşağı Gödəkli, Aşağı Cıraxor (mənası aydın olmayan Azərbaycan kəndi olub) Yuxarı Girətağ, Yuxarı Gödəkli (ol-sun ki, Yuxarı Cıraxor da olmuşdur). Bu coğrafi ad S.P.Zelinskinin siyahısında da təhrif olunmuşdur. Bu toponim *Dzaqazor* (1, 2) formasında verilmişdir [252, 145-162]. Aşağı Xotanan, Yuxarı Xotanan (Bu toponimlər *Qafan* rayonu ərazisindədir), Aşağı Ağ körpü (Sisyan rayonu. Yəqin ki, Yuxarı da prinsipə mövcud olmuşdur). Aşağı Fərəcan (*Laçın rayonu*). Aşağı Yeməzli, Yuxarı Yeməzli, Orta Yeməzli, Yuxarı

Göyeli, Aşağı Göyeli (Göyeli) (*Zəngilan rayonu*), Aşağı Mollu, Yuxarı Mollu, Aşağı Cibikli, Yuxarı Cibikli, Aşağı Xocomsaxlı, Yuxarı Xocomsaxlı (*Qubadlı rayonu*).

Bu cür yaşayış məskənlərinin yaranması relyefə görə bir-birindən fərqləndirilməsi ilə bağlıdır.

Say + isim modeli. Bu növ mürəkkəb toponimik vahidlər Zəngəzurun toponimiyası sistemində mövcuddur. Bu qəbildən olan mürəkkəb adlarda say bildirən söz birinci komponent kimi çıxış edir. Say tərkibli toponimik adlar daha çox oronim və hidronimlərdə əks olunmuşdur. Məsələn: Qırx bulaq, Üç təpə, Üçağac, Qırxlar dağı və s. Bu forma demək olar ki, qeyri-məhsuldardır. Y.Məmmədov qeyd etmişdir ki, bu saylar (üç, qırx və s.) türk dillərində xoşbəxt say hesab olunur. Biza belə gəlir ki, tərkibində say komponenti olan adlar (üç, yeddi, doqquz, qırx və s.). Azərbaycan xalqının dünyagörüşündəki dini-mifoloji təsəvvürlə bağlıdır və çoxluq anlayışı bildirir. Bu saylar əşyanın dəqiq sayı deyil, eynitipli əşyaların çoxluğunu göstərməyə xidmət etmişdir.

Bu bölgənin toponimiyasında təyinedici element kimi iştirak edən toponimik epitet rolunda çıxış edən sayların iştirakından ibarət coğrafi adlar da var. Məsələn: Birinci İpək, Birinci Tıgıq, Qoşa su (*Laçın rayonu*), Birinci Ağal, İkinci Ağal, Üçüncü Ağal, Birinci Alıbəyli, İkinci Alıbəyli (*Zəngilan rayonu*). Eyni zamanda Zəngilan rayonu ərazisində *Otuz ikinci* adlı oykonim var ki, bu da oğuzların tirəsinə aid olan tayfadır və Azərbaycan ərazisində paralelləri də vardır. Eyni zamanda Zəngəzur ərazisində *Beşqoyunluq* adlı toponim vardır ki, bu da S.P.Zelinskinin siyahısında qeyd olunmuşdur [252, 145-162]. Gorus rayonunda *Beşbarmaq* adlı qışlaq olmuşdur (passiv).

Bu tipli toponimik vahidlər nisbətən Azərbaycan xalqının və tarixinin üst layına aiddir.

Ümumiyyətlə, nitq hissələrinin onomastik vahidlərin, o cəmlədən toponimlərin yaranmasında rolu bu sahədə xüsusi tədqiqat tələb edir.

Nümunələrdən görünür ki, mürəkkəb adların yaranmasında fəal iştirak edən ünsürlər var. Bəzi dil vahidləri sintaktik yolla yaranan söz-yaratma prosesində fəal iştirak edir.

Say+isim modelində olan birinci növ ismi birləşmələr. Birinci növ ismi birləşmələrin bu quruluşda olan modellərində isə, say söz birləşməsinin asılı tərəfi, isim isə əsas tərəfində çıxış edir. Bu qrupa daxil olan mikro-toponimik vahidlər sifət+isim modelinə nisbətən məhdud sayda aşkarlansa da, bu modelə müvafiq oronimik vahidlər Qubadlı rayonunun bir neçə oykonimlərində müəyyən olunmuşdur. Məsələn:

Üç daş, Dörd yol (*Mahmudlu kəndi*); Yeddi dərə (*Tatar kəndi*); Üç təpə (*Abdalanlı kəndi*); Üç dərə (*Qayalı kəndi*); Üç armudlar (*Yuxarı Xocomsaxlı kəndi*); Yeddi şarik biçənək (*Göyyal kəndi*); Üç təpə (*Qarağacılı kəndi*), Üç ağac.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, 3, 4 və 7 sayları Qubadlı rayonunun mikro-toponimlərində öz sakromentallığını qorumaqdadır.

Say + sifət modeli. Bu model əsasında formalaşan toponimlər məhduddur. Burada say mürəkkəb toponimin birinci komponent kimi çıxış edir. Məsələn: beş + dəli > Beşdəli.

İsim + fel modeli. Bu modelli toponimlər də qeyri-məhsuldardır. Şahverdilər bu modelli toponimdir.

Şah + verdilər > Şahverdilər, qum + qazılan > Qumqazılan, tir + tökülən > Tirtökülən, daş + atılan > Daşatılan.

Bu quruluşda olan toponimlərdə ikinci tərəf çox vaxt feli sifət formasında $-ar^2$ şəkilçisinin iştirakı ilə yaranır. Laçın rayonu ərazisində *Ayıbasar* oykonimi də bu model əsasında yaransa da, ikinci tərəfi felin təsriflənən forması ilə əmələ gəlmişdir. Əslində $-ar^2$ şəkilçisi burada

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

-an² feli sifət şəkilçisinin sinonim kimi çıxış edir. Bu şəkilçi antroponimlərin tərkibində daha fəal iştirak edir. Məsələn: Yaşar, Yetər, Gülər, Sevrə və s.

İkinci növ ismi birləşmə quruluşlu mikro-toponimlər. İkinci növ ismi birləşmə modelində olan mikro-toponimik vahidlərin birinci tərəfi (asılı tərəfi) qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan isimlə, ikinci tərəfi (əsas tərəf) isə mənsubiyyət şəkilçili isimlə ifadə olunur.

Məsələn: Kürd düzü (*Qundanlı kəndi*); Səfəli yeri, Göl yeri, Buğça yeri, Yovşan yeri, Müseyib səngəri, Xələc səngəri, Şilə zəmi yeri, Yurd yalı, Vəli düzü, Mağal meşəsi (*Əyin kəndi*); Araba yolu, Mərdə dərəsi, Bəyin bağı, Heydər təpəsi, Əhəng quyusu, Porsuq çuxuru, Quş yuvası qayası, Ruslar çalası, At ağılı, Molla bağı, Məmərzə qobusu, Eşşək meydanı, Bəbirli yolu, Qələ yolu, Bəbirli dərəsi, Mələk təpəsi, Vəlioğlu yalı, Arpa çuxuru, Əzətəli güneyi, baxşalı yeri, Məhəmməd-hüseyn quzeyi, Ziyil inciri, İslam ceylağı, Köhnə dam yeri, İmankişi armudu (*Mahmudlu kəndi*); Bal qayası, Götür-gəl dərəsi, Bad dərəsi, Allahverən mərsi, Çardağın düzü, Davlı dərəsi, Camal yeri, Seyidəhməd yeri (*Çardaqlı kəndi*); Cəbrayıl bağı, Üçqardaş abidəsi, Kurtuzan dərəsi, Yel piri (*Yuxarı Mollu kəndi*); Dəriz yolu, Ayrım dərəsi, Pərinc yolu dərəsi, Sərçə məhəlləsi, Qışlaq məhəlləsi, Kaha dərəsi, Dikdaş qayası, Sədətqulu biçənəyi, Şam düzü, Qənsər yeri, Dədə yeri, Kolavat dərəsi, Şərif dərəsi, Çəltik dərəsi, Çay düzü, Rus kələyi, Çinar dərəsi, Palıd dərəsi, İslam dərəsi, Qara kaha dərəsi, Dəf düzü, Qətl dərəsi, Boğazərtməz qayalıqı, İnek dərəsi, Boğucu dərəsi, Sədətqulu dərəsi (*Abdalanlı kəndi*); Şah taxtı düzənliyi, Dəvəboyun yeri, Seyid yurdları, Kəklik dərəsi, Humay dərəsi, Şor dərəsi, Kolavat quzeyi, Quzey kəməresi və Güney kəməresi, Saqqızlı dərəsi, Pərinc yeri, Bəbiş qayası, Şəvəltək yeri, Zığlıq yeri (*Ləpəheyranlı kəndi*); Alı zəmisə, Mavdan

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

dərəsi, Haram dərəsi, Qaya dibi (*Çərəli kəndi*); Adam qayası, Qurban dərəsi, Maral dərəsi, Bulaq dərəsi, İsmət kahası, Pir ağacı (*Qayalı kəndi*); Laçın qayası, Ayı qayası, Dana güneyi, Yazlıq yeri, Su daşı, Saqqız çuxuru, Şamxal arxı, Cin kahası, Zor çuxuru, Yonca yeri, Kürd dərəsi, Mağal yeri, Tut bağı (*Yuxarı Xocamsaxlı kəndi*); Gülablı bağı (*Mahruzlu kəndi*); Xanağa dağı (*Tarovlu kəndi*); Kaha dərəsi (*Tinli kəndi*); Ağalı düzü, Belanov dərəsi, Kum dərəsi (*Qaraqoyunlu kəndi*); Kaha dərəsi (*Qiyaslı kəndi*); Əjdaha dərəsi (*Xocahan kəndi*); Bizmin dağı, Bizmin qayası, Bizmin meşəsi (*Muradxanlı kəndi*); Molla bağı, Ocaq qayası (*Qarağacılı kəndi*); Humay qayası (*Qaracallı kəndi*); Məzrə meşəsi, Məlik bağı, Xəzəl gəbi, Alma bağı, Qarağac dərəsi (*Eyvazlı kəndi*); İndivert burnu (*Qaralar kəndi*); Hərtis dağı, Gözət dağı, Əjdaha qayası, Qurd qəbri, Kürd qəbri yalı, Qurd dərəsi, Malqurnağı düzü (*Göyyal kəndi*); Astanlar yeri, Ağ olan piri (*Məmər kəndi*); Kürd düzü (*Qundanlı kəndi*); Qurdlu bulaq dərəsi, Qəmərli dərəsi, Gen dərəsi, Kaftanlı dərəsi, Şəvitdi//Şəvitli dərəsi, Qalaqlı dərəsi, Samanlı dərəsi, Kaha dərəsi, Xanəhmədli yeri, Namaz arxası yeri, Daşın dalı qayası, Mavdan meşəsi, Almalı meşəsi, Şirməmməd ocağı, Qiblə təpəsi, Səngər yeri, Tut bağı, Qaratikan çuxuru, Qazıq çuxuru, Gülməmməd biçənəyi, Çevirmə piri, Şirinbulaq piri, Mal güneyi, Yalın dalı yoxuşu, Yumru təpə yoxuşu, Qədir qayası, Qalaqlı qayası, Qaratikan piri, Çinar piri, Gülməmməd yurdu (*Mollalı kəndi*); Aladaş dərəsi, hüseyin kahası, Kələk yeri, Cəfərqulu çuxuru, Arpa dərəsi, Lənətləmək yeri, Qarağac dərəsi (*Tatar kəndi*); Amuduq dağı, Amuduq məbədi, Amuduq düzü (*Amuduq kəndi*); Ağ yazı, Xələc dağı, Qar qışlağı, Xələc qayası, Qara quzey mağarası, Damcılama qayası, Bəy məktəbi mağarası, Arpa dərəsi, Arpa çuxuru, At dərəsi, Qaraqoyun dağı, Qızıldaş dağı, Qoç dərəsi, Qubadlı yasaqlığı, Dərviş dərəsi, Əjdaha qayası, İncə düzü, Kərim güneyi, Ma-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

ral dərəsi, Tülkü dərəsi, Xırman yeri (*Qubadlı qəsəbəsi*); Gərməşov təpəsi, Başarat dağı, əmən dağı, Yamac yurdu, Dağ yurdu, Cəhənnəm təpəsi, Qəjəl dağı, Xələf zəmisı, Tabıx daşı yurd yeri, Ağ zəmi, Osmanlı qəbiristanlığı, Durqayıt yurd yeri, Sarı yoxuş piri, Su kahası dərəsi, Dəf yeri, Baba yeri, Ənkəran yurd yeri, Su kahası, Armudlu piri (*Başarata kəndi*); Qara yazı (*Davudlu kəndi*); Qala kəndi, Qaraçı yurdu, Zeynal qışlağı, Qarabaşlı yurdu, Sarılıq kəndi, Nəbi bağı, Ağacan yeri, Çay bağları, Ağdaş bağları, Yarganaltı bağları, Çinar bağı, İydelik bağı, Çay yolu, Yazı yolu, Yuxarı Fərhad bağları, Yalın dalı bağları, Sarılıq bağları, Vəli düzü, Zöhrəbanu dərəsi, Balaman təpəsi, Ağ kaha dərəsi, Cinlər kahası, Buzovçu güneyi, Aynaxlı dərəsi, İmamzadə piri, Həjətgə//Həcətəgə ocəği, Laləzar körpüsü, Gəlin kahası, Qurd kahası, Qurd dərəsi, Tayadaş ərazisi, Qurbantəpə yeri (*Əliquluuşağı kəndi*); Oğlan-qız qayası, Kosa dağı, Qaya dibi, Hacı-Bədəl körpüsü, Qərələ piri, Avdarxana//Arvadxana düzü, Çimən//Çəmən meşəsi, Çəmən yamacı, Şaxtaltı təpəsi, Cəbr bağı, Şay bağı, Arpa yeri, Salı bağı, Güleyşə bağı, Əhməd bağı, Alma bağı, Tütünlük bağı, Molla bağı, Çaqqal təpəsi, Eşşək düzü, Daşlıca düzü, Gəlin qayası, Çaxır-çuxur dərəsi, Vəli düzü, Baxşalı yeri, Araba yolu, Qələ//Qala yolu (*Dəmirçilər kəndi*); Mal təpəsi (*Muradxanlı kəndi*).

Üçüncü növ ismi birləşmə quruluşlu mikro-toponimlər.

Üçüncü növ ismi birləşmə modelində olan söz birləşmələrinin birinci (asılı) tərəfi ismin müəyyən yiyəlik halında olur. İkinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu söz birləşmələrini onomastik vahidlərə - Qubadlı rayonunun mikro-toponimlərinə də şamil edək və ərazidə olan oronimik nümunələrə nəzər salaq:

Hüseynin armudluğu, Xəlilin yeri, Ələkbərin armudluğu (Əyin kəndi); Bəyin bağı, Şirəlinin saqqızlığı, Çardağın çalası, İydenin dibi,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Körpünün gözü, Dağdağanın çalası, Hürzad nəninin yeri (*Mahmudlu kəndi*); Astan bəyin bağı (Çardaqlı kəndi); Şərifin kahası, Mehdiyin dərəsi, Əbdüləzimin dərəsi (*Abdalanlı kəndi*); İbonun yeri, Qanboyun//Kombayn dərəsi (*Qayalı kəndi*); Vəlinin odunluğu, Nəbinin yeri, Qalanın çuxuru (*Yuxarı Xocamsaxlı kəndi*); Nəzirin yataq yeri (*Qaracallı kəndi*); Bağırsağın dərəsi, Qozun dalı, Əlişin binəsi, Donuzlunun quzeyi, Həbibin yataq yeri, Abının quzeyi, Cəfərin bağı, Şərifin qayası (*Qarağacları kəndi*); Qaleyçənin//Qalaçanın başı (*Göyyəli kəndi*); Çapalağın təpəsi, Böyük quzeyin yalı, Çapalağın yalı, Şirin bulağın yalı (*Mollalı kəndi*); Səltənənin yeri, Tutunun bağı, Gülümün yeri, Həşimin zalı, Xanların yalı, Paşanın dəyirmanı (*Başarat kəndi*); Dəli Məhərrəmin dərəsi, Səfdərin giləslığı, Şirinin bağı, Xosunun bağı, Ağarzanın bağları, İsfəndiyarın bağı, Dəveyirin güneyi, Sədimalının bağı, Həmidin bağları, Dəli Məhərrəmin kahası, Yazının düzü, Hüseynxanın kahası (Əliquluuşağı kəndi); Seyfəddinin bağı, Mir Məhəmmədin körpüsü, Behbudun bağı, Şamxalın bağı (*Dəmirçilər kəndi*); Zağlığın dərəsi (*Seytas kəndi*).

Fəli birləşmə modelində olan mikro-toponimlər.

Məlumdur ki, fəli birləşmələrin ikinci tərəfi – yəni əsas tərəfi fəllə ifadə olunur. Bununla da məsdər, fəli sifət, fəli bağlama kimi növlər əmələ gəlir. Onomologiyanın bir növü olan toponimikada da fəli birləşmə strukturunda olan mikrotoponimlər mövcuddur. Tədqiqatımız hər üç növ fəli birləşmələrə aid aparılsa da, fəli bağlama strukturuna müvafiq heç bir nümunəyə rast gəlinmədi. Fikrimizcə, bu onunla bağlıdır ki, istənilən mikrotoponim və yaxud oronimik vahidin adlandırılması, onu izah edən, birbaşa onu bildirən əlamətlə bağlıdır. Bu da fəli sifətlərin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir.

Bunu nəzərə alsaq, Qubadlı rayon ərazisindən əldə etdiyimiz fəli

birleşmə strukturunda olan mikro-toponimik vahidləri iki hissəyə ayırmaq olar:

- 1) Məsdər quruluşlu mikro-toponimlər;
- 2) Feli sifət quruluşlu mikro-toponimlər.

1) Məsdər quruluşlu mikro-toponimlər. Bildiyimiz kimi, məsdər forması fellə ismin hibridindən və yaxud birləşməsindən yaranaraq, *-maq// -mək* şəkilçilərinin felə əlavə olunması yolu ilə düzəlir. Bu modelin Qubadlı rayon mikro-toponimlərində əks olunması olduqca məhdud saydadır. Yalnız bir oykonimdə (kənddə) – Qubadlı rayonunun Tatar kəndində mikro-oronimik “Lənətləmək” adlı yer adında rast gəlinir. Bu morfoloji mikro-toponimin çox güman ki, müəyyən bir tarixçəsi vardır və onunla əlaqəli adlandırılmışdır. Lakin bu gün bizə bu, naməlum olaraq qalmaqdadır. Bundan əlavə, Qubadlı rayon ərazisində məsdərlə ifadə olunmuş heç bir xüsusi ad-onomastik vahid aşkar olunmadı.

2) Feli sifət quruluşlu mikro-toponimlər. Ümumiyyətlə, yer-yurd adlarında – toponimlərdə, o cümlədən, mikrotoponimlərdə sifətlər, feli sifətlər, sifətlənmiş isimlər digər nitq hissələrinə nisbətən daha aktiv iştirak edirlər. Fikrimizcə, əsas səbəb sifətin əlamət bildirməsindədir. Çünki istənilən yer-yurd ad – mikrotoponim və yaxud toponim ən çox əlamətinə əsasən adlandırılır.

Mikro-toponimlərdə daha çox iştirak edən feli sifət şəkilçisi – müəyyən bir əlaməti bildirən *-an// -ən* şəkilçisidir. Bu morfoloji formanı özündə ehtiva edən mikro-toponimlərə Qubadlı rayonunun əksər oykonimində rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Nəbiölən (yer), Teştəxan, Sutökülən qaya, Xudarvurulan yer (*Mahmudlu kəndi*), Allahverən mərzə, Ayıölən dərə (Çardaqlı kəndi); Surxayuçan yer (*Abdalanlı kəndi*); İtölən dərə, Keçiölən dərə, Buğlardüşən

zəmi (*Yuxarı Xocamsaxlı kəndi*); Novkeçən biçənək (*Qarağacılı kəndi*); Həsənxiandüşən yer, Muradxanəkən yer, Yolaşan (*Mollalı kəndi*); Donuzölən dərə (*Tatar kəndi*); Buzovuçan güney, Pələngölən dərə (*Qubadlı qəsəbəsi*); Gültapılan yer, Atölən dərə, Qurbankəsilen yal, Suqovuşan yer (*Başarat kəndi*); Qurbanlı yıxılan yer (*Dəmirçilər kəndi*); Yolkeçən (*Qədili kəndi*); Camalvuran yer, Qoçaşan yer, Qızılölən yer (Çərəli kəndi).

Digər bir feli sifət şəkilçisi isə *-ar// -ər* və onun inkar variantı olan *-maz// -máz* şəkilçisidir. Zonanın toponimlərinin tədqiqatı zamanı toplanmış mikrotoponimlər içərisində bu morfoloji əlamətlə yaranan feli sifət quruluşlu yer-yurd adlarına da rast gəlinmişdir. Məsələn: İldırımçaxar (*Xicik kəndi*); Çalandolanmaz (*Mahmudlu kəndi*); Günçixmaz (*Ləpəheyranlı kəndi*).

b) Zonanın toponimiyasında ərəb və fars mənşəli sözlər

Zəngəzur ərazisinin toponimiyasını tədqiq etdikdə aparıcı dil vahidi kimi türkdilli toponimlər üstünlük təşkil edir. Burada yad dilə məxsus toponimlər demək olar ki, barmaqla sayılası qədərdir. Burada erməni dilinə məxsus olan coğrafi adlar çox azdır və bunlar Rusiyanın Azərbaycanı işğalından sonra yaranmışdır. Bu toponimlərin bir qismi sonradan salınmış, ya da türk mənşəli toponimlərin əvəzlənməsi nəticəsində yaradılmışdır. 1886-cı ildə S.P.Zelinski Zəngəzur qəzasının yer-yurd adlarını verərkən siyahıda Azərbaycan mənşəli toponimlərin qat-qat artıq olduğunu şahidi oluruq. S.P.Zelinskinin vermiş olduğu siyahıda 386 corafi obyekt qeyd olunmuşdur. Bunların da əksəriyyəti – 90%-ə qədər oykonimlərdir. O zaman üçün çox məlum olan mikrotoponimlərin çox az bir qismi rəsmi sənədlərin siyahısında verilmişdir. Zəngəzurdə S.P.Zelinskinin siyahısında göstərilən 386 coğrafi obyektlərdən yalnız 18-i erməni mənşəlidir. Və bunların da bir qismi

erməniləşdirilmiş, dəyişikliyə uğramış coğrafi adlardır. Həmin dövrdə siyahını tərtib edən rus olmuşdur (O zaman "çömçə" tutanın qeyri-millətə nümayəndəsi olmasına baxmayaraq, türk dilli toponimlər qat-qat üstünlük təşkil edir).

Dənizdən dənizə torpaq iddiası olan ermənilərin Zəngəzurda, o cümlədən Qərbi Azərbaycanda məskunlaşma nisbəti belə idi. Siyahıda Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar nə qədər kobud şəkildə təhrif olunsa da, Azərbaycan-türk mənşəli olması ört-basdır edilə bilməmişdir. Təhrif formasında verilmiş toponimlərin bir qisminə diqqət edək: Ardasa-va, Noradin, Tarnavut, Xnatsax, Mammed-dzor, Maced zor, Matc və s. oykonimləri uyğun olaraq Ərdəşova, Nurəddin, Dərnəvut, Hunazək, Məmmədli, Məscidli, Mac formasında bərpa olunmalıdır. Bu toponimlərin hər birinin tərkibində ya sözün kökündə, ya da şəkilçisində türkizm elementləri var. Və bunların hər biri Azərbaycan onomastikasının tərkib hissəsi kimi tədqiqata cəlb olunmalıdır.

Zəngəzurun toponimiyasında mürəkkəb məsələlərdən biri də bu ərazinin toponimik sistemində ərəb və fars mənşəli sözlərə münasibət məsələsidir. Zəngəzurun toponimiyasında da ərəb və fars mənşəli coğrafi adlar bu gün də mövcuddur. Eyni zamanda dilimizin lüğət fondunda da bu dillərə məxsus sözlər geniş şəkildə işlənəkdədir. Bütün bunlar istər ərəblər, istərsə də farsların Azərbaycana gəlişləri ilə bağlı olmuşdur. Bu sözlər mənşəcə ərəb və fars dillərinə məxsus olan və azərbaycanlaşan sözlərdir.

Azərbaycan toponimiyasında qədimdən əlaqə və münasibətdə olmuş ərəb, fars və s. dillərindən alınan sözlər mövcuddur. Bu toponimlərə yanaşma son zamanlara qədər düzgün və obyektiv olmamışdır. Belə ki, bir qisim tədqiqat əsərlərində bu qəbildən olan toponimlərin əsasında duran sözlərin mənşəyindən çıxış edərək onları ya ərəb, ya da

ki, fars mənşəli toponim hesab etmişlər.

Beləliklə, alınma sözlərdən yaranan toponimləri bir çox əsərlərdə dil mənsubiyyəyə görə təqdim edilmişlər.

Əslində indiyədək ərəb və fars toponimi kimi izah olunmuş toponimlər fars və ərəb dillərindən alınmalardan düzələn toponimlərdir. Toponimlərdə ərəb və fars mənşəli kimi hesab olunan söz və terminlərin əksəriyyəti ya klassik dilimizdə, ya ədəbi dilimizdə, ya da dialekt və şivələrimizdə işlənəkdədir. Məsələn: Zəngəzurun ərazisində mövcud olan Şəhərcik, Baharlı, Kamallı, Mahmudlu, Mollalı, Lazımlar, Mütələm, Zeyvə, Abbaslar, Əbdüləlilər, Əliquluuşağı, Maralzəmi, Dəstəgird, Ərəfsə, Sofulu, Nurəddin, Vəlibəyli, Şərifan, Məmmədbəyli, Məzrə, Mirlər, Ərəblər, Bəxtiyarlı, Qiyashı, Əfəndilər, Yusifbəyli və s.

Diqqət etsək, görərik ki, qeyd etdiyimiz toponimlərin hamısı ərəb və fars mənşəli sözdür. Lakin bu sözlərin hər hansı biri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş və orta əsrlərdən azərbaycanlaşmış sözlərdir. Bu sözlərin bir qismi heç bir topotermin, topoformant qəbul etmədən toponimə çevrilibsə, Azərbaycan toponimi sayılmalıdır. Məsələn: Nurəddin, Məzrə, Zeyvə, Şərifan, Dəhnə və s. O coğrafi adları yad dil toponimləri (o cümlədən ərəb və fars mənşəli) hesab etmək olar ki, onlar Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmayan leksem, morfem, coğrafi nomen və toponimik formantdan ibarətdir. Bunlar heç vaxt Azərbaycan dilinin toponim yaradıcılığında istifadə olunmamışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz toponimlərin bir qisminin tərkibində Azərbaycan dilinə məxsus topoformantlar, şəkilçilər, qrammatik vasitələr, nomenlər vardır. Bu cür formalaşan toponimləri də yad dilli toponim hesab etmək düzgün deyil. Məsələn: Şəhərcik, Baharlı, Abbaslar, Əbdüləlilər, Əliquluuşağı, Maral zəmi, Məmmədbəyli, Şərifan, Mirlər,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Seyidlər, Ərəblər, Bəxtiyarlı, Qiyaslı, Əfəndilər, Yusifbəyli və s.

Şəhər, Bahar, Abbas, Əbdüləli, Əliqulu, Məmməd, Zəmin, Şərif, Qiyas, Bəxtiyar, Ərəb, Yusif, Əfəndi kimi ümumi və xüsusi isimlər qədim alınlardan olub Azərbaycan dilində çoxdan doğmalıq statusu qazanmış, hər cəhətdən özümüzküləşmişdir.

Bu sözlərin üzərinə artırılan şəkilçilər və əlaqələnmə vasitələri də türk Azərbaycan dilinin morfoloji-sintaktik quruluşuna tam uyğundur. Bəzi toponimlər var ki, bunlar bir zamanlar Azərbaycan dilinin leksik sistemində daxil olmuş və sonradan arxaikləşmiş və toponimlərin tərkibində indiyə qədər mühafizə olunmuşdur.

Zeyvə, Məzrə, Dəhnə, Nurəddin, Nüvədi və s. bu kimi toponimlərdir. Bu toponimlərin Azərbaycan toponimi olmasını şərtləndirən amillərdən biri və birincisi əhalisinin türklərdən ibarət olmasıdır.

Bu toponimlərin Azərbaycan toponimi hesab olunmasının ikinci cəhəti onun Azərbaycan ərazisində areallıq təşkil etməsi, Azərbaycan ərazisinə eyni dərəcədə səpələnməsidir. Başqa bir amil isə ərəb və fars mənşəli hesab olunan ərazilərdə nə ərəblərin, nə də farsların kompakt halında yaşamalarıdır.

Bu gün Ərəblər, Ərəb, Ərəfsə adlanan kəndlərdə bir nəfər ərəbin də yaşamasından danışmaq qeyri-mümkündür. Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgələrdə ərəb etnoniminin adı ilə onlarca toponim olsa da, onlara bu adları ərəblər deyil, azərbaycanlılar vermişlər.

Bir qisim ərəb mənşəli sözlər toponimləşərək ərəb mənşəli alınlılar formalaşdırmışdır. Bu qrupun spesifik cəhəti dilimizə tarixən daxil olmuş bu leksik vahidlərdən toponim yaradıcılığında eynilə, heç bir morfemin, nomenin iştirakı olmadan müstəqil şəkildə toponim kimi formalaşmışdır. Məzrə (Qubadlı və Qafan rayonu), Zeyvə (Laçın və Qafan rayonlarında), Müsəlləm (Qafan rayonu) və s.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Bir qisim toponimlər *-lar²*, *-li⁴* komponentinin iştirakı ilə törənən adlar təşkil edir. Məsələn: Ərəblər, Mollalı, Seyidlər, Mirrər//Mirlər, Mirik, Seyidli, İmanlar, Mollalar və s.

Qeyd olunan misallardan görünür ki, ərəb sözləri Azərbaycan toponimiyasına birbaşa deyil, Azərbaycan dili vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Yəni bu sözlər birinci növbədə Azərbaycan dilinin "vətəndaşı" olmuş, sonralar toponimlərimiz vasitəsi ilə Azərbaycan toponim yaradıcılığında iştirak etmişdir.

Bu fikir eyni ilə fars toponimləri kimi təqdim olunan coğrafi adlara aid edilə bilər. Nüvədi//Nügədi, Dəhnə (dəhan sözündən götürülmüşdür) bu tipli toponimlərdəndir.

Bütün bunlardan sonra nəticə olaraq qeyd olunmalıdır ki, Zəngəzur ərazisində Azərbaycan toponimik sisteminin ayrılmaz hissəsi olan ərəb və fars mənşəli sözlərdən törənən toponimləri də daxil etmək lazımdır. Bu toponimlər Azərbaycan toponimiyasına Azərbaycan dili vasitəsilə, onun fonetik və qrammatik normalarına uyğunlaşdıqdan sonra düşmüşdür.

Zəngəzurun toponimlər sisteminin tərkib hissələrini təşkil edən oykonim, oronim və eləcə də hidronimlər sistemi indiyə qədər ayrıca tədqiqat obyektinə olmamış və həmin sistemlərdə mövcud olan coğrafi adlar linqvistik cəhətdən bəzi epizodik səciyyəli yazılar müstəsna olmaqla müstəqil şəkildə, hərtərəfli və müasir toponimika elmi baxımından araşdırılmamışdır.

Ümumiyyətlə, Zəngəzur bölgəsinin oykonimləri haqqında son vaxtlar ara-sıra məqalələr yazılsa da, mikrotoponimlər və onların tədqiqatına cəlb olunması məsələsi durğun vəziyyətdədir.

Zəngəzurun Ermənistanı aid olan hissəsinin (Qafan, Gorus, Sisyan, Meğri) toponimləri, xüsusən etnotoponimləri tədqiqatına cəlb olunsaydı...

da, geniş şəkildə toponimlər sistemi, onların strukturu tədqiqata cəlb olunmamışdır. Ümumtürk toponimiyasının tərkib hissəsi olan Zəngəzur toponimiyasının hərtərəfli tədqiq olunması Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşması məsələlərinin aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Lakin onu da unutmamaq olmasın ki, toponimlər bir sıra cəhətlərinə görə dil qanunlarına əsaslanmasalar da, bu prosesdə ekstralingvistik təsirlər də var. Buna görə də coğrafi adların yaranma və formalaşma yollarından danışarkən burada dilxarici amilləri də nəzərə almaq lazım gəlir. Zəngəzurun ərazisində aparıcı etnos türk mənşəli olduğu kimi, toponimlər də demək olar ki, Azərbaycan-türk mənşəlidir. Digər etnosların (erməni və kürd) adları da bu ərazinin toponimiyasında tək-tək də olsa, mövcuddur. Buraya sonradan dəyişdirilmiş toponimləri qeyd etməsək, Azərbaycan mənşəli toponimlərin saflığı, duruluğu aydın görünür. Bu ərazinin (xüsusən Ermənistanı aid olan Qafan, Gorus, Sisyan, Meğri) toponimiyasını həm də tarixi-ictimai prosesləri nəzərə almaqla tədqiq edilməlidir. Rus işğalına qədərki dövrün toponimiyası ilə, 1988-ci ilə qədərki dövrün toponimiyasının milli mənsubiyyətində təzadın olduğunu şahidi oluruq.

Rus işğalına qədər bu bölgənin toponimiyasında qədim Azərbaycan xalqının dil, tarix, etnoqrafiya faktları nə qədər zəngin idisə, sonrakı mərhələdə əldə olan rəsmi adlarda biz bunu görmürük. XIX əsr rus rəsmi sənədlərindəki Zəngəzur ərazisinin türk mənşəli toponimiyası ilə 1988-ci ilin toponimiyasındakı kəmiyyət fərqi görməyəcəyik. Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının toponimiyasında türk mənşəli adlar tam üstünlük təşkil edirdi və demək olar ki, toponimik fon təşkil edirdi. Bu gün rus dövlətinin ədalətsizlik zoru ilə yaradılmış Ermənistan ərazisində, yəqin ki, Azərbaycan-türk mənşəli, *aborigen* xalqın adıyla bağlı coğrafi ad qalmamışdır. Ancaq tarix tarix

olaraq qalır. Toponimlər də elə tarixdir ki, onu səhnədən tamamilə silib qoparmaq mümkün olmur. Belə ki, XIX əsr rus rəsmi sənədlərində S.P.Zelinskinin Zəngəzurun toponimiyasına aid siyahı bizim əlimizdə tutarlı faktordur. Ən azı bu sənədin işığı ilə Zəngəzurun toponimiyasının milli mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu siyahıda toponimlər dil mənsubiyyətinə görə əsasən türk mənşəlidir. Qədim türk etnonimlərini əks etdirən etnotoponimlər qat-qat digər qeyri-türk toponimlərindən çoxdur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan toponimlər sistemində, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan Zəngəzur toponimlər sistemindəki ayrı-ayrı coğrafi adlar uzun bir tarixi inkişaf yolu keçməklə yanaşı, həm də aid olduğu xalqın və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu ərazidə baş vermiş ictimai, siyasi və tarixi-iqtisadi hadisələrin bir sıra spesifik cəhətlərini də əks etdirmiş və bunlar da bir çox toponimlərin yaranma və formalaşmasını şərtləndirmişdir. Şübhəsiz ki, bu yolla yaranmış bütün toponimlərin hansı tarixi dövrlərin məhsulu olduğunu, hansı ekstralingvistik (xarici dil amilləri) faktorlarla əlaqədar yaranmasını, müəyyən hissəsinin törəmə səbəb və yollarını qismən bərpa etmək mümkündür. Qeyd edək ki, Zəngəzur bölgəsini Azərbaycanın bir modeli hesab etsək, sadəcə olaraq kəmiyyət cəhətdən fərqləndirəcək. Dil mənsubiyyəti onun strukturu, etnik tərkibi və onun müxtəlifliyi, türk-oğuz qatının dərinliyi və təmizliyi bu ərazinin ümum Azərbaycan toponimiyası ilə üst-üstə düşdüyünü aydın şəkildə göstərir. Belə ki, çağdaş toponimiyada və mənbələrdə ilk orta əsrlərə aid Albaniya ərazisində bir sıra etnik qəbilə və tayfa adları ilə bağlı bir-birindən fərqli *alban, hun, türk, savir (suvar), sak, lek, çul, padar, quşçu, muğan, Kimmer, Qapan, Gorus, Xotan, Çəpni, Ulaş, Qazan, Bayandur, Oxçu, Xalac* və s. tayfa adlarının indiyə qədər Ağvanlı, Hunud/Hunanlı,

Türklər, Suvarı, Sisyan//Sisakan, Şəki, Lehvaz, Çullu, Padar, Quşçular, Muğanlı//Muğancıq, Gomaran, Qafan, Gorus, Xotanan, Çəpni, Ulaşlı, Qazançı//Qazangöl dağı (çayı), Bayandur, Oxçu, Xalac və s. Zəngəzur toponimlərində mühafizə olunması qanunauyğun prosesin nəticəsidir.

Zəngəzur etnonimlərinin toponimiyada əks olunması etnonimik qanunauyğunluqlarla əlaqədardır və onlar etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə toponimə, xüsusən oykonimə çevrilə bilər. Məhz elə buna görə də Zəngəzurun toponimiyasında coğrafi adların böyük bir hissəsini və ən qədim layını da etnonimlərdən törəmənin təşkil etməsi bunun nəticəsidir. Lakin bunu da qeyd edək ki, toponimlərin yaranmasında antroponimlər də mühüm rol oynayır. Cəmiyyətdə xüsusi mülkiyyətin üstün olduğu dövrlərin toponimiya qalıqları kimi mühafizə olunan belə adlar bir sıra coğrafi nomemli makro və xüsusən mikrotoponimlərin birinci tərəfi yerində işlənməklə bərabər, hətta müstəqil şəkildə elliptik formada (ixtisar) coğrafi nomensiz oykonimlər kimi də işlənə bilər Nürəddin, Hüsülü (Laçın rayonu), Alədin (Zəngilan), Bayandur (Gorus), Tacəddin, Səncərəli (Qafan) və s. oykonimlər nümunə göstərilə bilər.

Azərbaycan toponimlər sistemində olduğu kimi, Zəngəzurun toponimlər sistemində mövcud olan coğrafi adlar da iki böyük sistemə - makro və mikrotoponimlər sisteminə ayrılır. Bu ayrılma onların sistemdə işlənmə tezliklərini göstərir, eyni zamanda həm adların struktur-linqvistik tiplərini, yaranma yolları və üsullarını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Zəngəzur bölgəsində mövcud olan coğrafi adların formalaşmasında fitonim və zoonimlərdən istifadə olunduğu kimi, ilkin yaranan oykonim, oronim və hidronimlərin də biri digəri üçün baza olur və yeni toponimlərin yaranmasına hazır gəlir. Məsələn, Ağbulaq (kənd və bulaq,

Gorus rayonu), Laçın (kənd və dağ), Acıbac (kənd və çay, Qafan rayonu), Qafan (şəhər, çay), Gorus (çay, şəhər), Oxcu (kənd, çay-Qafan rayonu), Urud (kənd, çay - Sisyan rayonu), Qazan (dağ, çay, kənd), Gıgı (kənd, çay - Qafan rayonu), Xələc (kənd, çay - Qafan rayonu), Ecanan (çay, kənd - Qafan rayonu), Bazarçay (kənd, çay - Sisyan rayonu).

Beləliklə, bütün bu qeyd etdiklərimiz nəzərə alınaraq, Zəngəzur ərazisinin (həm Azərbaycan, həm də Ermənistanı aid olan) toponimlər sistemində mövcud olan toponimik adlar linqvistik faktorlara istinad edilməklə tədqiqatə cəlb olunmuş, onların leksik-semantik, fonetik-qrammatik tipləri araşdırılmış, elliptik və tam formalı toponimlər, onların yaranma, formalaşma və törəmə yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Toponimlər və xalq etimologiyası. Zəngəzurun toponimiyasında xalq etimologiyası əsasında yozulan və izah edilən coğrafi adlara rast gəlirik. Nəsillərdən-nəsillərə yadigar qalan toponimlər xalqın mənəvi yaradıcılığının bir hissəsini təşkil edir. Bəzi toponimlər var ki, etimologiyasını izah etmək bir qədər çətin olur. Bu zaman xalq ilk tədqiqatçı rolunu oynayır. Belə xalq etimologiyası çox zaman aldadıcı olur. Qubadlı rayonu ərazisində *Həmzəli* adlı iki kənd var. Bu kəndlərdən birinin adı "Dəlilər Həmzəlisi", digərinin adı isə "Korlar Həmzəlisi" adlanır. Rəvayətə görə, kişi paltarını geymiş bir qız Həmzəli kəndində Həkəri çayının üstündən bir körpü saldırır. Bu körpü bir neçə ilə başa gəlir. Bu müddətdə heç kəs körpünü saldıranın qadın olduğunu başa düşmür. Körpü hazır olandan sonra qız özünün qadın paltarını geyinir və kəndi "Korlar Həmzəlisi" adlandırır çıxıb gedir. "Korlar" ləqəbini qəbul etməyən bir qrup kənd əhalisi həmin kənddən gedib başqa kənddə məskən salırlar. Ancaq bununla onlar yeni ad qazanırlar. Bir sözə görə öz ata-baba yurdunu atıb getdikləri üçün onları "Dəlilər Həmzəlisi" adlandırırlar.

Xalq etimologiyası xalqımızın mənəvi yaradıcılığını öyrənmək, təfəkkür tərzini müəyyənləşdirmək üçün çox maraqlıdır. Xalq etimologiyası heç də həmişə gerçək hadisədən kənar qalmır.

Bəzən xalq etimologiyasının təsiri ilə coğrafi ad yeni mənaya uyğun sabitləşir. Məsələn, Qubadlı rayonundakı *Armudlu* kəndinin adı əvvəllər *Amuduq* şəklində qeyd olunmuşdur. Xalq etimologiyasına görə, kəndin ətrafında vaxtilə çoxlu armud ağacı və ad da əslində *Armudluq* olmalıdır. Buna görə də kəndin adı sonra *Armudlu* kimi qəbul edilmişdir. Lakin kəndin şərqində yerləşən dağ və qala indi də *Amuduq* adını daşımaqdadır. Bu arxaik sözün mənası ola bilsin ki, armud adı ilə bağlı olmuşdur.

Ağ-qara komponentli toponimlər. Azərbaycanın toponimik sisteminə komponentlərində ağ, qara, sarı elementi olan mikro və makro-toponimlər (oykonim, oronim, hidronimlər) diqqəti xüsusilə cəlb edir. Belə ki, tərkibində rəng bildirən (ağ, qara, sarı, göy) yüzrlə coğrafi adın tərkibində tək rəng mənası deyil, bir sıra başqa arxaik mənələrdə işləndiyi aydınlaşdırılmışdır. Faktlar göstərir ki, həmin vahidlər iki və çoxkomponentli yer adlarının çox vaxt birinci komponenti yerində işlənərək adlarını daşdıqları obyektin həcmi, böyük və kiçikliyi, hündür və ya alçaqlığını, suyun rəngini və keyfiyyətini, yararlı və ya yararlı olmadığını müəyyənləşdirmək vəzifəsini yerinə yetirir.

Ağ və qara topokomponentləri bir sıra yer adlarında çağdaş Azərbaycan dili və onun dialekt və şivələrində səciyyəvi olan rəng mənasında işləndiyi halda, böyük bir qismində isə arxaik sayılan digər mənə çaları ifadə edir.

Zəngəzurun toponimiyasında mövcud olan obyektlərin bir qisminin tərkibində cərgəlilik və rənglər əsasında formalaşan (əsasən ağ və qara) toponimlər az deyildir.

Qara sözü ilə bağlı toponimlərin müxtəlif səciyyəvi xüsusiyyətləri var. Zonanın toponimiyasında tərkibində *qara* topoformanı olan aşağıdakı coğrafi adlara rast gəlirik: *Qara keşiş*, *Qarabaşlar*, *Qara göl*, *Qarahacılı*, *Qaradığa*, *Qaracanlı*, *Qarakilsə*, *Qara Qışlaq*, *Qaralar*, *Qara düzən*, *Qarahəsənli*, *Qarakişilər*, *Qaraçimən*, *Qaraqoyunlu*, *Qarakəndi*, *Qarabəyli* və s. Bu coğrafi obyektlər tərkibində işlənən *qara* sözünün istər müasir dildə, istərsə də dialektlərdə ilkin mənası rəng çaları ifadə etməsidir. Məsələn, *Qaradaşlı*, *Qara göl*, *Qaraçimən*, *Qara hacılı*, *Qara keşiş* və s. toponimlərində (hidronim və hidrooronumlarda) *qara* sözü-nün rəng mənası ifadə etdiyini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Qara sözünü arxaik mənə çalarını dilin lüğət tərkibinin digər yaruslarından fərqli olaraq toponimik layında daha çox saxlanmışdır. *Qara* sözünün başqa arxaik mənası böyük, iri, nəhəng, əzəmətli, hündür, sıx, bədbəxt, yas, yararsız, keyfiyyətsiz, pis ruh, kütlə və s. mənasında işlənmişdir. Məsələn, *Qarabulaq*, *Qaraqoyunlu*, *Qaradüzən*, *Qara Kişilər*, *Qaraqışlaq* və s.

Zonanın toponimiyasında “ağ”, “göy” və “sarı” komponentli coğrafi adlara da rast gəlirik. Ağ sözünün də rəng çaları ilə yanaşı, fərqli mənələr da (alçaq, kiçik, hündür olmayan) ifadə etdiyini görmək olar.

Ağ körpü (etnotoponim), Ağbulaq (hidrooykonim), Ağ kənd (orooykonim), Ağ göl (hidrooykonim) Sarıyataq (oykonim), Sarı bulaq (hidronim), Sarılıq, Sarı qaya (oronimlər), Sarı yoxuş (oronim), Sarıqışlaq (oykonim), Göyəçik (etnotoponim), Göyər Abbas (etnotoponim), Göyyal (aşağı və yuxarı oykonim), Göy bulaq (hidronim) və s.

Ağbulaq (içməyə yararlı su), Ağ körpü (etnotoponim), Ağ kənd (çox böyük olmayan, kiçik) leksik vahidlərində “ağ” komponenti müxtəlif mənə çaları ifadə etmişdir.

Sarı sözünün müasir Azərbaycan dilində rəng mənası ilə yanaşı,

relyef quruluşu ilə bağlı sözlərlə işlənərək oronim, hidronim və mikrotoponimlərin tərkibində, “içməyə yararlı, təmiz, saf su” mənasında, eləcə də “iri, uca, hündür, yüksək, dik” mənasında işləndiyinə rast gəlirik.

Ağ, qara, sarı sözlərinin toponimlərdəki semantik çaları üzərində aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, bu topokomponentlər vaxtilə çox geniş mənə çalarlarında işlənmiş, az-çox dəyişikliyə məruz qalan coğrafi adlarda həmin mənə çalarlarından bir çoxunu qoruyub saxlamaqdadır [61, 274].

Göy rəngi ilə bağlı toponimlər haqqında ayrıca qeyd olunacağını nəzərə alıb burada göstərməyi lazım bilmədik.

Zəngəzur ərazisində cərgəlilik prinsipi əsasında yaranmış toponimlər də mövcuddur. Məsələn, Aşağı Gödəklər – Yuxarı Gödəklər, Aşağı Mollu – Yuxarı Mollu, Aşağı Gilətağ – Yuxarı Gilətağ, Aşağı Cibikli – Yuxarı Cibikli, Böyük qat (qat – yaşayış məskəni, kənd, şəhər) Daşlı qat; Birinci Baharlı – İkinci Baharlı, Birinci Ahtbəyli – İkinci Ahtbəyli, Yuxarı Müşkanlı – Diləli Müşkanlı, Birinci Ağalı – İkinci Ağalı, Üçüncü Ağalı, Aşağı Xocamsaxlı – Yuxarı Xocamsaxlı və s. Bəzən eyni adlı yaşayış məntəqələrinin sakinləri etnik tərkibcə fərqləndikdə onların etnik adları da cərgəlilik yaradır. T.Əhmədov cərgəli toponimləri toponimik epitetlər adlandırır [59, 19].

c) Zəngəzurun Azərbaycan-türk mənşəli toponimiyası və onun Türkiyə paralelləri

Bəllidir ki, coğrafi adlar (toponimlər) xalqın milli sərvəti və tariximizin güzgüsüdür. Yer-yurd adları xalqın keçmişini, indisi və gələcəyini göstərən şahiddir. Çünki bunların bir çoxu ulu babalarımızın – qədim hunlar, savirlər, bulqarlar, peçeneqlər, oğuzlar və onların sonrakı

nəsillərinin yaşığıdır. Buna görə də hər hansı bir ərazinin toponimiyasının araşdırılması üzə çıxarılmasında əvəzsiz rol oynaya bilər. Bu mənada müasir Ermənistanın Zəngəzur mahalının (Qafan, Gorus, Sisyan, Meğri rayonları) Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərinin bir qismini ümumtürk və *Türkiyə* toponimiyası ilə paralel şəkildə nəzərdən keçirmək faydalı olar. Hər şeydən öncə, Zəngəzur toponimiyasında etnik xarakterli yer-yurd adları üstünlük təşkil edir. Və bunların əksəriyyəti oğuz mənşəli etnotoponimlərdir. Bu cür müqayisənin eyni etnik qrupa (qəbila, tayfa) mənsub toponimlər üzərində aparılması mühüm elmi qənaətlərin üzə çıxmasına səbəb olar. Eyni zamanda paralel toponimlərin müqayisəli şəkildə araşdırılması tarixi fonetika məsələlərinin və eləcə də miqrasiya yolu ilə yaranmış toponimlərin koordinatlarının toponimik sisteminin tam əldə edilməsi bəzi çətinliklər yaratsa da, əldə olunmuş toponimik materiala əsasən müəyyən ilkin nəticələrə gəlmək olar.

1. Qeyd edək ki, hər iki ərazidə olan paralel toponimlərin bir hissəsi ümumtürk səciyyəsi daşıyır. Yəni bir qisim yer-yurd adları vardır ki, onlara digər türkdilli xalqların məskunlaşdığı ərazidə də rast gəlirik. Məsələn: Kanlı//Qanlı bel – Qambel, Xalac//Xələc, Yəyci//Yaycı, Çullu, Bayındur//Bayandur//Bayan, Şamlı//Şam, Sofular//Sofulu, Qızılca//Qızılcaq, Pazarçıq//Bazar çay, Xatay//Xotan və s. Bu toponimlərin kökündə eyni söz dayanmışdır. Topoforantlar arasında azacıq fonetik fərqlər mövcuddur.

2. Hər iki zonanın ərazisində olan paralel yer-yurd adlarının əksəriyyəti hər iki xalqın formalaşmasında eyni dərəcədə iştirak edən etnosların adı ilə bağlıdır. Məsələn: Xələc, Çəpni, Avşar, Yaycı, Şamlı, Çullu, Qapanca//Qapan, Bayandur, Kanlı//Qanlı, İncə//İncəvar, Xatay//Xotan, Alpoud//Ağvan və s.

3. Zonanın paralel yurd-yer adları sırasında az da olsa, ərəb mənşəli coğrafi adlara rast gəlirik. Məsələn: Arabkir//Ərəfsə, Mahmudlar//Mahmudlu, Zeyvə, Məzrə və s.

4. Hər iki zonanın toponimiyasının yaranmasında fəal iştirak edən topoformantlar əsasən aşağıdakılardır: *-lar², -çit¹, -li¹, -ca², -cıq¹*. Məsələn: Türkiyədə Qılıçlar, İşıqlar, Pazarcıq, Şamlı, Qaralar, Qapanca, Qızılca, Çullu, Qazançı, Kanlı və s. Zəngəzurdə Baharlı (2) Mahmudlu, Arıqlı, Quşçulu, Çobanlı, Çullu, Cıbillı, Məlikli, Şıxlar, Əfsərli//Əfşarlı, Muğancıq, Şəhərcik, Qızılıc, Qannıca, Buğacıq, Vənəddi yurdu və s. bu qəbildəndir.

5. Hər iki zonanın yer-yurd adlarında diqqəti çəkən cəhətlərdən biri tərkibində *zur//zor* ünsürünün iştirakı ilə yaranmış adların paralelliyidir. Məsələn: Ərzurum (Türkiyədə), Zəngəzur, Koranzur, Ərçəzur və s. Bu termin həm də Azərbaycan dilində işlənən yer leksemının fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. *Zor//Zur* ünsürünün başqa variantına Azərbaycan toponimiyasında *cər//cor//zır* şəklində rast gəlirik.

Biləcər və Masazır sözlərinin tərkibindəki ünsürlər də bu qəbildəndir (Hər iki toponim Abşeron yarımadasındadır). Fars mənşəli söz olan “bilə” bozarmış, “masa” isə qumlu mənasını ifadə edir. Bu sözlərin tərkibindəki *cər//zır* ünsürü “yer” sözünün dəyişikliyə uğramış formasıdır. Bozarmış yer və Qumlu yer anlamı bu yerlərin təbii şəraitinə tam uyğun gəlir *Y > C* əvəzlənməsi türk dilləri üçün məqbul hesab olunur.

Qeyd: Paralelliyi göstərilən birinci ad Türkiyə ərazisindədir. Deməli, yer//cər//cər//zur//zır ünsürü eyni leksemin müxtəlif variantıdır.

6. Hər bir zonanın toponimiyasında diqqəti cəlb edən coğrafi adlardan biri *Qars//Kirs* oronimlərinin paralellik təşkil etməsidir. Bizcə, hər iki leksik vahid Türk mənşəli söz olub hündür, şiş, uca anlamını daşıdığı adlarda yaşatmışdır. Ümumiyyətlə, Zəngəzurun oronimiyası,

əsasən, Azərbaycan mənşəlidir. Bunlardan bir qismi xalqımızın ulu tarixi, əfsanə və rəvayətləri ilə əlaqədar yaranmış adlardır. Məsələn: Gəlin qaya, Qanlı bel, Qazan gəl dağı, Qırxlar dağı, Üç təpə, Xustup//Oğuz təpə, Dəymə dağı, Murğuz dağı, Qız-oğlan qayası, Kəpəz dağı, Ağ qaya, Qara qaya və s.

7. Zəngəzurun toponimiyasında maraqlı faktlardan biri də “Dədə Qorqud”la bağlı toponimiyanın bu ərazidə geniş yayılmasıdır. Bəllidir ki, “*Dədə Qorqud*” zəngin surətləri olan dil-tarix abidəsidir ki, Azərbaycan xalqının “Oğuznamə”sidir. Bu abidədə adları çəkilən şəxs adları və etnonimlər zaman keçdikcə coğrafi adların tərkibində daşlaşmış, müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. “Dədə-Qorqud”la bağlı yer-yurd adlarını araşdırmaqla oğuz qövminü, o cümlədən onun koordinatlarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Zəngəzurun “Dədə Qorqud”la bağlı toponimiyasına aşağıdakıları daxil edə bilərik. Məsələn: Oxçu çay, Oxçu məhəlləsi, Qazan göl, Qazan gəl dağı, Bayandur, Həyərek//Əkrək, Açağ//İç oğuz, Xustup//Oğuz təpə, Basut çay//Basat çay və s. Bu adlar sırasında Zəngəzurun müasir Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olan digər toponimləri də daxil etmək olar. Məsələn: Ulaşlı, Dondarlı (Qubadlı rayonu), Qazançı (Zəngilan rayonu) və s. Bu adların hər biri sanki Qorqud Dədənin əşyalara verdiyi addır. Dədə Qorqud əşyalara ad qoyduğu kimi, yer-yurd adlara ad qoya bilərdi. Məhz bu tür adların öyrənilməsi və onun paralellərinin aşkarlanması “Dədə Qorqud” haqqında elmi məlumatların dəqiqləşməsinə səbəb olar.

8. Zəngəzur ərazisinin Azərbaycan-türk mənşəli toponimiyasının ümumi mənzərəsini aşkar etmək məqsədilə bu ərazidə Azərbaycan xalqının etnogenezində bilavasitə iştirak edən etnotoponimlərin adlarını qeyd edək. Hansı ki, bu toponimlər Azərbaycan xalqı və dilinin formalaşmasından əvvəlki dövrün etnotoponimlərinin coğrafi adlarda

izidir.

Məsələn: Hunud, Suvarı, Muğancıq, Çəpni, Uz, Ağvanlı, Xələc, Sak, Qəmər//Kimmer tayfalarının adı ilə bağlıdır. Bu etnotoponimlərin paralellərinin hərtərəfli və geniş şəkildə açıqlanması türk mənşəli etnosların miqrasiya istiqamətini müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxarar.

9. Zəngəzurun Türk-Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlərinin bir qismi M.Kaşğari, F.Rəşidəddin, Yazıçı oğlu Əlidə adları qeyd olunan Bayandır, Biçənək, Çavındır və Çəpni etnoslarının adı ilə bağlıdır. Adlarını çəkdiyimiz etnotoponimlər 24 oğuz boylarının yer-yurd adlarında mühafizə olunan izidir. F.Rəşidəddinə görə, bu boylar Uçok oğuzlarına aid olub, Göy xanın oğlanlarının adıdır. Maraqlıdır ki, Oğuz nəvələri olan boylar Zəngəzurun toponimiyasında bütünlüklə izini saxlamışdır. Zonanın toponimiyasında yer-yurd adlarından biri də Şabadin adlanır. Mənbələrə əsasən, deyə bilər ki, Şabadi Oğuzun nəvələrindən biri olan *Kayı bəyin* qızının adıdır.

Şabadi həm də Oğuz boyundan olan Çavındır bəyin arvadıdır. Zəngəzur mahalının Azərbaycana aid Qubadlı rayonu ərazisində Qayalı oykonimi də Qayı tayfasının coğrafi adlarda izidir. Bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, zonanın ərazisində oğuz yer-yurd adları təsadüfi, göydəndüşmə yaranmış adlar olmayıb, Azərbaycan xalqının mənşəyində bilavasitə dayanan etnosların adı ilə bağlıdır. Bu cür adların tarixi-müqayisəli təhlili oğuz etnosunun yayılma coğrafiyası və tarixi miqrasiya məsələlərinin dürüstləşməsinə səbəb olar. *Bu adlarda Oğuz ruhu, Oğuz ab-həvası, Oğuz nəfəsi duyulur, Dədə Qorqud dünyasının ətri gəlir.*

10. Zəngəzur toponimiyasının Türkiyə ilə paralelliyi yalnız yaşayış məntəqələrinə aid deyil, eyni zamanda hər iki ərazinin oronimiyasına – dağ, qaya, təpə və s. aiddir. Belə paralel toponimlərdən bir *Kəpəz* adla-

nır. Hər şeydən öncə qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində (Gəncə yaxınlığında) Kəpəz adlı toponim vardır. Bu paralel toponimlərin ən maraqlı və diqqəti cəlb edən hər üç toponimin dağ adı daşmasıdır. Kəpəz leksemi haqqında bir neçə etimoloji yozum vardır. Bu sözdə “Kap//kəp komponentinin dağ mənası bildirdiyini Ə.Dəmirçizadə qeyd etmişdir. Kap//Kəp ünsürünü yurd-vətən mənalı söz kimi qəbul edirlər. Ancaq bizə belə gəlir ki, Zəngəzurun Azərbaycan şivəsində qayalıq, daşlıq və dağlıq mənası ifadə edən Kab//kap leksik vahidi Kəpəz sözünün birinci komponenti olan “Kəp” ünsürü ilə həm semantik, həm də fonetik yaxınlığa malikdir. Əlavə edək ki, bu söz “Qaçaq Nəbi” dastanında “Kav” kimi işlənmişdir. Kap//kəp//kav ünsürünün qayalıq və daşlıq semantikasi və Kəpəz adlı hər üç toponimik vahidin dağ adı daşması onun birinci komponentinin kəp//kab dağ mənası bildirməsini şərtləndirir və belə bir təbii sual meydana çıxarmış olur. Nə üçün hər üç coğrafi ad bir-birindən uzaq məsafədə yerləşən məhz dağ adına verilmişdir? Nə üçün Kəpəz adlı oykonim-yaşayış məntəqəsi yoxdur? (Sonradan yaradılmış Kəpəz rayonunu nəzərə almırıq).

Kəpəz leksemində az//əz komponenti məlum türk mənşəli az etnoniminin adı ilə bağlıdır. Deməli, Kəpəz “azların dağı” anlamını bildirir və Kap//kəp+az//əz komponentlərinin birləşməsindən əmələ gəlmiş mürəkkəb toponimik vahiddir.

11. Zəngəzurun Türk-Azərbaycan mənşəli oronimiyasında diqqəti çəkən coğrafi adlardan biri də Xustup dağıdır. Bu dağ Qafan//Qapan rayonunun Naxçıvanla həmsərhəd olduğu ərazisidir. “Oğuz təpə”si mənasını ifadə edən bu söz müəyyən morfoloji dəyişikliyə uğrayaraq Xustup şəklinə düşmüşdür. Bunu da əlavə edək ki, lap qədim zamanlardan oğuzlarda dağ, təpə, hündür yerə tapınma olmuşdur. Burada təpəciklərə, təpə qəbirlərə “Oğuz kurqanı”, “Oğuz təpəsi” deyil. Bir

çox əski türkdilli xalqlarda dağ, təpə, ən böyük inamlardan biri olmuşdur. Hətta böyük dağları, təpələri bu və ya digər türkdilli xalq əcdad kimi qəbul etmişdir”.

Xustup sözünün ikinci tərəfi olan “tup” komponenti təpə sözünün qalığıdır. Yəni nitq fəaliyyətində “Oğuz təpə” birləşməsi sadələşərək Xustup formasına düşmüşdür. Nəhayət, bu ərazidə onlarca oğuz mənşəli etnotoponimin varlığı dediyimiz fikri təsdiq edir.

12. Ümumi tanışlıq məqsədi ilə zonanın ərazisində mövcud olan Aşağı Xotanan və Yuxarı Xotanan etnotoponimlərinin adını çəkməyi lazım bilirik. Bizcə, bu toponim (Xotanan) Türkiyədə olan Xatay coğrafi adı ilə etnik paralelliyə malikdir. Xotan termini Avrasiyada çox geniş yayılmışdır. Ptolomeyin klassik “Coğrafiya” əsərində bu söz Xotax kimi işlənmişdir. Bu etnonimin müxtəlif variantları vardır: Xotan//Xotay//Xotax//Xodan və s.

Xotan lekseminə M.Kaşğarinin məşhur “Divani-lügət-it-türk” adlı əsərində də rast gəlinir. O da maraqlıdır ki, XII əsrin gürcü abidəsi Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərində Xatay//Xotan tayfasının adı çəkilir və Tariyelin (Xataylar) Xotanlar üzərinə hücumu təsvir olunur.

Qeyd edək ki, etnik paralellərin hər biri ayrıca bir məqalənin mövzudur. Məqsədimiz, ümumiyyətlə, hər iki ərazinin toponimiyası haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir. Bu deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Zəngəzurun toponimiyası rəngarəng Azərbaycan, ümumtürk və Azərbaycan-Türkiyə paralel etnotoponimlərlə zəngindir. Bu toponimlərin tarixi-müqayisəli şəkildə araşdırılması bir sıra mühüm elmi nəticələrin üzə çıxarılmasına səbəb olar. Təkcə Zəngəzurun müasir Ermənistan ərazisinin (Qafan, Gorus, Sisyan rayonları) Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərinə istinad etməklə sovet

toponimisti V.A.Juçkeviçin “...Erməni mənşəli olmayan adlar Ermənistanında azdır. Ermənistan toponimik cəhətdən SSRİ-nin ən yekcins hissəsidir. Burada başqa dilli elementlər tək-təkdir” fikrinin əsassız və qeyri-elmi olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Müasir Ermənistan ərazisi Azərbaycan-türk mənşəli makro və mikrotoponimlərlə zəngindir. Bu toponimlərin (istər dəyişdirilmiş və istərsə də passiv fonda keçmiş) toplanması və araşdırılması Azərbaycan-türk dili və tarixinin müəyyən səhifələrinin açıqlanmasında əsaslı rol oynaya bilər.

Bu istiqamətdə elmi-tədqiqat işlərinin aparılması Azərbaycan dilçiliyinin və tarix elminin aktual problemlərindəndir.

III FƏSİL

**ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNİN TOPONİMİYASINDA COĞ-
RAFİ TERMİNLƏR VƏ ONLARIN MƏNŞƏYİ**

Hələ qədim zamanlardan başlayaraq insanlar əhatəsində olduqları coğrafi obyektləri (dağ, dərə, təpə, aşırım, gədik, düz, bel, yal, kənd, çay və s.) adlandırmaq üçün həmin obyektlərin ən mühüm spesifik cəhətlərini əks etdirən xalq coğrafi terminlərdən istifadə etmişlər.

Toponimik terminlər coğrafi adların yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu terminlər hər bir xalqın öz derivatoloji vasitələri, qrammatik qaydaları əsasında formalaşır.

E.M.Murzayev göstərir ki, coğrafi terminlər toponimikanın əsasını təşkil edir, mürəkkəb quruluşlu toponimlərin yaranmasında təyinedici nomenlər kimi çıxış edir. Bu sözlər hələ ayrı-ayrılıqda toponim deyildir. Həmin hissə coğrafi adlara qoşulduqda toponimləşir.

Ümumiyyətlə, coğrafi terminlər iki qrupa bölünür: coğrafi adın növünü, tipini bildirənlər; xüsusi adlardan ibarət olub toponimləşənlər.

Tədqiq olunan ərazinin, yəni Zəngəzurun toponimik fondunda hər iki tip coğrafi adlara rast gəlirik. Elə coğrafi obyektlər var ki, coğrafi obyektin növünü bildirmək üçün işlənir: (kənd, dərə, selav, yal, bel, çay və s.) elə obyektlər də var ki, coğrafi nomensiz coğrafi obyektə çevrilmişdir. Məsələn: Dağ, Tap, Balık, Kəpəz, Kömtür, Oyuq, Pir, Pul, Tas, Tala, Cil, Arxac, Zor, Şırx və s.

Oronim və hidronimlər toponimikanın elə sahəsidir ki, ümumiyyətlə, toponimik yaradıcılıqda iştirak edən terminlər əks olunmalıdır.

Azərbaycanın etnik müxtəlifliyi olduğu kimi, Zəngəzur ərazisində də etnik müxtəlifliyə rast gəlinir və təbii ki, onun toponimiyasında az-

çox dərəcədə iştirak edir. Türk mənşəli toponimik terminlər də öz növ-bəsinə iki yerə ayrılır:

a) Qədim türk mənşəli terminlər (ümumtürk);

b) Azərbaycan mənşəli terminlər.

Türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin bir qisminin semantikasi Azərbaycan dilində və onun dialektində saxlanmadığı halda, bu, toponimlərdə öz izini qismən qorunmuşdur. Bu toponimlər (toponimik terminlər) daha çox dilin tarixi nöqtəyi-nəzərindən qiymətli faktıdır. Onun digər türk dillərindəki paralellərini öyrənməklə daha böyük və dəqiq elmi nəticələrə gəlmək mümkündür.

Bu coğrafi adlar (terminlər) bu ərazini tarixi kimliyini göstərən ən dəyərli faktlardandır. (Məsələn: Balık (Balak), Yazı, Zor, Tas, Dağ, Mac, Top, Pir, Kəpəz, Şam, Kırş//Kirs və s.).

Qədim türk elementlərinin Zəngəzurun toponimiyasında əks olunması faktı türkdilli etnosların bu ərazidə hələ eramızdan əvvəlki əsrlərdən mövcud olduğuna işarədir. Bu tipli coğrafi nomenlər xalq təfəkkürünün zaman-məkan ifadəsidir. Qədim əcdadlarımız ümumi isimləri coğrafi adlara verməklə xüsusiləşdirmiş və toponimik ada çevirmişlər (Məsələn: Balık//Balak, Top, Yazı, Dağ, Tas (kənd), Mac, Pir, Giriş və s.).

Ümumi isim kimi vaxtilə bu sözlər Azərbaycan xalqının öz məişəti-ni, şəhər, kənd salmasını, əkinçiliklə məşğul olmasını, inancını və sair xüsusiyyətlərini bildirmiş və sonradan onomastik vahidə çevrilmişdir.

Bu tipli coğrafi adlarımız sosial-coğrafi vahidlər olmaq etibarilə xalqımızın tarixi coğrafiyası, dil tarixi ilə bağlı sistem təşkil edir, ona görə də bu ərazidə türkdilli tayfaların məskunlaşma tarixini təsbitləyən və təsdiqləyən ən mühüm sənədlərdir. Zəngəzur ərazisində (Ermənistan hissəsində) *Mac* adlanan kənd heç şübhəsiz, ərazinin qədim sakin-

lərinin əkinçiliklə məşğul olduğuna işarədir.

Baluk şəhər, qala mənasının ifadə edən qədim türk sözüdür. *Yazı* qədim türk dilində çöl, düz, səhra anlamını ifadə edən arxaik türk mənşəli sözdür. Bu tipli sözlər, demək olar ki, dilin lüğət tərkibindən çıxmış, yalnız toponimlərin tərkibində daşlaşmışdır.

Məhz göstərilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan onomastikasının ən maraqlı bir hissəsini təşkil edən coğrafi adların hərtərəfli və sistemli şəkildə öyrənilməsinin çox böyük siyasi, elmi, tarixi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, xalqımızın tarixi salnaməsinin mühüm sahəsi olan toponimlərin müasir elmi səviyyədə araşdırılmasının ən mühüm əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu tipli adlarda təşəkkül tariximiz, dilimizin formalaşmasında və təşəkkülündə iştirak etmiş komponentlər, ulu babalarımızın keçdiyi yol, eləcə də bu ərazidə məskunlaşmış bir sıra tayfa və etnik qruplar, onların dil mənsubiyyəti öz əksini tapmışdır. Gördüyümüz kimi, əsrlərdən xəbər verən bu adların bir qisminə torpağımızın təbii şəraiti, landşaftı, təbii sərvətləri, heyvan və bitkilər aləmi, həyat təzi və məşğuliyyəti, maddi mədəniyyəti, dilimizin bir sıra qədim fonetik, leksik, leksik-semantik və qrammatik elementlərinin üzə çıxarılması üçün qiymətli vahidlərlə zəngindir.

Zəngəzur zonasının toponimik fondunu nəzərdən keçirdikdə tam şəkildə Türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin *toponimik fon* təşkil etdiyinin şahidi olur. Qeyri-türk mənşəli sözlər kimi görünən coğrafi adlara gəlinə, qeyd etmək gərəkdir ki, bunlar üst qata aid olan azərbaycancalaşmış ərəb və fars mənşəli bəzi sözlərdir. Mikrotoponimlərə gəlinə, qeyd edək ki, bu tipli coğrafi adlar tam şəkildə Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğun gəlir. Azərbaycan (müasir) dilində bu sözlərin əksəriyyəti işlənmişdir. Lakin həmin ifadələr Zəngəzurun oronimik və toponimik obyekt adlarında bu adların demək olar ki, ha-

mısı daşlaşmış qalmışdır.

Yazı düzü. Azərbaycan dilinin toponimikasında elə leksik vahidlər var ki, bu elementlərin əksəriyyəti ümumtürk abidələrində və başqa qohum türk dillərində işləndiyi qeydə alınmış sözlərdir. Bu sözlərin bir qismi bilavasitə Azərbaycan dilinə aid olan yazılı mənbələrdə, onun dialekt və şivələrində işlənən müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaik sayılan sözlərdir. Toponimlərimizin tərkibində qorunub saxlanan belə elementlərdən biri *Yazı* adı ilə bağlıdır.

Yazı oronimi Qubadlı rayonu ərazisində böyük bir düzü əhatə edir. Mikrotoponim kimi qeyd olunmuş bu oronim (*Yazı düzü*) S.P.Zelinski-nin göstərilən tədqiqatında da əks olunmuşdur [252, 142-165].

Qədim türk abidələrində və Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində, eləcə də bu dilin dialekt və şivələrində “çöl, düz, düzənlik, səhra” mənasında işlənən yazı sözü bir çox coğrafi adların tərkibində mühafizə olunmaqla yanaşı, bir sıra dialekt və şivələrdə indi də coğrafi nomen funksiyasında işlənməkdədir. Hətta buna görə ki, bəzi rayonlarda *yazı* sözü müstəqil şəkildə mikrotoponim kimi özünü göstərir.

Qeyd edək ki, bu söz Azərbaycan toponimiyasında mürəkkəb toponimlərin ikinci komponenti yerində çıxış edərək çoxsaylı mikrotonimlər əmələ gətirmişdir. Məsələn, *Ağyazı* – Qax rayonu ərazisində (kiçik, balaca, geniş olmayan yazı), *Ağca yazı* (Laçın rayonu ərazisində), *Qarayazı* (Qazax rayonu ərazisində böyük, geniş çöl) toponimlərinə rast gəlirik.

Yazı toponiminə Cəbrayıl rayonu ərazisində də rast gəlinmişdir. Hətta bəzi oronimlərin tərkibində *yazı* sözü təhrif olunmuş şəkildə qeydə alınmışdır. Məs. *Giləzi* – “*gil yazı*” – gilli çöl – səhra, *Alayazı* “*düz, hamar yer*” olan çöl və s. Qeyd edək ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində *yazı* sözü çöl mənasında işlənmişdir. Deməli, dilin arxaik

layını öyrənməkdə toponimlər mühüm mənbələrdən sayılır.

Zəngəzur ərazisində qədim arxaik leksikanı əks etdirən mikrotoponimlərə rast gəlirik. *Tap* Gorus rayonu ərazisindədir. Mikrotoponim coğrafi nomensiz işlənmişdir. Mənası – yastı yer, təpədə düzənlik deməkdir. Bu coğrafi ad, doğrudan da, hündür yerdə düzənlikdən ibarətdir.

Top - sıx meşəlik olan yer deməkdir.

Tas/z – qaya, dağlıq mənasında digər dillərdə bu gün də işlənməkdədir. Qeyd edək ki, hər üç mikrotoponim XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də əks olunmuşdur [252, 142-165].

Bu coğrafi obyektlər hər biri relyefə uyğun olaraq adlandırılmışdır.

Art elementi Azərbaycan coğrafi adlarında qədim türk mənşəli söz olub “*yayla*”, “*dağ*” keçidi, aşırım mənasını bildirir. Tərkibində ard-tünsürü olan coğrafi ada Zəngəzur ərazisində *Salvard* *Salvard* zirvəsi (Ermənistan Respublikası Sisyan rayonu ərazisindədir) yaylası, Zəngilan rayonunda Sığirt dağı obyektlərinin adlarını misal göstərmək olar.

Toponimik adların tərkibində işlənən ard//art sözünün Azərbaycan dilindəki “*dal*, *arxa*, *kürək*” mənalı ard-la əlaqələndirmək doğru deyildir.

Ə.M.Murzayev art sözünün qədim türk toponimiyasında əks olduğunu qeyd etmişdir. Eyni zamanda art komponentli toponimlərin yayılma arealını da göstərmişdir. Mu-art, Qızıl-Art, Kız-art, Muğ-art və s.

Parmaq-barmaq coğrafi adı qədim türk dillərində - təpə sözündəndir. Tərkibində barmaq sözü olan coğrafi adlara Zəngəzur ərazisində də rast gəlirik. Qubadlı rayonu ərazisində *Barmaq dağı*, *Beşbarmaq geneyi*, Laçın rayonu ərazisində *Barmaqlar dağı* adlarında rast gəlirik. Azərbaycanı başqa bölgələrində Beşbarmaq (Xıdırzində), Kəlbəcər

ərazisində Barmaqlar təpəsi coğrafi adlarına rast gəlirik.

Bək/Bük. Tərkibində bək//bük elementi olan coğrafi adlara Zəngəzur ərazisində rast gəlirik. Türk dillərində bu coğrafi termin təpəlik, dağ keçidi, hündür zirvə mənalını ifadə edir. Azərbaycan onomastikasında bu sözlərin çoxsaylı birləşmələrinə rast gəlinir. Laçın rayonunda Bük dağı, Büktepə, Ermənistan ərazisinin Qafan rayonunda Bəkdaş (el arasında Baydağ formasında) adlarının tərkibində rast gəlirik.

Bizə belə gəlir ki, Bakı//Bağı sözünün ifadə etdiyi məna söylənilən fikirlə uzlaşır. M.Kaşğari məlum əsərində *bagi* sözünü kişi adı kimi qeyd etmişdir [112, 722].

Balıq-balak termini qədim türk sözü olub şəhər, qala mənasını bildirmişdir. Bu sözün haqqında Ə.Murzayev də qala, şəhər mənasında işləndiyini qeyd etmişdir. Ermənistan ərazisində Sisyan və Sürməli qəzalarında *balak* etnonim mənasını ifadə edən söz kimi işlənmişdir. Sisyan ərazisində Balak passiv fonda keçmiş lal toponimlərdəndir. M. Kaşğaridə bu söz islamiyyətdən əvvəl ölü türkcədə sığnaq, qala, şəhərə verilən ad kimi işlənmişdir [112, 721]. Bu ölü toponimdir.

Bair//Bayır Zəngəzur toponimiyasının tərkibi onun relyefinin tərkibi qədər zəngindir. Tərkibində *bair*, *bayır* olan coğrafi terminlərə rast gəlirik. *Bair//Bayır* təpə, dağlıq yer, yamac mənalını ifadə edir [223, 97]. Qubadlı rayonu ərazisində Çalbayır çölü adlı coğrafi ada rast gəlirik.

Səngər. Qədim türk dillərində *Səngər* sözü *səngir* formasında saxlanmışdır. Bu söz *dağ burnu*, *dağ çıxıntısı* deməkdir. Bu coğrafi termin Qubadlı rayonu ərazisində Əyin kəndinin hündür zirvəsində Səngər dağı kimi tanınır. S.Rəhimovun romanlarında *Səngər dağı* kimi işlənmişdir. Zəngilan rayonu ərazisində də *Səngərtəpə dağına* rast gəlirik.

Tap. Zəngəzur ərazisində mövcud olan relyef formasına aid toponimik adlardan biri Tap adlanır. Ermənistan adlanan ərazidə Gorus rayonu ərazisində yerləşir. Bu, relyef formasına aid olan sözdür. Ancaq ümumi isim kimi işlənən *Tap* xüsusi toponimik leksikaya çevrilmişdir. Topoformant kimi işlənən söz landşaftla uyğunlaşaraq xüsusi onomoloji vahidə çevrilmişdir. Bu söz zonanın dialekt danışığında geniş işlənmə arealına malikdir. Mənası yastı yer, düz sahə, təpədə düzənlik deməkdir. Bu söz bəzən canlı danışıda məcazi mənada "*Tapa gəl*" ifadəsində işlənməkdədir. Yəni "düzə", "düz yola" gəlmək mənasında işlənir.

İ. Bayramov da bu sözün düzənlik, düz, sahə mənasında olduğunu qeyd etmişdir [34, 53]. Azərbaycanın, o cümlədən türkdilli xalqların yaşadıkları bir sıra ərazilərdə bu topoformant işlənmişdir. Zəngəzurdə (Zəngilan rayonu ərazisində) Ceyranlı tapı, (Qubadlı rayonu ərazisində) Kəçəri tapa adlanan coğrafi obyektə rast gəlirik. Gorus rayonu ərazisində Şurnuxu kəndi yaxınlığında *Hürtap* adlanan düzənlik vardır. Tap Qaraqoyunlu sözündəki Tap sözü də bu qəbildəndir.

Top. Zəngəzur zonasının onomoloji leksikasında ayrıca toponimik vahid kimi mövcud olan toponimik vahidlərdən biri nomensiz işlənən *Top* coğrafi adıdır.

XIX əsr rus alimi S.P. Zelinskinin tədqiq etdiyi kalendarda *Top* ayrıca toponimik vahid kimi qeyd edilmişdir. Mikrotoponim kimi qeydə alınmış bu söz meşə, tala mənasını ifadə edir.

Qubadlı rayonu ərazisində Seytas kəndi yaxınlığında *Topbağ* adlanan meşə var. *Top* sözünün ifadə etdiyi mənə türk dilində meşə anlamına uyğun gəlir. Bu söz həm nomenklatur termin, həm də söz birləşməsində epitet kimi çıxış etmişdir.

İsmayılı rayonunda mövcud olan *Topçu* oykonimi də eyni mənşəli

sözədən, top sözündən düzəlmişdir. Bu söz düzəltmə quruluşa malikdir.

Tas. Dildə topoformant kimi çıxış edən tas apelyativ leksikası Zəngəzurun türk mənşəli toponimiyasında onomoloji leksika kimi çıxış edir.

Tas adlanan coğrafi obyekt Ermənistan Respublikasının Gorus rayonu ərazisində yerləşir. Bu, oronim xarakterli ad olub böyük daşlıq, qayalıq, sıldırımli yerdən ibarətdir. S.P. Zelinskinin tədqiq etdiyi siyahıda bu coğrafi ad oronim kimi qeyd olunmuşdur: (Taz) [252, 142-165].

"Tas" sözü Azərbaycan-türk toponimiyasında topoformant kimi bu və ya digər coğrafi adların tərkibində təyinedici söz kimi də işlənmişdir.

Tas – daş, qaya, sıldırım deməkdir. Bu söz Yakutiya (Tastax, Xaratas, Tas Xarqi), Altay (Kızıltas), Qazaxıstan (Tastak, Tasti), Xakosiyada (Artas, Tasti) toponimlərinin tərkibində iştirak etmişdir və *daş* mənasını ifadə edir. Bu coğrafi ad relyefə uyğun şəkildə formalaşmış oronimdir.

Dağ. Müsbət relyef quruluşlu coğrafi terminlərdən biri Azərbaycan toponimiyasında, ümumiyyətlə, türk toponimiyasında Dağ toponimidir. Bu coğrafi termin türk dillərində müxtəlif formada bu gün də işlənməkdədir: Dağ, tağ, tao, too, tay və s.

Dağ adlı coğrafi obyekt Gorus-Sisyan-Naxçıvan qovşağında Azərbaycanın aran bölgələrinin yaylağı olmuşdur. Hər rayonun kəndlərinin bu ərazidə düşərgələri olmuş, həmin elatın adı ilə adlanmışdır. Qeyd edək ki, bu coğrafi termin XIX əsr rus rəsmi sənədlərində *Dağ* toponimik termini *Taq* kimi qeyd olunmuşdur [252, 145-162].

"*Dağ*" coğrafi termini hündür, dik yamac, zirvə, yaylaq, dağüstü düzənlik mənalarını ifadə edir. Aran sözünün antonimidir. Dağ-aran.

Bu coğrafi termin Azərbaycan coğrafi toponimiyasında (Şahdağ,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Dağ Quşçu, Dəlidağ və s.), Krım toponimiyasında (Çatırdağ, Ayıdağ), Kazaxıstan toponimiyasında (Dəmirtay, Alatay), Başkırdıstan toponimiyasında (Kırkıttay və s.) və digər türkdilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə toponimlərin tərkibində fəal iştirak edir. Qəhrəmanlıq dastanlarımızda, folklorda *dağ* xilaskar, müqəddəs bilinmiş, ona tapınmışdılar.

Dağ coğrafi termini elliptik coğrafi nomensiz, sadə oronim kimi sabitləşmişdir.

Daş. Zəngəzurun türk mənşəli toponimiyasında tərkibində *daş* coğrafi termini olan toponim və mikrotoponimlərə rast gəlirik. Bu da təbiidir. Zəngəzur bölgəsinin dağlıq əraziyə malik olması onun toponimiyasında *daş*, *qaya*, *dağ* coğrafi nomenli adların yaranmasını şərtləndirmişdir. "*Daş*" komponentli coğrafi adların müxtəlif mənə və formalarda işlənməsinə rast gəlirik. Burada işlənən *daş* sözü daşdıqları obyektlərin xarakterik cəhətləri – relyef quruluşu, coğrafi mövqeyi, landşaft xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla işlənmişdir.

Qeyd edək ki, *daş*//*dış* sözü bütün məqamlarda indiki *daş* anlamını bildirməmişdir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialektlərində "*dış*" sözü çöl, bayır, səhra mənasını bildirir. "*Dışarı çıxmaq*" birləşməsində bu söz çöl, bayır mənasını daşımaqdadır.

E.M.Murzayev *daş* sözünün sıldırım qaya, təpə mənasında olduğunu qeyd etmişdir [223, 173].

Türkdilli xalqların məskunlaşdığı ərazilərdə "*daş*"la bağlı çoxsaylı oykonimlərə rast gəlirik (Daşburun, Daşaltı, Daşkəsən, Bəkdaş və s.).

Zəngəzur bölgəsində tərkibində *daş* komponenti olan aşağıdakı toponimlərə rast gəlirik. Daşlı qat, Daş kənd (Karase), Daşlı, Taxtadaş, Qızıldaş, Daş başı, Saldaş. *Daştın* (Taştun) (mübahisəli torpaq), Baydaş, Daşagirən kimi coğrafi nomenli adlar S.P.Zelinskiyin tədqiqatında öz əksini tapmışdı [252, 145-162].

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Tey. Zəngəzurun toponimiyasında nomensiz coğrafi termin kimi işlənən oykonimlərdən biri *Tey* adlanır. Ermənistanın Meğri rayonu ərazisində passiv fonda keçmiş ölü toponimlərdəndir. Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 2108-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış, soyqırma məruz qalmışdır.

Eyni zamanda bu ərazidə *Tey* mis mədənləri adlanan kənd də olmuşdur. Xarabalıqları indiyə qədər qalmışdır.

Tey sözünün mənasına gəlinə E.M.Murzayev bu sözün mənasını təpə, kiçik dağ kimi izah etmişdir [223, 597].

Teğut (Tuğut) toponimi. Meğri rayonu ərazisində mövcud olan oykonimlərdən biridir. *Tuğut*//*Teğut* sözündə işlənən *teğ*//*tuğ* komponenti biza belə gəlir ki, *tağ*//*tuğ*//*dağ* lekseminə həm fonetik, həm də lüğəvi mənaca uyğun gəlir. *Teğ*//*tuğ* nomensiz coğrafi ad Azərbaycan ərazisində *Tuğ* adında öz izini qoruyub saxlamışdır.

Burasını da qeyd edək ki, Zəngəzurun Gorus rayonu bölgəsində coğrafi nomensiz terminlərdən biri *Dığ* adlanır. Şübhə etmirik ki, "*dığ*" sözü türk dillərində müxtəlif formada işlənən *dağ*, *tağ*, *tuğ*, *tex* sözlərinin törəməsidir.

Tuğut//*Teğut* sözündə ikinci komponent –*ut* ünsürü məkan anlamı bildirən qədim türk mənşəli şəkilçilərdəndir.

Qafan rayonu ərazisində *Tuqanlar* adlı kənd olmuşdur. Bu sözün tərkibində üç ünsür işlənmişdir. *Tuq+an+lar* *Tuğ*//*tuq* komponenti *tuğ*, *tağ*, *dağ* derivantına uyğun gəlir. – *an* şəkilçisi türk dillərində topoforant kimi çıxış edən şəkilçi olub məkan anlamı ifadə edir. –*lar* şəkilçisi də dilimizə məxsus şəkilçi olub cəmlik, topluluq, çoxluq anlamını bildirir. Burada iştirak edən üç ünsürün hamısı tam Azərbaycan-türk dillərinə məxsusdur. *Tuqanlar* passiv fonda keçmiş "*lal*" toponimlərdən biri olmuş, erməni soyqırımının qurbanına çevrilmişdir. Dil tarixi-

mizi öyrənməkdə bu cür toponimlər əvəzsiz mənbələrdən sayılır. Burada dilimizin arxaik elementləri işlənmişdir.

Cərgəlik prinsipi əsasında yaranmış Laçın rayonu ərazisində I və II Tuğuq adlı kəndlərdə də Tuğ//Tığ elementi də bu nüvəyə daxildir.

Xek. Bu toponim Zəngəzur ərazisində yerləşir. Bu oykonimə S.P. Zelinskinin tədqiq etdiyi siyahıda da rast gəlirik. Eyni zamanda İ.Şopen XIX əsr yaşayış məntəqələrindən bəhs edərkən *Xok* oykoniminin adını çəkir, bu əyalətin (Şərur rayonu) ən qədim kəndlərindən biri hesab edilir.

S.P.Zelinski də Zəngəzur uyezdinə aid tədqiqat əsərində *Xek* adlı oykonimin adını çəkir [252, 142-165].

Bizim fikrimizə, İ.Şopen və S.P.Zelinskidə adları çəkilən *Xok* və *Xek* eyni mənşəli coğrafi adın müxtəlif fonetik örtükdə günümüzə çatdırılma ifadə formasıdır.

E.M.Murzayev bu termindən danışarkən onun *türkmən* dilində “yağış və qar sularından əmələ gələn çala, çuxur”, altay dillərində “quru, bərk, torpaq”, qazax dilində “kiçik, duz gölməçə” kimi qeyd edir.

Görünür, bu coğrafi ad Azərbaycan dili üçün arxaikləşmiş, müəyyən qədər tanınmaz olmuş, ancaq passiv fonda keçmiş, onomastik leksikanın tərkibində daşlaşmışdır.

Qat. Bu coğrafi nomensiz toponim Zəngəzur ərazisindədir. Qat sözünü E.M.Murzayev iki mənada işlənməmişdir.

1. Qat – Bataqlıq mənasını bildirir [223, 14].
2. Qat – yaşayış məntəqəsi, ev, kənd, şəhər, qala [223, 263].

Qubadlı rayonu ərazisində bu coğrafi termin bir neçə adda günümüzə gəlib çıxmışdır. S.P.Zelinskinin tədqiqində Alyanlı kəndi yaxınlığında (Alyanlı tayfasına məxsus), Kiçik qat (mənbədə: Maly qat), Böyük qat (Qat bolşoy), Daşlı qat formasında qeyd olunan qışlaqların

adları çəkilmişdir. Qeyd edək ki, burada *qat* sözü “yaşayış məskəni, ev, kənd, qala” mənasında işlənmişdir. *Meğri* rayonu (Ermənistan ərazisi) ərazisində Mərzqat yaşayış məskəni adında işlənən “*qat*” ünsürü həmin anlamdadır. Türkdilli xalqlarının yaşadığı ərazilərdə işlənən (Tunqat), Daxqat, Navkat və s. toponimlərin tərkibindəki *qat*//*kat* sözləri eyni nüvəyə aid olub, eyni mənanı bildirir.

Düz. Relyef formasına aid olan coğrafi terminlərdən biri Düz adlanır. Ermənistanın Meğri rayonu ərazisində yerləşir. Qışlaq olmuşdur. 1926-cı ilə qədər azərbaycanlılar yaşamışdır.

Düz sözü vadi, çöl, düzən, düzənlik, hamar, yoxuşu, çuxuru olmayan coğrafi termin kimi işlənir. *Düz* adlı toponim türk mənşəli olması şübhəsizdir. Çoxsaylı toponimlərin tərkibində “*Düz*” sözü işlənmişdir. Həm I növ təyini söz birləşməsi formasında, həm də II növ təyini söz birləşməsi formasında rast gəlirik. Məsələn: Böyükdüz, Düzəkənd, Uludüz, Gəyəndüzü, Vəlidüzü kimi adlar bu qəbildəndir.

Orobyektlər müxtəlif növlü olduğu kimi, onların yaranma və formalaşması, komponentlərinin ifadə vasitələri və coğrafi nomenlərinin iştirakına görə bir-birindən seçilir. *Düz* sözü topoformant kimi mənfi relyef quruluşlu obyektlərin formalaşmasında iştirak edir. Toponim kimi ayrıca işlənir. Məsələn: Düz. Toponimin birinci tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn: Düzəkənd.

Toponimin ikinci tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn: Böyükdüz, Uludüz və s.

Fitonim xarakterli Gəyəndüzü toponimi göyəm bitkisinin adı ilə bağlıdır (Qubadlı rayonu).

Mac. Toponimik terminlər Azərbaycan ərazisində mövcud olan coğrafi adların yaranması və formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu mənada Zəngəzur ərazisində Gorus rayonu ərazisində mövcud olan oy-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

konominik coğrafi terminlər əsasında yaranan toponimlərdən biri *Mac* adlanır. Bu kənd azərbaycanlıların yaşadığı kənd olmuş, Erməni soyunu nəticəsində azərbaycanlılar qovulmuş və nəhayət, oykonim passiv fonda keçmişdir. XIX əsrin sonlarında S.P.Zelinskiyin siyahısında kəndin adı rus variantında *Matç* kimi qeydə alınmışdır [252, 145-162]. Bizə belə gəlir ki, *Mac* toponimi xalqımızın tarixi peşə məşğuliyyətini əks etdirən sözdür. Nomensiz işlənməklə əkinçilik peşəsi ilə bağlı olan toponimidir. “*Mac*” əkinçiliklə məşğul olan insanların əmək alətlərindən birinin adıdır. Sonradan bu söz onomoloji leksikaya keçərək toponim kimi işlənmişdir. Demək, *mac* apelyativ leksikası müəyyən zamanlarda əkinçilik peşəsi ilə bağlı olmuş və sonradan coğrafi termin kimi işlənmişdir. Arxaik leksikamıza daxil olan bu söz coğrafi nomensiz işlənərək toponimləşmişdir.

Mac bir vaxtlar əkinçilik peşəsi üçün istifadə olunan alətin adını bildirmişdir.

Pir. Azərbaycan toponimiyasında, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan Zəngəzur toponimiyasında mühafizə olunan leksik vahidlər içərisində tərkibində dini terminlərlə bağlı olan ya nomenli, ya da nomensiz işlənən coğrafi adlardır.

Oykonim və oronimlərin tərkibində iştirak edən arxaik dini terminləri dini künyələrdən ibarət çoxsaylı toponim və mikrotoponimlərə rast gəlirik ki, bu da xalqımızın dini inanc və etiqadlarından xəbər verən əhəmiyyətli dil faktlarıdır.

Aborigen əhalisi əsasən azərbaycanlılar olan Zəngəzur ərazisinin coğrafi adlarının əksəriyyəti türk mənşəli coğrafi terminlərdən ibarətdir. Bu ərazinin toponimiyasını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə çoxlu tarixi abidələrə rast gəlirik. Hansı ki, bu abidələr Azərbaycan xalqının mənşəyi, soykökü haqqında məlumat verməklə bərabər, onların dini

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

etiqadları, inancları, inamları barədə tutarlı faktlar verir.

Tarixçi alim prof.Süleyman Məmmədov Zəngəzurun Kafan rayonu ərazisindən danışarkən qeyd edir ki, bu ərazidə qədim oğuz qəbirşahlıqları, kitabələr, qəbir daşları, uzaq keçmişimizdən – VII-X yüzilliklərdən xəbər verir. Təkcə Qafan rayonunda qeydə alınmış, kənd, oba, çay, göl, dağ, qala və başqa coğrafi adlar türkdilli toponimlərdir.

Doğrudan da, Zəngəzur ərazisinin toponimiyası Azərbaycan tarixinin islama qədər və ondan sonrakı dövrdə mövcud olan inam və etiqadlarını, dini baxışlarını da əks etdirir.

Onlarca coğrafi adlar var ki, tərkibində *pir*, *kilsə*, *vəng*, *məscid*, *keşiş*, *mir*, *hacı*, *ocaq*, *əfəndi* və sair dini termin işlənmişdir. Burada həm xristianlıq dininin (islamaqədər) terminləri (*vəng*, *kilsə*, *keşiş*), həm də islamdan sonrakı dövrün dini terminlərini ifadə edən sözlərə rast gəlirik (*molla*, *məscid*, *pir*, *seyid*, *mir*, *hacı*, *ocaq*, *əfəndi* və s.).

Bu coğrafi terminlər bəzən nomenli, bəzən də nomensiz işlənməklə toponimlərin tərkibində öz arxaikliyini qorunmuşdu.

Pir sözü dini məbəd mənasında bu gün də eyni mənanı bildirməkdədir.

Pir adlı toponimlər Zəngəzur ərazisində geniş yayılmışdır.

Pir coğrafi obyektini Qubadlı rayonunda *Pir* (*Pir Məzrə* kimi qeyd olunub) Əyin kəndi yaxınlığında *Pir*. Qubadlı rayonunda İmamzadə adlanan *Ocaq*, Gorus rayonunda *Məscidli* deyilən yerdə, Kəpəz dağının içərisində *Pir* adlı yerə rast gəlirik. Kafan rayonu ərazisində *Pircavidan*, *Pir Həmzə dağı* (Kığıda), *Pirməlik* kimi coğrafi adlar bu qəbiləyə aiddir.

Gorus rayonunun Kəpəz dağı içərisində yerləşən *Pirin* maraqlı forması var. Bu *Pir* dağın içərisində yerləşir. Təbii şəraitdə təxminən 40m² sahəni əhatə edən bu *Pir* uzun illər müsəlmanların inanc yeri olmuşdur.

Pirə ancaq əyilərək girmək mümkündür.

Zəngəzur ərazisinin istər Qərbi Azərbaycan ərazisində (Kafan, Gorus, Sisyan, Meğri), istərsə də Azərbaycan Respublikası ərazisində (Qubadlı, Zəngilan və Laçın rayonları) bu tipli coğrafi adlara rast gəlirik.

Tarixən xalqımızın dini baxışlarını əks etdirən bu cür adlar həm rəsmi sənədlərdə, həm də insanların tarixən ənənəsini ifadə etməklə hafizələrdə qorunub saxlanmışdır.

Bu coğrafi adları təqdim etməyi lazım bilirik. S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi siyahıda qeyd olunanlar: Müsülmanlar, Vəng (Kafan), Pir-Məzrə, Məscidli, Mollalı (Zeyvə), Hacılar, Zor keşiş, Pirdavdan (Pircavidan), Mollalar, Vəng (Gorus), Mollaburan, Mollu (Aşağı, Yuxarı) Seyidlər, Qarakilsə və s. Bu coğrafi obyektlərdə həm xristianlığın, dini rütbələrinin adları (məsələn: keşiş), müqəddəs bilinən yerlər (Vəng, kilsə); həm də islam dininin termin və dini rütbələrinin adlarını bildirən toponimlərə rast gəlirik (məsələn: Mollalı, Seyidlər (2), Mirrər(lər), Mollalar, Hacılar, Əfəndilər, Müsülmanlar, Cicimli ocağı, İmamzada, İmanlar, Məscidli (danışıqda-Məçiddi), Gigi məscidi və s.).

Rayonlar üzrə bu coğrafi adları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. Laçın rayonu üzrə (Seyidlər, Hacılar, Mollalar, İmanlar, Cicim ocağı, Mirik), *Qubadlı rayonu üzrə* (Mirlər, Seytas, Mollabürhan, Mollalı, Əfəndilər, İmamzada, Aşağı və Yuxarı Mollu), *Zəngilan rayonu üzrə* (Hacılılar, Pirveysəlli kəndi), *Kafan rayonu üzrə* (Mollalı, Vəng, Molla Uruz bəy binası, Gıgı məscidi), *Gorus rayonu üzrə* (Vəng, Kəpəzin piri).

Tərkibində seyid, hacı, molla, mir, keşiş və s. olan dinə inamı ifadə edən bu tipli coğrafi terminlərə, demək olar ki, Azərbaycanın hər bölgəsində, azərbaycanlıların yaşadığı bütün bölgələrdə rast gəlirik.

"Molla" ərəbcə "alim", dini təbliğ edən şəxs mənalarını ifadə edir. Molla kənd, Mollabürhan, "Mir" fars mənşəli söz olub *başçı*, əmr edən mənalarını bildirir və adətən seyidlərin adlarının əvvəlinə artırılır. Məsələn: Mirlər. "Seyid" ərəb mənşəli söz olub başçı, ağa, peyğəmbərin nəslindən olan mənasını bildirir. Toponimlərin tərkibində onomoloji toponimik leksikaya çevrilmişdir. Seyidlər, Seyidbəyli kəndi və s.

"Pir" sözü fars mənəli söz olub, yaşlı adam, qoca, təriqət başçısı mənasını bildirir. Bu söz də toponimlərin tərkibində işlənərək xüsusi coğrafi terminlərə çevrilmişdir.

Pul. Zəngəzur uyezdinin Azərbaycan mənşəli toponimiyasında sadə leksik elementdən ibarət olan coğrafi adlardan bir *Pul* adlanır. Bu coğrafi ada XIX əsr rus rəsmi sənədlərində rast gəlirik. Pul – körpü mənasını bildirən fars dilinə mənsub sözdür. Həm coğrafi adların tərkibində, həm də ayrılıqda işlənir.

Pul və Pulkənd. Ümumi isim kimi işlənən bu söz toponimə, toponimin komponentlərindən birinə çevrilərək onomoloji vahid kimi formalaşmışdır. Pul kənd Zəngəzurun Sisyan rayonu (Ermənistan) ərazisinə aid olan hissəsində azərbaycanlı kəndi olmuş, 2108-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

Güney. Zəngəzurun oronimiyasını müsbət və mənfi relyef quruluşlu olmaq etibarı ilə iki qrupa bölmək olar. Müsbət quruluşlu relyef adları sırasına dağ, qaya, təpə, yal, yoxuş, baş, daş, güney, zirvə və s. daxil etmək olar. Mənfi relyef quruluşlu toponimlərin yaranmasında dərə, çöl, düz, yarıqan, çökək, çuxur, yazı, qobu, quzey və s. sözlər iştirak edir.

Tərkibində güney sözü olan *Bozgüney* kəndi Laçın rayonu ərazisindədir və relyef forması əsasında formalaşmış mürəkkəb quruluşlu toponimdir. Tərkibində güney//günoy//günay olan coğrafi termin qə-

dim türk dillərində cənub mənasını verir. Güney – dağın, təpənin digər yüksəkliyin cənuba, günəşə baxan hissəsi, günəş şüası çox düşən tərəf deməkdir.

Zonanın Gorus rayonu ərazisində Daşlı Güney, Acıqlı Güney Qubadlı rayonu ərazisində Daşlı Güney mikrotoponimləri mövqe bildiren toponimik terminləri ifadə edir.

Kənd. Müasir Azərbaycan toponimiyasında oykonimlərə aid toponimik terminlərə kənd, şəhər, məhəllə, oba, binə, qışlaq, yurd, abad və s. misal göstərmək olar. Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında yaşayış məntəqələrinə aid toponimik terminlərdən biri *kənd* coğrafi terminidir. Bu söz monqol-türk mənşəli söz olub yaşayış məskəni anlamını bildirir. *Kənd* sözü Azərbaycan toponimiyasında çoxsaylı toponimlərin formalaşmasında fəal iştirak edir. Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında müxtəlif formada formalaşaraq rəngarəng coğrafi adlar əmələ gətirmişdir. S.P.Zelinskiyin XIX əsr siyahısında kənd nomenklatur termini aşağıdakı toponimləri formalaşdırmışdır: *Paşakəndil*, *Paşakənd 2*, *Daşkənd*, *Əliqulukənd*, *Sultan kənd*, *Çaykənd*, *Ağ kənd*, *Minkənd*, *Quşçu-təzə kənd*, *Dərə kənd* (2). Adları qeyd olunan toponimlərdə kənd sözü bəzən antroponimlərə qoşularaq, bəzən də əlamət, mənfi relyef bildiren sözlərə qoşularaq mürəkkəb strukturlu toponimləri formalaşdırmışdır: *Kənd* termini Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya, Əfqanıstan, hətta Çin ərazisinin toponimiyasında eyni anlamı – yaşayış məskəni anlamını bildirir. Türkiyədə bu termin şəhər anlamına uyğun gəlir: İstanbul kəndi, Daşkənd, Çimkənd, Yarkənd və s. şəhərlərində də kənd termini yaşayış məskəni anlamını bildirir. Zəngəzurun Azərbaycan oykonimikasında kənd termini ilə yaranan yaşayış məntəqələrinin adları üzə çıxarılmışdır. *Sisyan* rayonu ərazisində *Pulkənd* (soyqırımın qurbanı olmuşdur), *Təzəkənd* (ölü toponimdir), *Ağkənd* (dəyişdirilərək

Aşotavalı qoyulmuşdur), *Başkənd* (əvvəl Məzrə, sonra isə Barçrevan qoymuşlar), *Bazarkənd* toponimləri siyahıdan kənarda qalmışdır.

Kafan rayonu ərazisində Taxtakənd, Qarakənd, Paşakənd (2), Çaykənd kəndləri qeydə alınmışdır. *Gorus rayonu* ərazisində Əliqulukənd, Bəzli Ağcakənd yaşayış obyektləri olmuş və bu kəndlərin də taleyi erməni vandalizminin qurbanı olmuş, lal və passiv toponimlər sırasına daxil olmuşdur.

Bu cür coğrafi adlar qeydə alınmalı, gələcək nəsələ çatdırılmalıdır. Çünki toponimika tarixdir, tarixin özüdür, tarixin izidir.

Tərkibində körpü, pəyə, uşağı, bina komponentli coğrafi terminlər. Zəngəzur bölgəsinin türk mənşəli toponimlər fondunda yaşayış məntəqələrinin adı kimi qeyd olunan topoterminlər sırasında tərkibində *körpü, pəyə, usadı* ünsürlü coğrafi adları qeyd edə bilərik. *Ağ körpü, Əziz pəyəsi, Aşağı ağ körpü* (Sisyan rayonu), *Qasım uşağı, Hüseyin uşağı, Şahverdi uşağı, Yuxarı ağ körpü, Əliquluuşağı, Hüseyinuşağı* (Qubadlı rayonu), *Məlik pəyə* (Laçın rayonu), *Molla Uruzbəy binası, Oxtar binası* (Kafan), *Bina* (Qaragədik) (Gorus rayonu) və s.

Oxtar binası və Bina kəndləri də erməni vandalizminin qurbanı olmuş, 2108-ci ildə Azərbaycan əhalisi öz dədə-baba yurdlarından zorla qovulmuşdur.

Bu ərazinin toponimiyasında işlənən *pəyə* sözü tövlə mənasını ifadə etsə də, insanın yaşayış məskəni mənasını bildirir. Bizə belə gəlir ki, insanların ilk yaşayış məskəni olan pəyələr öz funksiyasını saxlamaqla (yaşayış məskəni) heyvanların saxlanma yerinə çevrilmişdir. Demək, bu ərazinin ilk sakinləri pəyələrdən binalara çıxmışlar. *Pəyə* - yarılmış yer deməkdir. Sonralar insanlar evlər bina etdikcə həmin yerlər – pəyələr heyvanları saxlamaq üçün istifadəyə verilmişdir. Demək, bu gün pəyə toponimik termini vaxtilə insanların qazma yerlərdə yaşamalarını de-

yil, heyvanları saxlamaq üçün ayrılan yerdir. Pəyələr həm də yarıqan, yamac, kaha kimi yerlərdə yaradılırdı.

Bu tipli coğrafi adların işlənməsi bir daha bu ərazinin sakinlərinin kimliyi, mənşəyi məsələsini də müəyyən edir.

Qala, dəre və qaya toponimik terminləri əsasında formalaşan toponimlər Zəngəzur ərazisində çox geniş işlənmə tezliyinə malikdir. Bu cür toponimlərlə yaranan toponimlər XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də qeydə alınmışdır. Bu tipli adlar relyef formasına uyğun olaraq yaranan toponimlərdən ibarətdir.

Qala – sözü ərəb mənşəli söz olub, istehkam, şəhər və s. anlamlarını bildirir [224, 242].

Tərkibində *qala* kpmponenti olan coğrafi adlar Zəngəzur ərazisində geniş yayılmışdır. *Qafan rayonu* ərazisində Açağı qalası, Qız qalası, Gavur qalası, Gıǵı qalası, *Gorus rayonu* ərazisində Govur qalası, Qala dərəsi, Qala boynu, Qurd qalası və Laçın rayonu ərazisində (Azərbaycan Respublikası) Qalaca kəndi bu qəbildəndir.

Bu toponimlərin əksəriyyəti mürəkkəb quruluşlu toponim olub II növ təyini söz birləşməsi formasındadır: Qız qalası, Qıǵı qalası, Qurd qalası (qalaǵı), Govur qalası və s. Burada II tərəfi *qala* sözü ilə ifadə olunmuşdur. Bir qismində isə *Qala* sözü II növ təyini söz birləşməsinin I tərəfi kimi çıxış edir. Məsələn: Qala boynu, Qala dərəsi və s.

Dərə toponimi mənfi relyef quruluşlu coğrafi adların yaranmasında mühüm rol oynayır. Oronimiyada relyefin dar, çökək forması dərə adlanır. Ola bilsin ki, dar sözü ilə *dərə* sözü arasında semantik əlaqə var. Dərə sözü *dar* sözünün törəməsidir. Azərbaycan toponimiyasında Ağdərə, Şamdərə, Bağırsaqdərə, Əskidərə, Şəlvə dərə və s. kimi toponimlər bu qəbildəndir. S.P.Zelinskiyin XIX əsrin sonlarında zonanın toponimiyası ilə bağlı tədqiq etdiyi siyahıda aşağıdakı coğrafi adlar

da “dərə” coğrafi termini işlənmişdir: Əlidərə, Dərəkənd, Qala dərəsi, Dərə evləri, Çopə dərə, Dərəbaş (Dərə Abbas da ola bilər), Kala dərəsi. Quruluşuna gəlincə, həm I növ təyini söz birləşməsi formasında formalaşmasında (Dərəkənd, Dərəbaş), həm də II növ təyini söz birləşməsi formasında formalaşmış oronimik toponimlərdir. Məsələn: Qala dərəsi, Dərə evləri və s.

XIX əsr rus rəsmi sənədlərində qeyd olunmayan bir sıra oronimik oykonimlər də mövcuddur.

Oroykonim kimi günümüzdə çatan toponimlər nəzərəcərpacaq dərəcədədir. Çünki Zəngəzur ərazisinin dağlıq, yamac, dərə, təpə, relyef quruluşuna malik olması bu tipli toponim və mikrotoponimlərin əmələ gəlməsini şərtləndirmişdir. Azərbaycan Respublikası Laçın rayonu ərazisində Oğuldərə (Güman ki, oğul dərə yox, oğuz, uyğur, oğuz dərəsidir. $z > l$ əvəzlənməsi baş vermişdir. Bu oykonim etnooykonimdir). Miǵıdərə, Qazıdərə, Budaqdərə, Şəlvə dərə, **Zəngilan** rayonu ərazisində Dərə Girətağ, Qara dərə oykonimlərinin tərkibində işlənən dərə nomenklar coğrafi termin kimi işlənmişdir. Bununla yanaşı, çoxsaylı mikrotoponimlərin tərkibində də işlənərək obyektin bu və ya digər əlamətini, rəngini, formasını bildirmişdir. Məsələn: Zağlığın dərəsi (*Qubadlı rayonu*), Cəhənnəm dərəsi, I Dərə, II Dərə, III Dərə, Quru dərə, Sulu dərə (*Gorus rayonu*), Budaq dərə, Qurudərə (*Zəngilan rayonu*), Dəyirman dərəsi (*Qubadlı dərəsi*).

Bu qrup toponimlərin yaranmasında əsas yerlərdən birini etnik xarakterli adların işlənməsi tutur: *Miǵıdərə, Oğuldərə, Dərəabbas* və s.

Birinci tərəfi əlamət, forma, keyfiyyət, say bildirən tiplərinə də rast gəlirik: Qurudərə, Sulu dərə, Qaradərə, Şərdərə (*Kafan rayonu ərazisində*), I Dərə, II Dərə, III Dərə (*Gorus rayonu*) və s.

Zağlığın dərəsi oronimi zooronim xarakterlidir. Zağ quş adıdır.

Zağlıq həmin quşun adı ilə bağlı zootoponimdir.

Qaya sözü müsbət relyef ifadə edən nomenklatur termindir. Dağ, sıra dağlardan ayrılmış qol, dağların müəyyən hissəsində daş suxurlardan olan çətin keçilən yer deməkdir. Zəngəzur bölgəsinin əsasən dağlıq ərazisindən ibarət olması bu tipli (qaya, dağ, təpə və s.) fiziki-coğrafi terminlərin (landşaft komponentlərini əks etdirən) mövcud olmasını şərtləndirir.

Qaya komponentli coğrafi adlara S.P.Zelinskinin siyahısında rast gəlik: Kayalı, Yanıq Kaya, Ballı qaya, Qara qaya, Gəlin qaya və s. Bu tipli coğrafi nomenlər çox vaxt rəng, əlamət bildirən sözlərə artırılır: *Qara qaya, Ballı qaya, Yanıq qaya* və s.

Gorus rayonu ərazisində adları qeyd olunan Ballı qaya (2), Qayalı (kəndləri) 2108-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış, "lal" toponimlər sırasına daxil olmuşdu [56, 164]. Tərkibində "qaya" sözü olan oronimlərin sayı oykonimlərin sayından çoxdur. Bu coğrafi termin əsasında formalaşan coğrafi adlar Azərbaycan (Bozqaya, Koroğlu qayası, Ulu qaya, Qızıl qaya), Dağıstan (Qayalı), Tuva (Qızıl Xaya), Altay (Ağ qaya, Adar qaya) toponimiyasının tərkibində iştirak edir [34, 26].

Kaha – Azərbaycan toponimiyasında bir sıra kənd, yaşayış məskəni adları var ki, nomenli coğrafi termin kimi tərkibində Kaha leksik vahidi işlənir. Bu söz coğrafi termin kimi aşağıdakı mənanı bildirir: qayalıqda, dağda təbii və süni oyuq. Azərbaycan toponimiyasında Bozkaha. Qoşa kaha kimi coğrafi obyektlərə rast gəlik.

Kaha dedikdə, ilk növbədə insanların ilkin yaşayış məskəni olan yer, yurd nəzərdə tutulur. Zəngəzur ərazisində mövcud olan tərkibində *kaha* coğrafi nomeni olan toponimlərə-oykonimlərə rast gəlik.

Gorus rayonu (Ermənistan adlanan ərazidə) ərazisində *Bozkaha*. Laçın rayonu ərazisində *Qarıkaha* və *Kaha* oykonimləri mövcuddur.

Zəngəzur ərazisində tərkibində *kaha* nomenli coğrafi adın-oykonimin olması bu ərazinin sakinlərinin qədim yaşayış məskənlərinin olmasına sübutdur. Həqiqətən də, bu ərazidə və ümumiyyətlə, Zəngəzur bölgəsində onlarla təbii oyuq, mağaralar var. Qarıkaha və Bozkaha isə relyefə, rəngə görə formalaşmış toponimidir. Mürəkkəb toponim olub I növ təyini söz birləşməsi formalaşmışdır.

Kalafalıq – Kalafa coğrafi nomenli toponimlərə Zəngəzur ərazisində rast gəlik. Kalafa nomenli coğrafi ad S.P.Zelinskinin XIX əsr tərtib etdiyi siyahıda əks olunmuşdur. Kalafa:

- 1) dağıdılmış tikinti qalıqı, dağıdılmış yer, xarabalıq;
- 2) çökək, oyuq [179, 125].

Bu coğrafi termin quruluşca iki hissədən ibarətdir: kalafa və məkan anlamı verən *-lıq* şəkilçisi. *Kalafalıq* Laçın rayonu ərazisində yerləşən oykonimdir. Vaqazin sovetliyinə daxildir. Bu coğrafi termin nomensiz işlənərək toponimə çevrilmişdir.

Oyuq – Zəngəzur toponimiyasında coğrafi termin olan *oyuq* toponimi nomensiz işlənmişdir. Oyuq Gorus rayonu ərazisində hündür bir yerdə yerləşir. Oyuq – coğrafi termin kimi türk sözü olub yer bölgüsündə sərhədi bildirmək məqsədi ilə bir neçə bel torpaq və ya daş yığımı olan yerə deyilir. Bu söz "nişangah" anlamını bildirən topotermi kimi çıxış edir.

Oyuq sözü M.Kaşğaridə *oyulmaq, oymaq* mənasında işlənmişdir [112, 400]. Demək, Oyuq coğrafi adı toponimik landşafta uyğun olan oronimlərdəndir.

Mülk – tərkibində mülk elementi olan coğrafi nomensiz oykonimlərdən Mülk oykonimidir. Bu oykonim Ermənistanın Meğri rayonu ərazisində yerləşir. Mülk sözü ərəb mənşəli sözdür, dövlətə aid, qeyri-hərbi mənasını ifadə edir. Bu sözün nüvəsində *malik* sözü dayanır ki,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

mənası mülkü olan deməkdir. Meğri rayonu ərazisində *Mülk* adlı kənd olmuşdur. Azərbaycan kəndi idi. 2108-ci ildə kənd ermənilər tərəfindən dağıdılmış, sonradan kəndlərin iriləşdirilməsi adı ilə kənd köçürülmüş və ləğv edilmişdir. S.P.Zelinskinin siyahısında "*Mülkəçap*" kimi qeyd olunmuşdur.

Nov – Tərkibində *nov* komponentli coğrafi adlar Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında müxtəlif formada əks olunmuşdur. "*Nov*" leksik vahidi dəmirdən, ağacdan, daşdan düzəldilən su yolu, arx mənasını bildirir. Canlı danışıda bu söz "nav", "no" (uzun o) kimi də işlənir. Azərbaycan toponimiyasında, eləcə də Zəngəzur toponimiyasında müxtəlif formasına rast gəlirik. S.P.Zelinskinin siyahısında *Daş Nov* kəndi olmuş, xarabalığa çevrilmiş, lal toponimlər sırasına keçmişdir. Meğri rayonu ərazisində idi.

Qubadlı rayonu ərazisində *Novlu*, *Unannovu* (Laçın rayonu) oykoniminin tərkibində *nov* mənklatur termin kimi işlənmişdir.

Oba//Ova nomenli coğrafi adla bu bölgənin toponimiyasında geniş yayılmışdır.

Oba//Ova kənd, yaşayış məskəni, yurd, köç yeri və sair anlamında işlənir. Azərbaycan toponimiyasının tərkibində *oba* komponenti olan çoxsaylı oykonimlərə rast gəlirik (Qorxmazova, Kəndoba, Uzunoba və s.).

E.M.Murzayev *ova* sözünün düzənlik, düzəngah, düzən yer mənasında olduğunu qeyd edir [223, 404].

Qubadlı rayonu ərazisində Xəliloba kəndi və Şıxoba toponimində *oba//ova* elementi coğrafi termin kimi işlənmişdi.

S.P.Zelinskidə əks olunan Xanlova (Xəlil oba – Xallava), Ardaşova toponiminin tərkibində *oba//ova* komponenti bu deyilənləri təsdiq edir.

Xana – tərkibində *xana* komponentli coğrafi adlar geniş yayılmış-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

dir. *Xana* – yaşayış məntəqəsi, kənd ərazi, yer, məkan mənasını bildirən *fars* mənşəli elementdir. Fars dilində ev, məkan bildirən bu söz dilimizdə həm də şəkilçi kimi çıxış edir. Və toponim yaradıcılığında istifadə olunur. İstər XIX əsr rəsmi sənədlərində, istərsə də çağdaş inzibati ərazi bölgüsündə tərkibində *xana* komponenti olan oykonimlərə rast gəlirik. Karxana, Atxana, Qazarxana, Ərəbxana toponimləri Ermənistanı aid olan ərazidədir. *Qazarxana*, *Atxana*, *Karxana* Qafan rayonu ərazisindədir. Ərəbxana isə Gorus rayonu ərazisində yerləşirdi. Bu coğrafi nomenli toponimlərin hamısı erməni vandalizminin qurbanı olmuş, 2108-ci ildə yerlə-yeksan edilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Zəngəzurdə ermənilərin ən dəhşətli qırğınları *Qatar-Oxçu-Sabadın* və *Karxana* hadisələridir. Toponimlər də tarixdir. Toponimlər həmin ərazinin insanları tərəfindən salınır, adlandırılır, zaman keçir, yaşayır, qədimləşir, tarixi işğallara məruz qalır, dağıdılır, əsir düşür, adı dəyişdirilir (rusizmin iyrənc siyasəti kimi), bəzən lal toponimlərə çevrilir, passivləşir, tarix səhnəsindən çıxarılmasına cəhd edilir (Gəncə→Yelizavetpol→Kirovabad→... nəhayət, Gəncə. Yazıq xalq nə vaxta qədər xəyanətin qurbanı olacaqsan!), başına min bir oyun açılır, yox edilir, ancaq tarix olduğu üçün səhnələrdə qalır, izi itmir, yada salınır, dərk olunur, hissləri oyadır və nəhayət, geri döner, özünə gəlir (Bax elə Gəncənin taleyi kimi).

Qışlaq. İnsanların yaşayış məskənləri sırasında tərkibində qışlaq toponimik nomenli adlar Zəngəzur ərazisində geniş yayılmışdır. Bu tipli adlara tarixi rəsmi sənədlərdə, inzibati ərazi bölgüsü kitablarında da rast gəlinir. Qışlaq qış vaxtı heyvandarların yaşadığı yer, kənd anlamını bildirir. Heyvandarlıqla, (qoyunçuluq, maladarlıqla) məşğul olan insanların məskun olduqları yer sonradan onların daimi yaşayış məskənlərinə çevrilmişdir. *Qışlaq* nomenli coğrafi adlar ümumən

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Azərbaycan ərazisində və türkdilli xalqların məskunlaşdığı ərazilərdə geniş yayılmışdır.

Zəngilan rayonu ərazisində Günqışlaq, Kolluqışlaq, Sarıqışlaq kəndləri, Laçın rayonu ərazisində isə Qırıqqışlaq və Qışlaq oykotoponimi vardır. Diqqət etsək, görürük ki, bu toponimlərin tərkibində rəng, əlamət bildirən komponent var (Kolluqışlaq, Sarıqışlaq, Günqışlaq və s.) [19, 48-68].

S.P.Zelinskinin XIX əsrin sonlarında, 1886-cı il siyahısında tərkibində "qışlaq" toponimləri olan aşağıdakı toponimlərə rast gəldik: Ocaqqışlaq, Qaraqışlaq, Qışlaq, Sofuluqışlaq. Eyni zamanda bir sıra "qışlaq" termini rus variantında, "zimovka" formasında epitet kimi verilmişdir: *Zim: Dəstəgird, zim: Vəjnəri, zim: Ağ kənd, zim: Ağbiz və s.* Bundan əlavə, *Tut pir qışlağı* adlı kənd olmuş, 1897-ci ildə həmin kəndin 71 nəfər azərbaycanlı əhalisi olmuşdur. Oxucu kəndinin yaxınlığında yerləşən bu kənd də erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

Xış – Zəngəzur toponimiyasında passiv fonda daxil olan coğrafi terminlərdən biri xış adlanır. Xış Qafan rayonu ərazisində, Baharlı kəndi yaxınlığında, Gıgı çayının sol sahilində yerləşir. Bir vaxtlar *xış* sözü əmək alətlərindən birinin adı kimi işlənsə də, sonradan onomastik vahidə, toponimə çevrilmişdir.

Xış sözünün R.Yüzbaşov "xış" sözü ilə bağlayaraq onun Azərbaycan dilində "Güney yamacında çöküntü sularının fiziki aşınmasından yaranan çoxoxlu qırıntı" mənası ifadə etdiyini bildirmişdir [80, 28-34].

Bizə belə gəlir ki, *xış* sözü arxaik söz olub, əkinçiliklə bağlı əmək alətinin adıdır və nomensiz nomenklatur coğrafi termin kimi işlənmişdir.

Xırmanlar – bu coğrafi termini ifadə edən coğrafi ad Zəngəzur ərazisində də var. Xırman türk dilində "qala, şəhər" mənası bildirən

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

kerman//kermen sözünün fonetik formasındadır. Bu coğrafi obyekt (Xırmanlar) Laçın rayonu ərazisində yerləşir. Ümumiyyətlə, "Xırman" leksemi buğda, arpa kimi dənli bitkilərin döyüldüyü yer anlamını bildirir.

Ermənistan ərazisində Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığında "Xırmanlar" adlanan məhəllə var. Bu, hündür yerdə yerləşən düzənlik idi. Taxıl dərzləri bağlanır, bura gətirilir və burada öküzə, ata qoşulan vəllə döyülürdü.

Bəzən klassik ədəbiyyatda da xırman//xərman sözü şümşad bədən, düz mənasında işlənmişdir.

Şamb - Zəngəzur ərazisinin Sisyan rayonu ərazisində (Ermənistan Respublikası) mövcud olan coğrafi adlardan biri Şamb adlanır. Bu oykonimlərdən biridir. Vağudi kəndi yaxınlığındadır. Bu kəndin əhalisi də erməni genosidinin qurbanı olmuşdur (2108-ci ildə). Prof.İ.Bayramov Şamb sözünü çay kənarında, iki çayın qovuşacağında qamış, yulğun, biyan göyərdiyi, ərazi həmçinin çöl heyvanlarının və quşların yurd-yuva saldığı sucuq yer mənasında olduğunu qeyd edir [, 62].

Qeyd edək ki, Şamb sözü coğrafi termin olmaqla yanaşı, bu ərazinin toponimlərinin (oykonimlərinin) tərkibində iştirak edən söz və coğrafi termin kimi çıxış edir.

Acı-Acıbac – bu coğrafi nomenli toponim Ermənistan adlanan ərazinin Qafan rayonu ərazisində yerləşir. Bu, kənd adıdır. İlk növbədə qeyd edək ki, S.P.Zelinskinin tərtib etdiyi siyahıda *Acıbac* (Adjıbadj) formasında verilmişdir. *Acı* sözünü O.T.Molcanova türk dillərinin tərkibində işlənən hündür dağ aşırımı mənasında olduğunu qeyd etmişdir [224, 235].

Hündür yerdə yerləşən *Acıbac* relyefə uyğun bir ərazidə yerləşir. *Acı* + *bac* leksemisinin ikinci hissəsi olan *bac* sözünün baca, qapı keçid

mənasını bildiren ifadə kimi mənalandırmaq olar.

Azərbaycan kəndi olan *Acıbac Acıbac çayının* yaxınlığında yerləşir. Acıbacın da taleyi digər Qərbi Azərbaycanlıların taleyi kimi “acı” olmuş, erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

Qatar – bu toponim Ermənistan adlanan ərazidə, Qafan rayonu ərazisində yerləşir. Qatar türk mənşəli sözdür. Mənası cərgə, silsilə ilə sıralanmış dağ silsiləsi deməkdir.

Coğrafi orografik termin kimi cərgələnmiş, sıralanmış qaya, daş bəzən danışqda *kəməre* anlamını ifadə edir. Bu söz coğrafi landsafta uyğun olaraq toponim yaradıcılığında da çıxış edir.

Bəri başdan qeyd edək ki, bu kənd Qafan mahalında bir vaxtlar ən iri azərbaycanlı kəndi idi. *Oxcu* çayının sol sahilində yerləşən kənd, ən dəhşətli erməni vandalizminə məruz qalmışdır. Tarixdə ermənilərin törətdikləri ən dəhşətli bir vəhşilik, faciə Qatar faciəsi idi (kənd camaatı aldadılaraq məscidə yığılıb yandırılmışdır!) [56, 139].

Bu coğrafi nomensiz obyekt adına XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də rast gəlirik.

Bulaq, göl – tərkibində bulaq, göl, çay, su sözü olan coğrafi adlar Zəngəzur toponimiyasında xüsusilə çox yayılmışdır. Bu, həmin ərazinin relyefi ilə bağlıdır. Hidronimik termin olan *bulaq* dedikdə su obyektlərinin adları nəzərdə tutulur. Bu ərazidəki oyxonimlərin bir qismi hidrooykonim kimi formalaşmışdır. Bulaq, dərə ətrafında məskunlaşan insanlar buranı daimi yaşayış yerlərinə çevrilmiş və hidrooykonimlər yaranmışdır.

Bu tipli hidrooykonimlər türk dilləri üçün xarakterikdir. *Bulaq, göl* yer altından çıxıb su mənbəyi, çeşmə, qaynaq hesab olunur. Bəzi türk dillərində ark, kiçik çay mənasında da işlədilir.

Bulaq sözü Altay dilində *bulak*, özbək dilində *bulok*, xakas dilində

pulax, tatar dilində *bolök* fonetik örtüklərində işlənmişdir [224, 100].

Bu qrupdan olan hidronimlər digər növlərlə müqayisədə daha çoxdur.

Hidrooykonimlər sırasına Daşbulaq, Ağbulaq, Korcabulaq, Soyuqbulaq, Ağbulaq (Qarakaha kənd sovetliyində idi, Laçın rayonu ərazisində), Qaragöl kəndi (Zəngilan rayonu), Caytumas (Qubadlı rayonu), Ağbulaq, Qırxbulaq, Çayzəmi (Gorus rayonu) və s.

Bu hidrooykonimləri də əlamətə, relyefə, keyfiyyətə görə qruplaşdırmaq mümkündür. Soyuqbulaq, Ağbulaq (əlamətə görə), Daşbulaq relyefə görə, Korcabulaq (suyunun zəif olmasına görə), Qarabulaq (içməyə yararsız olduğuna görə). *Qırxbulaq (sayının çoxluğuna görə)* qruplara bölünür. Zəngəzur bölgəsinin ərazisində bulaq adında minlərlə hidronimlərə rast gəlmək mümkündür. Əslində bu ayrıca tədqiqat mövzudur. Bunlardan bir qisminin adlarını veririk. Ağbulaq, Baba bulağı, Qatır bulaq, Qoşnalı bulaq, Sarıbulaq, Qurdlu bulaq, Quş bulaq, Göy bulaq, Ulu bulaq, Həşim bəy bulağı, Qoyun damı bulağı, Novçalı bulağı, Soyuq bulaq, Xor-xor bulaq, Dəhnə bulaq, Qəhrəman çiməni bulağı və s.

Bu hidronimlərin – mikrotoponimlərin bir qismi I növ təyini söz birləşməsi formasında (Qurdlu bulaq, Göy bulaq, Ulu bulaq, Soyuq bulaq), bir qismi isə II növ təyini söz birləşməsi formasında (Qoşnalı bulağı, Baba bulağı, Qəhrəman çiməni bulağı və s.) formalaşmışdır.

Tərkibində çay topotermini olan coğrafi adların bir qismi topooykonimin adı ilə adlandırmışdır. Məsələn: Ecanan kəndi və çayı, Xələc kəndi və çayı, Oxdar kəndi və çayı, Oxcu kəndi və çayı, Əfşərli kəndi və çayı, Əskilli kəndi və çayı, Gərd kəndi və çayı, *Kığı kəndi*, çayı, dərəsi, Qazlı dərə, çayı, Əcili kəndi və çayı, Acıbas kəndi və çayı və s. Qeyd edək ki, bu toponimlərin hamısı Qərbi Azərbaycanın Qafan

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

rayonu ərazisindədir. Yeri gəlmişkən, Zəngəzur qəzasının Kığı çayının sahilində yerləşən Kığı dərəsi bəzən ərazisinin böyüklüyünə və Azərbaycan kəndlərini birləşdirən bölgə olduğuna görə yarımrayon hesab olunmuşdur. Bu yarımrayona Qarabaş, Qovşud, Baharlı, Daşbaşı, Pürülü, Girətağ, Kənd Pürülü, Mollalı, Gərd, Mahmudlu, Pəyhan, Acıbac, Kurud, Kırıs, Çiriş kəndləri daxil idi.

Tərkibində bulaq, çay, göl, su və s. olan topohidronimlər Zəngəzur ərazisinin, xüsusən Ermənistanı aid olan hissəsində geniş yayılmışdır. Hidronimlərin mənşəyinə gəlincə, qeyd olunmalıdır ki, bu tipli adlar əsasən türkmənşəlidir. Erməni mənşəli kimi təqdim olunanlar rus-erməni işğalından sonra (1813-1828-ci illər) dəyişdirilmiş adlardır.

Komponentindən birinin tərkibində *cu* nomeni olan hidrooykonimlərə rast gəlirik. Suarası və Qoşasu oykonimləri (Laçın rayonu ərazisindədir) bu qəbildəndir. Coğrafi relyefə uyğun şəkildə formalaşmış toponimdir. I növ təyini söz birləşməsi (Qoşasu) və II növ təyini söz birləşməsi formasında Suarası yaranmışdır.

Eyni zamanda Ermənistan ərazisinin *Gorus* rayonunda *Suarası*, Sulu dərə, Qafan rayonu ərazisində isə *Ağsu* və *Qotursu* hidronimləri mövcuddur. Deyilənlərə görə, Qotursu bulağının suyu müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Qotursu adlı bulaq Zəngilan rayonu ərazisində Oxçu çayın sahilində də var. O da müalicəvi əhəmiyyətə malikdir.

Ağsu isə içməyə yararlı, keyfiyyətli su anlamındadır. Müalicəvi əhəmiyyətə malik olan termal sular da mövcuddur. *Gorus rayonu* ərazisində iki yerdə İstisu adlanan su da var. Bərgüşad çayının yuxarı sahilindədir.

Laçın rayonu ərazisində ayrıca *Sus* və *Sus Zabuq* adlanan toponim vardır. Bu toponimlər həm XIX əsr rus rəsmi sənədlərində, S.P.Zelinskinin Zəngəzura dair tədqiqində, həm də hazırda işlənəkdədir.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Demək, bu söz (sos//sus) həm oronim, həm də toponimlərin əvvəlində işlənən *su, sucuq, nəmli* mənə daşması ilə bağlıdır. Sos//sus qədim türk dillərində işlənən poleotoponimlərdəndir [61, 258].

Zəngəzur zonasının suları saf, təmiz olduğu kimi, hidronimləri də safdır, mənşəyinə görə türkdillidir.

Tərkibində bəy, xan, hacı, mirzə və s. titul bildirən sözlərin iştirakı ilə yarananlar. Mürəkkəb quruluşlu coğrafi adların yaranmasında tərkibində (birinci və ya ikinci komponenti) bəy, xan, mirzə, hacı və s. sözlərin iştirakına rast gəlirik. Məsələn, Qarabəyli, Vəlibəyli, Kürdhacı, Hacısamlı, Malibəyli (*Laçın rayonu*), Cahangirbəyli, Vəliqulubəyli, Hacıalılı, Məmmədbəyli, Hüseynbəyli, İsgəndərbəyli, Əmirxanlı, Alıbəyli, Məşədiismayılı və s. (*Zəngilan rayonu*), Muradxanlı, Yusifbəyli, Mollabürhan və s. (*Qubadlı rayonu*), Bağırbəyli (*Gorus rayonu passiv*).

Apardığımız tədqiqatın təhlili posesində belə bir mənzərəyə rast gəldik. Zəngəzurun Ermənistanı aid olan rayonlarında bəy, xan və s. titullu coğrafi adlara az təsadüf etdirir. *Sünik* deyilən ərazinin (Qafan, Sisyan, Gorus, Meğri) toponimiyasında bizə belə gəlir ki, qədim Azərbaycan-türk qatı daha dərin kök salmışdır. Bəlkə də, eranın əvvəllərinə və ondan da əvvələ gedib çıxan Azərbaycan xalqının etnogenizində iştirak edən tayfalarının adı ilə bağlı etnotoponimlərə rast gəlirik. Alban//Ağvanlı, Hunud, Xalac, Qoros//Gorus, Oxçu, Sisakan//Sisyan, Qapan//Qafan, Xonan//Xatay, Qəmərən, Bayandur, Qazançı və s.

Düzdür, Zəngəzurun Azərbaycana aid olan hissəsində də bu tipli mənşəyi çox qədimlərə gedib çıxan coğrafi adlar var. Məsələn: Alpout, Ulaşlı, Dondarlı, Padar, Xalac və s. Ancaq bəy, xan, hacı, Məşədi və s. titul bildirən coğrafi adlar üstünlük təşkil edir.

Bala. Bu söz dilimizdə iki mənada işlənir: bala-küçük, bala-övlad.

Bu söz toponimikada “kiçik” mənasında işlənir. Zonanın toponimiyasında bu komponentin iştirakı ilə yaranmış toponimlərə rast gəlirik. Balasoltanlı, Balahəsənli (*Qubadlı rayonu*).

Ağa. Bu söz qədim türk sözüdür. “Böyük qardaş” mənasında işlənən bu söz bəzi şivələrimizdə indi də saxlanmaqdadır. Toponim yaradıcılığında bu söz işlənməklə bir növ sahibkar mənasında işlənir (*Zəngilan rayonu*).

Bəy-xan-şah sözləri ilə formalaşmış toponimik vahidlər geniş yayılmışdır və bunlar haqqında yuxarıda məlumat vermişik.

Oğlu-oğlan ünsürlərinin iştirakı ilə toponimik adlara rast gəlirik. Oğuldərə, Ağoğlan (Laçın rayonu) bu tipli toponimlərdən ibarətdir.

Kişi. Bu söz türk mənşəli sözdür. Türk dillərində müxtəlif mənaları ifadə edir. Anadolu türkcəsində adam (hər iki cinsdən olan) mənasını bildirən bu söz Azərbaycan dilində kişi cinsi, er, erkək anlamında işlənir. Azərbaycan onomastika sistemində də bu söz xüsusi isim kimi işlənir. Çox vaxt digər epitet bildirən sözlərlə işlənərək mürəkkəb onomastik vahid kimi çıxış edir. Məsələn: Əmikəsi, Atakəsi, Babakəsi, Balakəsi, Böyükkəsi və s. Bu söz toponimik vahid kimi Zəngəzur ərazisində mövcuddur. Qarakəşilər (Qubadlı rayonu), Ağakəşilər (Zəngilan rayonu). Hər iki oykonim pafonimik toponim kimi işlənərək müəyyən nəsil və zümərəni ifadə etmişdir.

IV FƏSİL

BÖLGƏNİN TOPONİMLƏRİNİN SEMANTİK NÖVLƏRİ

a) Fitonimik oronimlər və oykonimlər

Azərbaycan ərazisinin təbiətinin son dərəcə rəngarəng olması bu ərazinin toponimiyasını da çeşidli və rəngarəng olmasını şərtləndirir. Yer kürəsinin əksər bitki örtüyünə Azərbaycanda, eləcə də Zəngəzur bölgəsində təsadüf olunur. Zəngəzurun toponimlər sistemində bir sıra yaşayış məntəqələri var ki, onlar bilavasitə konkret regionda mövcud olan ümumi fitonimlərdən düzəlmiş (ağac, bitki adlarından) oykonim və yaxud oronim (şəhər, kənd, dağ, təpə, yamac və s.) komponentlərinin düşməsi nəticəsində sadə, nomensiz oykonim kimi formalaşmışdır. Qafqazın, o cümlədən də tədqiq olunan ərazinin bitki və ağac örtüyünün çox və zəngin olması fitotoponimlərin də rəngarəng olmasını şərtləndirmişdir.

Zəngəzurun toponimiyasında fitonimlər – bitki örtüyünün əks etdirən adlar bölgənin ümumən fitonimlərini əks etdirir. Belə ki, hər mikrobölgənin də (dağ, aran, quzey, güney) özünəməxsus fitonimləri mövcuddur və təbii ki, toponimiyada əks olunmaqdadır.

Aborigen əhalisi əsasən türklərdən ibarət olan Zəngəzur ərazisinin florası onun toponimlərinə tam uyğun gəlir. Fitonimik toponimlərin də dil mənsubiyyəti tarixən türk sözlərindən ibarətdir.

Zəngəzur ərazisinin indi ermənilərdə qalan (işğal olunan) Kafan, Çorus, Sisyan və Meğri rayonlarının fitotoponimlərinin tərkibini ümumən nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı mənzərənin şahidi olduq.

Sisyan rayonu üzrə (Sisakan üzrə)

Ərmudlu – Sisyan rayonunda ermənilər tərəfindən dağıdılmış Azər-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

baycan kəndi 2108-ci ildə dağıdılmışdır, lal toponimlərdəndir. Düzəltmə quruluşudur. Armud + lu.

Almalıq – Zəngəzurda, Sisyan rayonu ərazisindədir. 2108-ci ilin erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

Alçadərə Məzməzək – dağıdılmış kəndlərdən biridir. Erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur. Sisyan rayonu ərazisindədir. Ölü kənddir.

Qafan rayonu üzrə - rəsmi mənbələrdə aşağıdakı fitooykonimlər qeydə alınmışdır.

Çiriş – Kurud kəndinin yaxınlığındadır. Çiriş bir bitki adıdır ki, bu ərazi kəndin bitki örtüyünə əsasən formalaşmışdır. 1988-ci ilə qədər kənd qalmaqda idi.

Armudlu kəndi və çayı - Kafan kəndi ərazisindədir. Fitooykonim və fitohidronim kimi qeyd olunub. Baldırğanlı dağının ətrafında yerləşmişdir.

Giləmeşə - Qafan rayonu ərazisindədir. Ölü kənddir. Ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

Görünür, bu ərazidə giləmeyvə tipində olan meşəlik olmuşdur. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Gorus rayonu ərazisində *Qaragiləlik* adlanan fitoaronim də var. Bütün ağaclar yalnız qaragilə tipli (mənsəli) ağaclardan ibarətdir.

Əzgilli – Qafan rayonunda bir kənd adıdır. Oxçu çayının sahilində yerləşir. Ola bilsin ki, Əskil//Əzgil adlı türk mənsəli tayfanın adı ilə bağlı olsun.

Baldırğanlı Qafan rayonu ərazisindədir. Bu ərazidə yaşayış məskənlərinin qalıqları var, fitooykonimdir. Baldırğan dağlıq ərazidə, sulu yerdə bitən müalicəvi əhəmiyyətli bitkidir. Relyefə uyğun bitən bitkinin adı fitotoponimdə əks olunmuşdur.

Almalıq – bu tipli fitotoponim bölgənin ərazisində areal xarakterli-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

dir. Oykönim olmuş, 2108-ci ilin erməni soyqırımının qurbanı olmuşdur. Sisyan rayonu ərazisində də *Almalıq* fitooykonimi qeyd olunmuşdur.

Gorus rayonu ərazisində böyük bir ərazinin adı *Almalıq* adlanır (Şurnuxu kəndi yaxınlığında). Almalıq düzəltmə quruluşlu sözdür. Al-ma+lıq ünsürlərindən ibarətdir.

Pərinc I, II və Arpalıq. Zəngəzurun ərazisinin coğrafi adları sırasında fitotoponimlərdən biri də *Pərinc* adlanan coğrafi obyektədir. Pərinc adlanan 2 bölgə var ki, bu da həmin bitkiyə önəm verilməsi ilə bağlıdır. Bu fitotoponimin adına XIX əsr rus rəsmi sənədlərində S.P.Zelinskiyin tədqiq etdiyi siyahıda da rast gəlik [252, 142-165].

Alçali – Zəngəzurda kənd olmuşdur. Fitooykonimdir, 2108-ci il vandalizminin qurbanı olmuşdur. *Ağbulaq* kəndinin yaxınlığındadır. Düzəltmə sözdür: alca + lı ünsürlərindən ibarətdir.

Əzgilik – fitoaronimdir. Gorus rayonu ərazisindədir. Ağvanlı kəndinin yaxınlığındadır. Böyük bir ərazinin bitkisi əzgilədən ibarətdir.

Mərcimək yurdu – fitoaronimdir. Gorus rayonu ərazisinin Şurnuxlu kəndinə aid olan bir ərazidir. Mərcimək əkildiyindən bu yer Mərcimək yurdu adlanmışdır.

Şamsız – kənd adıdır. Gorus rayonu ərazisindədir. bizə beka gəlir ki, “şam” bitkisinin adı ilə bağlıdır. Bu ərazidə şam ağacı yoxdur.

Gorus rayonu ərazisində adı rus rəsmi sənədlərində qeyd olunan fitotoponimlərdən biri də *Arpalıq* adlanır. Bu Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığında böyük bir ərazisi olan əkin yerinin (arpa əkilən yerin) adıdır. Bu mikrotoponimlərin dil mənsubiyyətinə gəlincə, hər iki bitkinin adı türk mənsəlidir.

Arpalıq quruluşca düzəltmə söz olub, iki hissədən *-arpa* və *-lıq* şəkilçisindən ibarətdir.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Meğri rayonu üzrə - Gül – Azərbaycan kəndi olmuş, sonradan ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Rəsmi sənədlərdə *Bənövşəbust* adlanan kənd olmuş, 2108-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Bu fitooykonimin birinci komponenti *bənövşə* adı ilə bağlıdır. “*Bust*” ünsürünün mənası fars dilində kiçik təcik deməkdir. Yəqin ki, məkan anlamını bildirən *-lıq* şəkilçisinin ifadə etdiyi mənanı bildirən bir ünsürdür. *Bənövşə tənəsi bənövşəlik* mənasındadır.

Bizə məlum olan fitocoğrafi adlarda Azərbaycan florasının – bitkilər örtüyünün xəritəsini çəkmək mümkündür.

Zəngəzurun Azərbaycan ərazisindəki (Qubadlı, Zəngilan və Laçın rayonları üzrə) fitooronimiyasını və fitooykonimlərini nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı mənzərənin şahidi olarıq.

Qarağac – Respublikamızın ərazisindəki meşələrdə qarağac bitkisinin müxtəlif növünə rast gəlirik. Qarağac fitooykonim kimi Qubadlı rayonu ərazisindədir (Qarağac kəndi). Eyni zamanda Laçın rayonu ərazisində (Qarağacı çuxur), Qubadlı və Zəngilan ərazisində (Qarağac dərəsi), qarağacla bağlı fitooronim var (çuxur, dərə).

Dağdağan – Azərbaycan (o cümlədən Zəngəzur) ərazisində dağdağan bitkisinin adı ilə əlaqədar olaraq aşağıdakı oronimlərə rast gəldik. Dağdağan dərəsi (Qubadlı və Zəngilan rayonları ərazisində) bu ərazidədir.

Palıd ağacının adını əks etdirən coğrafi obyekt bu ərazidə palıd bitkisinin adı ilə bağlıdır. *Palıd dərəsi* fitooronimi Qubadlı və Zəngilan rayonları ərazisində qeydə alınmışdır.

Almalıq – ümumiyyətlə, bölgə ərazisində, istər Azərbaycana aid olan, istərsə də Ermənistan ərazisində qalan hissədə *alma* bitkisinin adı ilə bağlı toponimik obyektlərin sayı çox, tipi isə rəngarəngdir. *Almalıq* (Qafan və Sisyan rayonlarında kənd) oykonimdir. *Almalı dərə* Laçın və

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Zəngilan rayonlarında qeydə alınmışdır.

Alçalıq-Alçalı – Azərbaycan ərazisində bu bitki (meyvə) geniş yayılmışdır. Alça bitkisinin adını bildirən aşağıdakı oronimlərdə rast gəlirik. *Alçalı dərə* (Qubadlı rayonu ərazisində), *Alçalı çuxur* (Laçın rayonu), *Alçalı kəndi* (Laçın rayonunda). Gorus rayonunda Şurnuxu kəndi ətrafında bir neçə yerdə *Alçalıq* toponiminə rast gəldik.

Armudluq-Armudlu – Armud adı ilə bağlı çoxlu miqdarda toponim və mikrotoponim mövcuddur. Armudluq kəndinin Sisyan rayonu ərazisində olduğunu qeyd etmişdik.

Armudlu dərə (Laçın rayonu ərazisində), Armudlu düzü (Qubadlı rayonu ərazisinin Göyərəbas, Seytaş, Əyin kəndi ərazisində). *Armudlu kəndi* (Qubadlı rayonu ərazisində) qeydə alınmışdır.

Zoğal – bu bitkilərin adı ilə bağlı fitooronimlər də geniş yayılmışdır. *Zoğal dərə* (Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) adı ilə bağlı zoğal bitkisinin adını əks etdirir.

Əzgilli – *əzgil* bitkisinin adını əks etdirən kənd adları ilə yanaşı, mənfi və müsbət relyef formalarını əks etdirən orografik adlara rast gəlirik. Qafan rayonu ərazisində *Əzgilli* oykonimi, Qubadlı və Laçın rayonları ərazisində *Əzgilli dağ*, Qubadlı rayonu ərazisində *Əzgilli düzü* (Göyərək kəndi) var. Gorus rayonu ərazisində *Əzgillik* adlı tala var.

Ərikli – *Ərik* adı ilə bağlı oronimlərlə yanaşı bölgənin ərazisində fitooykonimlərə də rast gəlirik. *Ərikli* Laçın rayonu ərazisində mövcud kəndlərdən birinin adıdır. XIX əsr S.P.Zelenskinin tərtib etdiyi siyahıda *Ərikli* adına rast gəlirik. Eyni zamanda Laçın rayonu ərazisində *Ərikli dərə* fitooronimə rast gəlirik.

Əncir – Azərbaycan oronimiyasında *əncir* adı ilə bağlı coğrafi adlar var. *Əncir qayası* və *Əncirli dərə* oronimi Laçın rayonu ərazisindədir.

Göyəm – bu bitkinin Qubadlının oronimiyasında azacıq fonetik

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

fərqlə - Gəyən//Gəyəm formasında işlənməkdədir. Bu, *Gəyənin düzü* adlanan böyük bir ərazini əhatə edir.

Fındıq adı ilə bağlı bir qisim mikrooronim yaranmışdır.

Çınarlı (Cibikli) toponimi də fitooykonimlərdən birinin adıdır. Bu kəndin adı S.P.Zelenskinin siyahısında çəkilir. Düzəltmə sözdür, iki tərkib hissədən çınar və *-lı* şəkilçisindən ibarətdir.

Çiçəkli – Türk dillərində geniş yayılan fitonim mənşəli etnonimlərdən biri çiçəkdir. Bəri başdan qeyd edək ki, Salur Qazanın anasının adı Çiçəkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Banu Çiçək adlı personaj var.

İ.Cəfərsoylu qeyd edir ki, XIX əsrdə İrəvan quberniyasında Dərə Çiçək və Baş Çiçək adlı oykonimləri qeydə alınmışdı. XX əsrin əvvəllərində Qubadlı ərazisində Çiçəkli adlı kəndi vardı [46, 255]. Qubadlı ərazisində Çiçəkli, Dərə Çiçək, Baş Çiçək adlı coğrafi obyektləri fito-oronim kimi görünsə də, əslində türk mənşəli etnonimlərdən birinin adıdır. Çiçək və Sisak arasında fonetik və semantik əlaqə mövcuddur.

Çimən//Çəmən – Zəngəzur bölgəsinin toponimiyasında tərkibində çimən//çəmən nomenli coğrafi obyektlər istər rəsmi sənədlərdə, istərsə də tədqiqatda rast gəlinmişdir. Əskər Çiməni, Keşiş Çiməni, Cilli çiməni, Qəhrəman çiməni (oronim), Qaraçimən oykoniminə rast gəliklik (Qafan rayonu). Ümumiyyətlə, çimən//çəmən nomenli coğrafi adlar türk toponimiyasında geniş yayılmışdır.

Laçın rayonu ərazisində *Fındıqlı gədik* və *Fındıqlı şam* adlı oronimlər var. Ermənistanda Gorus rayonu ərazisində *Fındıqlı düzü*, *Fındıqlıq* adlı mikrofitooronim vardır ki, bu ərazinin bütün ağacları yalnız fındıq bitkisindən ibarətdir.

Qoz – Qoz bitkisi (E) arasında cəviz//ceviz) Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Bu bitkinin adı ilə həm oronimik, həm də oykonimik coğrafi adlara rast gəliklik. Laçın rayonu ərazisində *Qozdərə* kəndi

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

mövcuddur. Zəngilan rayonu ərazisində *Qozlu qaya*, *Qozlu dərə* adlı mənfi və müsbət relyefi ifadə edən obyektlər var. Qubadlı rayonu Seyas kəndi yaxınlığında *Cəvizli dərə*, Gorus rayonu ərazisində *Cevizlik* adlı mikrooronimlərə rast gəliklik.

Süsən bitkisinin adı ilə - Zəngilan rayonu ərazisində *Süsən dağı* və *Süsən meşəsi* adlı oronim əks olunmuşdur.

Qeyd edək ki, göstərilən nümunələr bu ərazinin fitonimlərinin çox az bir qismini əhatə edir. Bu istiqamətdə ayrıca toponimik tədqiqatın aparılmasına ehtiyac duyulur.

Bu ərazinin florası onun toponimiyasına qismən uyğun gəlir. Dağlıq ərazisinin özünəməxsus florası, aran və meşəlik zonasının öz bitkilər aləmi var. Bunlar Zəngəzur bölgəsinin toponimiyasında bu və ya digər formada, az və çox dərəcədə əks olunmuşdur.

Arpaqlıq – Arpa bitkisinin adı ilə əlaqədar yaranmışdır. Bu fitooronim hətta XIX əsr rus rəsmi sənədlərində S.P.Zelinskidə qeydə alınmışdır. Gorus rayonu ərazisindədir.

Tütün adı ilə bağlı fitooronimlər də Zəngəzur toponimiyasında qeydə alınmışdır. S.P.Zelinskidə *Tütün yeri* adlanan fitotoponim vardır ki, bu da Gorus rayonu ərazisindədir. *Gorus* rayonunda Şumuxu kəndində və onun ətrafında tütün əkilməsinin şahidiyik.

Laçın rayonu ərazisində *ardıc* adı ilə bağlı fitooykonimə rast gəliklik. Bu kəndin adı Ardıclıdır. *Vaqazin* kənd sovetliyi ərazisinə daxildir.

Narıcı/Narışlar adlı oykonim də fitotoponimlər sırasına daxildir. *Narıngi* bitkisinin adı ilə bağlı olan bu toponim Laçın rayonu ərazisindədir.

Ardıclı – fitotoponim ardız ağacının adı ilə bağlıdır. Azərbaycan ərazisində bu ağac geniş yayılmışdır. Laçın rayonu ərazisində Ardıclı adlı fitooykonim də vardır.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Ümumiyyətlə, Zəngəzur ərazisinin relyefi rəngarəng olduğu kimi, onun fitonimlər sistemi də rəngarəng və çox çeşidlidir. Bunların tədqiqata cəlb edilməsi çox mühümdür. Bütün bunlarla bərabər, aşağıdakı fitonimik adlar verməyi də lazım bilirik.

Fitonimik mikro-toponimlər. Bu yer-yurd adlarının tərkibində müxtəlif bitkilərin – fitonimlərin adları qorunub saxlanmışdır. Məsələn: Yovşan yeri, Güllü zəmi, Fındıqlı dərə (Əyin kəndi); Qozlu dərə, Çimən yamacı, Çimən meşəsi, Arpa yeri, Zoğallıq, Güleysə bağı, Alma bağı (*Dəmirçilər kəndi*); Narlı dərə, Almalı dərə, Sumaqlı sahə, Arpa çuxuru, Ziyil inciri, İydanın dibi, İmankişi armudu (*Mahmudlu kəndi*); Zoğallı düz, Narcaq dərəsi (İşıqlı kəndi); Pərinc yolu dərəsi, Şam yolu, Çəltik dərəsi, Cevizli dərə, Palıd dərəsi, Çinar dərəsi (*Abdalanlı kəndi*); Düyü torpağı, Narlı dərə, Çəltik sahəsi, Saqqızlı dərə, Şam düzü (*Ləpəheyranlı kəndi*); Fındıq sahəsi, Böyürtkanlıq yeri, Saqqız çuxuru, Yonca yeri, Tut bağı, Söyüdlər, Cevizlik (*Yuxarı Xoçamsaxlı kəndi*); Gülablı bağı (*Mahruzlu kəndi*); Yoncalıq, Tütünlük, Narlı dərə (*Tinli kəndi*); Gilaslı bağ, Çəmənli bağ, Armudlu bağ, Qozun dalı (*biçənək*); Narlı dərə, Qanqallı (*Qarağacılı kəndi*); Alma bağı, Qarağac dərəsi (Eyvazlı kəndi); Samanlı dərəsi, Almalı meşəsi, Nərgizli, Tut bağı, Qaratikən çuxuru, Qaratikən piri, Çinar piri (*Molla kəndi*); Arpa çuxuru, Arpa dərəsi, Böyürtkanlı, Qarağac dərəsi (*Tatar kəndi*); Narlı dərə (*Alunca kəndi*); Alçalı dərə, Arpa dərəsi, Arpa çuxuru, Əncirli dərə, Zoğallı dərə (*Qubadlı qəsəbəsi*); Qoşa palıdlar, Qantəpər, Gavalılıq, Zoğallı dərə, Arpa yeri, Soğanlıq, Alçalı dərə, Alçalı meşəsi (*Başarat kəndi*); Əzgillli düz (*Göyərçik kəndi*); Çinar bağı, İydelik bağı, Alçalı dərə (Əliquluuşağı kəndi).

b) Zoonimik toponimlər

Toponimik tədqiqatlar nəticəsində aydın oldu ki, Zəngəzur bölgə-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

sinin hər iki hissəsində (Azərbaycanda və Qərbi Azərbaycanda) Azərbaycan faunasının ifadəsi olan bir sıra zoononim və zooykonimlər mövcuddur. Fauna aləmi əks etdirən həm heyvan adları, həm də quş adları zonanın toponimiyasında öz əkinini tapmışdır. Toponimiyada bu tipli adlar iki yerə bölünmüşdür:

- a) vəhşi heyvan adları;
- b) ev heyvanları.

Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi öz fauna aləmi baxımından da digər bölgələrdən fərqlənir. Bu fərq birinci növbədə onun fiziki-coğrafi şəraiti, relyefi ilə bağlıdır.

Qədim əcdadlarımızın ilk məskənlərindən olan bu bölgə elə faunanın da formalaşmasına və zootoponimlərin – zoononim və zooykonimlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Zəngəzur ərazisinin relyefinin dağ, yamac, aşırım, gədik, qıy, yal, dərə, təpə olması onun zootoponimiyasında da əks olunmuşdur.

Zootoponimlər Azərbaycan toponimiyasında ən az işlənən sahələrdəndir. Bəzi hallarda zootoponimlərdə zoonimik terminlərdən istifadə olunmuş metaforik (bənzəyiş) oronimlər də var.

Ayı adı ilə bağlı toponimlərin Zəngəzur bölgəsində əks olunması təbiiidir. Dağ, dərə, təpə, sıx meşə, mağaralar olan bu ərazinin zoonimləri zəngindir.

Zəngəzur bölgəsinin Laçın rayonu ərazisində *Ayıbazar* (Ayıbasar) kəndi var. Gorus rayonu ərazisində *Ayıçınqıl dağı* (Şurnuxu ərazisində), Qubadlı ərazisində *Ayı dərəsi* adlı oronimlər mövcuddur.

Dovşan adı ilə bağlı Zəngəzur ərazisində zoonimlərə rast gəlinir. *Dovşan dərəsi* adlanan coğrafi obyekt Zəngilan və Laçın rayonları ərazisində var.

Donuz adı ilə bağlı zoononim Azərbaycan ərazisində olduğu kimi,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Zəngəzur ərazisində də geniş yayılmışdır. Gorus rayonu Şumuxu kəndi yaxınlığında *Donuz damı* adlanan mikrotoponim var.

Kaftar dərəsi adlanan toponimin Zəngəzurun Qubadlı, Zəngilan rayonları ərazisində rast gəlirik.

Maral adlı zotoponimlər Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır. Adətən maral meşə, dağ-meşə yamaclarında yaşayır. Odur ki, tərkibində maral zoonimi olan adlar həm oykonimlərin, həm də oronimlərin tərkibində işlənmişdir. Qubadlı rayonu ərazisində *Maral dərəsi* oroqrafik obyekt maral leksik vahidinin qorunduğu adlardandır. O cümlədən S.P.Zelinskiyin tədqiq etdiyi siyahıda Meğri rayonunda *Maralzəmi* adlı obyektin adı çəkilir ki, bu da 1988-ci ilə qədər azərbaycanlılara məxsus kənd idi. Bu oykonomin birinci tərəfi maral adlı leksik vahidlə bağlıdır. *Zəmi* sözü isə bizə belə gəlir ki, fars mənşəli söz olub yer, yurd anlamını bildirir. *Maralzəmi* Maral yurdu anlamındadır. Bu adı dəyişdirərək ermənilər Bartanizar qoymuşlar.

Ceyranla bağlı zoonimlərə Zəngəzurun Zəngilan rayonu ərazisində (Ceyran düzü) rast gəlirik.

Fauna aləminin bir qismini ev heyvanları təşkil edir. Bunlara qoyun, at, inək, öküz, qoç, dəvə, eşşək, keçi, it, qatır və başqa heyvanlar aiddir.

Qoyun-qoç – tərkibində qoyun, qoç elementi olan coğrafi adlar əsasən qoyunçuluğun inkişafı ilə bağlı olan rayonların ərazisində rast gəlinir. Qubadlı rayonu ərazisində *Qoç dərəsi*. Gorus rayonu Şumuxu kəndi yaxınlığında *Qoyun damı* (qoyun saxlanılan yer, tövlə) bu qəbilədən olan zoonimlərdəndir.

At at adı ilə bağlı zooykonim və zooronimlərə Zəngəzur ərazisində rast gəlirik. XIX əsr rəsmi sənədlərinin tərkibində bir sıra oykonimin adı at sözü ilə bağlıdır. Əslində belə oykonimlərin mövcud olması *ata*

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

ehtiramla, onu müqəddəs hesab etməklə bağlıdır.

Qafan rayonu ərazisində at adı ilə bağlı zooykonimlərdən birinin adı *Atqız* adlanır. Oxçu çayının sahilində yerləşir. Kənd 2108-ci ildə yandırılmış, sonradan əhalinin bir qismi geri dönmüş 1959-cu ildə kəndi zorla Gecalana birləşdirmişlər.

Axtaxana oykonimi də 2108-ci il genosidinin qurbanı olmuşdur. Qafan rayonu ərazisindədir, türkdilli tayfalardan birinin adıdır, zoetoponimdir. Bu tipli adların olması türklərin adı müqəddəs bilməsi ata tapınması ilə bağlı idi. At adı ilə bağlı etnonimlərin çox hissəsi atın rənginə, yaşına, cinsinə və s. xüsusiyyətlərinə görə verilirdi: Ayğır, qəmə, səkil, qaşqa, alapaça, kürən, dayça, kulan, sakar və s. At türklərin 5 müqəddəs heyvanlarından biridir.

Atqız – zootoponimində atın müqəddəs, təmiz, etibarlılıq simvolu, insana – təmiz, pak varlığa bərabər tutulmasını görürük.

Basat çay – bu zoohidronim Zəngəzur ərazisindədir. Zəngəzur ərazisinin qismən böyük çaylarından birinin adı Basat (Basut) adlanır. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində bu çayın adı çəkilir. Qafan rayonu ərazisindən axır.

Şübhə etmirik ki, *Basat* adı “Kitab-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından biri olan Basat (At ağızlı Aruzun oğlu) bağlıdır.

Maraqlıdır ki, Basatın atasının da adı *at* adı ilə bağlıdır. Türk qəhrəmanlarının adları çox vaxt onların xarakteri, gördüyü iş, zahiri əlamətlə adlandırılırdı: At ağızlı Aruzun – övladının adı Basat idi. Ümumiyyətlə, türk dillərində atın basılması, boğulub əhilləşdirilməsi ilə bağlı etnik adlar da yaranmışdır.

Lök kəndi – bu toponim də zooykonimdir. Ümumiyyətlə, dəvə türk dillərində müqəddəs sayılmışdır. Əti yeyilir, yunundan istifadə olunur, südündən istifadə edilir. Tərəkəmə türklərin həyatında mühüm rol oy-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

naırdı. Dəvə ilə bağlı çoxsaylı adların olması da deyilənləri sübut edir.

Ayrıca coğrafi nomensiz işlənən *Lök* oykonimi Zəngəzur ərazisində Meğri rayonu ərazisindədir. *Lök dəvə* ilə bağlı sözdür. Lök kəndində azərbaycanlılar yaşamışdır. Meğri çayının sol sahilində yerləşmişdir. 2108-ci il erməni soyqırımına məruz qalmış, sonradan əhalinin bir qismi geriyyə dönmüşdür.

Eyni zamanda bir çox oronimlər dəvə adı ilə bağlıdır. *Dəvə dərəsi* (Qubadlı rayonu), *Dəvə kahası* (Laçın rayonu), *Dəvə günəyi* (Zəngilan rayonu) zoonimlərdən hesab olunur.

Buğa adı ilə bağlı zoonimik və zooykonimik adlara Zəngəzur bölgəsində rast gəlirik. Belə adlardan biri Meğri rayonu ərazisində *Buğakar* adlı zooykonimdir. Bu, Azərbaycan kəndi olub, Meğri çayının sağ sahilində meşəlik yerdə yerləşmişdir. Bu kənd də erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

S.P.Zelinski qeyd olunmuş zooykonimlərdən biri də *Buğacıq* adlanır (S.P.Zelinski, həmin əsər, səh.). Morfoloji quruluşuna gəlincə, *buğa* və *-cıq* (kiçiltmə mənasını bildirir) hissəsindən ibarətdir.

Öküz adı ilə bağlı zonanın yalnız Laçın rayonu ərazisində zoonimə rast gəlirik. Bu Öküz qayası adlanan yerdir.

Qatır – özünəməxsus xüsusiyyəti ilə seçilməsi, dözümlü olması, o cümlədən nəsil artırma bilməməsi ilə qatır fərqli nəqliyyat vasitəsidir. Tərkibində Qatır sözünün iştirakı ilə bağlı zoonim və zoohidronimlərə rast gəlirik. Zəngilan ərazisində *Qatır yoxuşu*, Laçın rayonunda isə *Qatır çuxuru* bu tipli adlar sırasına daxildir.

Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığında Qatır bulağı adlanan zoohidronim də mövcuddur. Bu bulağın qəribə xüsusiyyəti var: heç vaxt suyu nə artar, nə də azalar. Qatır heyvanının nəsil verə bilməməsi, görünür, bulağın belə adlanmasına səbəb olmuşdur.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Eşşək – bu heyvan yük daşımaqda istifadə olunan ən sərfəli vasitədir. Bəzən bu heyvanı evin nöqəri də adlandırırlar. Zəngəzur ərazisində Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığında zoonimlərdən birinin adı *Eşşək meydanı* adlanır.

Qoç-qoyun – Qoç, qoyun sözü ilə bağlı yaranmış coğrafi adlar qoyunçuluğun inkişaf etdiyi inzibati rayonlar ərazisində rast gəlinir. Zoonim mənşəli etnonimlərin mühüm bir qismini qoyun və onun növləri təşkil edir. Bu zoonimlərin bir qismi ev qoyunlarının, bir qismi isə dağ qoyunlarından (vəhşi qoç) ibarətdir. Türk dillərində qara qoyun, ağ qoyun, qızıl qoyun, boz qoyun, azman, qara man, quzu, qoçkar, toğlu, soqar//saqar və başqalarına rast gəlirik.

Qubadlı rayonu ərazisində *Qoç dərəsi* zoonimlərdəndir. S.P.Zelinskiyə siyahısında Qoyun və Yeddi Qoyunluq adlanan sahələr var [252, 145-162].

Gorus rayonu ərazisində Şurnuxu kəndi yaxınlığında oronimlərdən biri *Qoyun damı* adlanır. S.P.Zelinskiyə siyahısında Qoç adı ilə bağlı olan zooykonimlərdən birinin adı *Qoçaz* adlanır. Şübhə etmirik ki, bu zoonim olub, türk etnoslarından birinin adıdır. Az//as türk mənşəli etnoslardan birinin adıdır.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu ulusu eyni adlı dövlətlərin formalaşmasında rəmzə çevrilmiş və türk tarixini şöhrətləndirmişdir.

İt adını daşıyan toponimlərə də rast gəlirik. İt qayası (Zəngilan rayonu) və İtqırılan dağ (Laçın rayonu) bu tipli zoonimlərdən hesab olunur. Düşünürük ki, C.Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsində adı çəkilən İtqapan kəndi də qapan toponiminə epitet kimi əlavə olunur.

Əlik – zoonim mənşəli etnonimlərdən biri də əlikdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Elik Qoca etnoniminə rast gəlirik. Zəngəzur ərazisində camaatın danışığında əlik//elik ceyrana deyilir. Zəngəzurda

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

S.P.Zelinskədə *Eliklər* toponimi əlik adı ilə bağlıdır.

Zəngəzur tarixi toponimiyasında maraqlı toponimlərdən bir qisminin tərkibində *mal* (*iri buynuzlu heyvan*) sözü olan coğrafi obyektlərin olmasıdır. *Mal* sözü coğrafi nomen kimi toponimlərin tərkibində işlənir.

Zəngəzur bölgəsində tərkibində *mal* sözü olan aşağıdakı toponimlər var: *Malev, Malxələf, Malvalan, Malibəyli, Maldaş*. Bu coğrafi obyektlərin tərkibində *mal* sözü müxtəlif forma və məzmunlu toponim əmələ gətirmişdir.

Maldaş passiv fonda daxil olan toponimlərdəndir. *Gorus rayonu* ərazisindədir. *Malbəyli* və *Malxələf* kəndləri *Laçın rayonu* ərazisindədir. *Malev* toponimi güman ki, *mal* saxlamaq üçün tikilən bina, salınan yurd nəzərdə tutulur. Bu oykonimlərin hər bir xarakterinə görə zooykonimdir. "*Mal evi*" mənasını verir (Meğri rayonundadır).

Sığırt – Meğri rayonundadır. *Mal-sığırt* mənasında da bəzən işlənir. İri buynuzlu heyvanlara *sığırt* deyilir. *Sığırt* qusu da həmişə iribuyuzlu heyvanlarla hərəkət etdiyinə görə belə adlanır. *Sığırt* sözünün mənası isə "*sığır*", inək, "t" ünsürü isə yurd sözüdür. *Sığıryürt* danışqda sadəcə olaraq *sığırt* adlanmışdır.

c) Quş adları ilə bağlı zoonimlər

Quş adlarının toponim yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Ölkəmizin zəngin orografik obyektlərinin nominasiyasında quş adları (kəçəri və vəhşi) bütöv bir qrup yaradır. Tarixən türklər quşu özlərinə totem seçmişlər ki, onların toponimiyasında da öz əksini tapmışdır. Buna görədir ki, Zəngəzur ərazisində bir çox zooykonim var ki, quş adı ilə bağlıdır.

S.P.Zelinskiinin XIX əsrdə tərtib etdiyi siyahıda quş adı ilə bağlı aşağıdakı *kəndlər* – oykonimlər qeyd olunmuşdu. *Quşçular, Kuşçu,*

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Quşçu – *təzə kənd, Quşçulu* [252, 145-162]. Həmin siyahıda 4 kəndin adında *quş* komponenti var. O cümlədən bu siyahıda *Laçın, Ördəkl*i kimi zooykonimlər də var. Bu adları daşıyan tayfalar şübhəsiz ki, uyğun olaraq həmin quşları özlərinə totem bilmişlər.

Zoetnonimlərin yaranmasında da bu quşlar mühüm rol oynamışlar. Burasını da qeyd edək ki, Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsini təşkil edən bu coğrafi adlara qarşı səlib yürüşü olmuş və bunların hamısı lal, passiv toponimlər sırasına daxil olmuşdur.

Laçın rayonu ərazisində quş adı ilə bağlı bir neçə zooykonim var: *Laçın şəhəri* (rayon mərkəzi), *Laçınkənd kəndi* (*Qarıkaha kənd sovetliyində*), *Quşçu kəndi* (*Mirik kənd sovetliyi*) və *Bozdoğan* [19, 65].

Laçın leksik vahidinə M.Kaşğarinin "Divani lüğət-it türk" əsərində də rast gəlirik. Burada *laçın* sözü şahin, igid adam mənasında işləndiyi göstərilir [112, 63].

Qartal türk dillərində ümumi adla quş, rənginə görə ağ quş, boz quş, boz doğan, ala doğan, ala toğanak, qızıl quş və s. adlandırılmış, həmin oronimlər əsasında etnonimlər formalaşmışdır. Güman edirik ki, *Laçın rayonu* ərazisində *Bozdoğan* kəndi bu tipli etnozootoponimlərdəndir.

İ.Cəfərsöylü qeyd edir ki, II Sultan Səlim vaxtilə *Beqdeli* (*Bəydil*) tayfalarının başçılarından biri *doğan oğlu* adlanırdı [46, 190].

Bununla yanaşı, *Laçın rayonu* ərazisində *Qartalqaya* adlanan zoonim də var.

ç) Peşə, titullarla bağlı terminlərlə düzəltmə toponimləri

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində titullardan istifadənin çox qədim tarixi vardır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da bunun izinə rast gəlirik. Dədəm Qorqud adları verərkən onların cəmiyyətdəki yerini, işin xarakterini nəzərdə tuturdu (*Buğac* və *Basat* antroponimlərində olduğu kimi). Bu titullardan bir qismi dövlət rütbəsi və vəzifəsi,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

bir qismi isə dini vəzifə adlarını bildirirdi. Zəngəzur toponimiyasında bir qrup toponimlər var ki, onlar peşə, rütbə, titul bildirən terminlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Bu tipli adlar həm XIX əsrin sonlarında zonanın toponimiyasını tədqiq edən S.P.Zelinskiyin siyahısında, həm də sonrakı dövr inzibati ərazi bölgüsündə əsasən qorunub saxlanmışdır. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində qeydə alınmış bu tipli adlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Tərkibində bəy, xan titulu olanlar. Bu sıraya Fərəcbəyli, İsgəndərbəyli, Qarabəyli, Uluxan, Malbəyli, Bəhrbəyli [252, 145-162]. Bu siyahıdan kənar qalan, ancaq Ermənistan azərbaycanlılarının siyahısında son dövrə qədər çatan toponimlər: Baydaq, Bəylərin mis mədəni, Molla Uruzbəy binası (Qafan rayonu), Bağırbəyli (Gorus rayonu), Bəybalı (Sisyan rayonu).

Zəngəzurun Azərbaycana aid bölgəsində də xeyli miqdarda tərkibində bəy, xan, əmir titullu coğrafi adlar mövcuddur.

Vəlibəyli, Malbəyli və Qarabəyli (Laçın rayonu ərazisində); *Muradxanlı, Xanlıq, Yusifbəyli* (Qubadlı rayonu ərazisində); *Alibəyli I, Alibəyli II, Ağalı kəndi, Əmirxanlı, Məlikli, İsgəndərbəyli, Məmmədbəyli, Səfibəyli, Cahangirbəyli, Vəliqulubəyli* kəndi toponimləri Zəngəzurun Azərbaycan ərazisində yerləşir. Bu coğrafi obyekt adları müxtəlif quruluşa malikdir. Bu tipli coğrafi adlar içərisində leksik yolla düzələn adlara təsadüf etmədik. Burada təbii olaraq sintaktik üsuldan istifadə edilmişdir. Oykonomlərdə əks olunmuş patronimik tayfa adlarının bir qrupunu bəy, xan, əmir və s. adlarından düzələn və bir növ etnonim səciyyəsi daşımaqda olan sözlərdir. Bu cür etnonimlərdə əksini tapmış şəxs ilə həmin kənd əhalisinin (nəsil, tayfa) heç bir qohumluq əlaqəsi olmur. Yuxarıda qeyd olunan toponimlərin tərkibində *-li* şəkilçisi heç də kənd əhalisinin mənşəcə həmin nəslin törəmələri

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

olduğunu deyil, həmin şəxslərdən asılılığını, onlara inzibati mənsubluğu bildirir. Yəni bu və ya digər kəndin bəyi, xanı ilə bərabər, onlara xidmət edən, onlardan asılı olan insanları da həmin tirənin şərəfinə, adına bağlıdır.

Zəngəzur toponimiyasında öz əksini tapan sonradan etnonimləşən və etnotoponim kimi formalaşan adlar çoxdur. Molla Uruzbəy binası, Bəylərin mis zavodu, Vəlibəyli, Yusifbəyli, Alibəyli, Hüseynbəyli, İsgəndərbəyli, Səfibəyli və s.

d) Metaforik toponimlər

Metaforik mikro-toponimlərin əsas əlaməti ondan ibarətdir ki, bu toponimlər məcazi olaraq bədənin müxtəlif üzvlərinə bənzəyir, sanki onları xatırladır. Elə bu səbəbdən də bu toponimlər xalq tərəfindən məhz bu cür adlandırılmışdır. Məsələn: Keçəl təpə, Qara saqqal, Barmaqqlar, Körpünün gözü (*Mahmudlu kəndi*); Barmaqqlar (Çərəli kəndi); Saqqallama (Əyin kəndi); Dəvəboynu təpəsi, Boğazərtməz qayalığı (*Abdalanlı kəndi*); Dəvəboyun yeri (*Ləpəheyranlı kəndi*); Dabana daş, Barmaqqlar (*Yuxarı Xocamsaxlı kəndi*); Bağırsağın dərəsi (*Qarağaclı kəndi*); Qaleyçənin (*Qalaçanın*) başı, Maldırnağı düzü (*Göyyal kəndi*); Sarı burun yeri (*Tatar kəndi*); Ağız güneyi, Keçəl təpə (*Qubadlı qəsəbəsi*); Qala boynu (Əliquluuşağı kəndi).

Zəngəzur bölgəsi rəngarəng relyefə malik olduğundan onun toponimiyası da rəngarəngdir. Burada bir qrup coğrafi obyekt var ki, onlara bu və ya digər əşyaya oxşadılmasına, formasına, relyefin zahiri görünüşünə, insan, heyvan və quşların bədən üzvlərinə oxşadılmasına görə ad verilmişdir. Metaforik orografik toponimlər bölgənin toponimiyasında da əks olunmuşdur:

a) Bu və ya digər ev əşyalarına, o cümlədən digər əşyalara oxşadılan toponimlər Çömçə bulağı (Gorus rayonu Şurnuxu kəndi), *Novlu*

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

kəndi (Qubadlı rayonu), *Novdan dərəsi* (canlı danışıqda Navdan dərəsi) Qubadlı rayonu, Novçalı bulağı və s.

b) Bir sıra oronimlər görmüşə görə yəhərə oxşayır. Məsələn, *Yəhar təpə* (Laçın rayonu), Zəngəzur ərazisində qayalıq olduğu üçün sıralanan qayalara rast gəlirsən. Kəməərə bənzəyir. Məsələn: *Kəməərə* (Gorus rayonu, Kəpəz dağının yanı), *Kəməərə qaya* (Laçın və Qubadlı rayonunda).

Eyni zamanda elə obyekt var ki, relyef formasına və quruluşuna görə ad daşıyır. Həmin oronimləri əmələ gətirən terminlər relyefin ümumi görünüşünə - uzununa, eninə, ayrılıyına, sayına və digər xüsusiyyətlərinə verilən adlardır. Məsələn: *Uzun meşə* (Gorus rayonu), *Birinci dərə*, *İkinci dərə*, *Üçüncü dərə* (Qubadlı rayonu ərazisində), *Palçıqlı dərə* (Gorus rayonu), *Yumru təpə* (Qubadlı, Laçın, Zəngilan rayonlarında), *Dəlik daş* (Gorus rayonu), *Yalın beli* (Gorus rayonu), *Daş başı* (Gorus rayonu Ağ bulaq kəndi yaxınlığında) və s.

Bəzi obyekt adları var ki, baş vermiş müəyyən hadisəni, tarixi faktı əks etdirir. Belə toponimləri də mənşəyinə görə bir neçə qrupa bölə bilərik.

a) İnsanla bağlı olan orografik toponimlər: *Xallava diişən* (Gorus rayonu ərazisindədir. Qubadlı rayonunun Xəliloba adlı kəndinin yayda məskunlaşdığı, çadır qurduğu yer, yaylaq), *Erməni qırılan* (Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığındadır. Deyilənlərə görə, erməni-müsəlman savaşında bu ərazidə ermənilər qırılıb. Burada çox qəribə bir ənənəni həmin ətraf kəndlərin camaatı həyata keçirir. Meşənin içərisindən yol keçən hər kəs erməniyə lənətləmək, kafirləri nifrətləmək məqsədi ilə həmin yerə daş atmalıdır. Daş atmayan günaha batmış hesab olunurdu. Burada böyük bir daş qalağı əmələ gəlmişdir. Həmin yerdən keçəcək insan lap uzaqdan da olsa, özləri ilə daş götürürdülər. Bu yer erməni-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

ni-müsəlman qırğınından camaatın yadında qalan bəlkə də yeganə bir epizod idi. Bu, əslində o dəhşətli qırğınları unutmamaq üçün ən gərəkli bir forma idi.

Kömür yandırılan, *Tir tökülən*, *Daşa girən*, *Qız xanımın toyu olan* tipli orografik toponimlər müəyyən hadisə ilə bağlı olan yerlərdir.

Burasını da qeyd edək ki, S.P.Zelinskinin XIX əsrin sonlarında qeyd etdiyi siyahıda *Daşa girən*, *Qum qazılan*, *Qız xanımın toyu olan* orografik mikrotoponimlərə rast gəlirik [252, 145-162].

Bu tipli toponimlərin maraqlı cəhətlərindən bir onların *feli sifət* formasında yaranmasıdır. *-an'* şəkilçisi bu mikrotoponimlərin formalaşmasında fəal iştirak edir. Bu tipli birləşmələrlə əmələ gələn toponimlərdə müəyyən məlumat, informasiya vermək cəhəti də sezilir.

ə) Tərkibində arxaik elementlər olan toponimlər

Zəngəzur zonasının toponimiyasında elə onomastik vahidlər var ki, bu vahidlər dilimizin ən qədim fonetik, leksik və qrammatik üsürlərini əks etdirir. Bu tipli toponimik vahidlərin mənaları müasir dövrdə düzgün təhlil olunmur. Onlar qədim türk abidələri, qohum türk dilləri və dialektləri əsasında aydınlaşdırılır. Bu bölgənin toponimiyasında mövcud toponimlərdən biri *Ulob* adlanır. Bu toponim S.P.Zelinskinin tərtib etdiyi siyahıda belə ifadə olunmuşdur [252, 145-162]. İlk baxışda mənası aydın olmayan bu toponimik vahidin mənasında qədim türk mənşəli sözün varlığını aydın görürük. Əgər etimoloji təhlil aparmasaq *Ulob* sözünün dilimizə aid olmayan bir söz kimi qəbul edərik. Ancaq etimoloji tədqiqat başqa şey deyir. Çağdaş Azərbaycan dilinin nisbətən passiv fonduna keçən *ulu* sözü bir neçə coğrafi adların tərkibində işlənmişdir (bu sözün işlənmə tezliyi xeyli artır).

Ulob sözü əslində iki tərkib hissədən ibarətdir. "*Ulu*" leksik vahidindən və topoformant kimi bir çox toponimlərin tərkibində çıxış

edən oba//ova nomenklatur termindən. Diqqət etdikdə aydın görürük ki, toponimin ilkin forması "Ulu" leksik vahiddir. "Ulu" sözü yazılı mənbələrdə müqəddəs, qədim, köhnə mənalarını ifadə edir.

İlk baxışda bu sözün ikinci hissəsi görünür. Müəyyən fonetik dəyişmələrdən sonra Ulob formasına düşmüşdür. Ulu-Oba kimi bərpə olunan birinci sözün son saiti – "u" düşmüş, sözün son saiti zaman-zaman zəif tələffüz olunmuş, nəticədə *ulob* kimi daşlaşmışdır. Ayrıca götürüldükdə *ulob* sözü heç bir mənə bildirmir, mənşəyə qeyri dillərə aid olan söz kimi görünür. Lakin dilimizin morfonoloji qanunları əsasında təhlil etsək, başqa mənzərənin şahidi olarıq.

Dilimizə məxsus fonetik hadisələrdən bir eliziya – səsdüşümdür. Əgər mürəkkəb sözlərin birinci tərkib hissəsi saitle bitərsə və ikinci hissə saitle başlayırsa, birinci tərkib hissənin son saiti düşür (Tələffüzü asanlaşdırmaq üçün dildə bu proses baş verir). Məsələn, Əliəğa (Əlağa), Mirzəəğa (Mirzağa), Hacıəğa (Hacağa), Qaraəğac (Qarağac) və s.

Qeyd edək ki, Laçın rayonunda *Qoçaz* sovetliyində *Uhudüz* adlı oykonim var ki, burada da ulu sözü, "qədim, hündür, uca" mənalarını mühafizə etmişdir.

Altınca toponimi - Zəngəzurun toponimiyasında qədim arxaik elementləri özündə mühafizə edən toponimlərdən biri Qubadlı rayonu ərazisində qeydə alınan *Altınca* oykonimidir. Azərbaycan toponimiyasında türk leksik-semantik elementlərini ifadə edən leksik vahidlərdən biri Altıncadır. Bu oykonim Kavdadıq sovetliyi tərkibinə daxildir. *Altın* sözü müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş sözdür. Qızıl mənasını ifadə edən bu söz toponimin tərkibində mühafizə olunmuşdur. Bu leksik vahid iki hissədən – "altın" (qızıl) və $-ca^2$ şəkilçisindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, türk toponimiyasında $-ca^2$ şəkilçisi başqa mənalarla yanaşı, topoformant kimi də çıxış edir.

$-ca^2$ şəkilçisi müxtəlif nitq hissələrinə mənsub sözlərə qoşulub (əsasən sifətlərə, bəzən ümumi və xüsusi isimlərə) artırılaraq müəyyən ərazilərin və məntəqələrin spesifik cəhətlərini özündə əks etdirən oykonimik və oronimik adlar əmələ gətirir. Məsələn: *Qızılca*, *Əbilca*, *Yarımcə*, *Əyricə*, *Yenicə* və s. Bu sözlərin tərkibində $-ca^2$ şəkilçisi bən-zətmə, əzizləmə, nisbi çoxluq və s. mənə ifadə olunur.

Suvat toponimi – Zəngəzur toponimiyasında Azərbaycan dilinin arxaik fonetik leksik-semantik xüsusiyyətlərini özlüyündə mühafizə edən toponimik vahidlərdən biri *Suvat* adlı coğrafi obyektədir. Bu coğrafi obyekt S.P.Zelinskiyin tədqiq etdiyi siyahıda da əks olunmuşdur [252, 145-162]. Qeyd edək ki, *Suvat* leksik vahidi iki tərkib hissədən ibarətdir. Birinci tərkib hissə *su* sözü ilə bağlıdır. İkinci tərkib hissə qədim türk dillərində bir sıra sözlərə artırılaraq onlarda məkan, yer anlamı əmələ gətirən şəkilçidir.

$-at//ad$, $-it'$ şəkilçilərində yer, məkan məzmunu digər dil vahidlərində də bu məzmunu ifadə edir. Məsələn: *Bayat*, *Suvat*, *Keçid*, *Hunud* və s.

Suvat sözündə "v" samit artımı kimi iki sait arasında bitişdiricilik xüsusiyyəti kəsb edir. *Yuvat* dil vahidində də bu xüsusiyyətin qorunub saxlandığının şahidi oluruq. Burada "y" samiti həmin funksiyanı – bitişdiricilik xüsusiyyətini qoruyub saxlamışdır. *Yuvat* yuyulan yer, *Suvat* su olan məkan anlamını bildirir.

Balk toponimi – Azərbaycan dilinin qədim arxaik leksikasını özündə əks etdirən toponimlərdən biri *Balk* oykonimidir. *Balk* Zəngəzur uyezdinin ərazisində Kafan rayonu ərazisində yerləşir. Bu Sünik vilayətinin cənubunda Oxçu çayının solunda yerləşən qəzadır. Bu, eyni zamanda Ecanan adlanan mahalın adıdır. Kafan rayonu ərazisinin bir hissəsini təmsil edir. X əsrdə bu qəza Ecanan (bəzən Əcanan) adlandı-

rılmışdır [, 136]. Bu qəza 93 kəndi birləşdirmişdir.

Şübhə etmirik ki, *Balk* toponimi bu ərazinin toponimiyasında passiv fonda keçmiş Balak//Balık toponimi ilə eyni fonetik, leksik və semantik mənaya malikdir. Bu sözün etimologiyası Balak//Balık sözünün etimologiyasına uyğun gəlir. Balk – türkcə səhər, möhkəmləndirilmiş yer, qala deməkdir. Balk toponiminin mənasını Q.Qeybullayev türk mənşəli hesab edir və eradan əvvəl VIII əsrə aid Urartu mənbələrində Belikuxi toponimini Balak//Balk sözü ilə bağlayır. Deməli, Belk//Balak//Balk toponimi türk mənşəli arxaikləşmiş balık//balak sözü ilə eyni mənşəli olub, areal xarakterlidir. Qəribədir ki, hər iki toponim Zəngəzur ərazisindədir, hər ikisi arxaikləşərək lal/passiv toponimlərə çevrilmişdir.

M.Kaşğarının “Divan”ında da bu söz şəhər, qala mənasında işlənmişdir. Bu bərdə Balık//Balak toponimi haqqında məlumat verdiyimizdən əlavə bilgi verməyimizi lazım bilmədik.

Taşton toponimi – Zəngəzur (Sisakan da adlandırılıb) ərazisinin toponimiyasında mövcud coğrafi obyekt adlarından biri Taşton//Taştun oykonimidir. Bu coğrafi obyektin adına XIX əsr rus rəsmi sənədlərində rast gəlirik [252, 145-162].

İndiki Meğri rayonu ərazisində yerləşir. Türk dilində “*taş*” – qaya. “*ton*” –uzunvari təpə mənasını ifadə edir. Azərbaycan dilinin arxaik leksikası bu sözdə əks olunmuşdur.

Tərnəvut – Azərbaycanlıların etnogenezində və Azərbaycan dilinin formalaşmasında iştirak edən və xəzər tayfalarından hesab olunan tərnə//dərnə tayfasının adı ilə bağlı olan toponimlərdən biri *Tərnəvut* etnotoponimidir. Bu etnotoponim Zəngəzur ərazisində kənd adlarından biridir. Tərnəbut//Dərnəvit toponimi XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Xəzərlərə məxsus tərnə//dərnə tayfası Azərbaycan

toponimiyasında, eləcə də Zəngəzur bölgəsində yayılmışdır. *Dərnəgül* toponiminin birinci hissəsi olan “*dərnə*” sözü eyni adlı tayfanın adı ilə bağlıdır və bunlar areallıq təşkil edir. Qeyd edək ki, Zelinskinin siyahısında Tərnəbut//Dərnəvut adlı iki coğrafi obyektin adı çəkilir:

- 1) Sanalı Tərnəvut;
- 2) Tərnəvut [252, 145-162].

“*Vut*” komponenti isə məkan, yer, yurd anlamını bildiren ünsürdür. *Dərnəvut* dərnə//tərnə tayfasının yurdu deməkdir. Bu ərazidə *Ağavurd* adlı oykonim mövcuddur ki, burada “*vurd*” komponenti “*vut*” komponentinin ifadə etdiyi mənanı – yurd, yer anlamını bildirir (Ağavurd kəndi hazırda Qafan rayonu ərazisindədir). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qeyd olunan bu tipli toponimlərdən biri *Bayburd* qalası adlanır.

j) İnsan və heyvanın bədən üzvlərinə oxşarlığa görə

zonanın toponimləri

Zəngəzurun toponimiyasında bir sıra metaforik adlar var ki, obyektlərin xarici görünüşü ilə əlaqədar insan və heyvanların bədən üzvlərinin adları ilə bağlı yaranmışdır. Bu qəbildən olan toponimlərə coğrafi obyektlərlə insan və heyvan bədən üzvlərinin arasındakı oxşayışı nəzərə alaraq bədən üzvlərinin adlarını vermişlər.

Bu tipli toponimlərin tərkibində ağız, burun, baş, bel, boğaz, boyun, barmaq, qaş (qaşqa), döş, qarın, dirnaq, ayaq və s. bədən üzvləri adları iştirak edir.

Zəngəzurdə tərkibində *boyun* nomeni olan toponimlər mövcuddur. *Qalaboynu* (Gorus rayonu Ağbulaq kəndinin qəşərində) *Qalaboynu* (Qubadlı rayonu Fərəcən kəndi) *Dayirmanın boynu* (Qubadlı rayonu Seytaş kəndi), *Dəvəboynu yalı* (Zəngilan rayonu), *Boyunəkər* kəndi (Qubadlı rayonu).

Bu toponimlər yerləşdiyi ərazi insan və ya heyvan boynuna bənzə-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

diyi üçün belə adlanmışdır.

Başa oxşayan toponimlər Zəngəzur ərazisində mövcuddur. *Başəyri dağı* (Zəngilan rayonu), *Daş başı* (Gorus rayonu). Zəngəzur ərazisində *boğaz* sözünün iştirakı ilə bənzəyiş yaradan toponimlər də var. *Qızıl-boğaz dağı* (Laçın rayonu Əhmədli kəndi).

Buruna bənzəyişlə əlaqədar toponimlərə rast gəlirik. *Burunlu* (Qubadlı və Zəngilan rayonlarında kənd adı). Eyni zamanda *barmaq* bənzəyişlə əlaqədar *Barmaq dağı* (Zəngilan rayonu), belə bənzəyişinə görə *Keçibeli* (Laçın rayonu), döşə bənzədiyinə görə *Kəpəzin döşü* (Gorus rayonu Şurnuxu kəndi), qaşa bənzədiyinə görə *Qaşqa zəmi* (Qubadlı rayonu) və s.

Dəhnə toponimində də bənzəyiş əsas götürülmüşdür. *Dəhnə dəhana* (ağıza) bənzədiyinə görə belə adlandırmışdır. Fars ləksemi əsasında yaranmışdır.

Bu sıraya eyni zamanda *Düldülün rəddi* və *At rizi* yolu toponimi də daxildir. *Düldülün rəddi* (Qubadlı rayonu Fərəc kəndi) toponimi Əlinin adı olan *Düldülün* adı ilə bağlıdır. Daşda at izinə bənzər yer var. *At rizi* (yolu) Qubadlı rayonu ərazisindədir.

e) Patronimik və antroponimik toponimlər

Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında nəsil, tirə adları ilə bağlı yer-yurd adlarına da rast gəlirik. Bu tipli toponimlər elmi ədəbiyyatda patronimik, şəxs adlarının üzərinə adətən cəm və mənsubiyyət şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Bu tipli toponimlərin böyük bir hissəsini konkret zümərə, dəstə mənsubluğu ifadə etmək üçün daha çox *-lar*, *-lı* şəkilçilərindən istifadə olunur. Belə toponimlər əsas etibarilə keçmişdə əhalinin müəyyən hissəsinin bu və ya digər peşə ilə məşğul olması və buna görə də yaylaq və qışlaqlardan istifadə etməsi ilə bağlıdır.

Məskunlaşan bu və ya digər nəsil və tirə həmin yeri öz adları ilə ad-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

landırmışlar. Məlumdur ki, bu tipli nəsil və tirələr hər hansı bir tayfaya mənsub olur. Patronimik toponimlərin etnonimik toponimlərə nisbətən çoxluq təşkil etməsi etnosların daha çox nəsilərə bölünməsi və toponimlərdə əks olunması ilə bağlıdır.

Zəngəzur ərazisində nəsil, tirə bildirən oykonimlərə aşağıdakı coğrafi adları misal göstərmək olar.

Bu tipli coğrafi adları aydın bildirmək üçün rayonlar üzrə verməyi lazım bildik.

Qubadlı rayonu üzrə: Mərdanlı, Mahmudlu, Qarakişilər, Qaralar, Bəxtiyarlı, Qədirlilər, Dovudlu, Xıdırlı, Qiyaslı, Həməzəli, Əfəndilər, Yusifbəyli, Xəlilova, Məlikməmmədli, Bala Həsənli, Aşağı və Yuxarı Xocamsaxlı, Mirlər və s.

Zəngilan rayonu üzrə aşağıdakı toponimləri qeyd etdik: Albəyli, Əmirxanlı, Məliklər, Seyidlər, İsgəndərbəyli, Ağakişilər, Mirzəhəsənli, Ələddin, Babalı, Məşədiismayılı, Səfərbəyli, Hacıllar, Şərifan, Pirveyisli, Cahangirbəyli, Şayıflı, Nəcəflər, Uzunlar, Hüseynbəyli, Ağalı (I, II, III) və s.

Laçın rayonu üzrə aşağıdakı patronimik oykonimlər vardır: Kamalılı, Xanahlılar, Nurəddin, Vəlibəyli, Hətəmlər, Hüsülü İmanlar, Mollalar, Hacılar, Avazlar, Sadımlar, Ərdəşəvi, Tərxanlı, Əliqulular, Seyidlər.

Qərbi Azərbaycan üzrə *Gorus* rayonuna aid oykonimlər də vardır: Şahverdilər, Əbdüləlilər, Əliqulular, Əhmədağalar, Bağərbəyli, Bababəli, Baba Yaqublu, Abbas dəresi, Abbaslar, Ağatlı və s.

Gorus rayonu ərazisinin toponimlərinin bir cəhəti də qeyd olunmalıdır ki, bu oykonimlərin əksəriyyəti passiv fonda keçmiş, "lal" toponimlər olmuşdur. Bu cəhətdən *Gorus* rayonunun toponimləri xarakterikdir.

Qərbi Azərbaycanın Qafan rayonu üzrə patronimik toponimləri

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

aşağıdakılardır: Turbabaxanlı, Mahmudlu, Mollalar, Kosalı (özü kənd), Qarabaşlar, Abbas dərəsi, Tacəddin və s.

Qərbi Azərbaycanın *Sisyan* rayonu üzrə nəsil, tirə adları ilə bağlı patronimik adlar aşağıdakılardır: Bəybalı, Əlili, Mələklər, Yaqublu, Sofulu, Sultanlı və s.

Meğri rayonu üzrə: Alıdərə, Əlidamı oykonimləri patronimik oykonimlərə aiddir.

Zəngəzur bölgəsinin toponimiyasında *antroponimik toponimlər* də geniş yayılmışdır. Azərbaycan antroponimlərinin rəngarəng olması onun toponimiyasında da öz əksini tapmışdır. Antroponimik toponimlərin yaranması müxtəlif səbəbdən ola bilər. Makrotoponimlərdə əsas etibarlı ilə keçmişdə imkanlı bəy və mülkədarların malikanələri, yaylaq və qışlaqların həmin ərazidə olması nəticəsində yaranmışdır. Bundan başqa, toponimlərin bir hissəsi müxtəlif təsərrüfat məqsədi ilə (əkin yeri, biçənək, örüş, kövşən və s.) istifadə etmələri ilə bağlıdır. Bu qayda ilə yaranan toponimlər daha çox bölgənin mikrotoponimləridir ki, bunlar da Zəngəzurun oronimiyasının əsasını təşkil edir.

Bu tipli oronimlərin formalaşmasında əsas morfoloji element mənsubiyyət şəkilçisi olan *-r'*, *-sı'* şəkilçiləri olur. Məsələn: Vəli qayası, Hüsü yeri, Qaz bağı, Qazı damı (Qazlıq damı da ola bilər. Bu barədə ayrıca elmi oçerk vermişik), Babək qalası, Behbud yeri, Baydar kahası, Hacıallı yaylası, Hacı Qasımın düzü, Məmi düzü, Güllü yurdu və s. Bu toponimlər *Sisyan* rayonu ərazisindədir (Qeyd olunan oronimlər. Musa Urudun "*Urud*" kitabından götürülmüşdür. Bakı, 2000, s.11-30).

Qubadlı rayonu ərazisində: Yetər yurdu, Şıxımın yeri, Ənvər dərəsi, Ədi dağı, Əhmədboy evi, İsmayıl çalası (Qubadlı rayonu Fərcan kəndi). **Gorus rayonu ərazisində:** Niftalı güneyi, Kərim yeri, Qəhrəman çiməni, Zaman təpəsi, Nağdalı yurdu, Şəmilər yurdu (Şurnuxu sovet-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

liyi ətrafındadır).

Yuxarıda qeyd olunan nümunələrdən görürük ki, antroponimik oronimlərin hər iki tipinə - mənfi və müsbət relyef tipinə rast gəlirik. Müsbət relyef tipi: Babək qalası, Ədi dağı, Baydar kahası, Zaman təpəsi, Niftalı güneyi və s. Mənfi relyeflə bağlı olan antroponimik mikrotoponimlər Ənvər dərəsi, İsmayıl çalası və s.

Antroponimik mikrotoponimlər mənşə etibarlı ilə iki yerə ayrılır:

a) Müxtəlif vaxtlarda varlı şəxslərə aid edilən yaylaq və qışlaq yeri ilə əlaqədar adlandırılan oronimlər. Bu tipli adlar iri təsərrüfatı olan tayfa başçıları və mülk sahiblərinin adları ilə bağlıdır.

b) Bir qisim oronimlər isə keçmişdə ailələr arasında bölüşdürülən pay torpaqlarının başçıların adı ilə adlandırılırdı. Məhz bu yerlərin adları mikrotoponimlərin əsasını təşkil edir.

Bu tipli mikrotoponimlər əslində hər bir zonanın, o cümlədən Zəngəzurun ən kiçik hissələrə qədər kimliyini, onun kimə məxsus olduğunu ifadə edən mühüm faktorlardır. Bu ərazinin mikrotoponimlərin 90%-i türk-Azərbaycan mənşəlidir. Həmin sözlərin Azərbaycan mənşəli olması ilə yanaşı, onların qrammatik quruluşu, sözlər arasında sintaktik əlaqələr də tam Azərbaycan dilinin strukturuna uyğun gəlir. *Bu mənada bölgənin mikrotoponimlərinin də ayrıca tədqiqata cəlb olunması çox mühüm vəzifələrdəndir.*

k) Təsviri mikrotoponimlər

Bu qəbildən olan mikrotoponimlər, əsasən təsvir etmə xüsusiyyətlərinə görə bu cür adlandırılmışdır. Məsələn: Daşarası, Oyuq dağı, El yolu (*Seytaş kəndi*); Qayadibi, Daşlı güney, Yal zəmi, Böyük güney (*Çərəli kəndi*); Qalacıq (*Qədili kəndi*); Göy qala (*Gürcülü kəndi*); Daşlı yer, Cərgə daş, Yovşan yeri, Yuxarı çala yer, Güllü zəmi, Səngər dağı, Aslanın çala yeri (*Əyin kəndi*); Kollu quzey, Qızıl qaya, Daşlı dərə,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Kollu dərə, Daşlı quzey, Çardağın çalası, Dörd yol, Üç daş, Köhnə körpü, Köhnə dam yeri, Daşlı-palıdli yer (*Mahmudlu kəndi*); Daşlı dərə (Çardaqlı kəndi); Dəlik daş, Ballı qaya (*Aşağı Xocamsaxlı kəndi*); Üçtəpə, Melli qaya, Dikdaş yolu (*Abdalanlı kəndi*); Daşlı dərə, Quzey və güney kəməresi, Təbaşirlik, Zığlıq yeri, Güncixmaz (*Ləpəheyranlı kəndi*); Üç dərə (*Qayalı kəndi*); Qumlu təpə, Quzey zəmi, Saqqız çuxuru, Qaranlıq çuxur, Üç armudlar, Gündüşməz, Yonca yeri (*Yuxarı Xocamsaxlı kəndi*); Tütünlük, Yoncalıq (*Tinli kəndi*); İsti dərə (*Qiyaslı kəndi*); Qarlı dərə (*Xocik kəndi*); Kaha dərəsi (*Diləli Müskanlı kəndi*); Qalalı (*Muradxanlı kəndi*); Qaranlıq yal, Əyri daş dərə, Qanqallı yer, Üç təpə (*Qarağaclı kəndi*); Çinqillı (*Qaracallı kəndi*); Yuxarı oba, Aşağı oba, Yuxarı bağ (*Eyvazlı kəndi*); Qaranlıq zəmi (*Göyyal kəndi*); Samanlı dərəsi, Daşın dalı qayası, Namaz arxası yeri, Qəbilə təpəsi, Taxtalar, Qaratikan çuxuru, Qazıq çuxuru, yalın dalı yoxuşu, Yal yeri yoxuşu, Şirin bulağın yalı (*Mollalı kəndi*); Quzey taxta, Kəmərlilik, Yeddi dərə, Çöpə dərə, Duzlaqlı (*Tatar kəndi*); Damcılama qayası, Qar qışlağı, Qaranlıq dərə (*Xələc kəndi*); Quru dərə, Arpa dərəsi, Arpa çuxuru (*Qubadlı qəsəbəsi*); Yamac yurdu, Topağac, Yatacaq, Daş yurdu, Qoşa palıdlar, Köhnə xırman, Yağlı yurd, Baxacaq, Çinqillı dərə (*Başarat kəndi*); Sınıq körpü (*Qarakişilər kəndi*); Qaladibi, Qalakəndi, Kalafalıq, Yarğan altı bağları, Yalın dalı bağları, O tay bağlar, Tövləqabağbağlar, Quru dərə, Çürük qaya, Ballı qaya, Çır-çır kahası, Tapma kaha, Taya daş ərazisi, Qurbantəpə yeri (Əliquluuşağı kəndi); Qayadibi, Çəmən yamacı, Çəmən meşəsi, Qala yeri, Qaranlıq bağ, Kümbəzdibi bağ, Daşlıca düzü, Çaxır-çuxur dərəsi, Batlaq, Araba yolu, Kollu quzey (*Dəmirçilər kəndi*); Qalacıq (*Qədili kəndi*).

s) Aqroonimik mikrotoponimlər

Aqroonimik mikrotoponimlər əkinçilik, kənd təsərrüfatının in-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

kişafi ilə bağlı olan toponimlərdir. Sahə, əkin, zəmi adlarını bildirir. Məsələn: Alı zəmisı, Yal zəmi (Çərəli kəndi); Arpa yeri, Koraməzrə, Qaravıckəvşən (*Dəmirçilər kəndi*); Ağca düzü, Yazı düzü (Əliquluuşağı kəndi); Qara yazı (*Davudlu kəndi*); Çardaqlı zəmi, Xələf zəmisı, Ağ zəmi, arpa yeri, Soğanlıq (*Başarat kəndi*); Ağ yazı (*Xələc kəndi*); Dübək (*Arpa yeri*), Arpa dərəsi (*Tatar kəndi*); Gülməmməd biçənəyi, Muradxanəkən yer, Əyri zəmi (*Mollalı kəndi*); Cümcümə zəmi, Tayıfca zəmi, Qaranlıq zəmi, Atkız biçənək, Yeddişerik biçənək, Çıxış kolavat (*Göyyal kəndi*); Novkeçən biçənək, Dəlmələr (biçənək), Qanqallı, Abının quzeyi (əkin yeri), Əyripara (əkin yeri) (*Qarağaclı kəndi*); Tütünlük, Yoncalıq, Kəvşən (*Tinli kəndi*); Yonca yeri, Üçarmudlar (taxıl zəmisı), Fındıq sahəsi, Böyürtkanlıq, Daş armud (taxıl zəmisı) (*Yuxarı Xocamsaxlı kəndi*); Şam yeri, Şəvətdək//Şəvətlək yeri, Pərinc yeri, Çəltik sahəsi, Düyü torpağı (*Ləpəheyranlı kəndi*); Sədətqulu biçənəyi, Şam düzü, Çəltik dərəsi (*Abdalanlı kəndi*); Dəmyə sahə, Sumaqlıq sahə (*Mahmudlu kəndi*); Ocaq zəmi, Güllü zəmi, Bilgər, Şilə zəmi yeri, Çayzəmi, Pəyhan, Yovşan yeri (Əyin kəndi).

Bu semantik bölgüdən əlavə, Qubadlı rayon ərazisindən əldə etdiyimiz mikro-toponimik vahidləri bütünlükdə **Oronimik toponimlər** başlığı altında da qruplaşdırmaq olar. Çünki tədqiqata cəlb olunmuş demək olar ki, bütün yer-yurd adları oykonimləri – yaşayış məskənlərini deyil, oronimləri – relyefi əks etdirən toponimik vahidləri bildirir. O zaman “oronim” sözü ilə yanaşı, “mikro” sözünün istifadəsi, fikrimizcə, Azərbaycan dilinin leksik normasının pozulmasına səbəb olardı. Çünki oronimlərin özləri elə mikrotoponimik vahidlərdir.

V FƏSİH

BÖLGƏNİN PASSİV FONDA DAXİL OLAN TOPO-
NİMLƏRİ VƏ ZƏNGƏZUR TOPONİMLƏRİ RUS RƏSMİ
SƏNƏDLƏRİNDƏ

Məlumdur ki, coğrafi adlar uzun ömürlüdür, əsrdən əsrə, bəzən minillikdən minilliyə adlayır. Tarixi-ictimai proses dilin ümumi inkişafında söz fonundakı dəyişikliklərdə (həm arxaikləşmə, həm də yeniləşmə ola bilər) özünü göstərir.

Hər hansı bir ərazidə bu və ya digər toponimlərdə dəyişiklik (yeniləşmə və arxaikləşmə) ola bilər. Ancaq Ermənistan ərazisindəki türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərin 1988-ci ilə qədər əksəriyyəti, sonrakı dövrdə isə demək olar ki, hamısı dəyişikliyə məruz qalmışdır. Əslində Ermənistanda bu istiqamətdə iş dövlət siyasəti səviyyəsində müxtəlif yollarla həyata keçirirdilər. Onlar bu “missiyanı” ya hər hansı kəndin əhalisini köçürməklə, ya başqa kəndlərlə birləşdirməklə, ya da onları “yeni” adlarla əvəz etməklə həyata keçirmişlər.

XI əsrdə yaşamış görkəmli alim Əbu Reyhan əl Biruninin bu haqda fikri maraqlıdır. O yazmışdır: “Müəyyən bir ərazini yadelli başqa tayfa tutduğu zaman adlar sürətlə dəyişdirilir”.

Qeyd edək ki, Ermənistan Respublikası ərazisi ən çox türk mənşəli toponimləri olan ərazidir.

Ümumiyyətlə, Ermənistanda ən çox kəndləri dağıdılan, əhalisi məhv edilən Gorus rayonudur. Buna görədir ki, ən çox ərazisində toponimləri passiv fonda keçən, lal toponimləri olan ərazi də Gorus rayonudur (Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. B. 1995). Ermənistan respublikasının Gorus rayonunda adları dəyişdirilən “lal

toponimlər” aşağıdakılardır.

Alçalı – Gəncə quberniyasının Zəngəzur (Gorus) ərazisində azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Bu kəndin xarabalıqları Ağbulaq kəndinin yaxınlığındadır. 2108-ci ildə erməni qırğını zamanı Alçalı kəndinin camaatı məhv edilmişdir.

Abbaslar - Bu kənd də Gorus rayonu ərazisində olmuşdur. Azərbaycanlı kəndidir. Kənd ermənilər tərəfindən dağıdılmış və passiv fonda daxil olmuşdur.

Abbas dərəsi kəndi - Zəngəzurda (Gorusda) azərbaycanlı kəndidir. Həkəri çayının Ağoğlanlı qolunun sağ sahilində yerləşir, passiv fonda keçmişdir. Ağ körpü Gəncə quberniyasının Gorus rayonunun ərazisində kənddir. Ağ körpü tayfa adı ilə bağlıdır.

Alyanlı (Birinci) - Gorus rayonu ərazisində bir azərbaycanlı kəndidir. 1886-cı ildə 714 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. Erməni qırğınının qurbanı olmuş, hazırda lal toponimlər sırasına daxildir. Fikrimizcə, Alyanlı sözünün mənşəyində Albanlı//Ağvanlı tayfasının adı dayanır.

Alyanlı (İkinci) – Gəncə quberniyasının Gorus nahiyəsində bir azərbaycanlı kəndidir. Əhalisi azərbaycanlı olmuşdur. Hər iki Azərbaycan kəndini 2108-ci ildə ermənilər dağıtmışdır.

Ağafli – Zəngəzurun Gorus rayonu ərazisində lal toponimlər sırasına daxildir.

Aynaxlı – Gorus rayonu ərazisində bir qışlaq olmuşdur. İndi ölü kənddir. Xarabalığı qalmışdır.

Amudux - Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında (Gorusda) bir azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 1907-ci ildə dağıdılmışdır. Xarabalıqları qalmışdır.

Bəzli Ağcakənd - Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında azərbaycanlı kəndidir. Bizim fikrimizcə, mürəkkəb komponentli toponim

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

olan Bəzli Ağcakənd toponiminin birinci tərəfi Bəz +li//Bəzzlə, Bəzz dağı ilə əlaqədardır. “Z” səsinin sonda qoşalaşması ərəb dili üçün məqbuldur. Q.Qeybullayev *bəz* sözünün türk dillərində zirvə, dik qaya mənası verdiyini göstərir. Bu kənd Babək dövrünün yadigarıdır.

Babalı Qayalı - Zəngəzurdə bir azərbaycanlı kəndidir. Passiv fonda daxildir. Qayalı adlı kənd Qubadlı rayonu ərazisində də var. Görünür, bu kənd adının birinci tərəfi olan *Babalı* epiteti kimi cərgəlilik prinsipi əsasında yaranmışdır. Bu ad Qayı (türk tayfası) etnosu ilə də bağlı ola bilər.

Baba Yaqublu- Zəngəzur ərazisində azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Lal toponimlər sırasına daxildir. 1907-ci ildə 1901 nəfər əhalisi olmuşdur. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Ballı qaya (2) - Zəngəzurdə Gorus rayonu ərazisində azərbaycanlı kəndi olmuşdur. I növ tətini söz birləşməsi formasında epitet xarakterli bir oykonim olmuşdur. Tayqulaq Andronik tərəfindən kənd dağıdılmışdır.

Ermənilər Ballı qaya toponimini ermənicəyə təcümə edərək Meğ-rakar adlandıırırlar.

Bababelli toponimi - Gorus rayonu ərazisində azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Lal toponimlər sırasına daxildir. Mürəkkəb toponimin ikinci tərəfi olan “*bel*” sözü nomenklatur termin kimi işlənmişdir.

Bağırbəyli - Gəncə quberniyasında Həkəri çayının yuxarısında azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Mürəkkəb quruluşlu coğrafi addır. Bağır+bəy+li komponentindən ibarətdir.

Bayandur (I, II) - Azərbaycan kəndidir. Bu kəndlərdən biri milli qırğından sonra tamamilə dağıdılmış və sonradan kəndin adı Baqadur qoyulmuşdur.

II Bayandur kəndi də passiv fonda keçmiş və Andronikin bandit

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

dəstəsi tərəfindən yerlə yeksan edilmişdir. Bayandur qədim türk etnoslarından birinin adıdır. Bütün “Oğuznamə”lərdə bu tayfanın adı çəkilir.

Beşbarmaq - Qışlaq olmuşdur, lal toponimdir. Azərbaycanlılar yaşamışdır. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Qara Gədik - Gəncə quberniyasının Zəngəzur uyezdidin Gorus rayonu ərazisində azərbaycanlı kəndidir. Erməni qırğınının qurbanı olmuş, ölü kəndə çevrilmişdir. Mürəkkəb quruluşlu, I növ tətini söz birləşməsi formasında olan toponimdir.

Boz Kaha - Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 2108-ci ildə dağıdılmışdır. I növ tətini söz birləşməsi formasında olan mürəkkəb toponimdir.

Qalaq - Zəngəzur qəzasının Gorus mahalında azərbaycanlı kəndi olmuşdur. İndi adı Vaqadur ilə əvəz olunur. Passiv fonda daxildir.

Kürdlər - Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Xarabalıqları Yayıc kəndinin yaxınlığındadır. Əhalisi 1948-ci ildə qovulmuş, kənd dağıdılmışdır.

Kavur Qalası - Bu qala Qaravunc kəndinin 4 km-də yerləşir. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir. II növ tətini söz birləşməsi formasında əmələ gəlmişdir.

Gəlinca dağı - Zəngəzur silsiləsində, Bazarçayın yaxınlığında dağdır. **Gəlin qaya** adlı dağ da var. “Gəlin qaya” adlı əfsanə də mövcuddur.

Gölcük - Zəngəzur qəzasında, Bərgüşad çayının yuxarı axarında azərbaycanlı kəndi. Ölü kənddir. Düzəltmə quruluşlu toponimdir. Göl+cük hissələrindən ibarətdir.

Güney - Ölü kənddir. Qışlaq olmuşdur.

Giləkərli - Zəngəzur qəzasında bir kənd olmuşdur. Passiv fonda daxildir.

Mac-Qarışiq kənd olmuşdur. Sonralar azərbaycanlılar qovulmuşlar.

Əbdüləlilər kəndi - Zəngəzur qəzasında kənd. Azərbaycanlılar 2108-ci ilə qədər yaşamışlar. Kənd ermənilər tərəfindən dağıdılmış,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

passiv fonda keçmişdir.

Əkərli – Zəngəzurun Gorus rayonunda azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Bu sözün Həkəri ilə bağlılığı göz qarşısındadır. İndi lal toponimlər sırasına daxildir.

Əli-Qulu kəndi - Zəngəzur qəzasında azərbaycanlı kəndi olmuşdur. İndi həmin kəndi ermənilər Azataşen adı ilə əvəz etmişlər.

Ərəbxana – Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Erməni qırğınının qurbanı olmuş, kənd dağıdılmışdır (2108-ci ildə).

Əhmədağa kəndi - Zəngəzur qəzasında bir azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Lal toponimdir.

Xanazək – Bir azərbaycanlı kəndi olmuş, lal toponimə çevrilmişdir.

Şahverdilər (Şahverdi uşağı) Azərbaycanlı kəndi olub. Erməni soyqırımının qurbanı olmuşdur.

XX əsrin ilk 20 ilində daha çox qırğınlar törədildi. Bu genosiddən sonra, hətta sovet hökuməti Ermənistanda qurulduqdan sonra Gorusun dağıdılmış azərbaycanlı kəndlərinin əhalisinin çoxu öz doğma ocaqlarına qayıtmadı. Ona görə də son inzibati - ərazi bölgüsü kitabında cəmi dörd azərbaycanlı kəndi var idi: Şurnuxu, Ağbulaq, Şamsız, Qurdalaq. 1988-ci ildə də ermənilər zor və qırğınla bu kəndlərin əhalisini qırdılar. Və bütün Gorus rayonunun kəndləri ölü kəndlər, toponimlər sırasına daxil oldu. Yalnız Gorus rayonunda 40-dan çox xarabəyə çevrilmiş azərbaycanlı kəndi var idi. Bu, sözün tam mənasında həm mənəvi, həm də cismani genosid idi.

Ermənilər bu mənfur siyasəti mərhələ-mərhələ, ardıcıl şəkildə və bütün istiqamətlərdə həyata keçirməyə başlamışlar.

Sisyan rayonunun passiv fonda daxil olmuş toponimləri.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

1988-ci il ermənilərin soyqırımına qədər Zəngəzur rayonunun toponimik fondu iki qrupa bölünürdü. Birinci qrup toponimlər 1988-ci ilə qədər ünvan funksiyasını yerinə yetirməkdə idi. Elə həmin dövrə qədər Ermənistan ərazisinin toponimiyası, o cümlədən Zəngəzur toponimiyasının ikinci qismi adların dəyişdirilməsi, kəndlərin dağıdılması nəticəsində passivləşmiş, ölü, lal, toponimlər fonduna daxil olmuşdu. Yeni Zəngəzurdə (ümumən Ermənistanda) toponimik fondun yarısından çoxu müxtəlif bəhanələrlə ucdantutma, yerli-yersiz, “pis səslənməsi” ucundan dəyişikliyə məruz qalmış, passiv toponimik fonda daxil olmuşdur.

Qədim türk-oğuz yurdu Zəngəzurun toponimiyasında (Sisyan rayonu) türk-Azərbaycan layı tam üstünlük təşkil etdiyi halda, sovet hökumətinin “dovşanı araba ilə tutan” vaxtlarında toponimik mənzərənin tam tərsinə rast gəldik.

Onlarla toponimik ad ermənilərin “xoşlarına” gəlmədiyi səbəbindən ölü, lal toponimlər sırasına daxil oldu.

Sisyan rayonunun ölü, passiv fonda daxil olmuş Azərbaycan-türk mənşəli toponimlərini verməyi lazım bilirik.

Ağ kənd - Bu coğrafi ad S.P.Zelinskinin tədqiqində (XIX əsr) qeyd olunmuşdur [252, 142-184]. 1828-ci ildə İranın Xoy və Salmag vilayətindən gətirilən ermənilərin məskunlaşması nəticəsində kənd birdəfəlik ermənilərin əlinə keçmiş, adı isə dəyişdirilib Aşotavan qoyulmuşdur.

Aşağı Ağ körpü kəndi - Həkəri çayının sahilində yerləşirdi. İndi ölü kənddir. Güman edirik ki, bu, türk tayfası olan **Ağ körpü** tayfasının adı ilə bağlıdır.

Armudlu kəndi - Azərbaycanlı kəndidir. 2108-ci ilə qədər azərbaycanlılar yaşamış. Ölü kənddir. S.P.Zelinskidə qeyd olunmuşdur [252, 142-165].

Arxlı (2) - Sisyan rayonunda azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Andra-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

nikin bandit dəstəsi tərəfindən dağıdılmışdır. Hər iki kənd ölü kənddir.

Ariqlı - Sisyan rayonu ərazisində Bazarçay çayının sol sahilində yerləşmişdir. Azərbaycanlı kəndidir. Ölü kənddir. Etnotoponimdir. Bu haqda ayrıca oçerk vermişik. S.P.Zelinskidə qeyd olunmuşdur.

Bazarçay - Kənddir. Azərbaycanlılar yaşayırdı. **Bazarçay çayı** (Votrotan) da dəyişdirilib.

Bazarkənd – Sisyan rayonu ərazisindədir. Ölü toponimdir. Hamısı passiv fonda keçmişdir. S.P.Zelinskidə qeyd olunub.

Baş kənd – Azərbaycanlı kəndidir. 1946-cı il fərmanı ilə kəndin adını Barçrevan qoymuşlar. Sırf erməni kəndinə çevrilmişdir. Passiv fonda daxildir.

Batar//Padar – Zəngəzur qəzasında ölü kənddir. Xarabalıqları Min çayın sahilində yerləşir.

Baybalı – Sofulu kəndi yaxınlığında kənd. Ölü kənddir. S.P.Zelinskidə Babalı kimi qeyd olunub.

Boz kənd – **Dərə kənd (2)**. Azərbaycanlı kəndi Ağudi kəndinin yaxınlığında idi. S.P.Zelinskidə qeyd olunub.

Bələk – Balak – qarışıq kənd idi. Sonralar kənd tam erməniləşdirilmişdir. Qədim türk sözüdür. S.P.Zelinskidə qeyd olunub.

Qıvraq – Azərbaycan kəndi Andranikin bandit dəstəsi tərəfindən dağıdılmışdır. Passiv fonda daxildir.

Qalacıq – Zəngəzurda (Sisyan) kənddir. Həmin kəndin adı Spandaryanla əvəz olunub. Kəndin adı S.P.Zelinskidə qeyd olunub. Ölü kənddir.

Dərə kənd – ölü kənddir. Ağudi kəndi yaxınlığındadır. S.P.Zelinskini tədqiqində adı çəkilir.

Dulus – Azərbaycanlı kəndi. Andranikin bandit dəstəsi kəndi dağıtmış, ermənilər burada məskunlaşmışdır.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Əlili (Salvart - 1946). Zəngəzur qəzasında azərbaycanlı kəndidir. İndi erməni kəndidir. Passiv fonda daxildir. S.P.Zelinskinin əsərində qeyd olunub.

Əlişir (2) – Azərbaycanlı kəndidir. Əhalisi sonralar Sofulu kəndinə köçürülmüşdür.

Əziz pəyəsi – Azərbaycanlı kəndi passiv fonda daxildir. Dağıdılmışdır.

Əkəri – Sisyan rayonunda kənddir. Azərbaycanlılar yaşayıb. Passiv fonda daxildir.

Zabəhadur – Azərbaycan kəndi olmuşdur. Xarabalıqları Əhlətyan kəndi yaxınlığındadır. Andranikin quldur dəstəsi tərəfindən dağıdılmışdır. Passiv fonda daxildir. S.P.Zelinskidə qeyd olunub.

Yaqubi – Azərbaycanlı kənd olmuşdur. Ölü kənddir.

Yuxarı Ağ körpü – (Qeyd edək ki, burada türk tayfasının adı ilə bağlı üç Ağ körpü adında kəndi var). Ölü kənddir (digərləri kimi).

Kürdlər – Ölü kənddir. Ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır.

Gözəldərə - Kənd yeri. Şəki kəndi yaxınlığında xarabalıqlar mövcuddur. Ölü kənddir.

Gomur – Zəngəzur ərazisində Şəki kəndi yaxınlığındadır. İndi ölü kənddir.

Məliklər və Sayalı kəndləri – Quldur Andranikin dəstəsi tərəfindən dağıdılmışdır. İndi ölü toponimdir.

Pulkənd – Azərbaycanlı kəndi. Şağat kəndinin yaxınlığındadır. Quldur Andranikin tərəfindən dağıdılmışdır. Qəbiristanlığının izləri var.

Püşək – Azərbaycanlı kəndi. 2108-ci il qırğını zamanı ermənilər kəndi dağıtmışlar. S.P.Zelinskidə 2 Püşək kəndi qeyd olunmuşdur. Camaatın bir qismi Sofulu kəndinə köçmüşdür. Ölü kənddir.

Sultanlı – Zəngəzurun Sisyan rayonunda kənd olmuşdur. Ölü kənd-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

dir.

Tazə kənd – Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Ölü kənddir.

X/Hortogiz – Azərbaycanlı kəndidir. Ərəfsə kəndi yaxınlığında yerləşmişdir. Andranikin quldur dəstəsi tərəfindən kənd dağıdılmış və sonra kənd ləğv edilmişdir. S.P.Zelinskidə qeyd olunub.

Şamb – Qarışıq kənd olub. 2108-ci ildə azərbaycanlılar zorla qovulmuşdur. Vağudı kəndinin yaxınlığındadır. Olsun ki, şam olmuş və Şamb şəklinə salınmışdır.

Şükər – Azərbaycanlı kəndi. Şağat kəndinin yaxınlığında yerləşir. Ölü kənddir. S.P.Zelinskidə bu kəndin adı qeyd olunmuşdur.

Kafan rayonunun passiv fonda daxil olan toponimləri. Məlumdur ki, coğrafi adlar uzun ömürlüdür, əsrdən əsrə, bəzən minillikdən minillə adlayır. Tarixi-ictimai proses dilin ümumi inkişafında söz fonundakı dəyişikliklərdə (həm arxaikləşmə, həm də yeniləşmə ola bilər) özünü göstərir.

Azərbaycanın Gəncə (Yelizavetapol) quberniyasının Zəngəzur qəzasının bir əyaləti də Kafan//Qapan bölgəsi olmuşdur. Qapan rayonu hələ Zəngəzur qəzası dövründən müxtəlif mahallara, yarım rayonlara bölünmüşdür. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Sünik mahalından; 2) Ecanan mahalından; 3) Qapan mahalından; 4) Vecekan dərəsindən ibarət olmuşdur.

Qapan//Qapan rayonu azərbaycanlı əhalinin ən çox məskun olduğu bölgələrdən ibarət idi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, rayonun mövcud olan 130 kənddən cəmi 26-sı ermənilərin, qalanları isə azərbaycanlıların olmuşdur [56, 131].

Bu bölgənin də aborigen əhalisi azərbaycanlılar olmuşdur. 1639-cu ildə Türkiyə-İran müqaviləsinə əsasən Qapan rayonunun ərazisi, o cümlədən Zəngəzurun digər əyalətləri – İranın hakimiyyətinə keçmiş-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

dir. 1805-ci ildə ərazi Rusiya tərəfindən işğal olunmuş, ermənilər bu əraziyə köçürülmüş, beləcə Zəngəzuru “*qədim erməni torpağı*” adlandırmışlar. Bu müddət ərzində türk-Azərbaycan mənşəli adlar dəyişdirilmiş, milli qırğından sonra Qapan rayonunun taleyi də bütün Qərbi Azərbaycanın taleyi kimi olmuşdur. Hələ 1988-ci ilə qədər Qapanda çoxsaylı “ölü”, “*lal*” toponimlər qeydə alınmışdır. Bu toponimlərin mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi, “dilinin açılması” həm dilimizin tarixini, həm də tarixi coğrafiyamızı öyrənmək baxımından çox önəmlidir. Passiv fonda keçmiş “*lal*” toponimlər aşağıdakılardır.

Abbas dərəsi – Zəngəzur qəzasında azərbaycanlı kəndidir. İndi ölü kənddir.

Ağgöl – Gəncə quberniyası Qapan rayonunda Ecanan mahalında kənd. Həm də Ağgöl adlı göl olmuşdur. Lal toponimdir. Mürəkkəb quruluşludur.

Anabad – Sav çayının sahilində kənd yeridir. Xarabalıqları son vaxtlara qədər qalmışdır.

Almalıq – Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 2108-ci ildə ermənilər tərəfindən yandırılmışdır.

Aralıq (Oxçu Aralığı) – Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Oxçu kəndinin yanında yerləşir. Camaatı məsciddə yandırılmışdır. Ölü toponimdir.

Armudlu – Qapan ərazisində kənd və çay adıdır. Ölü kənddir.

Arxüstü – Qapan rayonunda Yuxarı Girətağ kəndinin yaxınlığındadır. Azərbaycanlı kəndidir. Ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. Mürəkkəb quruluşludur.

Axtaxana – Qarışıq kənd olmuşdur. 1940-cı ildə adı dəyişdirilib Zoristan qoyulmuşdur. Axtaxana tayfa adı ilə bağlı toponimdir.

Atqız – Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. 2108-ci ildə bu kəndin əhalisi

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

yandırılmışdır. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Badabar – Ölü kənddir. Ermənistan tərəfindən dağıdılmışdır.

Baldırğanlı – Ölü kənddir. Xarabalıqları qalır. Bu oykonim də erməni vandalizminin qurbanı olmuşdur.

Bəkdaş – Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Erməni siyasətinin qurban olmuş, başqa bir kəndlə birləşmiş, əhalisi köçürülmüşdür.

Boğazcıq – (**Buğacıq**) ölü kənddir. Passiv fonda daxildir.

Bıx – Qarışıq kənddir. (Xatrladaq ki, bütün qarışıq kəndlərdə ermənilər sonradan bu kəndə köçürülmüşdür). Ölü toponimdir.

Qavarxana – Zəngəzurda ölü kənd. Xarabalıqları Ecanan mahalında qalır.

Qapıcıq – Qarışıq kənd olmuşdur. Oxçu çayının sağ sahilində yerləşir. Oxçu adı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında personajlardan birinin adıdır.

Qarabaşlar – Azərbaycanlı kəndidir. Kəndin əhalisi Baharlı kəndinə köçürülmüş, kənd ölü toponimə çevrilmişdir. Bu köçürmə də məqsədli şəkildə aparılmışdır.

Qara kəndi – Kənd yeridir. Ölü toponimdir.

Qatar – Qafan rayonunda ən iri azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Kənd ermənilər tərəfindən yandırılmışdır (əhali öldürülərək məscidə yığılıb yandırılmışdır).

Qacadkin – Ölü kənddir. Xarabalıqları Oxçu çayının yaxınlığındadır.

Daş Nov – Azərbaycanlı kəndidir. Ermənilər tərəfindən 2108-ci ildə dağıdılmışdır.

Dərməzir – Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Kığı kəndinin yaxınlığındadır. Sonralar qışlağa çevrilmişdir.

Ərəbəlz – Qapanda ölü kənddir. Ərəb adı ilə bağlıdır.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Əskilum – Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Əskilli ilə eyni kökdəndir.

Əskilli adlanan çayın sahilində ölü kənddir (Qeyd edək ki, Əskil qədim türk tayfalarından birinin adıdır).

Zeyvə – Azərbaycanlı kəndidir. Sonralar Əcili sovetliyinə daxil olmuş, kənd ölü toponimə çevrilmişdir. Qeyd edək ki, bu toponim də areal xarakterlidir.

Yəmərli – Azərbaycanlı kəndidir. Qaçqın düşmüşlər. Əhalisi Oxdar və Xələcə köçürülmüşdür. Düzəltmə quruluşlu toponimdir.

Yamaxlı – Kənd yeridir. Qəbiristanlıqlarının izi qalır. Bu ad da düzəltmə quruluşludur.

Yeylaxlı – Zəngəzurda azərbaycanlı kəndidir. 2108-ci ildə dağıdılmışdır. İndi ölü kənddir. Danışıq dilində olan formada adlandırılmışdır.

Suxan – Kənd yeridir. Azərbaycanlı kəndidir. Ölü toponimdir.

Taxta kəndi – Xarabalıqları Xələc kəndinin yaxınlığında yerləşir.

Tacəddin – Azərbaycanlı kəndidir. Ölü kəndə çevrilmişdir.

Tunis – Kənd olmuşdur. Azərbaycanlılar yaşamışdır. Ölü toponimə çevrilmişdir. Toponimin mənşəyi məlum deyildir.

Turabxanlı – Azərbaycanlı kəndidir. Erməni qırğınının qurbanı olmuş, kənd ölü toponimə çevrilmişdir. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Tut Pir qışlağı – Xarabalıqları Oxçu kəndinin yaxınlığındadır. Mürəkkəb quruluşlu toponimdir.

Tuqanlar – Kənd yeridir. Azərbaycanlılar yaşamışlar.

Xatın bağı – Kənd yeridir. Xarabalıqları Zeyvə kəndinin yaxınlığındadır. Ölü toponimdir. Sintaktik quruluşa malik toponimdir.

Xış – Kənd yeridir. Baharlı kəndinin yaxınlığında yerləşir. Gığı kəndinin yaxınlığındadır. Ölü toponimdir. Sadə quruluşa malikdir.

Çanaxçı – Kənd yeridir. Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Peşə, sənətlə

bağlı etnotoponimlərdən sayılır. Düzəltmə toponimidir.

Çatılı düzü – Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Oxdar kəndinin yaxınlığındadır. Bu toponim də sintaktik quruluşa malik toponimlərdəndir.

Çullu – Azərbaycanlı kəndidir. Əhalisi 1930-cu ildə başqa kəndə köçürülmüş, kənd ləğv edilmişdir. Qədim türk tayfalarından olan Çullu etnosunun adı ilə bağlı etnotoponimdir.

Cibili – Azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Qaraçimən sovetliyinə daxil olmuşdur. Ölü toponimdir. Düzəltmə quruluşlu toponimdir.

Şər dəre – Kənd yeridir. Xarabalıqları Xələc kəndinin yaxınlığındadır. Ölü toponimdir. Sintaktik quruluşlu toponimlərdəndir.

Şotalı – Azərbaycanlı kəndidir. Oxçu çayının sağ sahilində yerləşir. Sonra ölü kəndə çevrilmişdir.

Ermənistan Respublikasının Zəngəzur ərazisinin lal, passiv fonda daxil olan toponimlərinin quruluş, dil və etimoloji təhlili də bu adların hamısının Azərbaycan-türk mənşəli olduğunu sübut edir. Məhz bu kimi coğrafi adların hərtərəfli və sistemli şəkildə öyrənilməsinin böyük elmi, siyasi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, xalqımızın və dilimizin qədim salnaməsinin səhifələri olan bu adların elmi səviyyədə araşdırılmasının başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlarda təşəkkül tapma tariximiz, dilimizin formalaşmasında iştirak etmiş dil faktorları, ulu babalarımızın keçdiyi yol və coğrafi tariximiz, dilimizin qədim fonetik leksik və semantik-qrammatik xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

Bababelli toponimi - Gorus rayonu ərazisində azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Lal toponimlər sırasına daxildir. Mürəkkəb toponimin ikinci tərəfi olan “*bel*” sözü nomenklatur termin kimi işlənmişdir.

Bağırbaylı - Gəncə quberniyasında Həkəri çayının yuxarisında azərbaycanlı kəndi olmuşdur. Mürəkkəb quruluşlu coğrafi addır. Bağır+bəy+li komponentindən ibarətdir.

Azərbaycan xalqının bir qismi indi Ermənistan adlandırılan ərazidə yaşamışdır. Bu ərazidə məskunlaşan Azərbaycan əhalisi istər-istəməz yaşadığı ərazini adlandırmışdır. Təbii ki, hər xalqın yaşadığı ərazidə müəyyən qədər makro və mikrotoponimlər – dağ, dəre, təpə, çay, qaya, qala, körpü, məhəllə, yal, bel, selav və s. adlar həmin xalqın sözləri ilə adlandırılırlar. Bu isə müxtəlif dövrlərin yazılı abidələrində bu və ya digər formada öz əksini tapa bilmişdir. Azərbaycan mənşəli toponimlərin öyrənilməsi prosesində ayrı-ayrı yazılı abidələrdə əks olunmuş Azərbaycan mənşəli toponimləri öyrənməyin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan mənşəli (istər Azərbaycan ərazisində və istərsə də ondan kənar) toponimlərin öyrənilməsi və tədqiq olunmasında XIX əsrdən başlayaraq rus dilində yazılmış rəsmi sənədlərdə, inzibati-ərazi bölgüsü məlumat kitablarında, müxtəlif obyektlərin siyahısı və kataloqlarında, coğrafi lüğətlərdə əks olunmuş Azərbaycan mənşəli şəhər, kənd, dağ, çay və s. adları qiymətli mənbədir. Belə toponimik mənbələrdən biri 1886-cı ildə Tiflisdə nəşr olunmuş “Materialı dlya ekonomičeskoqo bita qosedarstvennix krestyan Kafkazkoqo kraya” adlı əsərdir.

Bu əsər Azərbaycan mənşəli toponimlər haqqında məlumat verən ən mühüm məxəzdir.

Bu əsərin IV cildinin birinci hissəsi S.P.Zelinskinin tədqiqindən ibarət olub, “Экономические бит государственных крестян V Зарезурском уезд Эли заветполской губернии” adlanır. Bu əsərdə diqqətimizi cəlb edən başlıca cəhət o zamankı (XIX əsrin) şəhər, kənd, dəre, çay, qışlaq, yaylaq, düz, təpə, selav, bulaq, oba, qala və s. adlarıdır.

Burasını qeyd etmək lazımdır ki, o zamankı Zəngəzur qəzası tərkibində indiki Azərbaycanın Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonları və

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Ermənistanın Meğri, Qafan, Sisyan və Gorus rayonları daxil idi.

Bu əsərdə, ümumiyyətlə, Azərbaycan mənşəli onomastikanı öyrənmək baxımından zəngin material vardır. Belə ki, burada Azərbaycan mənşəli toponimlərlə yanaşı, hidronimlər, etnonimlər, antroponimlər və s. öz əksini tapmışdır.

Əlbəttə, bizi maraqlandıran başlıca cəhət Azərbaycan-türk mənşəli toponimlər və onların formalaşmasında iştirak edən müxtəlif topoformantlar və nomenklatur terminləridir.

Bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, topoformantlar və nomenklatur terminlər mənbədə qeyd olunmuş coğrafi adların tərkibində işlənmə nisbətində görə daha çox Azərbaycan mənşəlidir.

Maraqlıdır ki, materialda zonanın ərazisinin dağları və təpələrinin dəniz səviyyəsindən hündürlükləri də nəzərə alınmışdır.

Zəngəzur ərazisinin oronimləri dil mənsubiyyətinə görə, demək olar ki, Azərbaycan mənşəlidir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, coğrafi adların işlənməsində, qeyd olunmasında çoxlu təhriflər, dil qüsurları vardır. Bir sıra coğrafi adlar rəsmi ədəbiyyatda bu cür, yerli əhəlinin arasında isə başqa cür işlənir.

Məlumdur ki, Zəngəzur ərazisi dağlıq relyefə malikdir. Mənbədə qeyd olunmuş dağ adları aşağıdakılardan ibarətdir. Məsələn: Kalın qaya//Gəlin qaya, Kapucuq//Qarıcıq, Kirs, Saqsaqaq//Sağsağan dağı, Krq-kz//Qırx qız, Salvartı, Ala qaya, Mıxtokan//Mıxtökən, Dava qezi//Dəvə gözü, Çil qaya//Çil qayası, Sarı baba, Ziyarat tapa//Ziyarat təpə, Ağ daban, Dali dağ, Xustup dağı və s. (Adları mənbədə yazıldığı kimi veririk).

Mənbədə zonanın (o zamankı Zəngəzur) hidronimlərinin adı haqqında geniş məlumat vardır. Bu ərazinin ən böyük hidronimlərinin adı çəkilir. Məsələn: Bazar çay, Uz çay, Dəli çay, Ulu çay, Oxçu çay,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Şalva çay, Baqarlı//Baharlı çay, Alakçı, Barguşad çay, Qoris çay və s.

Hidronimlərin adlarının qeyd olunmasında da müəyyən təhriflər vardır. Məsələn: Yerli camaatın Cəhənnəm dərəsi kimi tanıdığı coğrafi obyekt Cənnət dərəsi kimi qeyd olunmuşdur. Doğrudan da, çox dərin, qaranlıq, keçilməz sədləri olan bu dərə cəhənnəmi xatırladır.

Zonanın ərazisində qeyd olunmuş oronim və hidronimlərin (qeyd olunmuş) dil mənsubiyyətinə nəzər salsaq, görərik ki, Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlər üstünlük təşkil edir.

Bu mənbənin bir müsbət cəhəti də vardır ki, adları çəkilən coğrafi adların yerləşdiyi ərazi haqqında müəyyən məlumat verir, onları regional sahələrə (uçastka) bölür. Məsələn, “Река Чаундур или Чаундур чай имеет восточное направление и берет начало в высочайших к Зенгезур Капуджикских горах. Протекает по ущелью Охчи дарасы и по долине между хребтами Сусандаг и Аскили, Чаундур вливается в Аракс у Минджеванского Казачьяго поста. В Охчинском ущелье река эта называется Охчи чай, у гализурского, катарского и говартского медеплавильных заводов – Мадан чай, а при впадении в р. Аркас Чаундур чай, Первый течет по ущелью Гиги дарасы находившемуся с севера от Охчинского ущелья, а второй приходит по ущелью Аджанан-тйурк.

Река Басут вытекает из родников в горах Байбуган” [1]. (Yenə orada, səh.6).

Rəşidəddinin “Oğuznamə” adlı əsərində Çavındır adınının mənası namuslu kimi səciyyələnməmişdir. Rəşidəddinə görə, Çavuldur//Çavandur uşok oğuzlarına aiddir və Göyxanın oğlanlarından birinin adıdır [1, 95].

Burada belə bir cəhət qeyd etmək çox maraqlıdır ki, “Oğuznamə”də Göyxanın oğlanlarının adı ilə bağlı toponimlər zonanın toponimiyasında müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Bayandur, 2) Piçənək//Peçene, 3) Çavuldur//Çavındur və 4) Çep-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

ni//Çebni.

Bu etnosların adları ilə bağlı coğrafi adlar o zamankı Zəngəzur uyez-dinin toponimiyasında qeyd olunmuşdur və müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır [252, 66].

Mənbənin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də budur ki, Zəngəzur uyezdi (qəza) müstəqil mahallara bölünür və onların yerləşdiyi ərazi haqqında məlumat verilir. Belə bir bölgü var: "Zanqezurskii uezd izdav-na delitsya na çetire samostoyatelnix uçastka, ili kak qovoryat tuzemçi, maqal: Meqrinskii ili Meqri qyunei, Kapan, Zanqezur, Sisyan" [252, 165].

Eyni zamanda bu mahallar haqqında qısa məlumat verir və bölgü aparır. Qafan haqqında məlumata diqqət yetirək: "Kapanskoi uçastok sostavlyayet srednyuyu ot Zanqezurskoqo uçastka srednem teçeniyam. Barkuşada, s yuqa soprikasaetsya s Meqrinskom uçastkom i s zapada s Sisyan. Ot poslednoqo on otdelyayetsya reçki Ltçen xrebtami Meçitli i Kambel (Qyazbel) i qorami Almeran dağ. Etot uçastok i tuzemçev na şest melkix okruqov: 1) Oxçinskii, raspolojen v uşeli toqo je imeni, mej-du xrebtami, Baji daq i Djiband; 2) Qiqi darasi, sostavlyayuşii uşele rek Qiqiqaya; Adjanan-tyurk obnimayuşii bassen r. Adjanan-çaya; 3) Kya-pazskii, sostavlyayuşii vse severnyuyu çast Kapana i nijnomu teçeniyu r. Barkuşada; 4) Çaundurskii i v Basutçaskii".

S.P.Zelinskinin Zəngəzur uyezdinin (qəzasının) coğrafi obyektləri-nin tədqiq elədiyi material bir də onun üçün əhəmiyyətlidir ki, bu həmin regionun toponimiyası haqqında ilk məlumat verən yazılı mənbələrdən biridir. Burada müəyyən təhriflər, dəqiq olmayan adlar, rus dilinin mor-fonologiyasına uyğunlaşdırma halları olsa da, zonanun yüz ildən əvvəl toponimiyası, onların dil mənsubiyyəti, mikrotoponimlər, topoformant-lar və nomenklatur terminlər haqqında material verir. Lakin onun siya-hısından kənarda qalan, tədqiqata düşməyən coğrafi adlar da vardır.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Biz zonanın o zamankı toponimiyasını tam təsəvvür etmək, onun dil mənsubiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədi ilə S.P.Zelinskinin tədqiq et-diği siyahını olduğu kimi, heç nə əlavə etmədən və çıxarmadan veririk. Coğrafi obyektlər S.P.Zelinskinin tədqiqində əlifba sırası ilə verilmişdir.

Общая ведомость исследованных селений
Наименования селения, поселков, зимовников

Abdalanlı (Ocaq Qışlaq)	Daş kənd (Qara şən)
Abdallar (Oruclu)	Dzaqadzor 1
Zerti	Kalafalıq
Qarı qayası	Dzaqadzor 2
Kərəvic	Cibikli//Çinarlı
Avaryan (Arvin, Abaryan)	Cikcik
	Kiçik Cikcik
Həyəmək I	Yeməzli
Həyəmək II	Ermsatun (kürdik)
Ağ körpü (tayfa)	Zabazadur
Qışlaq. Ağ bulaq	Zabuq
Qara keşiş	Markiz
Şinlanlı (-lu)	Sus
Əcili (-lu)	Zeyvə
Müsəlləm	Zizrik
Tunus	İgidalı I//Şamovlu
Şotalı (-lu)	İgid-alı II (Fərəcbəyli)

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

8. Alyanlı (tayfa)	İskəndər bəyli
Böyük Qışlaq	İncevar
Kiçik Qışlaq	Qazı-qurdalı (tayfa)
Daşlı qat	Qış. Qazı dərəsi
Mollalı	Kurdalı
Əli-dərə	Rəfi
Əli-Qulu kənd I	Qala dərəsi
Arablar	Kaler (Qalur)
Əlili	Qara Bəyli
Alpaut	Qara bayramlı (tayfa)
Anqeqanot	Qara
Ardaşava	Qış. Əziz pəyəsi
Əhmədzor	Daşlı
Dərə kənd	Zor keşiş
Qız-hacılı	İskəndər qayası
Ərikli	Kovuşud
Ərçevənlik	Aşağı Uluxan
Astazur (Şvanidzor)	Qara Hacılı (Qara Qaşlı)
	Sadılı

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Alpaut	Qara bayramlı (tayfa)
Anqeqanot	Qara
Ardaşava	Qış. Əziz pəyəsi
Əhmədzor	Daşlı
Dərə kənd	Zor keşiş
Qız-hacılı	İskəndər qayası
Ərikli	Kovuşud
Ərçevənlik	Aşağı Uluxan
Astazur (Şvanidzor)	Qara Hacılı (Qara Qaşlı)
	Sadılı
Atqız	Qaradığa
Əhlətyan	Karxana
Babalı-Qayalı	Qaracanlı (Zeynalı)
Baharlı I (tayfa)	Qara kilsə (Qalacıq)
Qış. Qara dərə	Qara qışlaq
Qara göz	Qızxanım toyu olan
Müqəddimad	Qılıçlı
Baharlı 2	Quşçu
Bazar çay (Bazar kənd)	Mişni
Balahəsənli (Şərif-ağalı)	Sadımlar
Balak	Soyuq bulaq
Bartaz	Hacılar
Bayandur	Qaralar
Alako	Qasım-uşağı-kürd hacılı (tayfa)
Berdi-Qala (Melikli)	Ərikli
Bina yeri	Şam
Bəhrəvar	Qatar
Vağdu	Kavdadıq

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Vəng	Ker cəlalı (tayfa)
Varazqun-qerik	Qış. Bağçalı
Vartanadzor I	Dibaklı
Vartanadzor II	Taxa-daş
Gödəklər	Çardaxlı
Əcanan (Gec Aran)	Kosalar
Gorus (Korus, Keris)	Qızılca
Köhnə Gorus	Qızılcıq
Gıgılı (tayfa)	Qubadlı (Çərəli)
Qış. Kurud	Qunnanlı (Hunanlı)
Mahmudlu	Kuris
Pəyhan	Quşçulu
Çiriş	Açaqu (Aşağı)
Gorus (Korus, Keris)	Qızılca
Köhnə Gorus	Qızılcıq
Gıgılı (tayfa)	Qubadlı (Çərəli)
Qış. Kurud	Qunnanlı (Hunanlı)
Mahmudlu	Kuris
Pəyhan	Quşçulu
Çiriş	Açaqu (Aşağı)
Gorus (Korus, Keris)	Qızılca
Köhnə Gorus	Qızılcıq
Gıgılı (tayfa)	Qubadlı (Çərəli)
Qış. Kurud	Qunnanlı (Hunanlı)
Mahmudlu	Kuris
Pəyhan	Quşçulu
Çiriş	Açaqu (Aşağı)
Qış-Sofulu	Quşçu-təzə-kənd

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Gilətağ	Kürddər (Kurdlar)
Kiçik Gilətağ	Kamallı (Bolulu)
İgid-ah	Karxana
Qara-baş	Lehvaz
Kovşud	Üçdüz
Qoçaz	Lişk (Liçk)
Subasar	Muğancıq
Dəlləkli	Məzməzək
	Məzrə
	Malvalan (Malev)
	Malıbəyli
	Duqlaz
	Əliklər
	Məmmədli
	Mərzigid
	Mahmudlu
	Məğri
	Pekr-tağ
	Min-kənd
	Puşanlı (tayfa)
	Qış. Vəjnəri
	Daş-başı
	Pəri-bartaz
	Perqi
	Sanalı
	Tarnavut
	Uloba
Ləpə-heyranlı	Rəşid

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Nüvədi	Urut
Ördəkli	Saralı (tayfa)
Oxçu	Qış.Ağ qaya
Arçadzor	Almalıq
Panoslu (Mets kənd)	Ayadı
Pirili	Bəkdaş
Pir dovudan (Mir dovudan)	Qara-həsən (Turabxanlı)
Piçənək (Piçans)	Gərd
Ağca-yazı	Zor
Nürəddin	Kirman (Şordərə)
Suvat	Mollalı
Unus	Siznək
Fərəc	Fərəc
Xek	Xaştab
Yanıq-qaya	Qılıc
Pirnakot (Pirnaut)	Sarı-yataq
Pul	Səfiyan
Pununus (pulnis)	Dərman dərəsi
Purxud (Furxud)	Su arası
Pir Məzrə	Fərəc
Sevkar	Taştun
Seyiddər	Tuqut
Sirkətaş (Xındrans)	Ucanabas (Kudemnis)
Sisian	Uz
Sofulu	Xələc
Qış.Ağbis	Sofulu qışlağı
Acıbac	Xələc II
Əlişar	Xanazak (Xnatsax)
Balı-qaya	Qışlaq

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Boynakər	Xinzirək
Göy-yal	Xarar (Qarar)
Dərə-tüyün	Siptak-şen
Qırak	Tez-xarab
Kirs	Xıdırlı
Murğuz	Xocamsaxlı (tayfa)
Pyürsad	Qış. Dəstəgird
Püsək	Qalacıq
Sal-daş	Mazitti
Səncərəkli	Xoznavar
Saracıq	Xorama
Həçəti	Hüseyn-uşağı
Xortikoz	Çay-kənd
Çərəli	Novruzlu
Yavsulu	Çəpni
Sümüklü	Çobanlı
Dərə evləri	Çöpə dərə
Taqamir	Qara Həsənli
Teymur Müskanlı	Şabadin
Məlik-Əhməd	Buğacıq
Şaqat	Mollalı-Zeyvə
Şəki	Şıxlar
Şahverdi-uşağı	Şıxova (Həmzəli)
Şəfi-başlıq (Baharlı) II	Qara kişilər
Şinətağ	Korlar
Şıxavuz	Şışkert (Şekt)
Məzrə	Eynazur

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Şahverdi-uşağı	Şixova (Həməzəli)
Şəfi-başlıq (Baharlı) II	Qara kişilər
Şinətağ	Korlar
Şıxavuz	Şışkert (Şekt)
Məzrə	Eynazur

Biz bu siyahıya diqqət yetirsək, görəəcəyik ki, burada qeyd olunmuş bir sıra oykonimlər S.P.Zelinskinin birinci siyahısında qeyd olunmayıbdır. İkinci bir tərəfdən, mübahisəli torpaq kimi qeyd olunan oykonimlərin hansı şəxsə (əlbəttə, varlıya) mənsub olması da göstərilmişdir.

S.P.Zelinskinin başqa bir siyahısını vermək, bizcə, yerinə düşür. Bu siyahının özündə elə coğrafi obyektlərlə tanış oluruq ki, burada da əvvəlki (əsas) siyahıda qeydə düşməmiş toponimik adlarla tanış oluruq. Bu siyahı əsas siyahının bir növ davamı, onun tamamlayıcısıdır. Bu siyahıda oykonimlərlə yanaşı, mikrotoponimlər – meşələr, əkin yerləri, biçənək və otaqlar qeydə alınmışdır.

Bu coğrafi adların qeyd olunmasının bir mühüm cəhəti də ondan ibarətdir ki, siyahıdakı mikrotoponimlər dil mənsubiyyətinə görə daha çox Azərbaycan mənşəlidir.

Əkin sahəsinə aiddir	
Comarlı	Çərəli
Yeddi qoyunluq	Yazı
Qerus kəndinin yaxınlığında bağ sahəsi	

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Meşə sahəsinə aiddir	
Arpalıq	Laçın
Başaracı	Məzrə
Vəng	Tas
Güdgüm	Tütün yeri
Katos	Xarkoq
Qızıl-daş	Şamsuz
Karavuz	

S.P.Zelinskinin tədqiq etdiyi siyahıda biçənək, otlaq, qışlaq və yaylaqlar da öz əksini müəyyən dərəcə tapmışdır.

Azərbaycan dilinin leksik-qrammatik quruluşu bu mikrotoponimlərdə öz əksini tapmışdır.

Qeyd olunmuş sahələr aşağıdakı kimidir:

Alçalı	Məmməd-dzor
Arun	Mac
Armutlu	Maçidzor
Əsgər çiməni	Novruzlu
Aslanlar	Palçıxlı
Baba	Pərinc I, II
Baldırğan	Paşa kənd I
Barxana	Paşa kənd II
Bitnadzor	Pir-Məzrə
Vəli düzü	Sarı tala
Vəli-məmməd düzü	Taq (Dağ)
Daşa-girən	Tanzaver
Qənimət	Tapur
Qara-qaya	Top

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Kömürlü	Tutamərik
Keşiş çimani	Çay-zəmi
Qum qazılan	Çanaxçı
Kaqar-yoxuşu	Şorsatan
Məzrə (Bartaz istirahət zonası)	Şurnuxu
Məzrə (Kəpəz istirahət zonası)	Şükürataz
Malamar	

S.P.Zelinskinin tərtib etdiyi siyahıdakı sözlərin coğrafi obyekt adı (semantikasını və strukturuna diqqət yetirsək, görə bilərik ki, onların əksəriyyəti dil mənsubiyyətinə görə) Azərbaycan dilinə məxsusdur. Burada Azərbaycan dilinin morfoloji-derivitoloji xüsusiyyətləri əks olunmuşdur. Azərbaycan dilinə məxsus topoformantlar toponimik vahidlərin yaranmasında aktiv iştirak etmişdir. Ancaq bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, *-li* şəkilçisi ilə əmələ gəlmiş toponimlər – oykonim və mirotoponimlərin sayı 80-dən artıqdır, *-lar²*, *-çir⁴*, *-ciq⁴*, *-ca²*, *-liq⁴*, *-lar²* şəkilçilərinin iştirakı ilə düzələn coğrafi adlar üstünlük təşkil edir.

Mürəkkəb toponimik vahidlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna uyğun gəlir. Siyahıda işlənmiş nomenklatur terminlər aşağıdakılardan ibarətdir: qaya, dağ, çay, təpə, bulaq, göl, körpü, dərə, kənd, oba(ova), qala, yer, var, bel, baş, daş, kalafa, paya, düz, quzey, pir, yazı, yataq, qışlaq, yol, zəmi, tas, uşağı, çimən, yurd, yoxuş, tala, mahal, kilsə və s.

Bundan başqa, zonanın toponimik vahidlərinin siyahısında zor zur nomenklatur termini diqqəti cəlb edir.

Bu termin həm Azərbaycan, həm erməni, həm də kürd mənşəli

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

toponimlərin tərkibində işlənir. Bizə belə gəlir ki, zor//zur komponenti Azərbaycan dilində işlənən “yer” leksemının fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Zor//zur ünsürünün başqa variantına Azərbaycan toponimiyasında cor//cor şəklində rast gəlirik. Y > C və Y > Ç əvəzlənməsi türk dilləri üçün məqbul hesab olunur:

Burasını da qeyd edək ki, “Zor” leksemi təkcə topoformant deyil, həm də ayrıca toponimik vahid kimi Zəngəzur zonasında işlənmişdir. Məsələn: Zor və Zorkeşiş oykonimləri bu qəbildəndir.

XIX əsr rus rəsmi sənədlərində Azərbaycan-türk dilinə məxsus topoformantlar, nomenklatur terminlər məhz Azərbaycan mənşəli toponimlərə artırılması bu ərazinin qədim türk torpağı olduğunu şərtləndirir.

Bu ərazinin coğrafi adlarının ən qədim qatı da türk mənşəli etnosların adı ilə bağlıdır.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Alpout, Otuzikilər, Ulaşlı (2) və s. Həm də etnotoponimlər toponimlərin müxtəlif mənə qruplarında özünü göstərir. Məsələn:

a) Oronim – Xustup//Oğuz təpə, Qanlı bel//Qazbel;

b) Zoonim – Quşçular, Qurdqala, Axtaxana, Atqız, Ördəkli, Keçili, Bozdoğan, Qaraqoyunlu və s.

c) Hidronim – Bazarçay, Bərgüşad çay, Oxçu çay etnohidronimlərin əksəriyyəti türk etnoslarının adı ilə bağlıdır.

4. Bu etnotoponimlərin əksəriyyəti Azərbaycan dili və xalqının mənşəyində bilavasitə iştirak etmiş etnosların adları ilə bağlıdır. Tarixi Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurdə mövcud olan qeyd etdiyimiz etnotoponimlər uyğun olaraq türk mənşəli Uz, Çəpni, Bayandur, Ağvan, Suvarı, Gomaran, Hunan, Kuman, Muğan, Quşçu, Avşarlı, Xələc, Gorus, Qapan, Xotan, Biçənək, Gögər, Dondar, Yaycı, Qayı, Zəngənə, Yeməkli, Qaraqoyunlu, Otuzikilər, Ulaşlı və s. etnoslarının yaşamasının aydın göstəricisidir. Bu etnoslar türk şəcərəsinin nüvəsini əks etdirir.

5. Toponimlərin etnolinqvistik təhlili göstərdi ki, onomastik kateqoriyalar arasında daim keçid olur. Antroponimlərdən etnonimlərə və buradan da toponimlərə keçid daimi xarakterə malikdir. Bu, araşdırılan ərazinin toponimiyasında da özünü göstərdi. Məsələn: Qazan – antroponim, Qazan – etnonim, Qazançı, Qazan göl toponimi, Çəpni, Ulaşlı, Bayandur, Oxçu, Dondar, Biçənək və s. bu qəbildəndir.

6. Zəngəzur zonasının hidronimlərinin təhlili göstərdi ki, tədqiq olunan ərazidə hidronimlərin əksəriyyəti, əsasən, Azərbaycan mənşəlidir. Görünür, hidronimlərin daha çox mütəfəkkar olması onların dəyişdirilməsinə imkan verməmişdir. Məsələn, Uz çayı, Bərgüşad

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

çayı, Basat çayı, Çavındır çayı, Qazan gölü, Həkəri çayı, Bazarçay (Ermənilər bunu Vorotan çayı adlandırmışlar), Ağvan çayı, Cəhənnəm dərəsi, Quş bulaq, Göy bulaq, Ağ bulaq, Qotur su. Belə bir faktı da qeyd edək ki, zonanın hidrotoponimlərinin əmələ gəlməsində iştirak edən nomenklatur terminlər də Azərbaycan-türk mənşəlidir. Təsadüfi deyil ki, S.P.Zelinskiyin XIX əsrin sonunda tədqiq etdiyi mənbədə hidrotoponimlər Azərbaycan dilinə məxsusdur. Məsələn, göl, çay, su, dərə, bulaq, selav və s. Erməni mənşəli hidrotermin mənbələrdə də yoxdur.

7. Zəngəzurun toponimiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı çoxsaylı toponim, antropotoponim və etnonim adlarına rast gəlirik. Bu tipli coğrafi adlar Oğuz qrupuna daxil olan dillərin toponimiyasında da mövcuddur. Məsələn: Qazançı, Ulaşlı, Basat çay, Dondarlı, Oxçu, Oxçuçay, Xustup (Oğuz təpə), Bayandur (2) və s. Bu tipli coğrafi adlar təsadüfi olmayıb, Dədə Qorqudun Zəngəzur bölgəsində nişanəsidir.

8. Zəngəzurun coğrafi adlarının tədqiqi göstərdi ki, bu toponimlər çox qədim tarixə malikdir və Azərbaycan xalqının dili və mənşəyindən xəbər verir. Azərbaycan xalqının əsas və birbaşa mənbəyi sayılan M.Kalankaytıklunun “Alban tarixi” əsərində əks olunan bir çox onomastik vahidlər (etnos, antroponim və toponimlər) hal-hazırda da Zəngəzur toponimiyasında qalmaqdadır. Məsələn: Ağvanlı, Qoros, Hunan, Qunnanlı, Biçənək, Qor, Şəki, Bəzli Ağcakənd, Qazan, Sünik, Sisakan, Hot, Salat və s.

9. XI əsr türk dillərinin ən möhtəşəm abidəsi olan M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində və XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində adları qeyd olunan etnoslar,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

etnotoponimlər və arxaik leksikanın bəzi dil elementləri vardır ki, bu da Zəngəzurun toponimiyasında özünün izini qoruyub saxlamışdır. Məsələn: Tatar, Bayandır, Biçənək/Peçeneq, Çəpni, Xotan, Göyərcik, Çavındır, Qayalı, Avşar, Xalac (3), Baharlı (2), Göyərabbas, Yeməkli, Talas, Kavşud, Balık, Türklər, Çaruklu, Kapan, Qanlı bel, Suvar və s.

10. Ümumazərbaycan toponimiyasında olduğu kimi, Zəngəzur toponimiyasında mövcud olan oykonimlər qədim türk sözləri (balıq, art, bək, alp, bayır, kömür, tap, tas, yazı, mac, top, tey, qat), dialekt sözlər (qacəl, qılinc, qıy, gab, selav), Azərbaycan dilinə məxsus (kənd, oba, tuğ, düz, güney, quzey, körpü, pəyə, qala, dərə, qaya, qışlaq, xırman, xış), o cmlədən başqa dillərdən (ərəb, fars) keçib Azərbaycan dilində toponim yaratma prosesində iştirak edən sözlər (qala, zeyvə, Məzrə, abad, şəhər və s.) əsasında formalaşmışdır.

11. Zəngəzurun ərazisində mövcud olan müxtəlif tipli toponimlərin tərkibində iştirak edən topoterminlərin əksəriyyəti Azərbaycan-türk mənşəlidir və müasir dilimizdə işlənir. Bu tipli topoterminlər danılmaz fakt kimi S.P.Zelinskinin siyahısında demək olar ki, öz əksini tapmışdır. Məsələn: dağ, kənd, dərə, oba, çay, bulaq, selav, kol, yoxuş, yaylaq, qışlaq, pəyə, qala, yer, yataq, qıy, qaya, daş, təpə, göl, yurd, çəmən, tala, göl, su və s.

12. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimlərinin tədqiqi göstərdi ki, etnotoponimlər Azərbaycan, ümumən türk mənşəli toponimlərlə areal xarakterə malikdir. Muğancıq, Xalac, Şıxlar, Bayandır, Baharlı, Hunan, Suvarı, Uz, Çullu, Biçənək, Çəpni, Afşarlı, Gomaran, Xotan və s. Bu coğrafi adların hər biri türk dilli xalqların yaşadığı ərazidə də mövcuddur.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

13. Zəngəzur ərazisi dağlıq relyefə malik olduğu üçün onun toponimiyası da rəngarəng və zəngindir. Zəngəzurun oronimlər sistemi demək olar ki, yekcinsdir – yəni türk mənşəli dil vahidlərindən ibarətdir. Ərazinin oronimləri türk mənşəli etnosların adı ilə (qanlı, kəpəz, qayı, qazan, dondar, qorus//qoroz, qapan və s.), qədim türk sözləri ilə (balıq, yazı, oba, daş, taş, tap), müsbət relyef (təpə, yal, dik, bək, qıy, yoxuş, güney, bel), mənfi relyef (dərə, çala, düz, çuxur) bildirən sözlər, eyni zamanda metaforik sözlərdən (bel, qaş, barmaq, burun, baş, göz) əmələ gəlmişdir.

14. Zəngəzur ərazisinin mikrotoponimlərinin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu əsasında formalaşmışdır. Bu adlar S.P.Zelinskinin tərtib etdiyi siyahıda da belədir. Məsələn: Vəli düzü, Çay zəmi, Əsgər çiməni, Gəlin qaya, Üç ağac, Qum qazılan yer, Üç təpə, Qara qaya və s.

15. Zonanın toponimlər sistemi xeyli dərəcədə coğrafi məzmunla malik olduğu üçün onların əsasında ərazinin relyef quruluşu, mənzərə xüsusiyyətləri, təbii sərvətləri, bitki örtüyü, təbii xüsusiyyətləri haqqında müəyyən qənaətə gəlmək mümkündür. Belə ki, zonanın ərazisinin dağlıq relyefə malik olması onun toponimiyasında da relyef formalarını (dağ, dərə, təpə, qaya, daş və s.) əks etdirən zəngin və rəngarəng makro və mikrotoponimlərin əmələ gəlməsini şərtləndirmişdir.

16. Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli toponimik vahidlərinin linqvistik təhlilindən belə bir tezis irəli sürə bilərik ki, Azərbaycan-türk dilinə məxsus leksik-vahidlərin – etnotoponimlərin adlarına M.Kaşğari "Divan"ında və xalqımızın möhtəşəm abidəsi "Kitabi-Dədə Qorqud" da rast gəlirik. Məsələn: Çəpni, Bayandır, Çavındır, Biçənək, Xustup (Oğuz təpə), Uz, Qazan dağ, Qazançı, Oxçu çayı, Basut/Basat çayı,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Avşarlı, Açağu (İç Oğuz), Dondarlı, Ulaşlı, Baharlı, Qayalı, Yeməkli, Əgərək//Həyərek, Qazlıq dağı və s. Maraqlıdır ki, Göyxanın oğlanlarının hər birinin adı zonanın toponimiyasında öz əksini tapmışdır (Çəpni, Bayandur, Biçənək, Çavındır).

Belarus tədqiqatçısı V.A.Yuçkeviçin "...erməni mənşəli olmayan adlar Ermənistanda azdır. Ermənistan toponimik cəhətdən SSRİ-nin ən yekcins hissəsidir" tezisinin tam əksini deyirik: Ermənistanda, o cümlədən Zəngəzur ərazisində türk mənşəli olmayan coğrafi adlar tək-təkdir. Bu ərazi türk mənşəli toponimlərin ən sıx yayıldığı ərazidir.

17. Zonanın Azərbaycan mənşəli toponimiyasını quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Leksik üsulla yarananlar (Tas, Dağ, Mac, Şam);

2) Semantik üsulla əmələ gələn toponimlər (Ulu bulaq, Ağbulaq, Qaraçimən, Qara qaya, Ağ qaya, Qara göl və s.);

3) Morfoloji yolla yaranmış toponimik vahidlər (Çullu, Çobanlı, Muğancıq, Qızılıq, Şıxlar, Seyidlər, Şahverdilər, Çanaxçı, Quşçu, Hunud, Qovşud, Xotanan, Qacaran, Hunan, Axtaxana, Karxana, Almalıq və s.);

4) Zonanın toponimiyasında $-an^2$ şəkilçili toponimlər üstünlük təşkil edir. Məsələn: Qacaran, Qapan, Gomaran//Qəmərən, Xotanan, Muğanlı, Muğancıq, Qazançı, Kuman, Hunan, Şərifan, Fərəcan, Qazıyan və s. Bu tipli toponimlər daha çox qədim türk tayfalarının adı ilə bağlıdır. Bu şəkilçinin mənşəyini, fikrimizcə, başqa dillərdə axtarmaq düzgün deyil. Bu sıradan Muğan tayfasının adı ilə bağlı etnonimlər Zəngəzur ərazisində areallıq təşkil edir. Belə ki, Zəngilan

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

rayonu ərazisində Muğanlı (2), Gorus rayonu ərazisində Muğancıq, Laçın rayonu ərazisində Muğanlı və Miğidərə, Ermənistan ərazisində Miğri//Meğri adlı toponimlər qədim türk tayfalarından olan mağ//muğ//miğ tayfalarının Zəngəzur ərazisində qədimdən məskunlaşdığı və aborigen tayfa olduğunun göstəricisidir.

18. Zəngəzur toponimlərinin (oykonim, oronim, antroponim, etnotoponim, orotopotoponim, hidrotoponim, fitotoponim, zootoponim, təsviri-metaforik toponim müxtəlif tiplərinə rast gəldik.

19. Nəhayət, Zəngəzurun (Gorus, Qafan, Sisyan, Meğri, Qubadlı, Zəngilan, Laçın rayonlarının) ərazisindəki Azərbaycan-türk mənşəli toponimik vahidlərinin etnolinqvistik təhlili göstərdi ki, bu ərazidə türkdilli xalqların əksəriyyətinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edən müxtəlif etnosların adları ilə bağlı onlarca toponimlər mövcuddur. Bu toponimik vahidlərin obyektiv dil qanunları əsasında tədqiq olunması külli miqdarda topoformantların, müxtəlif derivatoloji formaların, zəngin semantikanın, arxaik leksikanın aşkar edilməsinə səbəb olur və Azərbaycan toponimik sisteminin, eləcə də ümumtürk toponimlərinin areal sisteminin ümumi mənzərəsini daha aydın təsvir etməyə imkan verir. Eyni zamanda Zəngəzur zonasının bütün makro və mikrotoponimləri, onların məna növləri tam toplanmalı, təhlil olunmalı, toponimik lüğəti tərtib olunmalı və gələcək nəsilərə çatdırılmalıdır.

Ə D Ə B İ Y Y A T

I. Azərbaycan dilində

1. Abbasova M.Ə., Bəndəliyev N.S., Məmmədov X.H. Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin toponimiyası. Bakı, "Elm", 1993, 197 səh.
2. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, "Bakı Universiteti", 1992, 329 səh.
3. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 19229, 456 səh.
4. Adilov M. Niyə belə deyirik. B., 1974, 199 səh.
5. Adilov M. Azərbaycan toponimləri haqqında. ADU-nun elmi əsərləri. 2, 1979, 14-20 səh.
6. Axundov A.A. Araz və Az-raz, "Elm və həyat", 1976, №7.
7. Axundov A.A. "Kür" sözünün etimologiyası haqqında. ADU-nun elmi əsərləri 1956, №10.
8. Axundov A.A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı, "Gənclik", 1983, 183 səh.
9. Anar. Dədə Qorqud dünyası "Dünya bir pəncərədir", Bakı, "Gənclik", 1986, 125-217 səh.
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1974, 480 səh.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, 1980, 595 səh.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, 1980, 576 səh.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild, Bakı, 1983, 556 səh.
14. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, 1986, 594 səh.
15. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 2004, 2298 səh.
16. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, "Maarif", 1981, 280 səh.
17. Azərbaycan tarixi. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1997, 876 səh.

18. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, Elm, 1989, 328 səh.
19. Azərbaycan SSR. İnzibati ərazi bölgüsü. Bakı, Azərənşr, 1978, 317 səh.
20. Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış. Bakı, "Elm", 1983, 271 səh., II buraxılış. Bakı, 1984, 264 səh.
21. Azərbaycan onomastikası probleminə dair konfransın materialları. Bakı, API, 1987, 333 səh.
22. Azərbaycan onomastikası probleminə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları (15-16 aprel 1988), Bakı, API, 306 səh.
23. Azərbaycan onomastikası probleminə həsr olunmuş III elmi-nəzəri konfransın materialları (28-29 mart-1990), Bakı, API, 1990, 312 səh.
24. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş IV elmi-nəzəri konfransın materialları (26-27 mart, 1992). Bakı, ADPI, 243 səh.
25. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları (20-21 oktyabr - 1994). Bakı, ADPU, 1995, 164 səh.
26. Azərbaycan onomastikası problemləri VI (17 oktyabr, 1997), 151 səh.
27. Azərbaycan onomastikası problemləri VII (1998-ci il aprel ayının 24-də keçirilən elmi-nəzəri konfransın materialları). Bakı, ADPU, 1999, 157 səh.
28. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası", 1999, 588 səh.
29. Bakıxanov A. Gülüstanı-İrəm. Bakı, 252 səh.
30. Bahəddin Ögəl. Türk mifologiyası 2 cild. Ankara, 1971, 356 səh.
31. Bayramov A.Ə. "Dədə Qorqud" kitabında adlar və Qafqaz arealında onların toponimləşməsi. Bakı, 2010, avtoferat, 37 səh.
32. Bayramov A.Ə. Qədim Oğuz elinin – Ağababa, Şərəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları. Bakı, Adiloğlu, 2003, 239 səh.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

33. Bayramov A.Ə. Kitabı-Dədə Qorqud toponimləri və Qafqaz arealı. Bakı, 2007, 405 səh.
34. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti. Bakı, "Elm", 2000, 106 səh.
35. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın deportasiya olunmuş sonuncu Azərbaycan kəndi – Nüvədi. "Elturan", 2000, №1, 2, səh.34-35.
36. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, 2002, 668 səh.
37. Bəşirov K. "Ulaş oğlu Salur Qazan" antroponimi. Azərbaycan onomastikası problemləri. IV, Bakı, 1993.
38. Bəşirov K. Mürəkkəb quruluşlu Azərbaycan toponimləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2008, 212 səh.
39. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 1985, 268 səh.
40. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərənşr, 1989, 336 səh.
41. Budaqov B., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. "Natta Press", Bakı, 1998, 452 səh.
42. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Gürcüstanın türk mənşəli toponimlərinin izahlı lüğəti. Bakı, "İsmayilli" nəşriyyatı, 2002, 320 səh.
43. Cabbarov X.M. Laçın toponimləri. "Elm və həyat", 1977, №10, 15-16 səh.
44. Cavadov Q. XIX əsrdə Azərbaycan etnik xüsusiyyətinə dair (birinci məqalə). "Elturan", Bakı, 1993, №3, səh.26-30.
45. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə baxış. Bakı, Azərənşr, 1993, 176 səh.
46. Cəfərsoylu İ. Türk, Urartu, Alban etnolinqviistik uyğunluqları. Bakı, 2008, 236 səh.
47. Cəfərov N.Q. Azərbaycanşünaslıq məsələləri. Bakı, BDU-nun nəşri,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

- 2001, 111 səh.
48. Cəfərov S.İ. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, APU, 1971, 223 səh.
49. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, 1971, 234 səh.
50. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, "Maarif", 1988, 285 səh.
51. Cəlilov F.A. Qəmər (Kimmer) tayfaları. "Elm və həyat" jurnalı, 1987, №7, 24 səh.
52. Dəmirçizadə Ə.M. "Kaspi", "Xəzər", "Qafqaz" sözlərinin etimologiyası APİ-nin əsərləri, VII cild, 1959, səh.3-7.
53. Dəmirçizadə Ə. 50 söz. Bakı, 1978, 104 səh.
54. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I cild, Bakı, 1979, 268 səh.
55. Didərginlər. Bakı, "Gənclik", 1990, 384 səh.
56. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, "Gənclik", 1995, 464 səh.
57. Əbülqazi Bahadırxan. Şəcəreyi-tərəkəmə. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2002, 144 s.
58. Əfəndiyev O. Azərbaycan səfəvilər dövləti. Bakı, Azərənşr, 1993, 301 səh.
59. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı, "Gənclik", 1984, 129 səh.
60. Əhmədov T.M. Azərbaycan paleotoponimləri. Bakı, 1985, BDU-nun nəşri. 88 səh.
61. Əhmədov T. Ə. Azərbaycan toponimikasasının əsasları. Bakı, "Bakı Universiteti", 1991, 312 səh.
62. Ələkbərli Ə. Qədim Türk-Oğuz yurdu – "Ermənistan". Bakı, Sabah, 1994, 208 səh.
63. Ələkbərli Ə. Qərbi Azərbaycan. I cild, Vedibasər mahalı, Bakı, Ağrıdağ, 2000, 614 səh.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

64. Əliyev V. "Azərbaycan toponimiyası" (dərs vəsaiti). Bakı, 1999, 278 səh.
65. Əliyev V., Bayramov İ. Mənəvi soyqırımına məruz qalan adlarımız. Azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan kütləvi şəkildə deportasiyasına həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1998, 104-111 səh.
66. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Azərb.SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1976, 1036 səh.
67. Əlibəyzadə E. Qədim dünyamızın Ulu kitabı. Bakı, "Gənclik", 1997, 111 səh.
68. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, BDU-nun nəşri, 1999, 359 səh.
69. Əsgərov N. Azərbaycan dilində hidronimlər. Nəmişlik dissertasiyası, Bakı, 1986, 20 səh.
70. Fərzəli Əjdər. Dədə Qorqud yurdu. Bakı, Azərənəşr, 1989, 178 səh.
71. Fəruq Sümər. Oğuzlar. Bakı, 1992, 432 səh.
72. Fəzlullah Rəşidəddin. Oğuznamə. Bakı, Azərənəşr, 71 səh.
73. Filologiya məsələsinə dair tematik toplusu. Bakı, №1-2, "Nurlan", 2001, 252 səh.
74. Filologiya məsələsinə dair tematik toplusu. Bakı, №3-4, 2229 səh.
75. Filologiya məsələsinə dair tematik toplusu. Bakı, №5, 2001, 187 səh.
76. Hacıyev A.S. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. Bakı, API, 1990, 102 səh.
77. Hacıyev T. Azərbaycanın qədim onomastikasına dair. – Azərbaycan filologiya məsələləri, II buraxılış, Bakı, "Elm", 1984, 125-136 səh.
78. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 1987, Bakı, 293 səh.
79. Hacıyev T.İ., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, "Maarif". 1983, 187 səh.
80. Həmzə Vəli. Nüvədi kitabələri. Bakı, "Oğuz", 1998, 58 səh.
81. Hüseynzadə Ə. Müasir Azərbaycan toponimiyasında tayfa adları.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

- AMEA, Xəbərlər, Bakı, 1973, №2.
82. Xəlilov F. Azərbaycan onomologiyası (folklor əsasında). Bakı, 2009, 242 səh.
 83. Xəlilov F. Folklor onomastikası. I hissə, Bakı, "Elm", 1998, 137 səh.
 84. Xasıyev Z.Ə. Tovuzun toponim dünyası. Bakı, "Sabah", 1997, 112 səh.
 85. Xudiyev N.M. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı, Azərənəşr, 2005, 158 səh.
 86. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1995, 497 səh.
 87. Xəlilov Ə. Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı, "Nurlan", 2007, 228 səh.
 88. Xəlilov B.Ə. Türkologiyanın əsasları. Bakı, "Nurlan", 2006, 384 səh.
 89. Xəlilov B.Ə. 224 qədim türk sözü. "Elm və təhsil", 2010, 350 səh.
 90. Xəlilov P. "Kitabi-Dədə Qorqud" – intibah abidəsi. Bakı, "Gənclik", 1993, 1229 səh.
 91. İsmayılov R.Ə., Məşədiyev Q.İ., Cəfərov T.H. Azərbaycan dilinin onomastikası. Bakı, "Elm", 1977, 188 səh.
 92. İsmayılov V. Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gürcüstan arealı. Bakı, 1999, 100 səh.
 93. İsmayılov M.Ə. Sənin ulu baban. Bakı, Azərənəşr, 1989, 302 səh.
 94. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, "Elm", 1986, 184 səh.
 95. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycan coğrafi adları. Bakı, "Maarif", 1971, 100 səh.
 96. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, "Təhsil", 2003, 583 səh.
 97. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı, 1987, 187 səh.
 98. "Kitabi-Dədə Qorqud" (tərtib edən H.Araslı). Bakı, 1979, 178 səh.
 99. Kərimli A. Zəngəzurun qeyrət qalası – Nüvədi. Bakı, Azərənəşr,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

- 1997, 64 s.
100. Qeybullayev Q. Qədim Türklər və Ermənistan. Bakı, Azərənəşr, 1993, 140 s.
101. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərənəşr, 1994, 248 səh.
102. Qeybullayev Q. Qarabağ – etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, “Elm”, 1990.
103. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı, “Elm”, 1984, 104 səh.
104. Qumilyev L. Qədim Türklər. Bakı, “Gənclik”, 1993, 536 səh.
105. Qumilyev L. Qarabağnamələr. I kitab, Bakı, “Yazıçı”, 1989, 192 səh.
106. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, 505 səh.
107. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, “Nurlan”, 2003, 449 səh.
108. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986, 116 səh.
109. Qurbanov A.M. Azərbaycan dili onomastik leksikasının tədqiqi problemləri. Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri, Dil, ədəbiyyat, incəsənət seriyası. 1987, 4-36-39 səh.
110. Qurbanov A.M. Poetik onomastika. ADPU-nun nəşri, 1988, 38 səh.
111. Məhəmməd həsən Vəlili (Baharlı). “Azərbaycan”. Bakı, 1993, 2008 səh.
112. Mahmud Kaşğari. Divani lüğət-it-türk (tərcümə edən R.Əsgər). Bakı, 2006, I cild (311), II cild (398 səh.), III cild (400 səh.), IV cild (752 səh.).
113. Mehraliyev E. Xalq coğrafi terminləri izahlı lüğəti. Bakı, “Maarif”. 1987, 77 səh.
114. Məşədiyev Q.İ. Qafqaz ərazi və tayfalarının təviri materialları

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

- (SMOMPK) qeydə alınmış Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlərin tarixi-lingvistik təhlili (fil.elm.dok.dis.aftoreferat). Bakı, 1991, 56 səh.
115. Məşədiyev Q.İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı, “Elm”, 1990, 131 səh.
116. Məşədiyev Q.İ. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili. Bakı, “Elm”, 2010, 232 səh.
117. Məmmədov N.G. Azərbaycan Respublikasının oronimləri. Bakı, BDU, 1999, 302 səh.
118. Məmmədov N.G. Toponimika. “Bakı Universiteti”, 2007, 408 səh.
119. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, BDU-nun nəşri, 1990, 374 səh.
120. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərə Əlyəz mahalı. Bakı, “Elm”, 859 səh.
121. Mirzəyev H. Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri, III cild, Bakı, 2006, 535 səh.
122. Mirzə Adıgözbəy. Qarabağnamə. Qarabağnamələr I kitab, Bakı, “Yazıçı”, 1991, 5-102 səh.
123. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993, 129 səh.
124. Mollazadə S. Etnonimlərdə “Qara” sözü. Bakı, AOP, IV konfransın materialları, Bakı, 1988.
125. Movses Kalankaytuclu. Albaniya tarixi. Bakı, 1993, 27 səh.
126. Musa Urud. Urud. Bakı, “Araz” nəşriyyatı, 2000, 432 səh.
127. Muxtar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı, 1993, 35 səh.
128. Mehdiyev R. Gorus – 2010. absurd teatrı mövsümü. Bakı, 2010, “Şərq-Qərb” 97 səh.
129. Muradverdiyev A. Zəngəzur – tariximizin yaddaşı. Bakı, “Xəzər”, 2007, 1024 səh.
130. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (tərcümə və giriş. Z.Bünyadov

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

və H.Məmmədov). Bakı, "Sabah", 1997, 336 səh.

131. Nemətova M., Heydərov M. Nadir tapıntı – "Elm və həyat" jurnalı №5, 1977, 237-242 səh.

132. Ordubadi M.S. Qanlı sənədlər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı, 1991, 144 səh.

133. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993, 400 səh.

134. Rəfiq Özdək. Türkün qızıl kitabı. I kitab, Bakı, 1992, 184 səh.

135. Rüstəmov Ə.M. Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonları ərazisinin Azərbaycan mənşəli toponimləri (nam.dis.). Bakı, 1990, 158 səh.

136. Rüstəmov Ə. Zəngəzurun Türk mənşəli toponimləri və onun Türkiyə paralelləri. SDU-nun elmi xəbərləri, Sumqayıt, №2, 2009, 39-43 səh.

137. Rüstəmov Ə. Ermənistan Gorus rayonunun passiv fonda daxil olan toponimləri (lal toponimlər). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına dilçilik institutu. Tədqiqələr, Bakı, №2, 2009, səh.33-37.

138. Rüstəmov Ə.M. Ermənistan Respublikası Kafan//Kapan rayonunun passiv fonda daxil olan toponimləri. AMEA, Folklor İnstitutu, Elmi araşdırmalar, V-2009, 237-242 səh.

139. Rüstəmli Ə.M. Zəngəzurun türk mənşəli toponimləri. AMEA, Folklor İnstitutu, Elmi axtarışlar, IV- 2009, 227-214 səh.

140. Rüstəmli Ə.M. Zəngəzurun bəzi toponimləri. AMEA-nın Əlyazma İnstitutu, Filologiya məsələləri, Bakı, 2010, №2, "Elm və təhsil", 102-107 səh.

141. Rüstəmli Ə.M. Sisakan-Sisyan-Qarakilsə toponimi. SDU-nun Elmi xəbərləri (Sosial və humanitar elmlər bölməsi), Sumqayıt, №3, 2010, 9-14 səh.

142. Rüstəmli Ə.M. Zəngəzurun toponimləri XIX əsr rus rəsmi

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

sənədlərində AMEA, Elmi axtarışlar, Folklorşünaslıq: Filologiya, fəlsəfə, tarix, Bakı, 2010, 142-149 səh.

143. Rüstəmov Ə.M. Xotanan etnotoponimi. Bakı, AMEA, Filologiya məsələləri, "Elm və təhsil", №10, 56-60 səh.

144. Rüstəmov Ə.M. Bayandur və Çəpni toponimləri. Bakı, AMEA, 2011, №11, Filologiya məsələləri, "Elm və təhsil", 57-63 səh.

145. Rüstəmov Ə.M. Göytürk onomastikasının Zəngəzur toponimiyasında əksi (Çavundur, Biçənək, Bayandur, Çəpni). Bakı, AMEA, Filologiya məsələləri, 2010, 89-97 səh.

146. Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli toponimiyası və onun türk paralelləri. Azərb. EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı, Elm, 1991, 142-143 səh.

147. Rüstəmov Ə.M. Adların və soyadların yaranmasında etnonim və hidronimlərin rolu. Dil məsələlərinə dair tematik toplu. Bakı, 1994, №2, 48-49 səh.

148. Rüstəmov Ə.M. Ermənistan Respublikası Kafan, Gorus və Sisyan rayonları (Zəngəzur mahalı). Azərbaycan toponimiyasının ümumi mənzərəsi. Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 1995, 94-95 səh.

149. Rüstəmov Ə.M. Murguz toponimi haqqında. Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Bakı, 2000, №3, 20-23 səh.

150. Rüstəmov Ə.M. Balak toponimi haqqında. Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 2000, №9, 98-9 səh.

151. Rüstəmov Ə.M. Kafan//Qapan toponiminə dair. Bakı, 2000, №9, 117-119 səh.

152. Rüstəmov Ə.M. Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli toponimlərinin ümumi mənzərəsi. Elmi məqalələr toplusu, AMİ-nin Sumqayıt filiali, Sumqayıt, 2004, 44-46 səh.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

153. Rüstəmov Ə.M. Zəngəzur zonasının leksik və morfoloji yolla yaranan toponimləri. Filologiyanın Aktual Problemləri, Respublika Elmi Konfransının materialları. Sumqayıt, 2012, 238-243 səh.
154. Rüstəmov Ə.M. Alban//Ağvan ləzgi mənşəli sözdüzürmü. "Cumhuriyyət" qəzeti, 5 və 11 iyun.
155. Rüstəmov Ə.M. Alban türk mənşəli sözdüzürmü. "Azərbaycanın səsi" qəzeti, 17 may, 1992.
156. Rüstəmov Ə.M. Zəngəzurun bəzi toponimləri haqqında. Pedaqoji Universitet Xəbərləri, Bakı, 2102, №4, 175-177 səh.
157. Rüstəmov Ə.M. Yaycı, Əhlət//Əhlətyan toponimi. Ərmən tayfası haqqında. Filologiya jurnalı, Bakı, 2012, №12, 92-97 səh.
158. Rüstəmov Ə.M. Tərkibində arxaik və metaforik elementlər olan toponimlər. filologiya məsələləri, 2012, №10, 262-266 səh.
159. Rüstəmov Ə.M. Zəngəzur qədim türk yurdudur. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, 2013, 1(85), 208-225 səh.
160. Rüstəmov Ə.M. Zəngəzur ərazisinin zoonimik toponimləri. Filologiya məsələləri, 2013, №1, 18-21 səh.
161. Rüstəmov Ə.M. Qubadlı rayonunun bəzi toponimləri haqqında. Filologiya məsələləri, Bakı, 2013, №2, səh.
162. Rüstəmov Ə.M. Zəngəzur ərazisinin fitonimik toponimləri. Filologiya məsələləri, Bakı, 2013, №3, səh.
163. Rüstəmov Ə.M. Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları. Bakı. "Elm", 2010, 223 səh.
164. Rüstəmov Ə.M. Zəngəzurun etnotoponimləri, Bakı, "Elm və həyat", №6, 1986, 23-24 səh.
165. Rüstəmov Ə.M. Dədə Qorqudla bağlı yer-yurd adları. Bakı, "Elm və həyat", 1987, №9, 23 səh.
166. Rüstəmov Ə.M. Uz etnotoponimi haqqında. Azərbaycan Dilçiliyinin aktual problemləri. Bakı, 1989, 173-175 səh.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

167. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, "Yazıçı", 1989, 497 səh.
168. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, "Yazıçı", 1983, 282 səh.
169. Seyidov M. Soykökümüzü düşünərkən. "Ulduz" jurnalı, 1988, №4, 88-89 səh.
170. Süleymanov Oljas. "Aziya", Bakı, "Azərnaşr", 1998, 301 səh.
171. Səlimov-Şağani T.Q. Abşeronun yer adları. Bakı, "Elm", 1993, 76 səh.
172. Şirəliyev M.S. Azərbaycan dilinin dialektologiyasının əsasları. Bakı, "Maarif", 1977, 420 səh.
173. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, "Maarif", 1993, 331 səh.
174. Tarverdi Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. Bakı, "Elm", 1999, 157 səh.
175. Vəliyev K.N. Dastan poetikası. Bakı, "Yazıçı", 1984, 223 səh.
176. Vəliyev K.N. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, "Gənclik", 1988, 280 səh.
177. Volosil Q. Qafqaz Albaniyası. Bakı, "Öyrətmən", 1993, 104 səh.
178. Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1987, 223 səh.
179. Yüzbaşov R. Azərbaycan coğrafiya terminləri (tədqiqlər). Bakı, "Elm", 1976, 158 səh.
180. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1981, 347 səh.
181. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı, AYU-nun nəşri, 1973.

2. Rus dilində

182. Айдаров Г. Язык Орхонского памятника Бильге Каране. Алма-

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

- Ата, 1956, 1976, 30-32 стр.
183. Аймиратов О. Тюркские этнонимы. Нукус, 1986.
184. Армянская ССР административно-территориальное деление. Ереван: Айстан, 1971, 274 стр.
185. Артманов М.И. История Хазер. Ленинград, 19229, 132 стр.
186. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, «Элм», 1987, 132 стр.
187. Алиев А. Топонимия западных районов Азербайджана АКД. Баку, 1975.
188. Атаниязов С. Словарь тюркменских этнонимов. Ашхабад, «Елм», 1988, 180 стр.
189. Бакыханов А. Глюстани-Ирем. Баку, «Элм», 1991, 304 стр.
190. Асадов Ф.Т. Арабские источники и тюрках раннего средневековья. Баку, «Элм», 1993, 201 стр.
191. Бартольд В. Книга моего Деда Коргуда. М.-Л., 19229, 120 стр.
192. Баскаков Н. Введение и изучение Тюркских языков. М., 1989, 383.
193. Баскаков Н. Имена собственные гунов, болгар, хазаров, сабиров и аваров в исторических источниках. «Советская тюркология». 1985, №4, 29-35 стр.
194. Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация. Москва, 1980, 199-208 стр.
195. Баширов К.К. Лексико-грамматические способы сложных топонимов Азербайджана. Баку, 1986, 188 стр.
196. Будагов Б.А. Тюркских топонимии Евразии. Баку, «Огуз ели». 1998, 256 стр.
197. Бузанд Ф. История Армении. Ереван, 1953, 276 стр.
198. Велиев М.Г. Азербайджан. Баку, 1926.
199. Волкова Н.Г. О названиях Азербайджанцев на Кавказе.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

- Ономастика Востока. Москва, 1980, 208-225 стр.
200. Ворошил Г., Асланов В. Исследования по истории азербайджанского языка дописменного периода. Баку, «Элм», 1986, 228 стр.
201. Гейбуллаев Г.А. К этнегенези азербайджанцев. Баку, 1986, 599 стр.
202. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку, 1976, 210 стр.
203. Географические названия (Сборник статей. Отв.ред. Э.М.Мурзаев и В.А.Никонов). Москва, 19229, 183 стр.
204. Гукасян В. Азербайджанские палеотопонимия в Закавказских источниках. – *Azərbaycan filologiya məsələləri*, II buraxılış, Bakı, "Elm", 1984, 136-150 стр.
205. Гусейнзаде А. О происхождение топонима Абшерон. Советская тюркология, 1974, №3.
206. Гусейнзаде А. К этимологии топонима Кишчи. Советская тюркология, 1971, №6, 91-93 стр.
207. Гусейнзаде А. Ойконимы Закавказья включение этнонима. «Биченек», Советская тюркология, №5, 1982, 20-24 стр.
208. Гумилев Л. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, Азернешр, 1991, 297 стр.
209. Донидзе Г.И. Ов аффиксальном, словообразовании в тюркской топонимии, Ономастика востока. М., 1980, 89-97.
210. Жичкевич В.И. Общая Топонимика Минск. 1978, 432 стр.
211. Древнетюркских словарь. Ленинград, 1979, 676 стр.
212. История епископа Себеоса (Перевод с Малхасница). Ереван, 1939, 184 стр.
213. Историческая ономастика. Москва, «Наука», 1977, 307 стр.
214. Историческая география Азербайджана. Баку, «Елм», 1987,

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

- 146 стр.
215. Каланкайтущий Мовсес. История страны Алианк. Ереван, 1984, 226 стр.
216. Кадыглы К. Топонимия Южной Киргизии. Москва, 1983, 94 стр.
217. Кавказский календарь на 1847. Тифлис, 1848.
218. Кавказский календарь на 1879. Тифлис, 1879.
219. Кавказский календарь на 1879. Тифлис, 1909.
220. Кононов А.Н. Родословная тюркмен. Сочинение Абул Гази хана Хивинского. М.-Л., 1958.
221. Мамедова М. Политическая история и историческая история Кавказской Албания. Б., 1986, 280 стр.
222. Мурзаев Э.М. Топонимия популярная. Москва, Знание, 1973, 64 стр.
223. Мурзаев М. Словарь географические названия. М., 1984, 659 стр.
224. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Изд.-во, Саратовского Университета, 1982, 140 стр.
225. Никонов В.А. Введение топонимку. Москва, Наука, 1975, 178 стр.
226. Никонов В.А. Краткий ономастический словарь. Москва, 1976, 508 стр.
227. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 2103, 267 стр.
228. Принципы топонимики (Материалы совещания. Под.ред. В.А.Никонова и О.Н.Тчубачева). Москва, 1984, 152 стр.
229. Радлов В.А. Опыт словаря тюркских наречий. Томе IV, часть I, СПб, 2101, 1116 стр.

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

230. Рашид-ад-дин. Т. Огузнаме. Баку, «Элм», 1987, 129 стр.
231. Рустамов А.М. Отражение гейтюркской ономастика в топонимии Зангезура (О Баиандура, Чапни, Чавундуре и Биченеке) Учение записки.
232. Таврического национального Университета им.В.И.Вернадского. Симферополь, 2012, том. 25 (64), №2, ч.2, 48-53 стр.
233. Ф Зейналов. Ономастика тюркология. 19229, №6, 79 стр.
234. Савина В.И. Этнонимы и топонимы Ирана. Ономастика Востока. Москва, 1980, 140-156 стр.
235. Самоилович А.Н. Богатыи и бедный тюркских языках. Издание АН СССР отделение обществ, Наук, 1936, №4, 21-26.
236. Севортян Э.Н. Этимологический словарь тюркских языках. Москва, Наука, 1974, 767 стр.
237. Севортян Э.Н. Аффиксы именного словообразования в азербайджанское языке. Москва, Наука, 1976, 437 стр.
238. Серебренников В. Сравнительно – историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, 304 стр.
239. Страбон. География. Баку 17-ти кн. Ленинград, 1974, 943 с.
240. Словарь топонимов Армении и прилегающих областей I том, Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1986, 983 стр.
241. Сумватзаде А.С. Азербайджанцы этногенезу и формирование народа. Баку, «Элм», 1990, 304 стр.
242. Суперанская А.В. Что такое топонимика? Москва, Наука, 1985, 177 стр.
243. Топонимика Востока. Новые исследования (Сборник статей. Ред.кол. Г.П.Бондарук и др.). Москва, 1974, 228 стр.
244. Тюркских ономастика. Алма-Ата, «Наука», 1984, 248 стр.
245. Хоренский Мовсес. История Армении. Москва, Наука, 1893,

323 стр. (перевод Н.Емина).

246. Шаврова Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мутани инородцам. Баку, «ЭЛМ», 1990, 156 стр.

247. Шопен И. Исторических памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., Типография империи морской Академии Наук, 1852, 1252 стр.

248. Шопен И. Новая заметка по древния Кавказа и его областей, СПб, Типография Н. Тиблена и комп., 1866, 501 стр.

249. Шигалиев М. Диалекты и говоры азербайджанского языка. Баку, 1983, 198 стр.

250. Юсифов Ю.В. Гунны в Закавказье этнические и исторические связи тюркских народов СССР. Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной Тюркологической конференции Алма-Ата, 1976, 120-122 стр.

251. Этническая ономастика. Москва, Наука, 1984, 192 стр.

252. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян в Закавказском Уезде, Елизаветпольской губернии – Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края, Т.IV, ч. Тифлис, 1888, 1-220 стр.

253. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян в Шорагале, Александропольского уезда, Эриванской губернии. – Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.I. Тифлис, 1886. 1-101 стр.

Internet

254. az.wikipedia.org/wiki/

255. http://az.wikipedia.org/wiki/Alpavut_oyma%C4%9F%C4%B1

256. www.azerbaijan-news.az/index.php

İNFORMATORLAR

“İnformatorlar” adlı bölmədə isə, Qubadlı rayonun müxtəlif oykonimlərində (kəndlərində) yaşamış sabiq sakinlərinin adları göstərilmişdir. Onların adlarını qeyd etdikləri mikrotoponimlər buraxılış işinin əsas praktik mənbəyidir.

1. Aliyev Əli Qalib oğlu, 76 yaş, Çərəli kəndinin sakini

2. Aliyev Telman Hübət oğlu, 46 yaş, Yuxarı Xocamsaxlı kəndinin sabiq sakini

3. Babayev Süleyman Balaca oğlu, 62 yaş, Qaralar kəndinin sabiq sakini

4. Əhmədova Aybəniz Məhəmməd qızı, 46 yaş, Göyyal kəndinin sabiq sakini

5. Əliyev Qərib Tələt oğlu, 55 yaş, Seytaş kəndinin sabiq sakini

6. Əliyev Rafiq Yusif oğlu, 55 yaş, Çardaqlı kəndinin sabiq sakini

7. Əziz Məsud Talib oğlu, 50 yaş, Mahmudlu kəndinin sabiq sakini

8. Əzizli Sürəyya Səfiyar qızı, 47 yaş, İşıqlı kəndinin sabiq sakini

9. Gülməmmədova Arzu Təhməz qızı, 44 yaş, Yuxarı Mollu kəndinin sabiq sakini

10. Hüseynova Gülnaz İbiş qızı, 51 yaş, Eyvazlı kəndinin sabiq sakini

11. Hüseynov Yaqub Ələkbər oğlu, 53 yaş, Diləli Mürşanlı kəndinin sabiq sakini

12. Hüseynov Arzumən İbiş oğlu, 57 yaş, Tatar kəndinin sabiq sakini

13. İmanova Gülbəniz Sabir qızı, 43 yaş, Tinli kəndinin sabiq sakini

14. İmanov Eldar Qəhrəman oğlu, 53 yaş, Mollalı kəndinin sabiq sakini

15. İsmayilov Fəmil Nüsrət oğlu, 55 yaş, Abdalanlı kəndinin sabiq sakini

16. İsgəndərova Həvvə Xankişi qızı, 80 yaş, Qarağac kəndinin sabiq sakini

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

17. Məmmədova Gültəkin Baba qızı, 43 yaş, Başarat kəndinin sabiq sakini
18. Məmmədova Rəbiyyə Məhəmməd qızı, 53 yaş, Əyin kəndinin sabiq sakini
19. Məmmədov Murtuz Ağarza oğlu, 51 yaş, Əliquluşağı kəndinin sabiq sakini
20. Nəsimova Elmira Əhməd qızı, Dəmirçilər kəndinin sabiq sakini
21. Tağıyeva Mənsurə Sabir qızı, 55 yaş Qayalı kəndinin sabiq sakini
22. Tağıyev Təvəkkül İsmayıl oğlu, 59 yaş, Ləpəheyranlı kəndinin sabiq sakini
23. Talıbov Kalam Qulu oğlu, 61 yaş, Xələc kəndinin sabiq sakini
24. Rüstəmov Əzəmət Murtuza oğlu, 58 yaş, Şumuxu kəndinin sabiq sakini
25. Həşimova Şamruz Həşim qızı, 77 yaş, Əyin kəndinin sabiq sakini
26. İsmayılov Rafiq Hüseyn oğlu, 65 yaş, Mollu kəndinin sabiq sakini
27. Məmmədov Məhəbbət Əli oğlu, 61 yaş, Fərəc kəndinin sabiq sakini
28. Məmmədova Mədinə Nüşirəvan qızı, 60 yaş, Əbilcə kəndinin sabiq sakini
29. Həziyev Həzi Səlim oğlu, 56 yaş, Qazyan kəndinin sabiq sakini

ZƏNGƏZURUN TOPONİMLƏRİ- TARİXİN İZİ

Kitabın içindəkilər:

Giriş 3

I FƏSİL

ZƏNGƏZURUN TOPONİMİYASININ ETİMOLOJİ TƏHLİLİ	71
a) Qubadlı rayonunun etnotoponimləri	71
b) Laçın rayonun etnotoponimi	109
c) Meğri//Mehri//Mıgri toponimləri	128
ç) Zəngilan rayonunun toponimləri	136
d) Qafan rayonunun toponimləri	149
e) Sisyan rayonun toponimləri	214
j) Gorus rayonun toponimləri	251

II FƏSİL

ZƏNGƏZUR TOPONİMLƏRİNİN YARANMA VƏ FORMALAŞMA YOLLARI	273
a) Nitq hissələrinin iştirakına görə toponimik vahidlərin sintaktik qaydada yaranması	294
b) Zonanın toponimiyasında ərəb və fars mənşəli sözlər	307
c) Zəngəzurun Azərbaycan-türk mənşəli toponimiyası və onun Türkiyə paralelləri	318

III FƏSİL

ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNİN TOPONİMİYASINDA COĞRAFİ TERMİNLƏR VƏ ONLARIN MƏNŞƏYİ	326
---	-----

IV FƏSİL

BÖLGƏNİN TOPONİMLƏRİNİN SEMANTİK NÖVLƏRİ	357
a) Fitonimik oronimlər və oykonimlər	357
b) Zoonimik toponimlər	364
c) Quş adları ilə bağlı zoonimlər	370
ç) Peşə, titullu bildirən terminlərlə düzəltmə toponimlər	371
d) Metaforik toponimlər	373
ə) Tərkibində arxaik elementlər olan toponimlər	375
j) İnsan və heyvanın bədən üzvlərinə oxşarlığa görə zonanın toponimləri	379
e) Patronimik və antroponimik toponimlər	380
k) Təsviri mikrotoponimlər	383
s) Aqroonimik mikrotoponimlər	384

V FƏSİL

Bölgənin passiv fonda daxil olan toponimləri və zəngəzur toponimləri rus rəsmi sənədlərində	386
Nəticə	414
Ədəbiyyat	422
İnformatorlar	439

